

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Педагогика ғылымдары» сериясы

Серия «Педагогические науки»

№1 (37), 2013 ж.

Алматы, 2013

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Педагогика ғылымдары» сериясы,
№1 (37), 2013 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2001 ж. бастап шығады

Бас редактор:
пед.ғ.д., проф. Т.Баймолдаев

Бас редактордың орынбасары:
пед.ғ.д., проф. С.Г. Тажбаева

Редакция алқасы:
пед.ғ.д., проф. Г.П. Новикова
(Ресей),
ф.ғ.д., проф.

Абду Ар-Рахман Хижази (Египет),
пед.ғ.д., проф. С.М. Кенесбаев,
пед.ғ.д., проф. Г.Т. Хайруллин,
пед.ғ.д., проф. В.В. Трифионов,
пед.ғ.д., проф. Б.У. Сманов,
психол.ғ.д., проф. О.С. Сангилбаев,
пед.ғ.д., проф. У.М. Абдиганбарова,
пед.ғ.д., проф. К.Б. Болеев,
пед.ғ.д., проф. А.Н. Кошербаева,
пед.ғ.д., проф. К.Т. Беркимбаев,
пед.ғ.д., доц.м.а. Г.С. Саудабаева,
пед.ғ.к., проф. Р.Т. Сулайманова
(Қызығызстан)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2013

Қазақстан Республикасының мәдениет
және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10104-Ж

Басуға 15.03.2013 қол қойылды.
Таралымы 300 дана.
Көлемі 30 е.б.т.
Пішімі 60х84 1/8. Тапсырыс 80

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті «Ұлағат»
баспасының баспаханасында басылды

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Новикова Г.П. Проблемы реализации ФГТ и ФГОС нового поколения в образовательных учреждениях РФ.....	4
Абду ар-Рахман Хижази, Абдрахманова К.Х. Араб әлемінің жаңа дәуір кезеңіндегі «мәдениет» концептісі жайлы түсінік...	12
Беркимбаев К.М., Мухамеджанов Б.Қ. Білім берудің ұлттық моделін дамытудың ғылыми-теориялық негіздері.....	18
Оразов Ш. Жоғары оқу орындарында дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық жұмыстарды ұйымдастырудың формалары.....	23
Әбдіганбарова Ұ.М., Сағындықова Э.Ө. Қазақстанның білім беру жүйесінде оқу жетістігін бағалаудың жаңа технологиясы....	26
Каримова Р.Б. Сравнительные социально-педагогические аспекты образовательной системы Румынии и Казахстана.....	29
Жолшаева М.С. Түркітанымдағы етістіктің аналитикалық формаларының аспектуалды семантика жасаудағы рөлі.....	33
Садықова Р.К. Парсы тілін оқытуда сөйлеу үшін қажетті лексикада кездесетін ана тілінің тиімді және тиімсіз ықпалдары..	35
Бекқожанова Г.К., Райымқұл З.Ә. Шет тілін оқытуда студенттердің құзыреттілігін қалыптастырудың ерекшелігі.....	38
Садықова Ж.Л. Дене тәрбиесі мен дене шынықтыру білімін тест алу әдісімен сараптамадан өткізу және педагогикалық бақылауды негіздеу.....	41
Есеева М.Т., Пралиева С. Система профессионального образования как объект сравнительно-педагогических исследований.....	43
Тульбасова Б.К., Мошкалов А.К. Информационные технологии обучения и их роль в высшем образовании Казахстана.....	47
Дүйсембаева К.Т., Дүйсембаева Б.Т. «Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде» ұғымы мағынасының эволюциясы.....	50
Сидикова Б.А., Шаяхметова Д.Б. Соизучение языка и культуры как современная парадигма иноязычного образования	53
Шайнова Г.Б. Компетентностный подход в профессиональном образовании.....	56
Оразалинова Р.Ж. Кәсіби шет тілін оқытуда шығармашылық органы қалыптастыру.....	59
Бапаева М.Қ. Экстремалды жағдайлардың негізінде туындайтын стресстік бұзылыстардың психологиялық ерекшелігі.....	62
Нуртаев Е.Р. Особенности развития мотивации учебной деятельности магистрантов в ВУЗах Казахстана.....	66
Бекжанова Б.Ж. Педагогикалық акмеология – әлеуметтік педагогикалық мәселе ретінде.....	69
Мургузов Э. Некоторые вопросы духовности.....	72
Беседина Г.В. Традиции и новаторство в современной методической работе.....	73
Капанова Б.К., Джамилова С.М., Макеева А. Экологиялық білім мен тәрбие берудің қазіргі жағдайы.....	76
Бөлекбаева Л.Ә. Шет тілінде студенттердің тілдесім әрекеті дағдыларын қалыптастыру.....	77
Yakup Doganay. Techniques in teaching vocabulary in beginner classes: cognitive lingua-cultural background.....	80
Shaughanov A.A. About peculiarities of the mastering of the innovative educational technologies at some educational institutions	84
Нұртаева Г.Е. Мәдениаралық біліктіліктің негізін құрайтын мақсаттар мен принциптердің екінші шет тілін оқытудағы ролі	88

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия
«Педагогические науки»,
№1 (37), 2013 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2001 года.

Главный редактор:
д.п.н., проф. Т.М. Баймолдаев

Зам. главного редактора:
к.п.н., проф. С.Г. Тажбаева

Редакционная коллегия:
д.п.н., проф. Г.П. Новиков (Россия),
д.ф.н., проф.
Абду Ар-Рахман Хижази (Египет),
д.п.н., проф. С.М. Кенесбаев,
д.п.н., проф. Г.Т. Хайруллин,
д.п.н., проф. В.В. Трифонов,
д.п.н., проф. Б.У. Сманов,
д.психол.н., проф. О.С. Сангилбаев,
д.п.н., проф. У.М. Абдигалбарева,
д.п.н., проф. К.Б. Болеев,
д.п.н., проф. А.Н. Кошербаев,
д.п.н., проф. К.Т. Беркимбаев,
д.п.н., и.о.доцента Г.С. Саудабаева,
к.п.н., проф. Р.Т. Сулайманова
(Кыргызстан)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2013

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации Республики
Казахстан 8 мая 2009 г. №10104-Ж

Подписано в печать 15.03.2013.
Формат 60х84 1/8.
Объем 30 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 80

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического университета им. Абая

Токбергенова М.А. Информационно-инновационные технологии в современной образовательной системе.....	91
Едилбаев Б.Т., Шоканова А.Ш. Экологизация образовательной среды как педагогическая проблема.....	95

ЖОҒАРҒЫ МЕКТЕП ВЫСШАЯ ШКОЛА

Ким В.А., Ким Э.В., Утеулина Р.Ж. Мотивация формирования духовно-нравственной личности.....	99
Әбдіғалбарева Ұ.М. Жоғары оқу орнының болашақ маманның интеллектуалдық әлеуетін дамытудағы басымдықтары.....	102
Туретаева Г.И. Абайдың таным туралы ой пікірлерінің жастардың білім мен ғылымды меңгерудегі мәні.....	104
Tazhbayeva S.G., Baimoldayev T.M., Smanova N.T. The concept of organization of educational work in higher education.....	108
Абдигалбарева У.М., Агзамова А.Б. Педагогические условия организации научно-исследовательской работы студентов в ВУЗе.....	114
Кенжан А. Ұлттық тәрбиені қалыптастыруда ұлттық дәстүрдің ғибраты мол.....	116
Джаксынқаева Ж.Т. Тұлғаның қалыптасуына әсер ететін психологиялық факторлар.....	119
Еркінбекова М.А., Маттанаева Ж.А. Педагогтардың кәсіби іс-әрекетіне және денсаулығына күйзелістің әсері.....	123
Ерментаева А.Р., Нуртаев Е.Р. Учебно-исследовательская мотивация как условие профессионального саморазвития магистрантов.....	126
Жайлымысова Г.А. Әуеннің адамға әсер етудегі психофизиологиялық негіздері.....	130
Конофеева З.С. Салауатты өмір сүрудің мақсаты.....	132
Сүлейменова О.Я., Сәдуақасқызы К., Тапалова Ә. Химия ғылымының тәрбиелік және дамытушылық әлеуетінің рөлі.....	134
Ashirimbetova M. On some aspects of kazakh non-verbal communication.....	137
Сулайманова Р.Т. Кыргыз Республикасында мугалим адистерди даярдоо системасы жана аны реформалоо маселелери.....	141

ПЕДАГОГИКА ТАРИХЫ ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ

Хайруллин Г.Т. Татарское народное просвещение в средние века.....	145
Сүлейменова О.Я. Неміс және қазақ ойшылдарының этнопедагогикалық идеяларының үндестігі мен сабақтастығының тәрбиелік мәні.....	151
Оразова Т. Әйелдер бас киімінің шығу тарихы және алатын орны.....	154
Халитова И.Р., Алтынбеков А. Шәкәрім Құдайбердіұлының әлеуметтік-педагогикалық көзқарасы.....	156
Dilek Eren. Dil – kültür bağlamında atasözlerinin yeri ve.....	159
Муқанова У.О. Зейнолла Қабдоловтың аудармашылық шеберлігі.....	162

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА

Курдюмова И.М. Распространение моделей диффузии и инноваций в школах Великобритании.....	166
Baimoldayev T., Ibraeva K. Specific features of kazakh traditions and customs and their ethnopedagogical potential in upbringing of rising generation.....	168

Мендаяхова Қ. Балабақшада ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде дидактикалық ойындарды пайдалану.....	171
Фейзиев С. О деятельностном подходе и формировании элементов исследовательских умений у учащихся.....	174
Асылханова М.А., Бекназарова Ш.С. Мектепке дейінгі сәбилердің таным үрдістерінің дамуы мен қалыптасуын тәрбиелеу.....	177
Кокумбаева Т.И. Бастауыш мектептегі білім беру және оқыту теориясының дидактикалық негіздері.....	180
Кудияров Ғ., Маханбет Е. Ұлттық ойын түрлерін дене тәрбиесі сабағында қолдану тиімділігі.....	183
Күрішбекова А.А. Ұрпақ бойына елжандылықты қалыптастыру	186
Тагиева А.М. Из практики интегративного преподавания химии и биологии в общеобразовательных школах.....	189
Амирбекова М.А. Бастауыш мектеп оқушыларының ерік сапаларының ерекшеліктері.....	193
Мухамеджанов К. Употребление алкоголя, как одна из форм негативного самоутверждения трудных подростков.....	196
Сейдахматова Ұ.А. Жас өспірімдердің мамандық таңдау ерекшеліктері.....	198
Рахышова А.С., Елеубаева С. 4-сыныптан 5-сыныпқа көшкен оқушылар бейімділігінің педагогикалық-психологиялық аспектілері.....	201
Ниетбай У.М., Головчун А.А. Принципы построения методической модели формирования научно-исследовательской компетенции у будущих учителей ИЯ.....	203
Бердешова Ы.Н. Жастар саясатын қалыптастыра отырып, жастарды отаншылдыққа тәрбиелеу.....	206
Жүнісбекова А.Б. Түр-түс концептісінің әр халықтың ұлттық дүниетанымындағы ортақ тұстары мен ерекшеліктері.....	209
Кожабаяева Б.И., Ибрагимов А.И. Взаимодействие семьи и школы в нравственном воспитании школьников.....	212
Нұрмағанбетов С. Қазіргі мектеп директорының мектептің оқу-тәрбие жұмысын басқаруы.....	215
Досова Н. Формирование толерантности у младших школьников.....	218
Әлімов А.Қ., Аранжанова А.Б. Ерте даму теориясының ұстанымдары туралы.....	222
Жасыбаева Л.К. Оқушылардың азаматтық тұлғасын қалыптастыру.....	224
Абдулова Д.К. Методика музыкального диктанта на начальном этапе обучения сольфеджио.....	226
Нұрланова В.С. Оқушылардың құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы қоғамдық ұйымдардың рөлі.....	233

ХАБАРЛАМА ХРОНИКА

Гриф Тимурович Хайруллин (пед.ғ.д., проф.).....	237
Тұрсынбек Молдаханович Баймолдаев (пед.ғ.д., проф.).....	238
Сангилбаев Оспан Сейдуллаұлы – 60 жаста.....	239

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Педагогические науки» внесен в перечень изданий для публикации основных научных результатов диссертаций по педагогическим наукам.

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Педагогика ғылымдары» сериясын педагогика ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ФГТ И ФГОС НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ РФ

Г.П. Новикова – д.пед.н., д.психол.н., проф., гл.н.с. ИнИДО РАО, ректор ИРОТ, академик МАНПО

На современном этапе главным стратегическим направлением модернизации нашей страны определён переход на инновационный путь развития. В принятых правительством РФ «Основах политики Российской Федерации в области науки и технологий до 2010 г. и дальнейшую перспективу» (4) важнейшей задачей названо формирование *национальной инновационной системы*.

Современная система российского образования вступила в новый этап реформирования. Эта задача обозначена в утверждённой Правительством России Концепции долгосрочного развития страны, Концепции модернизации российского образования на период до 2020 года, Федеральном компоненте государственного стандарта общего образования, Государственном стандарте высшего профессионального образования по специальностям педагогического образования, в Правительственных документах «Наша новая школа», «Предшкольная подготовка», «Федеральных государственных требований к структуре основной общеобразовательной программы дошкольного образования» (Приказ №655) и др. Названные документы ориентируют педагогические кадры не только на обновление содержания образования, повышение его качества, но и на реализацию комплексного подхода, усиление практической направленности обучения, повышения значимости дошкольной ступени образования в системе непрерывного образования.

По мнению учёных, «перевод дошкольных учреждений в режим образования, повлекший за собой переименование детских садов в ДООУ, несомненно, позитивное явление современной жизни. Вместе с тем, он спровоцировал целый ряд вопросов: что вкладывать в понятие «дошкольное образование», в чём его смысл, значение, чему отдавать приоритет – образованию или воспитанию детей, как соотносятся понятия «воспитание», «обучение» и «образование»? И нельзя сказать, что к настоящему времени ответы на эти вопросы даны полно и исчерпывающе» (1).

Совершенно по новому, с акцентом на универсализацию, ставится вопрос об образовательных стандартах для дошкольного образования в русле преемственности содержания дошкольного образования с начальной школой.

Реформы, проводимые в нашей стране, означают для системы образования, прежде всего, отход от тотально-централизованной, жестко расписанной и контролируемой системы, где все было стандартизировано. Образование проходит через этап децентрализации. За этим стоит отказ от стандартных схем действия, расширение инновационных подходов в управленческой сфере. Заметнее стали усилия региональных и национальных органов управления по совершенствованию функционирования, развития и обновления системы образования (3).

Инновационные процессы в дошкольном образовании разворачиваются стихийно. «Они тесно переплетаются и зачастую не выделяются на фоне изменений, носящих внешнюю форму инноваций» (2). Перечислим самые общие типы этих процессов (изменений) применительно к разным уровням организации образовательной системы.

На социальном уровне – это, прежде всего, трансформация статуса некогда единого «общественного дошкольного воспитания», по мнению В.Т. Кудрявцева, «в весьма неоднородный институт, избирательно удовлетворяющий образовательные (и вне образовательные) потребности разных слоев общества», развитие сети негосударственных дошкольных образовательных учреждений, превращение дошкольного воспитания в открытую систему, которая оперативно реагирует на запросы родителей и общеобразовательной школы.

На финансово-экономическом уровне – это фактическое свертывание поддержки системы дошкольного образования на уровне федерального бюджета, нарастающая тенденция к использованию в целях этой поддержки возможностей региональных и местных бюджетов, а также введение многоканального финансирования системы дошкольного образования в условиях постепенного сокращения ее бюджетного финансирования.

На организационном уровне – это появление новых категорий и видов дошкольных учреждений,

попытки обеспечить преемственность дошкольного и общего среднего образования путем открытия дошкольных групп на базе школ, создания учебно-воспитательных комплексов «Школа-детский сад» (эта организационная форма, просуществовав более 10 лет, оказалась юридически «не легитимной») и др., для чего, в частности, были разработаны специальные «сквозные» программы. Так, например, была выдвинута и экспериментально реализована идея разработки новых моделей дошкольных образовательных учреждений с кратковременным пребыванием детей. Актуальность этой задачи определена реалиями кризисной социально-экономической ситуации в России. Прогрессирующий рост цен на энергоносители, транспорт, питание, оборудование и др. при незащищенности соответствующих затратных статей приводит к фактическому разрушению инфраструктуры ДООУ. При этом все более увеличивается диспропорция между реальными затратами на поддержание инфраструктуры ДООУ и стоимостью предоставляемых ими образовательных и прочих услуг. Значительное повышение родительской оплаты содержания ребенка в ДООУ, которое позволило бы окупить эти затраты, по целому ряду известных причин не представляется возможным. На фоне сокращения финансирования системы ДООУ по всему объему статей это ставит под угрозу само ее существование.

Чтобы выявить, какие трудности и проблемы есть при открытии групп кратковременного пребывания (ГКП), было проведено анкетирование воспитателей и руководителей дошкольных учреждений. Оно показало, что большинство воспитателей обеспокоены содержательным компонентом образовательного процесса, они считают, что программно-методическое обеспечение ГКП разработано недостаточно и не охватывает всего их разнообразия и режимов их деятельности. Существует программа для ГКП «Будущий первоклассник» под редакцией Т.Н. Дороновой и Н.Коротковой. Некоторые авторы методических пособий советуют в качестве программ использовать комплексные программы, возможно, с этим можно было бы согласиться при условии адаптации содержания к виду ГКП и режиму их работы, но, «безусловно, с такой задачей воспитатели самостоятельно не справятся. Это дело науки» (7). В анкетах воспитатели также указывали, что во время работы методических объединений, курсов повышения квалификации и в творческих группах они разрабатывали содержание работы в ГКП и охотно обменивались методическими материалами.

Как показал опрос, руководителей дошкольных учреждений волнует кадровое, материально-техническое и нормативно-правовое обеспечение работы этих групп, качество образовательного процесса, (т.к. при проверке функционирования этих групп прокуратурой, было высказано много замечаний руководителям).

В экономически развитых странах Европы и США примерно с 60-х-70-х гг. сложилась система вариативных организационных форм – детских центров, игровых и иных групп, где дети дошкольного возраста проводят неполный день. Аналогами этих форм в России являются так называемые «группы развития», «группы подготовки к школе» и т.д. Однако, как показывает опыт, такие формы чаще всего ориентированы на решение достаточно узкого круга образовательных задач и не обеспечивают поддержки основных линий психического развития дошкольников.

ДООУ нового типа не будут составлять альтернативы уже имеющимся. Они могут существовать наряду с ними, предоставляя родителям новые возможности для выбора доступных и качественных образовательных услуг – как «дополнительных», так и оказываемых в ходе работы по специальной базисной программе. Отсюда – представляется целесообразной отработка **вариативных моделей ДООУ нового типа**, которые могут различаться по разным параметрам (основной профиль, время пребывания детей, соотношение базисного и вне базисного образовательного компонента в программном обеспечении, приоритеты и источники финансирования и т.д.) в соответствии со спецификой тех конкретных условий, где они будут внедряться.

На программно-методическом уровне – это формирование и широкое использование новых вариантов программного и методического обеспечения деятельности ДООУ, включение в учебный план («сетку занятий») ДООУ новых занятий («Экология», «Иностранный язык», «Логоритмика», компьютерные игры и др.), разработка интегрированных программ и «здоровье сберегающих», развивающих образовательных технологий, интенсификация психологического сопровождения образовательного процесса.

На уровнях научной и методической инновационной деятельности должна быть решена проблема **построения образовательных стандартов дошкольного образования**. Очевидно, что государственные образовательные стандарты дошкольного образования должны кардинально отличаться от аналогичных стандартов, разрабатываемых применительно к другим ступеням общего образования, где основное внимание уделяется уровню освоения учащимися основ наук, соответствующих специальных знаний и

умений. Именно это обстоятельство в свое время послужило *основанием отказа от понятия образовательного стандарта в дошкольном образовании в пользу «примерных требований»*. Однако простая смена терминологии едва ли меняет суть дела. В любом случае речь идет о некоторой системе специально разработанных и официально закреплённых *нормативов развития ребенка в ходе освоения им того или иного образовательного содержания*.

Таким образом, несмотря на изменения, осуществляемые в системе дошкольного образования, в ней остается нерешенным ряд проблем:

- проблема общедоступности дошкольного образования – более 30 процентов детей по разным причинам не охвачены системой дошкольного образования, более 10 тысяч детей нуждаются в образовательных услугах дошкольных учреждений (эти цифры постоянно увеличиваются);
- в городах и районных центрах наблюдается дефицит мест в дошкольных образовательных учреждениях, а в сельской местности – их избыток (в городах на 100 мест приходится 102 воспитанника, в сельской местности – 77);
- недостаточно развивается сеть учреждений и групп, предназначенных для компенсации здоровья и коррекции развития ребенка, тогда как наблюдается рост хронической патологии детей и возрастает потребность родителей в коррекционно-педагогической помощи;
- качество и набор услуг, предоставляемых дошкольными учреждениями, не в полной мере отвечают требованиям родителей;
- более 30 процентов детей охвачены домашним воспитанием, что требует квалифицированного социально-педагогического и психолого-педагогического сопровождения семьи со стороны как муниципальных органов управления, так и дошкольных образовательных учреждений;
- финансовая и имиджевая непривлекательность сферы ведет к оттоку высококвалифицированных работников из системы дошкольного образования.

Основными условиями обеспечения инновационного развития дошкольного образования является изменение факторов, сдерживающих это развитие. Среди них:

- развитие новых моделей и структур дошкольного образования;
- нормативное правовое обеспечение дошкольного образования;
- развитие новых организационно-экономических механизмов;
- обновление содержания и технологий дошкольного образования;
- развитие информационных и материально-технических ресурсов системы;
- повышение качества кадрового обеспечения;
- создание эффективных инновационных механизмов на всех уровнях системы дошкольного образования;
- развитие системы менеджмента качества дошкольного образования.

Однако исследования изменений в региональных системах дошкольного образования показывают, что в регионах еще недостаточно интенсивно идет активная работа, направленная на:

- создание региональных банков инноваций, открытых и доступных для педагогов;
- профессиональную экспертизу инновационных продуктов;
- издание информационных и методических материалов по авторским инновационным образовательным ресурсам;
- формирование инфраструктуры научно-методического сопровождения для дошкольных образовательных учреждений, осваивающих инновационные методики, технологии, модели, образцы успешной проектной деятельности);
- организацию тьюторской поддержки и сопровождения дошкольных образовательных учреждений, осваивающих инновационный опыт лидеров, как со стороны самих новаторов, так и с помощью специализированных консультационных и методических служб;
- формирование, обучение и научно-методическую поддержку управленческих команд в дошкольных образовательных учреждениях, осваивающих инновационный опыт (при разработке и реализации программ развития; инновационных образовательных проектов).

Разработка образовательных стандартов дошкольного образования – актуальнейшая проблема, которую пытаются решать и учёные, и педагоги в русле требований совершенствования качества воспитательно-образовательного процесса. По этому вопросу очень много разночтений. Позиции многих учёных разные.

В документах Министерства образования РФ выделяются следующие общие характеристики ребенка на этапе перехода от дошкольного к начальному школьному образованию.

1. Компетентность. К концу дошкольного возраста каждый ребенок обладает определенной компетентностью – базовым запасом знаний и представлений об окружающем, определенными навыками и умениями в разных видах детской деятельности, сложившимися на основе его личного опыта в процессе обучения. Компетентность является основой для овладения ребенком различными предметными областями знаний на дальнейших этапах образования.

2. Творческие способности. Ребенок обладает развитым воображением, охотно фантазирует на разные темы, принимает и может решать творческие задачи в разных видах деятельности, с удовольствием импровизирует, способен к принятию и проигрыванию разных ролей в игровых ситуациях. Эти качества в дальнейшем послужат основой для самостоятельного поиска новых знаний.

3. Любознательность, исследовательский интерес. Каждый дошкольник – это маленький экспериментатор и внимательный наблюдатель. Его интересует все, что происходит вокруг. Естественная любознательность ребенка, развиваясь на протяжении всего дошкольного детства, перерастает затем в познавательную активность младшего школьника, которая является важнейшим компонентом учебной деятельности.

4. Инициативность, самостоятельность, свобода и произвольность. Ребенок достаточно независим в своих суждениях, выборе друзей, способен сам определять, чем ему заниматься. Ему свойственно вести себя свободно и раскрепощенно. Он обладает чувством собственного достоинства, осознает на доступном ему уровне свои права. К концу дошкольного возраста у ребенка формируется достаточно высокий уровень произвольности, впервые возникает соподчинение мотивов: постепенно он становится все более способным к тому, чтобы отказаться от своего непосредственного ситуативного желания перед лицом необходимости, подчинить свое «хочу» своему «надо». Самостоятельность, личная инициатива, свобода и произвольность помогают ребенку включиться в учебную деятельность и занять позицию ученика.

5. Положительное самоощущение, коммуникативность, ответственность, социальные навыки. Ребенку присуще доверчивое отношение к людям, открытость окружающему миру, положительное самоощущение, уверенность в себе. Открытость миру выражается в стремлении ребенка активно познавать действительность, не боясь неуспеха и неудач, уверенности в своих способностях и возможностях. На фоне общей положительной самооценки формируется способность адекватно, в том числе критически, оценивать конкретные результаты собственных действий и действий другого. Ребенок владеет разными формами и средствами общения, в том числе в совместной продуктивной и познавательной деятельности, что является необходимым условием становления учебной деятельности. Он способен иметь чувство ответственности перед другими людьми, за начатое дело, данное слово. Это чувство перерастает в сознательное отношение к учебе.

6. Психофизические характеристики. Развитие крупной и мелкой мускулатуры на фоне интенсивного окостенения скелета и роста ног способствует существенному расширению двигательных возможностей ребенка. Это происходит в тесной связи с развитием мозга ребенка, с совершенствованием его нервной деятельности. Ребенок начинает свободно (произвольно) управлять своими движениями. Это проявляется в более точном выборе движений, которые предстоит выполнить, их координации и дифференцировании, в отсутствии лишних движений, в самостоятельном выполнении движений без специальных указаний со стороны взрослого, в умении строить замысел будущего движения, воплощать и корректировать его применительно к различным условиям. У ребенка формируется осмысленная моторика, складывается ценностное отношение к телу (своему и чужому), его состояниям и возможностям. Все эти изменения опосредованы тем опытом деятельности, который накапливает ребенок в общении со взрослым и другими детьми.

Сегодня ясно: дошкольное образование само по себе не имеет перспективы развития, если оно не выстраивает своих отношений со школьным образованием, если при этом не соотносятся, не гармонизируются ценностные основания, целевые ориентиры и технологические ресурсы различных ступеней и уровней единой системы образования. Эти проблемные точки включают:

а) теоретические основы развития детей дошкольного возраста (а соответственно – смысл и вклад данного интервала жизни в общий онтогенез человека);

б) оптимальные формы организации и содержание дошкольного образования, обеспечивающие полноценное развитие детей;

в) специфический статус ступени дошкольного образования в общей системе непрерывного образования.

Поэтому для разработки механизмов доступности и устойчивого развития качества дошкольного образования как важнейшего ресурса, обеспечивающего развитие всех сфер жизнедеятельности ребенка и его будущего, необходимо решение совокупности взаимосвязанных задач:

- институциональные преобразования системы дошкольного образования с целью обеспечения государственных гарантий конституционного права ребенка на получение качественного дошкольного образования, его доступности на основе выбора вариативных организационных форм, их преимущественности и индивидуализации
- создание условий для сохранения и укрепления здоровья ребенка как главного ресурса всей его жизнедеятельности;
- оптимизация технологического моделирования инновационной образовательной инфраструктуры и ее ресурсного обеспечения;
- формирование нормативного правового регламента и эффективных технологий экономического сопровождения инновационного развития системы дошкольного образования;
- развитие многоуровневой системы подготовки специалистов различного профиля;
- развитие системы менеджмента качества дошкольного образования.

Возможности системных преобразований определяются новыми связями моделей дошкольного образования и внедрением актуальных структур:

- центры ранней диагностики и непрерывного психолого-медико-педагогического сопровождения детей с ограниченными возможностями здоровья;
- инновационные ресурсные образовательные модули;
- службы ранней помощи ребенку и его семье;
- центры игровой поддержки развития и лекотеки;
- консультационные пункты и др.

Перспективы общедоступного и качественного дошкольного образования также связаны с созданием целостной системы интегрированного (инклюзивного) образования детей с ограниченными возможностями здоровья.

При реализации «Примерных требований к реализации основной образовательной программы на дошкольной ступени образования, так называемых «стандартов дошкольного образования» (Приказа №655) – планируемые результаты освоения детьми основной общеобразовательной программы дошкольного образования подразделяются на итоговые и промежуточные.

Планируемые итоговые результаты освоения детьми основной общеобразовательной программы дошкольного образования должны описывать интегративные качества ребенка, которые он может приобрести в результате освоения Программы:

- ***физически развитый***, овладевший основными культурно-гигиеническими навыками. У ребенка сформированы основные физические качества и потребность в двигательной активности. Самостоятельно выполняет доступные возрасту гигиенические процедуры, соблюдает элементарные правила здорового образа жизни;

- ***любопытный, активный***. Интересуется новым, неизвестным в окружающем мире (мире предметов и вещей, мире отношений и своем внутреннем мире). Задает вопросы взрослому, любит экспериментировать. Способен самостоятельно действовать (в повседневной жизни, в различных видах детской деятельности). В случаях затруднений обращается за помощью к взрослому. Принимает живое, заинтересованное участие в образовательном процессе;

- ***эмоционально отзывчивый***. Откликается на эмоции близких людей и друзей. Сопереживает персонажам сказок, историй, рассказов. Эмоционально реагирует на произведения изобразительного искусства, музыкальные и художественные произведения, мир природы;

- ***овладевший средствами общения и способами взаимодействия со взрослыми и сверстниками***. Ребенок адекватно использует вербальные и невербальные средства общения, владеет диалогической речью и конструктивными способами взаимодействия с детьми и взрослыми (договаривается, обменивается предметами, распределяет действия при сотрудничестве). Способен изменять стиль общения со взрослым или сверстником, в зависимости от ситуации;

- ***способный управлять своим поведением и планировать свои действия*** на основе первичных ценностных представлений, соблюдающий элементарные общепринятые нормы и правила поведения. Поведение ребенка преимущественно определяется не сиюминутными желаниями и потребностями, а требованиями со стороны взрослых и первичными ценностными представлениями о том «что такое

хорошо и что такое плохо». Ребенок способен планировать свои действия, направленные на достижение конкретной цели. Соблюдает правила поведения на улице (дорожные правила), в общественных местах (транспорте, магазине, поликлинике, театре и др.);

- **способный решать интеллектуальные и личностные задачи** (проблемы), адекватные возрасту. Ребенок может применять самостоятельно усвоенные знания и способы деятельности для решения новых задач (проблем), поставленных как взрослым, так и им самим; в зависимости от ситуации может преобразовывать способы решения задач (проблем). Ребенок способен предложить собственный замысел и воплотить его в рисунке, постройке, рассказе и др.;

- **имеющий первичные представления о себе, семье, обществе, государстве, мире и природе.** Ребенок имеет представление о себе, собственной принадлежности и принадлежности других людей к определенному полу; о составе семьи, родственных отношениях и взаимосвязях, распределении семейных обязанностей, семейных традициях; об обществе, его культурных ценностях; о государстве и принадлежности к нему; о мире;

- **овладевший универсальными предпосылками учебной деятельности** – умениями работать по правилу и по образцу, слушать взрослого и выполнять его инструкции;

- **овладевший необходимыми умениями и навыками.** У ребенка сформированы умения и навыки, необходимые для осуществления различных видов детской деятельности.

Промежуточные результаты освоения Программы раскрывают динамику формирования интегративных качеств воспитанников в каждый возрастной период освоения Программы по всем направлениям развития детей.

Система мониторинга достижения детьми планируемых результатов освоения Программы (далее – система мониторинга) должна обеспечивать комплексный подход к оценке итоговых и промежуточных результатов освоения Программы, позволять осуществлять оценку динамики достижений детей и включать описание объекта, форм, периодичности и содержания мониторинга.

В процессе мониторинга исследуются физические, интеллектуальные и личностные качества ребенка путем наблюдений за ребенком, бесед, экспертных оценок, критериально-ориентированных методик нетестового типа, критериально-ориентированного тестирования, скрининг-тестов и др. Обязательным требованием к построению системы мониторинга является **сочетание** низко формализованных (наблюдение, беседа, экспертная оценка и др.) и высоко формализованных (тестов, проб, аппаратурных методов и др.) **методов**, обеспечивающее объективность и точность получаемых данных.

Периодичность мониторинга устанавливается образовательным учреждением и должна обеспечивать возможность оценки динамики достижений детей, сбалансированность методов, не приводить к переутомлению воспитанников и не нарушать ход образовательного процесса.

Содержание мониторинга должно быть тесно связано с образовательными программами обучения и воспитания детей.

Обязательным требованием к построению системы мониторинга является использование только тех методов, применение которых позволяет получить необходимый объем информации в оптимальные сроки.

В стандартах нового поколения по начальной школе «Портрет выпускника дошкольника» представлен следующими характеристиками (схема):

Изучая проблемы изменений в дошкольном образовании и обуславливающие их факторы, мы пришли к выводу, что **создание эффективной инновационной системы дошкольного образования**, обеспечивающей всем детям, проживающим в России, по выражению Министра образования и науки Фурсенко А.А., «равные стартовые возможности» для получения качественного дошкольного образования, **ориентируется на следующие результаты:**

- повысится качество и доступность дошкольного образования для детей из разных социальных групп и слоев населения, независимо от места жительства и доходов родителей;

- сложится культурный образ дошкольного детства как главный ресурс развития всех сфер жизнедеятельности ребенка и его будущего, что позволит содержательно определить его место в структуре возрастной стратификации общества;

- осуществляются институциональные преобразования системы дошкольного образования на основе типового и видового многообразия учреждений;

- гибкость и многофункциональность структуры дошкольного образования обеспечится оптимальным взаимодействием различных сфер жизнедеятельности регионов;

- сложится единое образовательное пространство гармоничного вхождения ребенка в социум и культуру (национальную и мировую);

- содержание, современные технологии и модели инновационной образовательной инфраструктуры обеспечат полноценное личностное развитие ребенка, оптимизируют преемственность дошкольного и начального общего образования;

- определятся новые подходы к экономическому обеспечению развития инновационной системы дошкольного образования;

- оптимизируется нормативно-правовое регулирование инновационным преобразованием системы дошкольного образования;

- на основе компетентностного подхода сформируется система мониторинга оценки качества инновационной деятельности специалиста и гибкая система профилей его подготовки и переподготовки;

- сложится общественно-государственная система управления качеством дошкольного образования.

Однако, невзирая на значительные социальные перемены последнего десятилетия, в массовой практике до сих пор преобладают различные варианты традиционного подхода к осуществлению преемственности дошкольного и начального звена образовательной системы. Этот подход характеризует:

- **отсутствие дифференцированного подхода** к ее обеспечению применительно к разным системам дошкольного и начального образования, что в условиях вариативности образования представляется недопустимым;

- индифферентность по отношению к общим стратегическим приоритетам непрерывного образования;

- ориентация на принцип «игры в одни ворота» – односторонняя «адаптация» дошкольного учреждения к целям и требованиям начальной школы;

- «отвлеченность» от особенностей психических новообразований на этапе перехода от дошкольного к младшему школьному возрасту;

- редукция проблемы преемственности к более узкой и частной проблеме подготовки к школе.

Качество образования – это уже не национальная, а всемирная проблема. Все страны задаются вопросом о том, как обеспечить качество образования в условиях доступности образовательных услуг, быстро меняющихся ситуаций на рынках труда и образования. В программном документе ЮНЕСКО качество высшего образования выдвинуто на роль «общего знаменателя» реформ высшего образования [5].

Вполне справедлива мысль о том, что «пройдет еще не один десяток лет, пока мы получим простые, ясные, интегрированные, удобные в обращении критерии оценки качества образования» [6, 193].

На сегодня, даже при отсутствии системного законодательного подкрепления, можно обозначить следующие **условия, позволяющие обеспечить качество образования**: во-первых, подготовка абитуриентов, измеряемая на основе результатов довузовского образования и результатов вступительных экзаменов; во-вторых, высокий профессиональный уровень профессорско-преподавательского состава; в-третьих, используемые образовательные технологии, рационально сочетающие устоявшиеся классические методики преподавания с эволюционными; в-четвертых, научные исследования в ВУЗе, их влияние на качество образования исходя из идеи о том, что без науки нет преподавателя; в-пятых, ресурсное обеспечение ВУЗа; в-шестых, наличие автономной структуры, управляющей качеством образования [6, 196].

В заключении необходимо отметить, что процесс модернизации российского дошкольного образования в условиях глобализации современного общества, обусловивший создание системы непрерывной профессиональной подготовки педагогических кадров и подтвердивший её необходимость и эффективность, невозможен без сохранения всех достоинств советской и российской воспитательно-образовательной модели, ставшей её «визитной карточкой» не только в странах постсоветского пространства, но и в мире.

Для формирования единого культурно-образовательного пространства именно современная наука, на основе тщательного анализа развития инновационных процессов в образовании, введения в действие ФГОС и «Федеральных государственных требований к структуре основной общеобразовательной программы дошкольного образования» должна сказать своё веское слово об эффективности использования и отечественной, и европейской образовательной модели в Российских образовательных учреждениях, о необходимости интеграции и сотрудничества национальных образовательных систем и науки (на муниципальном, региональном, и международном уровнях).

1. Артамонова Е.И. Дошкольное образование в современных социокультурных условиях. // Сб научных трудов I У Межд. Н-пр. конф. «Инновационная деятельность в дошкольных образовательных учреждениях. – М.-Пушкино. 2011. - 587 с., с.3.

2. Афанасьева Т.П., Елисева И.А., Новикова Г.П. Восприимчивость дошкольных образовательных учреждений к новшествам и методы её повышения. Монография. - М., 2011.

3. Новикова Г.П. Ориентация на гуманистические традиции и ценности как идеология инновационных образовательных процессов // Педагогическое образование и наука: МАНПО. - М., 2005. – №5. - С. 15-20.

4. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента РФ. 5 ноября 2008 г. – http://archive.kremlin.ru/appears/2008/11/05/1349_type63372type63374type63381type82634_208749.shtml.

5. Реформы и развитие высшего образования: программный документ ЮНЕСКО, 1995. – <http://www.eurekanet.ru/www/info/13423.html>.

6. Управление качеством образования / под ред. Поташиника М.М., Лазарева В.С. - М., 2000. – 287 с.

7. Комарова Т.С. // Сб. научных трудов Межд. н-пр. конф. «Инновационная деятельность в дошкольных образовательных учреждениях». – М.-Пушкино, 2010.

Список нормативных документов

Закон Российской Федерации "Об образовании"

▪ Постановление Правительства Российской Федерации от 12 сентября 2008 г. N666 г. Москва "Об утверждении Типового положения о дошкольном образовательном учреждении".

▪ Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 23 ноября 2009 г. N655 «Об утверждении и введении в действие федеральных государственных требований к структуре основной общеобразовательной программы дошкольного образования» (Вступил в силу: 16 марта 2010 г.)

▪ Концепция содержания непрерывного образования (дошкольное и начальное звено) (утверждена ФКС по общему образованию МО РФ 17.06.2003).

▪ Закон города Москвы «О развитии образования в городе Москве» (в ред. Законов г. Москвы от 10.10.2001 N46.

▪ от 29.10.2003 N63, от 22.12.2004 N91, от 15.06.2005 N 23, 08.11.2006 N55, от 22.04.2009 N8).

▪ Постановление Правительства Москвы №112-ПП от 12 февраля 2008 года «О предварительных итогах выполнения Программы Правительства Москвы за 2007 год и Программе Правительства Москвы на 2008 год».

▪ Концепция развития воспитания в системе образования города Москвы Городская целевая программа развития образования «Столичное образование-5» на 2009-2011 годы.

Резюме

В статье рассматриваются приоритеты современной образовательной политики в области российского дошкольного образования, инновационные процессы в системе дошкольного образования: введение в действие ФГОС («Портрет выпускника-дошкольника» по требованиям ФГОС (для начальной школы), «Федеральных государственных требований к структуре основной общеобразовательной программы дошкольного образования», нормативы развития ребенка-дошкольника в ходе освоения им образовательного содержания (в ДОУ нового типа, группах кратковременного пребывания, группах развития, группах предшкольной подготовки), система мониторинга достижений детьми планируемых результатов освоения базисной или дополнительной «Программы», стратегические ориентиры развития дошкольного образования на социальном, финансово-экономическом, организационном уровнях. Основная мысль в статье: на уровнях научной и методической инновационной деятельности решение проблемы реализации Федеральных государственных требований (ФГТ) – образовательных стандартов д.

Summary

The article deals with the priorities of modern educational policy of the Russian pre-school education, innovation in pre-school education system: introduction of the FGEF ("Portrait of a graduate - preschool" for the requirements of the FGEF (for primary schools), "the federal government requirements for the basic structure of the pre-school education program education", standards of preschool child educational development in a process of receiving the educational content (in pre-school educational institutions of modern type, in short-stay groups, development groups, groups of pre-school education), a system for monitoring the children to reach the expected results of development of basic or additional "Program", the strategic guide lines for the development of pre-school education on the social, economic, financial, organizational levels. The objective of this article is based on the levels of scientific and methodological innovation solution to the implementation of federal government requirements (FGR) – the educational standards of preschool education.

АРАБ ӘЛЕМІНІҢ ЖАҢА ДӘУІР КЕЗЕҢІНДЕГІ «МӘДЕНИЕТ» КОНЦЕПТІСІ ЖАЙЛЫ ТҮСІНІК

Абду ар-Рахман Хижази – проф., НұрМұбарак университеті,
К.Х. Абдрахманова – филол.ғ.к., доцент Абай атындағы ҚазҰПУ

Лقد استعملت كلمة «ثقافة» في العصر الحديث للدلالة على الرقي الفكري والأدبي والاجتماعي للأفراد والجماعات. والثقافة ليست مجموعة من الأفكار فحسب، ولكنها نظرية في السلوك بما يرسم طريق الحياة إجمالاً، وبما يتمثل فيه الطابع العام الذي ينطبع عليه شعب من الشعوب، وهي الوجوه المميزة لمقومات الأمة التي تميز بها عن غيرها من الجماعات بما تقوم به من العقائد والقيم واللغة والمبادئ، والسلوك والمفاهيم والقوانين والتجارب. وفي الجملة، فإن الثقافة هي الكل المركب الذي يتضمن المعارف والعقائد والفنون والأخلاق والقوانين والعادات. إن الثقافة في اللغة العربية تعني: إلهجَذَقَ والتَّمَكَّنَ، والمتأقفة أي الملاعبة بالسيف، وثقف الرمح أي قوّمه وسوّاه، ويستعار بها للبشر فيكون الشخص مَهْذَبًا ومُتَعَدِّيًا ومُتَمَكِّنًا من العلوم والفنون والآداب؛ فالثقافة هي إدراك الفرد والمجتمع للعلوم والمعرفة في شتى مجالات الحياة؛ فكلما زاد نشاط الفرد ومطالعته واكتسابه الخبرة في الحياة زاد معدل الوعي الثقافي لديه، وأصبح عنصرًا بَدَأَ في المجتمع. يُعَدُّ المفكر المصري سلامة موسى أول من استعمل مصطلح «ثقافة» ليقابل به لفظة (culture) في العصر الحديث؛ إذ قال في كتابه (الثقافة والحضارة) "كنت أول من أفشى لفظة الثقافة في الأدب العربي الحديث، ولم أكن أنا الذي سكتها بنفسه، فبأنه انتحلها من ابن خلدون، إذ وجدته يستعملها في معنى شبيه بلفظة (Culture) الشائعة في الأدب الأوروبي، الثقافة هي المعارف والعلوم والآداب والفنون يتعلمها الناس ويتفقهون بها، وقد تحتويها الكتب، ومع ذلك هي خاصة بالذهن".

والثقافة يتم تعليمها ونقلها من جيل إلى آخر، ويقصد بذلك مجموعة من الأشياء المرتبطة بصفوة ذلك المجتمع أو المتأصلة بين أفراد ذلك المجتمع، ومن ذلك: الموسيقى، والفنون الشعبية، والعادات والتقاليد المحببة، بحيث تصبح قيمًا تتوارثها الأجيال، ومثال ذلك الكرم عند العرب، أو مظاهر سلوكية، أو مراسم تعبدية، أو طرق الزواج. ويغل في ذلك أيضًا التراث واللغة والدين وعادات المجتمع ونشاطه الحضري الخلاق. من هنا يمكننا القول إن علماء قد تناولوا مصطلح «الثقافة» من زوايا مختلفة؛ فبعضهم نظر إليها على أنها الجانب المعنوي في مجتمع من المجتمعات كالمعارف والمهارات والعادات واللغة والفنون والمعتقدات وأنماط السلوك السائدة، ورأى آخرون أنها تمثل الجانب المادي لذلك المجتمع الذي يتشكل من وسائل الإنتاج والأدوات المصنوعة والأزياء وأساليب العمارة وغير ذلك من وسائل الحياة المادية. فالثقافة- إذن- مزيج من الجانبين المعنوي والمادي؛ أي أن الثقافة هي نتاج الإنسان الفكري، وما يشتمل عليه من لغة وقيم ومعتقدات وفنون وعادات وأساليب تفكير وأنماط سلوك، ونتاجه المادي، وما يشتمل عليه من الصروح الحضارية العمرانية والصناعية، في سعيه للتكيف مع بيئته الطبيعية والاجتماعية.

من ناحية أخرى، فإن «الحضارة» لا تعدو أن تكون تعبيرًا واقعيًا عن مستوى متقدم من الثقافة. إنها ثقافة معقدة؛ فهي (أي الحضارة) من ناحية أرقى درجات الثقافة، ومن ناحية أخرى تمثل الشكل المادي للثقافة. وهكذا يرتد بنا الأمر إلى تأكيد أن «الحضارة» و«الثقافة» وجهان لعملة واحدة، وإن جاز توظيف هذين المصطلحين لمجرد تعيين هذا الجانب أو ذلك، عند إرادة هذا التعيين. على أن بعض الدارسين فلتت من هذا الحوار، ويخلص نفسه من هذا الجدل الشكلي، ويؤثر توظيف مصطلح «الثقافة» وحده، مطرحًا المصطلح الآخر «الحضارة»، ويرى أن «الثقافة» ذات بعدين: أحدهما مادي، ويشمل كل ما يصنعه وينتجه الإنسان في حياته من أشياء واقعية ملموسة، كالسيارات والآلات والعدد والمنازل... إلخ. وثانيهما لامادي، ويتمثل في كل مظاهر السلوك من عادات وتقاليد وأفكار ومعتقدات ومثل وقيم.

ونحن إذا سلمنا، في هذه الظروف، بأهمية الحوار بين الحضارات ينبغي أن نتساءل عن الكيفية التي يمكن أن تتحاور بها الحضارات، أي عن كيفية تجسيد ما نطلق عليه اليوم «حوار الحضارات». وفي اعتقادي أن قرارات الأمم المتحدة أو الدول والمؤسسات الرسمية أو حتى الندوات والمؤتمرات وحلقات النقاش تكفي لأن تكون هي الآلية المناسبة لتجسيد الحوار الفعلي بين الحضارات، بل إن التفاعل الثقافي بين الأمم والشعوب هو الآلية التي ينبغي أن تحظى بالاهتمام والدراسة.

إن موقف المثقفين والمفكرين العرب تجاه «حوار الثقافات» يتسم بالتباين والحذر الشديد؛ فهم حين يعترفون بأهمية «حوار الثقافات» والافتتاح على الآخر وثقافته، يؤكدون في الوقت نفسه ضرورة التمييز بين مفهوم «حوار الثقافات» الذي يعني التفاعل المتكافئ والاحترام المتبادل بين مختلف الثقافات والشعوب وبين مفاهيم أخرى قريبة منه مثل التبعية والغزو والاستلاب الثقافي والعولمة الثقافية والخصوصية الثقافية والغربة والأمركة... إلخ.

من هذا المنطلق، فإن الثقافة يجب أن تنظر إلى المجتمع نظرة أفقية تركيبية وليست نظرة رأسية اختزالية، تقدم وفق المعيار الاقتصادي مجتمعًا على آخر أو تجعل مجتمعًا ما نتيجة لتطوره المادي على رأس سُلَّم الحضارة؛ إذ إن الساحة العربية شهدت توتراتٍ شديدة بين ثنائيات عديدة ومتداخلة بمعنى واحد: التقليد والتجديد، المحافظة والتحديث، الجمود والتطور، الرجعية والتقدمية، الأنا والآخر، الداخل والخارج، المحلي والعالمي، القديم والجديد، التراث والحداثة، وأخيرًا الأصالة والمعاصرة.

إن الثقافة هي عملية التغيير أو التطور الثقافي الذي يطرأ حين تدخل جماعات من الناس أو شعوب بأكملها تنتمي إلى ثقافتين مختلفتين في اتصال وتفاعل يترتب عليهما حدوث تغيرات في الأنماط الثقافية السائدة في المجتمعات كلها أو بعضها. والثقافة- بعكس «الغزو الثقافي» الذي عليه، ومعاملته بنظرة فوقية عدوانية متغترسة- تقوم على النزدية والاحترام يتضمن في طياته الرغبة في محو الآخر وإحاقه به وفرض التبعية والتسامح والاعتراف بخصوصية الآخر واختلافه، وفي إطارها تتفاعل الجماعات والشعوب وتتواصل بهدف الإغناء المتبادل؛ لهذا فهي تفترض الثقة والرغبة في التواصل والتقدم والتطور واكتساب العلم والمعرفة. وإذا كانت الشعوب تسعى سعيًا تجاه العلاقات الثقافية فهي ترفض أشكال جذوري. «الغزو الثقافي كافة. وقد عبر المهاتماغاندي عن ذلك قائلًا: "إنني أفتح نوافذ للشمس والرياح، ولكنني أتحدى أية رياح أن تقتلني من ناحية أخرى، فإننا نستطيع أن نؤدّر للتراث قيمته ودوره في تكويننا النفسي والاجتماعي، ونأخذ منه ما تقتضيه حاجتنا اليوم، وأن نؤقبل على الثقافة المعاصرة، فنقتبس من ثقافات الآخرين ما تحتاج إليه ثقافتنا لتحقيق معاصرتها ومواكبة الثقافات الأخرى، ولا سيما في ميدان الأفكار والعلوم والتكنولوجيا والعلوم المستحدثة في السنوات الأخيرة؛ فلمواعمة بين الموروث والجديد يحفظ للأمة هويتها، ويجدد طاقتها، ويساعدها على النماء والتطور. لقد تعاون الدين واللغة العربية في الحفاظ على كيان العالم العربي وهويته وثقافته خلال التاريخ العربي والإسلامي الطويل. وما زال يعيش فينا ذلك التراث القديم، ويعبر عن نفسه في الكثير من العادات والأفكار.

نعم، الثقافة العربية هي إحدى الثقافات الكبرى في تاريخ البشرية، وهي مؤهلة اليوم لاستئناف دورها حاضنة لقيم الخير والعدل والجمال والمساواة والتسامح والمحبة والسلام، ونابذة كل ما يشوه الإنسان من صور الشر والجور والعنصرية والظلم، وذلك من خلال صيغة مركبة متحركة متطورة لا تنتكر للأمس الغابر ولا تغمض العين عن متطلبات اليوم والغد.

من ناحية أخرى، كملت اللغة العربية والتاريخ العربي من أبرز العوامل والأكثر عقلانية من غيرها في تجسيد معنى الشعور القومي الذي باعتداده عليها ما عاد يستند إلى عصبية ضيقة. واللغة بمعناها القومي والإنساني لا تعني مجموعة ألفاظ منطوقة فحسب، بل هي الحياة الثقافية بمعناها العام وأداة الفكر التي تخلق في أبنائها القدرة على استحداث المفاهيم الواحدة ذات البعد الحضاري والإنساني؛ حيث تشترك مع التاريخ بوصفه زمنًا فكريًا متجددًا، يحمل هموم الأمة وتطلعاتها وتفاعلها مع أحداث عصرها، فضلاً عما يحمل من وجدان مشترك لأبناء أمتة. وأهميته تنبع من كونه يُمكِّن الجماعة من اكتشاف الشخصية الفريدة للأمة التي ينتمون إليها. إنه يوفر الإدراك الذي يُولد المبادئ القومية من خلال لغته التي تفصح عن تلك المبادئ.

إن الدفاع عن اللغة العربية بوصفها مصدر الثقافة العربية ووعاءها ضد التحديات الاستعمارية والأجنبية والتأكيد على التاريخ العربي بوصفه الوجدان المشترك لأحداث الأمة في ماضيها وحاضرها ومستقبلها، كان مضمون الوعي القومي عند الشعراء العرب في مصر والعراق والشام؛ فحافظ إبراهيم في قصيدته المشهورة (اللغة العربية تنعى حظها بين أهلها) - نشرت سنة 1903 - ملوثة من ثلاثة وعشرين بيتاً، يصور واقع اللغة العربية بين أبنائها، مؤكداً أن هذه اللغة، العربية الحية، مثلها مثل أية لغة حضارية في العالم، هي مصدر الفخر والعز لهذا الشعب أو ذاك وهي ملهمته، هي روائع الكلم والإبداع في ميادين المعرفة المختلفة. اللغة العربية هي روح الثقافة وعصرها الأصل، ويجب أن تتبوأ ما تستحقه اليوم من تقدير وإعجاب ونظرة إنسانية كأمسها الغني بها وتاريخها وحضارتها وإنسانيتها.. يريدها لغة نقية من الشوائب واللحن والطعن، بعيدة عن الإرهاب الفكري والتغريب الثقافي الذي يحاول شل ثقافتنا أمام تيارات فكرية وسياسية ودينية واجتماعية متضاربة ومتباينة.

من ناحية أخرى، يعرض لنا المفكر المصري الدكتور زكي نجيب محمود في كتابه (تجديد الفكر العربي) قصة تسرع عه حين واجه السؤال عن كيفية الطريق للفكر والثقافة العربية في العصر الحديث بين "الأصالة والمعاصرة"؛ إذ يقول "قد يبدو للوهة الأولى أن ثمة تناقضاً أو ما يشبه التناقض بين الحثين: لأنه إذا كان عربياً صميمًا، اقتضى ذلك منه أن يغوص في تراث العرب الأقدمين حتى لا يدع مجالاً لجديد - وإن من أبناء الأمة العربية اليوم من غاصوا هذا الغوص الذي لم يبق لهم من عصرهم ذرة هواء يتنفسونها - وأما إذا كان معاصراً صميمًا، كان محتوماً عليه أن يغرق إلى أدنيه في هذا العصر بعلمه وآدابه وفنونه وطرائق عيشه، حتى لا تبقى أمامه بقية ينفقها في استعادة شيء من ثقافة العرب الأقدمين.

نعم، قد يبدو للوهة الأولى أن بين العربية والمعاصرة تناقضاً أو ما يشبه التناقض، ولذلك يجب السؤال الذي يلتبس طريقاً يجمع الطرفين في مركب واحد، وكأنا هو سؤال يطلب أن تجتمع مع الماء جذوة نار، فهل بين الطرفين مثل هذا التناقض حقاً؟ أو أن ثمة طريقاً يجمع بينهما، ذلك هو السؤال⁽¹⁾. ويقول أيضاً: "لقد تعرضت للسؤال منذ أمد بعيد، ولكنني كنت إزاءه من المتعجلين الذين يسارعون بجواب قبل أن يفحصوه ويمحصوه ليزيلوا منه ما يتناقض من عناصره، فبدأت بتعصب شديد لإجابة تقول: إنه لا أمل في حياة فكرية معاصرة إلا إذا بترنا التراث قراً، وعشنا مع من يعيشون في عصرنا علماً وحضارة، ووجهة نظر إلى الإنسان والعالم، بل إنني تمنيت عندئذ أن نأكل كما يأكلون، ونجد كما يجدون، ونلعب كما يلعبون، ونكتنن اليسار إلى اليمين كما يكتنن!! على ظنّ مذبذب أن الحضارة وحدة لا تتجزأ، فإما أن نقبلها من أصحابها - وأصحابها اليوم هم أبناء أوروبا وأمريكا بلا نزاع - وإما أن نرفضها، وليس في الأمر خيار بحيث ننتقي جانباً ونترك جانباً، كما دعا إلى ذلك الداعون إلى اعتدال، بدأت بتعصب شديد لهذه الإجابة السهلة، وربما كان دافعي الخبيء إليها هو إمامي بشيء من ثقافة أوروبا وأمريكا، وجهلي بالتراث العربي جهلاً كاد أن يكون تاماً، والناس - كما قيل بحق - أعداء ما جهلوا... ثم تغيرت وفقفتي مع تطور الحركة القومية، فما دام عدونا الألد هو نفسه صاحب الحضارة التي توصف بأنها معاصرة، فلا مناص من نبذها ونبذها معاً، وأخذت أنظر نظرة التعاطف مع الداعين إلى طابع ثقافي عربي خالص، يحفظ لنا سملتنا ويردّ عدنا ما عساه أن يجرّنا في تياره، فإذا نحن خبر من أخبار التاريخ، مضى زمانه ولم يبق منه إلا ذكره". ويتابع الدكتور قوله: "ولولا رجوعي إلى ثقافتنا العربية لدخلت القبر بلا رأس".

وفي النهاية يصل إلى الحل الأنجع والأصلح - في رأيه - وهو أن السبيل يتحدد في وجود ثقافة عربية معاصرة تفتح الأبواب والنوافذ على الآخر مع الأخذ من أنوار تراثنا العربي، فتصير عندنا "فلسفة عربية، وأدب عربي، وفن عربي، وأخلاق عربية، وسياسة عربية، ونظرة عربية تميزنا، ونعاصر بها الآخرين ممن يعيشون معنا في عالم واحد وتعرضهم معنا لمشكلات واحدة".

من هنا، فإن "حوار الثقافات" يُعد وسيلة فعالة لتنمية روح الثقة والتسامح بين الأفراد والجماعات؛ فهو يُزيل كثيراً من الأوهام والأمراض والمخاوف. ويساعد أيضاً على خلق تواصل وتفاهم أفضل بين الشعوب، وعلى تفعيل القواسم المشتركة بينها؛ مما يؤدي إلى إزالة بؤر التوتر يُغذّيها التوقع والانزعال والجهل بالآخر والأحكام المسبقة والسلبية عنه. وكل ذلك يمكن أن يؤدي إلى التقارب بين الثقافات والعداوة التي غالباً ما استبعاد كل ما يمكن أن يؤدي إلى صدامها. وهذا ما دعا إليه المفكر الدكتور علي عقله عرسان الذي يقول في كتابه (المتنقف العربي والمتغيرات): "نحن مع المثاقفة التي تقوم على أساس من الثقة والافتقار بأوسع صيغها وأعظم تلك الصيغ وأشملها، ولا نرى في التوقع أي خير كما لا نرى خيراً في تبعية من أي نوع، لا سيما التبعية الثقافية. ولذا فإننا نرفض سياسات الانغلاق كما نرفض سياسات الإلحاق والغزو والمحو الثقافي، وننصدي لها، وندعو إلى وضع الخطط والإمكانيات اللازمة لذلك بدءاً من تحصين الوعي الثقافي القومي على جميع المستويات".

تطور مفهوم الثقافة في العصر الحديث

تمثل الفترة من عام 1952 إلى 1980م فترة بالغة الأهمية في تاريخ المجتمع المصري بصفة عامة؛ لأنها شهدت انتقالة أساسية في أنماط الحياة المختلفة الاقتصادية والسياسية والاجتماعية والثقافية؛ أي أن هذه الفترة شهدت تغيراً جذرياً في نمط الحياة وصلت أصداءه إلى جميع طبقات المجتمع. وقد جاء في "المسح الاجتماعي الشامل للمجتمع المصري" عن البناء التنظيمي والمؤسسات الثقافية القول: "منذ صدور الإعلان العالمي لحقوق الإنسان عام 1947م، مؤكداً حق كل فرد من أفراد المجتمع في الاشتراك الحر في حياة المجتمع الثقافي والاستمتاع بالفنون والآداب، فبات على الدولة في العصر الحديث أن تترجم هذه الوثيقة إلى فعل، بل إن المجتمع الدولي كله استشعر الحاجة إلى تنظيم يكفل وضع هذا المبدأ موضع التنفيذ، فأنشئت منظمة اليونسكو، ومن مهامها نشر الثقافة وتحقيق التعاون الثقافي الدولي. وأتجه التفكير على مستوى الدول إلى وضع تنظيمات وإقامة مؤسسات تتولى المسؤوليات الأساسية في: الحفاظ على التراث القومي وإحيائه، وتشجيع الإبداع وتوفير المناخ الملائم له، وتوصيل الخدمات الثقافية إلى المواطنين. ولقد انعكس ذلك على خريطة التنظيم الأعلى للدولة في مصر؛ إذ لم يعد كافياً الوفاء بالأغراض الجديدة اضطلاع وزارة التربية والتعليم بمسؤوليات ثقافية إلى جانب مسؤولياتها عن التعليم، فأخذت معالم البناء التنظيمي لأجهزة الثقافة عن الإعلام أو الجمع بينهما في وزارة واحدة".

أنشئ المجلس الأعلى لرعاية الفنون والآداب في يناير 1956م لإنشاء وزارة الثقافة، وَوَكِّلَ إليه تنسيق جهود الهيئات الحكومية وغير الحكومية العاملة في ميادين الفنون والآداب، وابتكار وسائل تشجيع العاملين في هذه الميادين، والعمل على الارتقاء بمستوى الإنتاج الفكري في مجالات اختصاصه وبحث الوسائل التي تؤدي إلى تنشئة أجيال من أهل الآداب والفنون يستشعرون الحاجة إلى إبراز الطابع القومي في الإنتاج الفكري المصري بشتى أنحائه، ويعملون على التقارب في الثقافة والذوق الفني بين المواطنين؛ مما يتيح للأمة أن تسير مَوْحَدَةً في طريق التقدم مُحَفَظَةً بشخصيتها وطابعها الحضاري المميز. وقد اختير أعضاء المجلس بأشخاصهم وصفاتهم، كما شكل المجلس لجاناً وشُعَباً تنسق بين أعمال اللجان، واختير لكل لجنة مقرر من كبار المعيّنين بمجال نشاطها.

من ناحية أخرى، صدر قرار رئيس الجمهورية بإنشاء وتنظيم المجلس الأعلى للثقافة عام 1980، يتبع وزير الثقافة، ويكون المقر مدينة القاهرة، ويهدف إلى تيسير سبل الثقافة للشعب وربطها بالقيم الروحية، وذلك بتعميق ديمقراطية الثقافة والوصول بها إلى أوسع قطاعات الجماهير، مع تنمية المواهب في شتى مجالات الثقافة والفنون والآداب، وإحياء التراث القديم، وإطلاع الجماهير على ثمرات المعرفة الإنسانية، وتأكيد قيم المجتمع الدينية والروحية والذوقية.

وللمجلس الأعلى للثقافة في سبيل تحقيق أهدافه القيام بما يلي:

- 1- تخطيط السياسة العامة للثقافة، في حدود السياسة العامة للدولة، والتنسيق بين الأجهزة الثقافية في أوجه نشاطها المختلفة.
  - 2- وضع ميثاق شرف للعمل الثقافي في مختلف مجالاته والإشراف على تنفيذه والالتزام به.
  - 3- رعاية الإبداع الفكري والفني وحماية حقوق التأليف والأداء وتأمين المشتغلين بالثقافة والفنون والآداب.
  - 4- رعاية المجمع والجمعيات العلمية والثقافية وتوفير الظروف المناسبة لها لتحقيق أهدافها.
  - 5- إصدار التوجيهات والتوصيات إلى الهيئات الأهلية العامة في ميادين الثقافة بما يتفق والسياسات العامة المقررة في هذا الشأن.
  - 6- تشجيع الأعمال الفنية الرفيعة ودعم الخدمات الفنية التي تؤدي للجمعيات الطلابية والعُملالية وقطاع الفلاحين في القرى والمشاركة بالعمل في سبيل وصول الثقافة بجميع أنواعها إلى هذه القاعدة العُملالية العريضة.
  - 7- الاهتمام بثقافة الطفل والعمل على تنمية مواهبه وتشجيع قدراته لإعداد جيل من الشباب الوطني قادر على حمل الرسالة.
  - 8- تقديم الإنتاج الرفيع للمسرح والموسيقى والفنون الشعبية عن طريق إنشاء البيوت الفنية والتنسيق بينها.
  - 9- اقتراح أوجه التطوير في برامج التعليم وأساليب نشر الوعي الثقافي والتذوق الفني في مختلف المراحل التعليمية بالمدارس والجامعات.
  - 10- تحديد مقاييس الجودة ومعاييرها في مختلف نواحي الإنتاج الفكري في مجالات الثقافة المختلفة وتوحيد الأسس التي تقوم عليها المسابقات والإعانات والجوائز التقديرية والتشجيعية، كما يتولى منح هذه الجوائز والإعانات، ويشير بالرأي على الهيئات التي تتولى منحها.
  - 11- اقتراح أوجه التطوير في البرامج الإذاعية والتلفزيونية والتوصية لدى اتحاد الإذاعة والتلفزيون بأساليب إدماج الثقافة والفنون في المواد المُذاعة صوتياً ومرئياً.
  - 12- اقتراح تعيين ممثلين للمجلس في سفارات جمهورية مصر العربية بالعواصم العالمية والعربية لتوثيق الروابط الثقافية مع شعوب العالم.
  - 13- اقتراح تمثيل جمهورية مصر العربية في المؤتمرات والمهرجانات الثقافية والفنية الإقليمية والدولية.
- من ناحية أخرى، فإن التراث الشعبي جزء أساسي من الثقافة الحديثة؛ إذ إن ميادين دراسة الثقافة الشعبية "علم الفولكلور" عديدة أهمها العادات والمعتقدات والمعارف والفنون الشعبية، فضلاً عن الثقافة المادية والأدب الشعبي. فالأدب الشعبي ليس واحداً من أبرز موضوعات الفولكلور، وأكثرها عراقة فحسب، بل إن "علم الفولكلور" كان في مرحلة من مراحل تطوره يقوم أولاً وأخيراً على دراسة الأدب الشعبي كذلك، وكثيراً ما يُستخدم مصطلح "فولكلور" للإشارة إليه، ويستعمل مرادفاً له؛ ذلك أن كلمة "lore" تعني المعرفة والمعتقدات التقليدية، والأدب الشعبي- بهذا المعنى هو المعرفة والمعتقدات التقليدية للحضارات التي ليس لها لغة مَدُونَة، والتي تنتقل من جيل إلى جيل بالطريقة الشفوية. وهذه المعرفة- مثلها مثل الأدب المَدُون- تتألف من أنواع السرد النثري والشعري، والقصائد، والأغاني، والأساطير، والمسرحيات، والطقوس، والأمثال، والألغاز... وغيرها. وقد عرفت كل الشعوب تقريباً، وهذا أمر طبيعي إذا ما عرفنا أن الآداب جميعها كانت شفوية حتى الألف الرابع قبل الميلاد تقريباً، عندما طُوِّرت الكتابة في الحضارتين المصرية القديمة والسومرية والأكادية، واستخدمت لتسجيل الآداب والمسائل العملية المتصلة بالقانون والتجارة وغيرهما. ومع ذلك فقد وجد إلى جانب هذا السجل المدون، نشاط واسع ومهم، قام به أناس غير متعلمين، أو لم يألفوا كثيراً القراءة والكتابة، كانت حصيلته مادة غنية واسعة تنوَّلت شفاهةً، واستجابت لحاجات إنسانية مختلفة تباينت بتيابن العصور والشعوب، هي ما يُسمى اليوم بـ "الأدب الشعبي".

"الأدب الشعبي" أو "التراث الشعبي"، فرع قديم ومهم من فروع المعرفة الإنسانية، دراسته الأكاديمية بدأت في النصف الأول من القرن التاسع عشر، ليعنّى بمظاهر الحضارة لشعب من الشعوب. وبسبب تعدد المعايير التي يُنطلق منها في النظر إلى طبيعته ووظيفته ومجالاته، فإن تعريفاته التي يقع عليها المرء يلفها نوع من الغموض والاضطراب. وإلى جانب المعايير الثقافية التي تؤكد أن الفولكلور هو التراث الشفوي ليس غير؛ فإن ثمة معايير اجتماعية تُدخل ضمن هذا الحقل المعرفي كل ما ينتمي إلى حياة الطبقات الريفية وثقافتها، ومعايير نفسية- اجتماعية تنطلق في تعريف مصطلح "شعبي" من معطيات نفسية- اجتماعية؛ فالحياة الشعبية والثقافة الشعبية، تبعاً لهذه المعايير، توجد دائماً حيث يخضع الإنسان، بوصفه حاملاً للثقافة، في تفكيره أو شعوره أو تصرفاته لسلطة المجتمع والتراث، والمعايير الإثنولوجية التي ترى أن الفولكلور هو المعرفة التي تنتقل اجتماعياً من لأب إلى الابن، ومن الجار إلى جاره، وتستبعد المعرفة المكتسبة عقلياً، سواء أكانت محصَّلةً بالجهود الفردي، أم بالمعرفة المنظمة والموثقة، والتي تكتسب داخل المؤسسات الرسمية كالمدارس، والمعاهد، والجامعات، والأكاديميات وما إليها.

إن شفوية الأدب الشعبي التي تميزه عن الأدب المَدُون لا تعني انقطاعه التام عن غيره من النشاطات الإنسانية الأخرى بما فيها الأدب المَدُون نفسه الذي يشترك معه في كثير من الأجناس والتقنيات والأشكال الإنسانية فضلاً عن الموضوعات. ومع ذلك، فإن صلته الأقوى هي صلته بالتراث الشعبي؛ فهو جزء لا يتجزأ من هذا التراث الذي يشمل فيما يشمله العادات والمعتقدات ومظاهر السلوك الشعائري، وأنواع الرقص، والموسيقى الشعبية، ومظاهر أخرى من الثقافة الشفوية، مثل: الأغنية الشعبية، والحكاية الخرافية، والحكايات الشعبية، والأمثال، والألغاز، وعبارات السحر، والأشعار، والقصص، والأساطير، والسير الشعبية... الخ

وبهذا كله، فإن الأدب الشعبي هو العبارات والجمل والأشعار والخطب والقصص والأساطير التي تنعكس من ضمير الشعب وقلبه وعقله انعكاساً مطبوعاً لا مصنوعاً لتجعل منه مجتمعاً له خصائصه المتميزة وطابعه الخاص، وكلها حصيلة حياته وجهد الباحثين من حيث كونها معبرين حقيقيين عن حقائق أدبية واقعة فعلاً دون تكلفٍ أو تزئيدٍ. ويدخل في هذا المفهوم الكنايات والأمثال والتعليقات والأشعار والقصص، حتى الخيالي

منها ، والنضال المسجل للوعتر ١، وتخرج منه طبعاً النصوص التي قيلت احتراماً أو تكليفاً وبطريقة لا تجعل منها فكرياً يمثل أغلبية الناس أو يمس ما تضمه نفوسهم ، وهذا يعني أن أغاني الراديو والتلفزيون والقصص والمسلسلات والمسرحيات لا تعد أدباً شعبياً قبل مرور وقت كافٍ يجعل منها تراثاً للشعب لا اجتهداً أو شعوراً لفرد معين .

الثقافة- إذن- هي مرآة المجتمع، خاصة أننا نعلم من جهة بأن الثقافة في كل مجتمع لا يمكن أن تنزوي وتتغلق، ومن جهة أخرى لا يمكن أن تهرب من تأثيرات العولمة، لكن ذلك لا يعني الخنوع والاستسلام لهذه العولمة التي تحاول من حين إلى آخر أن تضرب أرقى وأعظم وأفضل القيم الإنسانية.

دور الحكومة في مجال العمل الثقافي كبير جداً، ودور العمل الخاص كبير أيضاً، أكثر المؤسسات الثقافية في الدول المعاصرة لا تملكها الدولة، بل هي ملك لأفراد أو لشركات. فمثلاً "المطابع" التي تطبع الكتب المدرسية والثقافية والكتب المترجمة والصحف والمجلات المختلفة أكثرها لا تملكها الحكومة، بل هي ملك لأفراد أو لشركات. وأكثر "دور السينما" في العالم لا تملكها الحكومة أيضاً، بل هي ملك لأفراد أو لشركات، وبعض الأفلام تحتاج إلى ترجمة، وكذلك أكثر "المسارح". ولكن "المتاحف والآثار" ملك للدولة، ودور الأفراد في هذا المجال محدود...الخ.

"صناعة الكتاب" سواء أكان مؤلفاً أم مترجماً- من أهم مجالات العمل الثقافي، ذلك لأن الكتاب مهم في تكوين عقل الفرد وفكر الأمة. بعض الكتب تكون مؤلفة بلغة البلاد، والتأليف هو الأساس إلى جانب حركة الترجمة من اللغات الأجنبية إلى اللغة الوطنية أو اللغة الرسمية. وإلى جانب التأليف والترجمة نجد كتباً يولفها المؤلفون في بعض البلاد بلغة أجنبية عالمية، بهدف التعريف بالبلاد وتاريخها وأدبها. وفي مجال الطباعة أعمال كثيرة، وبعد أن تتم الطباعة يكون التوزيع حتى يصل الكتاب إلى القراء في كل مكان. والترجمة من أهم روافد الثقافة، والكتاب المترجم له دوره الرئيس في العمل الثقافي.

تضم "المكتبات" مختلف الكتب في كل مجالات المعرفة، تتبناها لجمهور القراء والمثقفين، ولها أهميتها في الثقافة والعلم. وتوجد مكتبات كبيرة في كل الدول العربية، كل دولة عربية لها مكتبة وطنية. وهناك مكتبات عامة في كل مدينة عربية. ولكل جامعة من الجامعات مكتبة جامعية. وتعد "دار الكتب" المصرية أقدم المكتبات الكبرى الحديثة في العالم العربي (1870م). تضم بعض المكتبات مثل "مكتبة جامعة القاهرة" و"مكتبة دار الكتب" و"مكتبة جامعة الأزهر" في مصر، و"مكتبة الأسد" في دمشق مخطوطات كثيرة، أكثرها بالعربية وبعضها بالتركية والفارسية. كما تضم المكتبات دوريات عربية وأجنبية وتسجيلات صوتية. وفي السنوات الأخيرة من القرن العشرين دخل الحاسب الآلي إلى عمل المكتبات في الدول العربية كلها، وبدأت حركة إنشاء مكتبات جديدة، مثل "مكتبة القاهرة الكبرى" في القاهرة، و"مكتبة مبارك العامة" في الجيزة، و"مكتبة الإسكندرية" التي هي من أهم المكتبات في مصر والعالم العربي.

من هنا، كان إنشاء المطابع الحديثة في مصر ولبنان وتونس في القرن التاسع عشر أساساً مهماً للعمل التعليمي والثقافي. لقد طبعت في المطابع العربية آلاف الكتب العربية والمترجمة للمدارس، كما طبعت الصحف، وأقدمها "الوقائع المصرية" التي أنشأها رفاعة الطهطاوي، واتسعت قاعدة القراء بهد ذلك، وزادت المطابع، وكثرت الكتب المطبوعة، وطُبعت كتب مهمة من التراث العربي، وزادت الصحف الحكومية والخاصة.

"المكتبة الوطنية" هي أكبر المكتبات في كل دولة. و"دار الكتب" تقوم بمهام المكتبة الوطنية في مصر. نجد فيها كل كتاب يُنشر في داخل الدولة، سواء أكان هذا الكتاب مؤلفاً أم مترجماً إلى اللغة الوطنية أم إلى لغة أجنبية. الكتب المؤلفة تكون أكثر الكتب في كل المجالات، وفي مقدمتها الأدب والعلم. المكتبة الوطنية تكون عادة في عاصمة الدولة، وبها ملايين الكتب.

توجد "المكتبات العامة" في كل المدن الكبرى والمدن الصغيرة. المكتبة العامة تكون للقارئ العام، وبعضها يضم قسمًا للأطفال. وتوجد أيضاً مكتبات للأطفال تكون فيها كتب وموسوعات، وبعضها فيه ألعاب للأطفال. وبعضها فيها أيضاً عدة أجهزة حاسب آلي للأطفال. مكتبة المدينة مكتبة عامة، تفتح أبوابها ساعات طويلة في كل يوم لخدمة القراء. وبعض المكتبات العامة فيها نشاط ثقافي، مثل المعارض الفنية والمحاضرات العامة والندوات.

داخل البلاد وخارجها. يُقام معرض الكتاب مرة واحدة في كل سنة في مدينة مهمة إن "معرض الكتاب" مهم للتعريف بكل جديد من الكتب من وبشكل منظم. يعد "معرض القاهرة الدولي للكتاب" أكبر المعارض في العالم العربي، وهناك معارض كتب كثيرة في مدن الخليج، منها "معرض الشارقة للكتاب". تشترك في معرض الكتاب منات من دور النشر من كل أنحاء العالم. تعرض كل دار نشر ما عندها من كتب وموسوعات، وفي (CD) السنوات الأخيرة زاد عدد الكتب على أقراص)

وكذلك تُعد "المكتبة الموسيقية" من أهم مجالات الثقافة؛ إذ إن الموسيقى من أقدم الفنون عند كل شعوب العالم التي عرفت العزف والغناء منذ أقدم العصور. وفي العالم العربي نجد حتى اليوم ما يُسمى بالموسيقى الشرقية أو الموسيقى العربية، وكذلك الموسيقى الغربية. وتوجد في عدد من دول العالم الحفلات الموسيقية، يُقام الحفل الموسيقي في مبنى جميل، ويدخل الناس للاستماع إلى فنون الموسيقى المختلفة.

إن المتاحف لها أهميتها في العالم العربي، وذلك لأنها تضم حضارات قديمة كثيرة: حضارة مصر القديمة، وحضارة العراق القديمة (حضارة السومريين، وحضارة البابليين، وحضارة الآشوريين)، وحضارة اليمن القديمة. وقد أقيمت في كل المدن العربية متاحف لعرض نماذج من الحضارات القديمة والحضارة الإسلامية. ويعد "المتحف المصري" بالقاهرة من أقدم هذه المتاحف وأكبرها، وفي القاهرة أيضاً يوجد "متحف الفن الإسلامي"، و"متحف الحضارة"، الذي يقف في حي مصر القديمة بالقاهرة. وشوارع القاهرة تضم مساجد تاريخية ومباني قديمة، وكأنها متاحف كاملة. وفي الإسكندرية "المتحف اليوناني الروماني"، أما في أسوان فيوجد "المتحف النوبي". وفي كل المدن العربية متاحف كثيرة.

ولا شك أن الفنون لها تاريخها الطويل في العالم العربي. هناك فنون مستمرة من العصور القديمة، مثل فن الرسم والتصوير. وهناك اهتمام بالموسيقى والغناء، وفي مصر تقوم دار الأوبرا بالاهتمام بالفنون الموسيقية. وكذلك هناك اهتمام بفن صناعة التمثيل في مصر. وقد قامت لتكوين المتخصصين في الفنون كليات ومعاهد؛ ففي مصر "أكاديمية الفنون" في حي الهرم بالجيزة، ولها معاهد كثيرة للسينما والفنون الشعبية والباليه والمسرح والنقد الأدبي... وغير ذلك.

"الفنون التشكيلية" أعمال فردية إلى حد كبير، منها النحت والرسم. النحت له تاريخ قديم في مصر منذ عهود الفراعنة، ومصر أكبر دولة تضم تماثيل في العالم. ولكن شهر تمثال حديث في مصر يحمل اسم "نهضة مصر" للنحات العبقري محمود مختار، ويوجد حالياً قريباً من مدخل جامعة القاهرة. وهناك رسامون كثيرون، لكل منهم معرض لعرض لوحاته من حين إلى آخر، وفي عدد من دول العالم نجد متاحف للفن الحديث، تهتم باللوحات بصفة خاصة.

أصبح "المتحف القومي" من ملامح العاصمة في كل دولة حديثة، ولكن بعض الدول ذات التاريخ القديم جداً والآثار الكثيرة من عصور مختلفة

لا يكفي لها متحف قومي واحد. وفي مصر متاحف كثيرة ومشروعات جديدة لمزيد من المتاحف. "المتحف المصري" في القاهرة مخصص لجوانب من تاريخ مصر القديمة، و"المتحف اليوناني الروماني" بالإسكندرية يضم آثار مصر في تلك القرون التي كانت فيها الإسكندرية المركز العلمي والثقافي للدول اليونانية والرومانية. و نجد "المتحف الإسلامي" بالقاهرة، وتعد "القلعة" بالقاهرة أكبر أثر إسلامي في مصر، وهناك مشروع كبير لإقامة "المتحف المصري الكبير" بالقرب من الأهرام بالجيزة. وهناك متاحف للفن الحديث تهتم بفنون الرسم المختلفة.

"الآثار" جزء مهم من عمل وزارة الثقافة. وتختلف دول العالم في مراحلها التاريخية والآثار التي وصلت منها. وتوجد آثار مصر في كل مكان، منها: من الإسكندرية إلى الجيزة إلى الأقصر إلى أسوان، ولكل منطقة أهميتها الخاصة بها. أهرام الجيزة كثيرة أشهرها هرم خوفو وخفرع ومنقرع، وهناك أهرام أخرى تمثل مراحل تطور فن بناء الأهرام. وفي الجيزة أيضاً نجد تمثال أبي الهول بجانب الأهرام. أما مدينة الأقصر ففيها أكبر مجموعة من الآثار في العالم، منها المعابد الكثيرة، وكذلك في مدينة أسوان... وغيرها. ومن عمل وزارة الثقافة الاهتمام بهذه الآثار، وهي مهمة في دراسة التاريخ، ومهمة أيضاً لتنشيط السياحة. وفي أكثر الدول العربية آثار كثيرة من التاريخ القديم، ومن التاريخ الإسلامي، وكذلك من العصر الحديث. "المسرح" و"السينما" و"الإذاعة" و"التلفزيون" فنون تقوم على الحركة واللغة والصوت والصورة. المسرح له تاريخ قديم عند اليونان، ولكن ازدهار المسرح بدأ في أوروبا الحديثة، وأصبح من أهم الفنون، وقد دخل إلى أقطار أخرى بعد ذلك. المسرح بدأ في العالم العربي في القرن التاسع عشر الميلادي في بلاد الشام ومصر. وكانت المسرحيات أوروبية مترجمة، وبعضها كان موعظاً أو موعظاً ليوافق ظروف المشاهدين، ثم كانت حركة التأليف باللغة العربية. وازدهرت السينما العربية في القرن العشرين، وقدمت أفلاماً اجتماعية وسياسية وتاريخية كثيرة. الجديد في الثلث الأخير من القرن العشرين (منذ 1960) هو انتشار التلفزيون في العالم العربي، وبذلك ظهرت "المسلسلات التلفزيونية"، وهي تمثيلات طويلة تقدم في حلقات كثيرة.

المؤسسات الثقافية كثيرة في الدولة الحديثة، منها "دار الأوبرا" و"المسرح" و"متاحف الفنون". لا تكاد توجد دولة حديثة تخلو عاصمتها من دار للأوبرا للأعمال الموسيقية والغنائية العالمية والوطنية. وفي العاصمة أيضاً نجد "المسرح القومي". وفي مدن كثيرة نجد متاحف للفنون، ومنها فنون الرسم والنحت والفنون الشعبية أيضاً. وفي بعض دول العالم نجد جامعة صغيرة خاصة بالفنون، مثل "أكاديمية الفنون" في مصر التي تضم معاهد للسينما والمسرح والنقد الأدبي والفنون الشعبية والموسيقى والباليه، وتمنح أكاديمية الفنون درجة البكالوريوس والماجستير والدكتوراه.

أما "الإذاعة" و"التلفزيون" فلهما دور كبير في الحياة المعاصرة: الإذاعة المصرية أقدم الإذاعات العربية (1934م)، وتوجد الآن في كل دولة عربية عدة إذاعات. وظهرت في السنوات الأخيرة الإذاعات المتخصصة: إذاعة القرآن الكريم، إذاعة الشباب، البرامج التعليمية، الإذاعات المحلية. وفي كل الدول العربية محطات للتلفزيون لها قنوات متعددة، وبعضها على الأقمار الصناعية.

من ناحية أخرى تشكل "المعاجم اللغوية" مظهرًا للتفوق الحضاري والإبداع الثقافي والرققي اللغوي، باعتبارها مدونات لتطور اللغة عبر العصور، وأوعية للتاريخ الفكري للأمة الناطقة بهذه اللغة أو تلك، على أساس أن نمو اللغة من النواحي كافة، على مستوى فهم الكلمة والمعنى والدلالة والسياق، إنما يعكس الأطوار التاريخية التي تمر بها الأمم. ولذلك فإن اللغة تمثل التاريخ الفكري والثقافي بالمفهوم العام للأمم والشعوب التي تنطق بتلك اللغة.

ولا شك أن اللغة العربية صورة من حياتنا، تُعبر عن ذواتنا، وتسجل مفرداتها تطورها عبر الأزمان. وتاريخ اللغة العربية، بهذا الاعتبار، هو تاريخ الأمة العربية قاطبة، وذلك لارتباط اللغات الوطنية للشعوب الإسلامية بلغة الضاد من عدة وجوه. ولذلك فإن تطور اللغة العربية يعكس تطور حياتنا، وتمثل تسجيلاً لتاريخ أمتنا.

إن استيعاب ألفاظ الحياة الحديثة والحضارة العصرية والعلم والتقنيات يتطلب الإفادة من جميع ما صدر من معجمات عربية في القديم والحديث. ولكن الإفادة لن تكون كاملة ما لم يؤخذ في الاعتبار اعتماد الرؤية الشمولية التي تقضي بمتابعة الخط الزمني لتطور اللغة منذ ظهور الكلمة إلى يومنا هذا. ومع ذلك لا بد من الاعتراف أن الهدف ليس هو كتابة تاريخ شامل ومفصل لحضارتنا وأفكارنا ومفاهيمنا وتصوراتنا ومقولاتنا ومواقفنا ورواياتنا للعالم، انطلاقاً من ألفاظ اللغة، على اعتبار أن الألفاظ هي التي تعكس بصدق حضارة المجتمع الذي يتكلمها، وتمثل فكره وثقافته.

أما ما أصدره مجمع اللغة العربية بالقاهرة من كتب ومعاجم، فله أهمية كبرى في الثقافة العربية الحديثة؛ فقد أصدر عدة معاجم ومولفات لغوية ذات أهمية قصوى للقارئ المعاصر، مثل "المعجم الوسيط" الذي صدر في طبعته الأولى سنة 1962م في مجلدين، و"المعجم الوجيز" في جزء واحد مخصص للمدارس الثانوية سنة 1980م، و"المعجم الكبير" الذي صدر الجزء الأول منه سنة 1970م، وصدر الجزء السابع سنة 2006م، إلى جانب ثلاثين معجماً للمصطلحات العلمية، و"معجم ألفاظ القرآن الكريم" الذي صدر الجزء الأول منه سنة 1953م، والجزء الخامس سنة 1970م، و"معجم ألفاظ الحضارة الحديثة ومصطلحات الفنون"، و"المعجم الفلسفي" الذي صدر سنة 1979م، ومعجم "ديوان الأدب" للفارابي سنة 1977م... الخ.

على هذا المنوال يُعد استخدام مصطلح "حوار الثقافات" ضرورة حيوية لمختلف الشعوب والحضارات. ونحن حين ننظر إلى مسار الحضارة العربية الإسلامية ننبين أنها لم تبلغ أوج ازدهارها إلا عندما نجحت في التفاعل والتناغم مع بقية الحضارات التي انفتحت عليها.

وبذلك، فإن مصطلح "حوار الثقافات" يحتاج إلى عملية التغيير أو التطور الثقافي الذي يطرأ حين تدخل جماعات من الناس أو شعوب بأكملها تنتمي إلى ثقافتين مختلفتين في اتصال وتفاعل يترتب عليهما حدوث تغيرات في الأنماط الثقافية الأصلية السائدة في الجماعات كلها أو عليه، ومعاملته بنظرة فوقية عدوانية بعضها. والمثاقفة - بعكس الغزو الثقافي الذي يتضمن في طياته الرغبة في محو الآخر وإحاقه وفرض التبعية متطرفة - تقوم على الذية والاحترام والتسامح والاعتراف بخصوصية الآخر واختلافه، وفي إطارها تتفاعل الجماعات والشعوب وتتواصل بهدف الاغتناء المتبادل. لهذا فهي تفترض الثقة والرغبة في التواصل والتقدم والتطور واكتساب العلم والمعرفة. وإذا كانت الشعوب تسعى سعيًا تجاه المثاقفة فهي ترفض أشكال الغزو الثقافي كافة. وقد عبر المهاتما غاندي عن ذلك قائلًا: "إنني أفتح نوافذ للشمس والرياح، ولكنني أتحدى أية رياح جذوري". لهذا فالمثاقفة في هذا المعنى تعد رافداً مهماً تسعى كل أمة من خلاله إلى معرفة الآخر واستثمار ما لديه من قيم ومعطيات أن تقتلني من إنسانية وحضارية، وإلى تنمية كيانها الثقافي بشكل خلاق وغير مضر بمقومات الهوية القومية وثوابتها.

إن التعاون بين الأفراد وبين التجمعات وبين الدول مما تقرره جميع الأديان في إطار الوحدة الإنسانية؛ فالناس - جميعاً خلقوا من أب واحد وأم واحدة، وأصبحوا شعوباً وقبائل، وعليهم التعارف والتعاون. ومن هنا تتضح فكرة وحدة النوع البشري وتعدد الشعوب وأهمية التعاون في جميع المجالات. وفي العالم المعاصر ينبغي أن نعمل لتأكيد مبدأ الحوار والتعارف والتعاون بين أبناء الشعوب المختلفة والأديان المتعددة والثقافات المتنوعة بهدف تحقيق الاستقرار والتقدم والتعايش السلمي بين أفراد المجتمع الواحد.

صحيح أننا نعيش اليوم في عصر تنافس فيه الأمم بالاختراعات والابتكارات وزيادة الإنتاج، وليس بكثرة أفرادها ولا باتساع أراضيها، ولعل التقدم في هذه المجالات هو الذي يجعل احتياج الآخرين إليك أكثر من احتياجك إليهم؛ لذلك تحاول المجتمعات المعاصرة تحقيق التقدم، ولكن الأساس الفكري والعقائدي والروحي يختلف من حيث مفهوم التقدم في إطار نظم اجتماعية وسياسية واقتصادية مختلفة. والذين ينظر إلى التقدم على أساس أن الإنسان هو الهدف من كل تقدم، ولهذا لا يقتصر التقدم على الجوانب المادية، ولكنه يتضمن أيضاً كل القيم الروحية والمعنوية في الحياة.

المعارف، وتغيير وسائل تبادل المعلومات. الوسائل التقنية لتداول المعلومات من أعظم مخترعات العصر الحديث؛ فقد أدت إلى تطور تعتبر أدى ظهور الكمبيوترات والتتقيف مرتبطة بالقلم والورق والكتابة وطباعة الكتب ونشرها بالوسائل التقليدية، فبعدما كانت وسيلة التواصل والتعليم بواسطة فائقة السرعة وتقنيات تداول المعلومات إلى ثورة علمية وثقافية كبيرة، وتطورت طرق معالجة المعلومات كمّاً وكيفاً؛ فمن حيث الكم يمكن حيث كيف يمكن فرزها وفهرستها وتحليلها وفق الكمبيوتر التعامل مع معلومات كثيرة سواء في موضوع واحد أو موضوعات مختلفة، ومن السريع وسهولة الوصول إلى المعلومات المطلوبة في مدة وجيزة. وكذلك تطورت طرق التخزين والحفظ معطيات محددة، إضافة إلى تيسر البحث صون الموسوعات والأقراص المدمجة ذات القدرة الفائقة على تخزين ملايين الصفحات وبلايين الكلمات، فصار باستعمال الأقراص المرنة والصلبة مجلداً ضخماً لا يستدعي سوى قرص لا يزيد وزنه أكثر من 20 جراماً. الضخمة كالموسوعة البريطانية التي طبعت على الورق في أزيد من 30

تتألف فيها أوضاع بالإضافة إلى ذلك لا نستطيع أن نغفل الإشارة إلى الشبكة العالمية للمعلومات (الإنترنت) التي تعد بحق بحاراً واسعة الأفكار والمعارف والمعلومات، ويختلط فيها الثمين بالضعيف، أو هي - كما وصفها الدكتور نبيل علي - "الغابة الكثيفة من مراكز تبادل المعلومات وأمر العقيدة إلى أحداث جميع أنواع المعلومات في شتى فروع المعرفة وفي جوانب الحياة كافة، من قضايا الفلسفة التي تختزن وتستقبل وتبث السلاح إلى معارض الفن ونوادي تذوق الموسيقى، ومن الهندسة الوراثية إلى الرياضة ومعاملات التجارة، ومن مؤسسات غزو الفضاء وصناعة مقاهي الدردشة وحلقات السمر عن بُعد، ومن صفقات اليدوية، ومن البريد الإلكتروني إلى البث الإعلامي، ومن المؤتمرات العلمية إلى الحرف والأوبئة في أرجاء القارة السوداء". بورصة نيويورك إلى مآسي المجاعات

يهدف استخدام الإنترنت وإمكانياته الهائلة إلى المساهمة في تطوير البحث العلمي وتقديم الخبرة وإنجاز الدراسات في المجالات الاجتماعية والثقافية وكذا في مختلف المجالات التي لها صلة بالعمل الثقافي؛ حيث يتم تكوين الشباب في المجالات العلمية والثقافية المختلفة عن طريق تنظيم دورات دراسية وأبحاث ميدانية وورش عمل متنوعة وندوات علمية، والعمل على نشر هذه الأنشطة والمراكز الثقافية المتنوعة، ثم تعزيز علاقات الشراكة والتعاون مع الجمعيات والمؤسسات المحلية والوطنية والدولية، العمومية منها والخصوصية، وكذلك ترسيخ مبادئ الديمقراطية والحوار وإشاعة القيم بين صفوف الشباب عن طريق هذه الشبكة العنكبوتية المتطورة.

إن نظرة سريعة لما يُعرض على التلفزيون والفضائيات العربية يثبت لنا أن الثقافة السائدة هي التي تُعنى بالقيادات ونجوم السينما والرياضة والأغاني المثيرة وعارضات الأزياء والبرامج المطبوخة؛ فنراجع الفكر وتخلي المتفكر عن دوره الريادي في الأدب والفن والفكر والسياسة ثم تراجع أهمية النقد والشعر والرواية والمسرح أمام انتشار ثقافة الاستهلاك المدعومة إعلامياً، فسادات مفاهيم الاغتراب النفسي والتمزق الاجتماعي والفردية الحادة والمادية في كل شيء.

لقد تغير مفهوم الثقافة لتألي أصبح سلعة تُعرض في سوق العرض والطلب، وليس أدل على ذلك من هذا التسويق السافر والموجه لما يسمى بـ "الإرهاب" الذي جعل المتفكرين والمفكرين الأمريكيين ينخرطون في ترسيخه والدفاع عن الإيديولوجية الأمريكية التي توجهه حسب مصالحها تحقيقاً لما تُسميه "العدالة المطلقة"، ولو تطلب الأمر إبادة شعوب بكاملها.

وفيما يخص "الكتاب الإلكتروني" نرى أنه ظهر في عالم الاتصال الحديث، وهو المحتوى الذي لا تحكم فيه أي مؤسسة صحفية أو حكومية. فقد أحدث هذا التطور في عالم النشر الإلكتروني؛ إذ تغيرت أدوات النشر وشروطها وتغيرت شروط العلاقة بين المرسل والمستقبل، حتى بات يلاحظ بصورة جلية أن الناس يميلون إلى تصديق المعلومة التي يستخدمها المستهلك الإعلامي ويصدقها ويؤمن بها أكثر من تصديقه للمعلومة الصادرة من المؤسسة الرسمية. فتصديق المعلومة الصادرة من "اليوتيوب" و"الفيس بوك" و"تويتر" وغيرها أكثر من تلك التي تصدر في وسائل الإعلام الرسمية؛ مما يهدد مسألة الطباعة حالياً بالإضافة إلى دور جماعة البيئة في الحفاظ على الغطاء النباتي وبيان أضرار صناعة الورق على البيئة، الأمر الذي سيزيد من التوجه للوسيط الجديد في نقل المعلومة وهو النشر الإلكتروني الذي يمتاز بالسهولة والانتشار العريض.

والنشر الورقي المعروف إلى كل هذه الوسائل الجديدة إلى تغيير طرق تداول المعرفة؛ حيث تطورت من الاعتماد على الطباعة لقد أدت المعلومات المطلوبة بسرعة فائقة بغض النظر عن الزمان والمكان، إضافة إلى سهولة التوصل بالنشر الإلكتروني؛ مما يوفر إمكانية الحصول على سلفه لتحصيلها مدة شهور. طبعها ونسخها، فصار في وسع الباحث في وقت وجيز جداً الوصول إلى المعارف التي كان يستغرق

إن هذا التنوع الثقافي - بمجالاته المختلفة ومؤسساته المتنوعة - يدعو إلى التمسك بمبدأ التعارف وصولاً إلى التعاون على البر والتقوى، مع دعوته إلى التمسك بمبدأ كرامة الإنسان ومبدأ وحدة أصل البشرية ومبدأ المساواة ومبدأ العدل والتكافل. وهذا يعني أن الأصل هو تعاون الحضارات

لا صراعها، وأن المجتمع الإنساني مدعو إلى الوصول بكل تياراته إلى العمل لصالح الإنسان، وينبغي على بني البشر أن يستبقوا الخيرات. وهكذا يكون الإسهام في مواجهة خطر طغيان الإنسان على أخيه الإنسان.

المسح الاجتماعي الشامل للمجتمع المصري 1952-1980، إشراف: بدر 2. زكي نجيب محمود: تجديد الفكر العربي، دار الشروق، القاهرة، ص10-11.

الدين أبوغازي (الفنون والآداب)، المركز القومي للبحوث الاجتماعية والجنائية، مج14، 1405هـ=1985م، ص10.

3. انظر: المسح الاجتماعي الشامل للمجتمع المصري 1952-1980، إشراف: بدر الدين أبوغازي (الفنون والآداب)، ص27-28.

نبيل علي: الثقافة العربية وعصر المعلومات، سلسلة عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، الكويت، العدد 265، يناير 2001، ص93-4.

Резюме

В данной статье рассматриваются понятие слово «культура» в арабских странах. Термин "культура" принадлежит египетскому основоположнику, мыслителю Салама Мусе. Развитие арабской культуры – это более чем два тысячелетия письменности и культуры, а также быт, начиная с древних времён, включая современную эпоху. Для полной осведомлённости, приводятся примеры и мнения учёных-мыслителей арабских стран.

Summary

This article considers the meaning of the “culture” in Arabic countries. The term “culture” belongs to the Egyptian founder and thinker Salam Musse. The development of the Arabic culture is more than two thousand years of literature and culture, and also way of life from ancient times including the modern era. Examples and opinions of the scientists and thinkers of the Arabic countries are given for a complete awareness.

БІЛІМ БЕРУДІҢ ҰЛТТЫҚ МОДЕЛІН ДАМУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

К.М. Беркимбаев – п.ғ.д., проф.,

Б.Қ. Мухамеджанов – п.ғ.д., проф., *Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы*

Қазақстан Республикасының егеменді ел болып, өркениетті мемлекеттердің санатына қосылуы жағдайында қазақ халқының тарихи қалыптасқан дәстүрлі педагогикалық мәдениетін, ұлттық рухани-мәдени мұраларын, ұрпақ тәрбиесіндегі озық дәстүрлерін бүгінгі қоғам талабына сай ғылыми тұрғыда зерделеу көкейкесті мәселенің бірі болып табылады. Бұны елбасы Н.Ә. Назарбаевтың [1]: «Қазақстанның бірегей халықтарының ұлтаралық және мәдениетаралық ынтымағы мен жегілуін қамтамасыз ете отырып, қазақ халқының көп ғасырлық дәстүрлерін, тілі мен мәдениетін сақтаймыз және дамыта түсеміз» деген Қазақстан халқына арнаған Жолдауынан да, «жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде, жастардың өз Отанына сүйіспеншілігін, халық дәстүрлеріне құрметін тәрбиелеу» қажет деген Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының жетекші міндеттерінен де байқауға болады.

Ұлттық рухани мәдениеттің жеке тұлғаны қалыптастыруда, соның ішінде болашақ мұғалімдердің тұлғалық рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыруда пайдасы зор. Олай дейтініміз, бүгінгі ұрпақтың ұлттық мәдени мұраға деген аялы көзқарасы мен осы саладан білім, білік деңгейінің дұрыс қалыптасуы мұғалімнің кәсіби-этнопедагогикалық мәдениетіне, осы бағытта меңгерген тарихи-теориялық, практикалық, білім, іскерлік, дағды деңгейіне байланысты айқындалады. Нәтижесінде бұның бәрі білім берудің ұлттық моделін дамытудың озық дәстүрлерін кешенді тарихи, теориялық және практикалық тұрғыда зерттеуге бағыттайды.

Тарихи-педагогикалық зерттеулерге жасалған талдау, бұл проблеманың ешқашанда өзінің көкейкестілігін жоғалтпағанын көрсетеді. Өткен ғасырлардағы ұлы педагогтар (Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо, К.Д. Ушинский, Ы.Алтынсарин және т.б.) тәрбиенің халықтық негізін және халық тәрбиесі құралдарының педагогикалық тиімділігін тәжірибе жүзінде дәлелдеп, негіздеген. Олардың идеяларын кеңес педагогикасының өкілдері де (А.С. Макаренко, С.Т. Шацкий, Л.Н. Толстой, В.А. Сухомлинский және т.б.) қазақ ағартушылары мен қоғам қайраткерлері де (Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев және т.б.) өз еңбектерінде ұтымды пайдаланған.

Қазақ халық педагогикасында білім берудің ұлттық моделін дамыту мен дәстүрлі педагогикалық мәдениетін түрлі қырынан және этнопедагогика ұғымдары негізінде талдап, қарастырған зерттеу жұмыстары ТМД елдерінде де, Қазақстанда да баршылық. Олардың бірі халық педагогикасы мен этнопедагогиканың теориялық-әдіснамалық негіздерін, идеялық мәнін, мазмұнын (Г.Н. Волков, А.И. Ханников, Я.Ф. Хинтибидзе, Ю.А. Рудь, А.Э. Измайлов, Л.Христова, Қ.Б. Жарықбаев, С.Қ. Қалиев, К.Ж. Қожахметова, Ш.И. Джанзакова және т.б.) қарастырса, екіншісі, өткендегі ойшылдардың, ағартушы-педагогтардың халық педагогикасына көзқарасын, құнды педагогикалық идеяларын (К.Шаймерденова, А.Кубесов, А.Қыдыршаев, Т.Әлсатов, И.Халитова, А.Асаубаева және т.б.) талдайды.

Ал енді бірі зерттеу мақсаттарына қарай халық педагогикасы мен этнопедагогикадағы тәрбиенің мүмкіндіктеріне тәрбие бағыттарына (адамгершілік, эстетикалық, музыкалық-эстетикалық, еңбек, музыкалық, патриоттық және т.б.) (С.Ұзақбаева, Т.Қышқашбаев, Р.Төлеубекова, Ұ.Асанова, Қ.Шалғынбаева, Р.Жанабаева, Ұ.Әбдіғапбарова, және т.б.) тоқталады.

И.Шоров, Х.Пирлиев, Л.Манонов, Г.Убайдуллаев, Р.Дүйсембінова, А.Мағауова, Б.Мұқанова,

Г.Бахтиярова, Ш.Құлманова, Қ.Бөлеев және т.б. халық тәрбиесінің озық дәстүрлерін оқу-тәрбие процесінде пайдаланудың тиімді педагогикалық шарттарын қарастырады.

Бірқатар ғалымдар халық педагогикасындағы қыздардың адамгершілік және моральдық-этикалық тәрбие беру мәселесіне (Я.Рахманова, А.Е. Дайрабаева, Ж.Т. Сарыбекова, Ұ.Ә. Есім, Г.Алдамбергенова және т.б.), жас ұрпаққа адамгершілік-жыныстық тәрбие беру, отбасы өміріне дайындау мәселесіне мән берсе (Ж.Сәкенов, А.Қисымова, А.Аманжолова), Ж.Наурызбай, Б.Қайырова, Ш.Мұхтарова және т.б. қазақ халқының этномәдениетін оқушыларға меңгерту жолдарын іздестіреді.

Әлемдік деңгейде білім берудің ұлттық моделін дамыту мен дәстүрлі педагогикалық мәдениетті түрлі қырынан зерттеген еңбектер де баршылық (Б.А. Кадыров, А.Л. Бугаева, Х.Х-М. Батчаева, В.Г. Закирова, С.А. Возняк және т.б.). Олар зерттеу пәніне қарай қарастырып отырған халықтың (өзбек, сібір, татар, кавказ халықтары) ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан бала тәрбиесі жөніндегі тәжірибесінің жиынтығын құрайтын халықтық педагогика – жалпы халықтық мәдениеттің бір саласы, дәстүрлі педагогикалық мәдениетті тұтас жүйе ретінде қарастырып, халықтың тарихи-этникалық қалыптасу барысында жинақтаған мәдени мұралары мен дәстүрлі тәрбие құралдарына, әдіс-тәсілдеріне мазмұндық сипаттама береді [2].

Сонымен қатар ғылыми ізденістері білім берудің ұлттық моделін дамыту мен ұлттық мектеп, этномәдени білім беру қағидаларының тұжырымдалуы (Ж.Наурызбай), қазақ этнопедагогикасындағы бала жасына қарай кезеңге бөліп тәрбие беру мәселелері бойынша білім стандарттарының, оқу бағдарламаларының, оқу құралдарының жасалуы, этнопедагогиканың ғылыми және практикалық мәселелеріне арналған халықаралық, республикалық, аймақтық ғылыми-практикалық (Алматы, Атырау, Қызылорда т.б.) конференциялардың жинақтарындағы көп қырлы идеялардың жүйеленуі зерттеу нәтижелерін нақтылайды.

Осы уақытқа дейін білім берудің ұлттық моделін дамыту проблемасында ғылыми пәні қалыптасқан ғылым саласында оқу пәнін жасаудың әдіснамасы мен әдістемесі жеткілікті деңгейде нақтыланбаған. Сондықтан көп жағдайда оқу пәні ғылыми пәннің тікелей көшірмесі, немесе оның қысқартылған түрі ретінде ұсынылады. Бұл жәйт өз кезегінде оқу пәнінің толыққанды құрылуына нұқсан келтіреді.

Жоғарыда аталған ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерге жасаған талдау қарастырып отырған проблеманың бұрын-соңды мақсатты түрде педагогика ғылымында, соның ішінде республика көлемінде аз зерттелгенін дәлелдейді.

Қазақ халқы өзінің өсіп-өркендеуі барысында қоғамдық өмірдің жағдайында, этногенездік дамуына қарай сан-алуан күрделі тарихи жолды өз басынан өткерген болатын. Бүгінде халықтың шынайы тарихи бейнесін айқындауда зерттеуші ғалымдардың таңдауына байланысты этномәдени, этносаяси, этнолингвистикалық ықпал етуші факторлардың көптігі, қазақ халқының тарихи қалыптасуының түрлі кезеңдерінің ажыратылуы, оның тарихын танып білуде, қайта жасаудағы көптеген түрлі тұжырымдамалық қатынастардың болуы ғылыми зерттеулер мүмкіндіктерінің аясын барынша кеңейте түсуде.

Кеңес дәуірінде ресми тарихнамада қалыптасып, орныққан әдіснамалық тұжырымдамалық қағидалар бойынша тарихи-педагогикалық зерттеулерде нақты бір халықтың мемлекеттік тарихына байланысты әлеуметтік-экономикалық, саяси құбылыстарға ғана басым көңіл бөлінген, ал ол халықтың рухани-мәдени тұрғыда қалыптасу жағдайына және білім берудің ұлттық моделін дамытуға аса мән берілмеген.

Біз осының бәрін ескере отырып философия, тарих, педагогика ғылымы саласында жарық көрген зерттеулерге талдау бере отырып, білім берудің ұлттық моделін дамыту мен тарихи даму кезеңдерін анықтап көрсетуге талпындық.

Ғалымдардың өздерінің зерттеу объектісіне қарай берген кезеңдерін жүйеге келтіреміз (қазақ тарихының кезеңдері (М.Қозыбайтегі), қазақ мәдениетінің қалыптасу кезеңдері (Х.Маданов), қазақ тарихының дамып, қалыптасу кезеңдері (А.Қ. Ақышев, М.К. Асылбеков, М.Байпақов, Ж.Қ. Қасымбеков және т.б.), қазақтың халықтық педагогикасының даму кезеңдері (С.Қ. Қалиев). Олардың ұсынған деректемелерін негізге ала отырып, әрбір кезеңнің өзіндік ерекшеліктеріне қысқаша сипаттама береміз.

Қазаққа негіз болған түркі тектес рулар тарихынан сыр шертетін ауыз әдебиеті нұсқалары батырлар жыры, ғашықтық жырлардың халық арманы, тілегімен ұштасқан кейіпкерлердің рухани-адамгершілік қадір-қасиеттері, асқан ақылдылығы өзінің тәрбиелік мәнінің тереңдігімен білім берудің ұлттық моделінде және ұлттық рухани мәдениетінен өз орнын алды. Бұл кезеңдегі білім берудің ұлттық моделінде гуманизмге негізделген көзқарастардың пайда болуы, өмірдегі мейірімділік пен зұлымдылықтың бір-біріне қарсы күресі айқын көрініс тапқан қоғамдық сананың қалыптасуы тән.

Қазақ халқының өмірі мен білім берудің ұлттық нысанында және мәдениетінде айтарлықтай өзгерістер болды. Ол дәстүрлі ұлттық мәдениеттің гумандық белгісін сақтай отырып, дамытты.

Қазақ отбасын тәрбие кеңістігі ретінде зерттеу онда ғасырлар бойы патриархалды-тектік өмір салтына қарай баланың дүниеге келуімен оның тәрбиесіне, жас ұрпақты өмірге дайындауға байланысты көптеген салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың бүгінге дейін сақталып келгендігіне көз жеткізді.

Қазақтардың ұлттық тәрбие жүйесі өзінің негізінде мыңдаған жылдар бойы сақтала отырып, қазақ халқының қажырлы еңбегінің ықпалымен және оның әлеуметтік-экономикалық жағдайымен, ұлттық дүниетанымдық сана-сезімімен толықтырыла отырып, басқа халықтардың ұлттық мәдениетімен, білім беру жүйесімен, ғылымымен өзара ықпалдаса отырып дамиды.

Қазақ халқы өзінің сан ғасырлар бойы өзіндік білім берудің ұлттық бейнесін және мәдениетін анықтайтын рухани құндылықтарын жинақтап, олардың шашауын шығармай сақтай білді. Қазақтарға өзіндік генотип, өзіндік биологиялық, әлеуметтік байланыстар және жер бетінде нақты анықталған орнының болуымен қатар, кеңістік пен уақыт аралығын түсіну тән. Бұндай байланыс пен өзара тәуелсіздіксіз бірде бір халықтың тіршілік етуін көзге елестету де мүмкін емес. Осындай байланыстар болмаған жағдайда кеңістіктен халық мүлдем жойылып, оның бүкіл дүниемен байланысы үзілер еді. Демек, этнография орта – кез келген этнос тіршілігінің кепілі, оның өзіне ғана тән айрықша білім берудің мен мәдениетінің, әсіресе, ұлттық мәдениетінің негізі болып табылады.

Көптеген өзге халықтардағы секілді қазақ халқында да әлем бейнесін этникалық тұрғыдан тану балаға ерте жастан бастап арнайы ұйымдастырылған білім мен тәрбие беру жүйелерінсіз-ақ, күнделікті қарапайым тіршілік барысында меңгертіледі. Ұлттық дүние танымның меңгертілуі түрлі жағдайларда, түрлі деңгейлерде ересектер мен балалар арасындағы өзара әрекеттер мен қарым-қатынастар барысында жүзеге асып отырады. Сан алуан қажеттіліктер мен құндылықтар жүйесін, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді меңгеру, оларды жеке адамның тәжірибесіне айналдырып, күнделікті өмірде қолдануға дағдыландыру ұлттық тәрбие мен білім берудің ұлттық жүйесі арқылы жүзеге асады.

Мұндай жүйе үнемі әрбір жаңа ұрпақ бойында өзіндік психикалық ерекшелікті жасауға негізделген халық тіршілігінің қызығушылығына сай болады. Ұлттық психология уақыт өзгерістерінің ықпалына қарамастан өз табиғи қалпын сақтап, аға ұрпақтан кейінгі жас ұрпаққа өз жалғасымен беріліп отырады. Ұлттық мәдениетте көрініс тапқан (халық әндерінде, билерінде, музыкасында, фольклорда, дәстүрлерде, әдет-ғұрыптарда және т.б.) және құндылықтар мен құндылықтар бағдарын, қажеттіліктер мен қызығушылықтарды, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді, қазақ халқына ғана тән нақты мінез-құлық үлгілері мен нормаларды, этникалық қоғамның өзіндік психикасы, оның мінез-құлқы (ұлттық менталитеті) және ұлттық санасы мен өзіндік санасы анықтайды.

Қазақ халқында білім берудің ұлттық моделі мен мәдениетін зерттеу оның тұрақтылығы мен өміршеңдігі көбінесе барлық этникалық топтар үшін мінез-құлық ережесінің бірегейлігімен, тарихи ескерткіштердің және өмірге көзқарастың ұқсастығымен айқындалатынын көрсетеді. Білім беру мен мәдениеттің осы бір кіріктіруші және тұрақтандырушы салаларының қызметін қолдауға ұлттық халық педагогикасындағы іс-әрекеті бағытталады. Бұл мөлшерден жаңылу дәстүрлі мәдениеттің бұзылуына, этникалық сана-сезімнің төмендеуіне, өзінің этникалық негізін түсіне білмеушілікке әкеліп соғады. Қазақтардың *этникалық санасы, дүниетанымы* дәстүрлі тәрбие жүйесінің жұмыс істеуінен, жеке сана-сезім мен этникалық сана-сезімнің, ұлттық тәрбие пен дәстүрлі педагогиканың өзара тығыз байланысынан қалыптасқан. Нақ осы құбылыстардың өзара байланысы нәтижесінде қазақ халқы өзінің тіршілігін жалғастырып, этникалық бет-бейнесін, ұлттық абырой-намысын сақтап қалды.

Қазақ халқының осы өзіндік дүниетанымдық, сана-сезімдік көзқарастары түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүрген *ұлы ойшылдар мен жыршы-жыраулардың, ағартушы-қоғам қайраткерлерінің* шығармашылық еңбектерінде көрініс алады. Егер Әл-Фараби қоғам дамуының, әлеуметтік өмірдің, этикалық көзқарас-қасиеттердің көптеген мәселелеріне тоқталып, мәртебелі мемлекеттің болуы, ондағы халықтың бақыты, бай, алаңсыз өмір сүруі ел басшысына байланысты, жан-жақты білімі бар, әділ, инабатты, мейірімді, жақсылыққа жаны құмар, жамандықтан жаны жиренетін, жұртымен санаса білетін адам ел басқарса, халықтың қадір-қасиеті артады, хал жағдайы жақсы болып, көсегесі көгереді деп ой түйіндесе, *Жүсін Баласағұн* өзінің «Құтты білік» дастанында қарапайым халықтан бастап, түрлі дәрежедегі әлеуметтік топтардың, түрлі кәсіп иелерінің мінез-құлық нормаларының, қоғамда алатын орындарының қандай болуы керектігіне тоқталады.

Аузы дуалы жыршы-жыраулар мен шешен-билері болса (Асан қайғы, Шалкиіз, Доспанбет, Жиёмбет, Марғасқа, Бұқар, Қазтуған, Ақтамберді, Шал, Әнет және т.б.) елге басшылық етіп, ақыл-кеңесші болумен бірге, өз шығармаларында сол дәуірдегі халықтың ауыр тұрмыс жағдайын, ел мұңын, азаттық үшін болған қанды майдан көрінісін, ерлердің ерлігі мен қаһармандығын, тарих шындығын өз жырларына

косты. Халықты өнегелі сөздерімен, жыр толғауларымен ынтымағы жарасқан ел болуға, береке-бірлікке шақырып, елі мен жерінің тұтастығын сақтауға ықпал етті. Қоғамдық өмір сахнасынан көкейкесті ойлар айтып, ел ұйытқысына айналды.

Халық педагогикасы мен қазақ даласы ойшылдарының даналық ойларынан нәр алған ғұлама ағартушы Шоқан, Ыбырай, Абай да өз еңбектерінде олардың идеяларын әрі қарай ұтымды, сабақтастыра білді.

Шоқан өзі жинаған ауызекі шығармашылығы арқылы халықтың арман-тілегін, тұрмыс-қарекетін, көзқарасын, дүниетанымын баяндады, халық арасында ұмытылып бара жатқан мәдени дәстүрлерге (поэтикалық, музыкалық, сәндік-қолданбалы өнер т.б.) көңіл аударып, оны халықтың бала тәрбиесіндегі жетекші құралы деп білді.

Оның «Егер Гомердің поэтикалық аңыздаулары, Геродоттың естіп алып, жазып қалдырған аңыздары азды-көпті тарихилық мәнге ие десек, егер әрбір шала-пұла, қисынсыз аңыз-әңгімелердің өзінің негізінде оқиға мен шындық жатады десек, қазақтардың ұнамды және жүйелі аңыздауларында... тарихи мән болуы шүбәсіз, ...қазақтар поэзиясы өте-мөте қызықты және көңіл аударатын көптеген жақтары бар», – деген пікірінің өзі-ақ халық шығармашылығының болашағына деген сенімін көрсетеді. Оның бұл пікірі шығармаларының ұзына бойына арқау болып отырады. Шығармаларының басты мақсаты – халықтың өмір жайлы ой-арманын, тілегін көрсету, ұмытылып бара жатқан салт-дәстүрлерге көңіл аудару, оны халық тәрбиесінің құралы, әдіс-тәсілі ретінде пайдаланғанын және оның болашақ ұрпақтар тәрбиесіне де қажет екенін ескерту болды [3].

Б.Алтынсарин де өзінің шығармашылығы мен ағартушылық қызметінде халықтық принципті ұстанды, оқу-тәрбие процесінде халықтың ауызекі шығармашылығын (мақал-мәтелдер, ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, эпос т.б.) ән-күйлерін, ұлттық ойындарды, салт-дәстүрлерді, қол өнерді пайдаланды [4].

Әсіресе халықтың шешендік сөз өнеріне аса мән берді. Ата-бабалардың ежелден тіл, сөз, сөйлеу мәдениетіне ерекше көңіл бөлгенін ескерте отырып, балаларды осы өнерді қадірлеуге, түсіне білуге үйретті, тұжырымды нақты, көркем, бейнелі сөйлеуге машықтандырды.

Халық қайнарынан бастау алған ұлы Абай да тағылымды даналық ой-пікірлерді өзінің поэмалары мен кара сөздеріне арқау ете білді. Мақалдарды халықтың өмірімен және тарихымен тығыз байланыста қарастыра отырып, қоғамдық мәні тұрғысынан бағалап, өзінің қазақ тарихына, этикасына, дініне, дүниетанымына деген көзқарасына сәйкес талдаған. Яғни, адамгершілік, ынтымақтастық, татулық, әділдік, еңбекшілдік, адалдық, талапкерлік, талаптанушылық, ел тарихы мәселелеріне аса мән берген [5].

Халық даналығы мен осындай сабақтастықта берілетін демократиялық идеялар қоғам қайраткерлері, «Алаштың» ардақты азаматтарының шығармашылығында да кең өріс алады. «Өнер алды – қызыл тіл» деп ұғынған азаматтар қазақ тілінің, сөз өнерінің рухани күш, қуатын таныту жолында халық ауыз әдебиетіне жүгінеді. Халық ішінде кең тараған өнер түрлерін сөз ете келе, мәселен *Ахмет Байтұрсынұлы*: «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады. ...Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын – сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді», – деп туған тілдің табиғи ерекшелігін ғылыми тұрғыда негіздеп, жан-жақты түсінік береді. Сөз өнері мен тілдің сауаттылығы адамның психологиялық дамуымен, адам санасының үш негізімен яки, *ақыл, қиял, көңілмен* байланысты деп ой тұжырымдайды. Сөйтіп кейінгі жастарға туған тілдің табиғи өзіндік ерекшелігін айқындап, танытуды, аталы сөздің құдірет күшін жеткізуді, ұлттық мәдени, рухани күштің осы халық тілінде екендігін санаға ұялатуды мақсат тұтады [6].

Ал *Мағжан Жұмабайұлы* болса: «Тілсіз ұлт тілінен айырылған ұлт, дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлтының ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болуы. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады», – деп ұлттық тілдің мән-мағынасын, құдыретін баса түсіндіреді [7].

Жоғарыда айтылғанның бәрі ұлы ойшылдар мен жыршы-жыраулардың, ағартушылар мен қоғам қайраткерлерінің халықтың ұлттық тәлім тәрбиесін аса жоғары бағалағанын, оның мүмкіндіктерін, мәндік мағынасын жетік түсініп меңгергенін көрсетеді.

Тарихи қалыптасқан дәстүрлер қоғамда орныққан еңбек адамгершілік, эстетикалық, діни және т.б. қатынастарды жаңа ұрпаққа жеткізудің формасы. Олар халық шығармашылығында, салттарда, әдет-ғұрыптарда, ұлттық этикетте, түрлі бейнелерде және т.б. көрініс алады.

Табиғатынан балажан қазақ халқы жан-жақты жетілген ұрпақ тұлғасын қалыптастыру мақсатына түрлі тәрбие міндеттерін қоя отырып, оған табиғи байланыста, уақыт пен кеңістік ішінде ұйымдастырылған кешенді тәрбие жүйесі арқылы жетуге талпынады.

«Атаның баласы болма, адамның баласы бол!» – деген қағиданы басшылыққа ала отырып, жаңадан өмір мәнін түсіне бастаған баласына деген шексіз сүйіспеншілікке толы махабаттымен, балажандылығымен қатар, қатаң тәрбие талабын қоя бастайды. Бұл жердегі халық ұғымындағы балаға айтылатан ең алдымен «Адам бол!», «Арлы бол!», «Әдепті бол!» – деген талаптардың мәні ең алдымен қоғамдық белгілі әдеп негіздері мен жағымды мораль категорияларын жете меңгеру, халық санасынан берік орын алған «тек», «тектілік» және адам жаны тазалығының көрсеткіштері: «ар», «ұят», «намыс», «абырой» түсініктерін бағалап, қастерлей білу және туған ел, жер, ата-ана, отбасы алдындағы азаматтық борышы мен міндетін ұғыну, орындау барлық қазақ баласына (ұл, қызға) ортақ басты талап болып табылады. Бұны халықтың «Ата-анаңды сыйласаң – көп жасарсың, сыйламасаң – жан қинарсың», «Ата – асқар тау, ана – бауырындағы бұлақ бала – жағасындағы құрақ» – деген аталы сөз иірімдерінен де, қасиетті хадис сөздерінен көрініс тапқан «Әуелі анаңа, тағы да анаңа, тағы да анаңа, сонан соң Отанына жақсылық жаса» деген пайымдау сөздерінен де ең жоғары адамгершілік асыл қасиетті көруге болады.

Бұдан ұлттық білім берудегі қазақ халқының бала тәрбиесінің басты ұстанымы – адам бойындағы адамилықты тәрбиелеу болғанын байқау қиын емес.

Аталы сөзге тоқтап, мән берген халық ұрпағын қашанда ең алдымен жақсы адам етіп тәрбиелеуде қасиетті ана тілінің құдіретіне сүйеніп, бар күш-жігерін жұмсайды. «Әдепті бала өсірсең ауылдың абыройы», – деген қағидалы ойды ұстанған ата-бабаларымыз бала тәрбиесі ең алдымен ата-анаға, қала берді бүкіл ауыл-аймаққа қатаң сын деп түсінеді. Ал халықтың «Ақылды дана жоқ жерде, тәрбиелі бала жоқ» деген тұжырымынан тәрбиені ұйымдастырып, жүзеге асырудағы тәрбиеленушіден бұрын тәрбиеші тұлғасына жете мән бергендігі айқын аңғарылады. Мұндай тәрбиелік талаптар жүйесін халықтың өзіндік болмысына тән ұлттық тәлім-тәрбиенің айқын көрінісі.

Тәрбие – халықтың сан ғасырлар бойы жинақтап, оның бай тәжірибесінің інжу-маржандары болғандықтан, ұлттық тәрбиені мектеп өміріне ендірудің мотивациялық шарттарына төмендегі идеялар жиынтығын аламыз.

Ахмет Байтұрсынов тәрбие жөнінде өз ойын тұжырымдайды: «Әр халыққа керегі өз діні, тілі, жазуы сақталуы, қазақты басқа дінге аударамыз деу құр әурешілік. Қазақты дінінен айыруға болмаса, жазуынан да айыру болмайтын жұмыс» [8].

Міржақып Дулатов тәрбие мәселесі жайлы өз пікірін қалдырған: «Жас өркендерді жерге шырылдап түскен кезден есейіп, есі кіріп болғанға дейінгі аралықта ана тілінің уызына жарытып қана қоймай, олардың ұлттық рухпен, дәстүр, салт, әдет-ғұрыптан мейлінше сусындауына ерекше көңіл аудару».

Отанды сүю, өз халқын құрметтеп, оған адал болу, Отанды қорғауға әзір тұру, халықтар арасындағы достықты нығайту, бейбітшілікті сүю, ел үшін жанын пида ету, ұлтаралық қатынас мәдениетін қалыптастыру, ұлтаралық татулық пен келісімді нығайтуға ықпал ету, әрбір оқушының бойына ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың үздік үлгілерін үйлестіре дарыту, гуманистік, барлық адамдарға деген сүйіспеншілік сезімдерін тәрбиелеу, т.с.с. ұлттық тәлім-тәрбиесінің өзекті арқауы болып табылады.

Қазақ халқының түсінігінде жетілген адам тұлғасына тән ең басты сапаның бірі – ақыл. Ақыл, ақылдылық – тұлға мен қоғамның ақыл-ой мәдениетінің жалпы көрсеткіші, ақылға негізделген адам ойының қағидалары, іскерлік, дағдысы деген оймен халық өз ұрпағының ең алдымен ақылды, саналы адам болуын армандап, ақыл-ой тәрбиесіне ерекше мән берген. Тіпті аталарымыз баласы дүниеге келмей тұрып ақ, «Құдайым бала бер, бала берсең сана бер. Сана бермесең, ала бер» деп тілеген екен. Адамның өмірге деген дайындығы қазақ халқында біріншіден ақылдың дамуына байланысты деп ұғынылған. Халықтың бұл игі-тілегі халықтың ауызекі шығармашылығында да (ертегілер, эпостар және т.б.), ұлы ойшылдардың да шығармашылығында өзінің сабақтастығын тапқан. Мәселен, Абай ұғымындағы «толық адам» ол – мейірім, әділет, шапағат, ар-ұят ұялаған жылы жүректі жан және бұл адам жылы жүрек жетекші болған нұрлы ақыл мен ыстық қайраттың иесі. Абайдың бұл адамы – әрекеттің иесі, терең ақылдың иесі. Ақын өз идеалы болған осы «толық адамында» – жүректі ең жоғары сатыға қоя отырып, «жүректің ақыл суаты», – деген тұжырымға келеді [9].

Өзінің он бесінші сөзінде ақылды кісі мен ақылсыз кісінің өзіндік ерекшелігіне тоқталып, өз тыңдаушысына бірде: «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал» деп кеңес берсе, енді бірде: «Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселерден озады... Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» деп ой қорытындылайды.

Қазақ халқының ұлттық тәлім-тәрбиесін жоғары білім беру жүйесіне ендіруде белгіленген жұмыстарды оңтайлы жүргізу қажет. Нақтырақ айтсақ, теориялық-зерттеушілік және ғылыми-практикалық тұрғы-

дағы өзара байланысты міндеттер кешенін біраз мерзімнің ішінде мазмұнды шешу мүмкіндігі туындайды. Бұл арнайы назар аударуды қажет ететін өзекті, әрі көкейкесті проблема.

Қазақ халқының ұлттық тәлім-тәрбиесінің негізін құрайтын халық педагогикасының тарихи мазмұнын, мәнін, ерекшелігін жете меңгеру бүгінгі таңдағы жастар үшін аса маңызды. Олай дейтініміз қазақ халқының ұлттық тәлім-тәрбиесінен көрініс алған халық дүниетанымын, қазақ отбасы тәрбиесінің мазмұнын, ұлттық әдеп негіздерін халықтың арман-тілегін, ой-тұжырымын қазіргі заман жастарының бәрі бірдей түсіне бермеуі анық. Олардың тек ұлттық тәлім-тәрбие жөнінде, халық педагогикасы жайында жалпы түсінігі болып қана қоймай, оның қалыптасып даму тарихы, мазмұны, мәндік ерекшелігі, заңдылықтары мен ұстанымдары, әдістері туралы білімдерді терең меңгергенде және педагогикалық үдерісте пайдалану іскерліктерінің қалыптасуы ұлттық рухани мұраға, халықтың тәлім-тәрбие даналығына деген аялы көзқарастары мен сезім-сүйіспеншілігі арта түседі. Сондай-ақ рухани дүниесі кеңейіп, ұлттық мәдениетіне қатысты қарым-қатынасы қалыптасып, туған елін, жерін, тілін бағалайтын саналы азамат болып қалыптасады.

Қорытындылай келе, зерттеу проблемасы күрделі болғандықтан, оның барлық салаларын қамту мүмкін емес. Келешекте білімгерлердің ұлттық рухани санасы мен білім берудің ұлттық моделін дамытудың ғылыми-практикалық негіздерін және т.б. проблемаларды арнайы зерттеуді қажет етеді деп ойлаймыз.

1. Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдаулары. www.akorda.kz.
2. Әбиев Ж. Педагогика тарихы. Оқу құралы. - Алматы: Дарын, 2006, - 480 б.
3. Пірәлиев С., Керімов Л. Таным және студент. - Алматы: Санат, 2007, - 208 б.
4. Сыдықов Ә. Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық идеялары мен ағартушылық қызметі. - Алматы: Мектеп, 1968. - 148 б.
5. Құнанбаев А. Шығармаларының жинағы: бірінші том – өлеңдер мен аудармалар. - Алматы: Жазушы, 2005, - 296 б.
6. Байтұрсынов А. Ақжол: Өлеңдер мен тәржімелер, пуб.мақалалар, әдеби зерттеулер. Құрастырған Нұрғалиев Ы. - Алматы: Жалын, 1991, - 460 б.
7. Жұмабаев М. Педагогика, - Алматы: Ана тілі: 1992, - 160 б.
8. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. Қазақ тәлім-тәрбиесі. - Алматы: Санат, 1995. – 352 б.
9. Мұханова Б.Ж., Ильясова Р.Қ. Этнопедагогика. Оқу құралы. - Астана: Фолиант, 2008. – 440 б.

Резюме

В данной статье мы рассматриваем важность, значение и особую роль этнопедагогических аспектов педагогического воспитания в учебный процесс. А так же были проделаны на основе теоретической базы анализа влияния национальной модели воспитания на подрастающее поколение.

Summary

In this article we consider the importance, significance and the special role of the ethnopedagogical aspects of pedagogical education in the educational process. Also, on the basis of theoretical base we have made analysis of the effect on a national model of education on the younger generation.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-САУЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТТЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАЛАРЫ

Ш.Оразов – пед.ғ.д., проф., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ

Дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық жұмыстарды ұйымдастырудың алуан түрлі формалары оқу-жаттықтыру дәрістерінің түрлі бағыттылығын да көздейді. Әдетте дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық жұмыстарды ұйымдастыру мен жүргізудің келесі формаларын: сауықтыру, спорттық-жаттықтыру және жарыстық деп бөлуге болады.

Дене шынықтыру сабақтарының сауықтыру формалары, топтық және жеке, студенттерге, аспиранттарға, оқытушылар мен қызметкерлерге, физикалық дайындық деңгейіне қарамастан кез-келген жастағы ерлер мен әйелдерге ұсынылады. Олар келесі мәселелерді шешеді: денсаулық жағдайын жақсарту, аурулардың алдын-алу және емдеу, ағзаның аурудың немесе басқа да себептердің салдарынан жоғалтқан функционалды және бейімделгіш мүмкіндіктерін қалпына келтіру, қимыл белсенділігінің кемшілігінің орнын толтыру, жан-жақты физикалық даму мен физикалық дайындық, физикалық жаттығуларды

орындау техникасы мен Президенттік сынама-лар бойынша сынақтар мен нормативтерді орындау дайындығының негіздерін меңгеру, ағзаның жалпы жұмыс қабілеттілік деңгейін арттыру [1].

Сауықтыру формалары қызығушылық бойынша дене шынықтыру-спорт клубтарында, денсаулық топтарында, дене тәрбиесі сабақтарын ұйымдастыру мен жүргізу кезінде, дербес дене тәрбиесі сабақтарын өткізу кезінде қолданылады. Дәрістер әдістемесінің өз ерекшелігі бар. Қатаң регламенттелген жаттығулар, әдістемелік принциптерді, әсіресе айналысушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру, тиімділік, біртіндеушілік принциптерін мұқият сақтағанда қатаң шамаланған физикалық жүктемелер әдістеріне ие. Физикалық жүктемені орындағанда айналысушыларда жаттығуларды орындаудың көлемі мен қарқындылық деңгейлерінің (неше рет қайталанғаны, орындау қарқыны, жалғастылық, бастапқы қалып т.б.) өзгеруінде жеке ауытқушылықтардың орасан мүмкіндігі қаралады. Физикалық жүктемелер тиімділігі мен біртіндеушілік принциптерін сақтау айналысушылардың жағдайымен бақыланады. Осы принциптерге сүйене адам кішігірім, жанға жайлы шаршаңқылықты, тыныс алу жиілігі мен жүректің жиырылу жиілігінің бір қалыпты күшеюін, азды-көпті тері бөлінуді, қанағаттану сезімін сезінеді.

Дене шынықтыру сабақтарының спорттық-жаттығу формалары әсіресе жастар арасында, сондай-ақ дене шынықтыру жаттығулары мен спортпен ертеден белсенді айналысқан егде жастағы кісілер арасында кең етек жайған. Бұл формалар жүйелі оқу-жаттықтыру жұмысын, айналысушылардың спорттық қызығушылықтарын ескеру арқылы спорттық нәтижелерге қол жеткізуді қарастырады; спорттың таңдаған түрі бойынша нұсқаушы мен жаттықтырушыға, төрешіге ұсынылатын талаптар мөлшеріндегі білімді, шеберлік пен дағдыларды меңгеруге, физикалық және спорттық дайындық деңгейіне белгілі талаптар қояды.

Студенттер үшін дене шынықтыру сабақтарының спорттық-жаттығу формасының оқудан тыс бірінші кезеңде әсіресе көмекші рөлі айрықша: олар дене тәрбиесі бойынша міндетті оқу дәрістерін толықтырады, оларға үздіксіз сипат береді және олардың барынша жоғары тиімділігін қамтамасыз етеді. Алдағы уақытта кейбір айналысушылар үшін белгілі спорттық мамандану бойынша тереңдетілген дәрістерге өту болса, біреулері үшін (әсіресе оқытушылар мен қызметкерлер үшін) дәрістер спорттық-гигиеналық сипатқа ие болады. Мұндай жағдайда олар жасы келе организмнің ең қолайлы жағдайын қолдау, жұмыс қабілеттілігін сақтау мақсатын көздейтін, аса дараланған жандарға айналады.

Дене шынықтыру сабақтарының жарыстық формалары. Спорттық жарыстар дене шынықтырумен айналысудың айрықша формасы болып табылады, олар қарқынды физикалық жүктемелер мен жоғары сезімдіктің арқасында айналысушыларға үлкен тәрбиелік әсерін тигізеді. Спорттық жарыстарға жүйелі қатысу физикалық және спорттық дайындықтың өсімін барынша тиімді ынталандырады [2].

Спорттық жарыстардың функциялары алуан түрлі. Олар айналысушылардың спорттық шеберлігінің артуына, олардың бірегей спорттық классификациясының разрядтық нормалары мен талаптарын орындауына, өнегелі және еріктік қасиеттерін жетілдіруіне, жеке спортшылар мен оқу топтары ұжымдарының, курстардың, факультеттердің, кафедралар мен басқа да бөлімдердің, сондай-ақ жеке ЖОО-ның спорттық жетістіктерін айқындауға мүмкіндік береді; дене шынықтыру мен спортты насихаттау және жарысушылар арасында спорттық жұмыс тәжірибесімен алмасу құралы болып табылады. Жарыс барысында қуанышты көңіл-күй пайда болады, айналысушылар ұжымының ұйымшылдық, жолдастық сезімі дамиды.

Спорттық жарыстар ЖОО-да оқыту шарттарын, студенттердің, аспиранттардың, оқытушылар мен қызметкерлердің қызығушылықтарын, спорт ұжымының дәстүрлерін ескеру арқылы спорт клубтың күнтізбе жоспары бойынша өткізіледі. Басты талап жоспардың тұрақты болуы.

Спорттық жарыстар негізін оларды көп кезеңдеп жүргізу принципі қамтуы мүмкін. Бастапқыда олар оқу топтары, курстар, бөлімдер мен факультеттер ішінде, содан кейін барып дене шынықтыру ұжымының, одан соң аудан, қала, облыс т.б. біріншілігінде өткізіледі. Жарыстарды спортшылардың оқу-жаттығу дәрістерінің белгілі белесі немесе кезеңі аяқтайды. Оларға қатысуға тиісті оқу-жаттығу дайындығынан өткен және дәрігер рұқсаты бар спортшылар жіберіледі.

Жарыстар арасында спортшылардың жұмыс қабілеттілігін қалпына келтіру және одан әрі арттыру үшін қажетті үзілістер болу керек. Егер жарыс кезеңі 2-3 айдан ары созылса, онда осы шеңберде жауапты жарыстар өткізбейтін аралық кезең бөлінеді. Ол спортшылардың спорттық формасын жақсарту үшін пайдаланылады.

Спорттың негізгі және қосымша түрлерімен қоса есептегенде жарыс саны, спорт шеберлігінің тиімді өсімі, спортшылардың физикалық және моральдық-еріктік қасиеттерін, тәсілін, техниканы жетілдіру үшін жеткілікті болу керек. Алайда спорттық жарыстардың күнтізбе жоспарынан асыруға жол беруге болмайды. Жарыстардың ең қолайлы саны спорт түрінің ерекшеліктеріне, оған қатысушы спортшылардың жасы

мен біліктілігіне, жарысқа қатысу оқу мен жұмысқа зиянын тигізбеу керек деген міндетті ережені ескеру арқылы олардың мүмкіндігіне байланысты [3,4].

Спорттың күшті жылдамдықты түрлерінің көпшілігінде және спорттық ойындарда мысалы, білікті спортшылар бүкіл жарыс барысында апта сайын дерлік жарыса алады, ал спортшыларға барынша төзімділік таныту керек жерде, сондай-ақ жекпе-жек пен көпсайыстарда жарыстар сирек өткізіледі.

Дене тәрбиесі сабақтарының алуан түрлерінің ерекшелігіне қарамастан, жарыста спортшы қызметін ұйымдастыруда дене шынықтыру жаттығуларының жалпы құрылымының негізі сақталуы тиіс. Мұндайда бір қатар жалпы әдістемелік талаптар орындалуы керек: міндеттерді нақты қою, жүктемені нормалау ережесі, барлық қатысушылар үшін шарттардың бірдей болуы, сақтандыруды және дене тәрбиесі жүйесінің принциптерінен шығатын басқа да талаптарды қамтамасыз ету. Спортшылардың денсаулығына қамқор болу, мысалы жарыстар алдында дәрігерлік тексеру міндеттілігінің, жарыстарды өткізу орындарының гигиеналық шарттарын қатаң бақылаудың т.б. маңыздылығын көрсетеді.

Өз бетінше дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық жұмысты ұйымдастыруда оқу-жаттықтыру дәрістерін тиімді жоспарлаудың маңызы шешуші рөл ойнайды. Ол өз бетінше дене тәрбиесі сабақтарын басқарудың басты бөлімі болып табылады. Жоспарлау дене тәрбиесі кафедрасы оқытушыларының басшылық етуімен жүзеге асырылады. Жоспарлау құжаттары ЖОО студенттерінің дене тәрбиесі бойынша оқу бағдарламалары мен Спорт комитеті дәрістерінің түрлері (спорт түрлері) бойынша бағдарламалары негізінде жасалады. Ғылыми түрде негізделген жоспарлау климаттық жағдайларды, материалдық спорттық базаны, жасы мен бастапқы физикалық дайындығын, сонымен қатар ЖОО-да студенттерді оқыту тәртібінің ерекшеліктерін, мысалы оқыту формасын (өндірістен қол үзбей немесе үзіліспен), сынақ пен емтихан сессияларының мерзімін, оқу практикасы, демалыс уақытын т.б. ескеруді көздейді. Студенттердің үлгерімділігіне, айналысушылардың қоғамдық қызметке қатысуына ерекше көңіл бөліну керек. Сондықтан жоспарлау құжаттары дене тәрбиесі сабақтарының сауықтыру және спорттық-жаттықтыру формалары үшін жеке дайындалады. Жоспарлауды перспективалық (көп жылдық және бір жылға), ағымдағы және оперативтік деп бөледі [5].

Студенттерге жаттығу дәрістерін жоспарлау мен өткізу кезінде мына жәйді ескеру қажет, яғни сынақ пен емтиханға дайындалу және тапсыру мерзімінде кейбір жағдайда белсенді демалысқа орын бере отырып, дәріс қарқындылығы мен физикалық жүктеменің мөлшерін біршама төмендету қажет. Ақыл-ой және физикалық жұмыстың үйлесуіне күнделікті көңіл бөлген жөн. Өзіндік бақылаудың субъективті және объективті мәліметтеріне қарай организмнің жағдайын әрдайым талдау керек.

1. Берзин Г.К. *К сущности тренировки.* - М., 2005, - с. 127.

2. Гориевский В.В. *Избр. произв., т. 1.* - М.: 2001, - с. 217-224.

3. Грантынь К.Х. *Методика проведения уроков физических упражнений в неполной средней и средней школе.* - М., 2003.

4. Құлназаров А., Тайжанов С. *«Дене тәрбиесі». Оқыту әдістемесі.* - Алматы: Атамұра, 2002. - 80 б.

5. Дмитриев С.В. *Учитесь читать движения, чтобы строить действия.* - Н. Новгород: Изд-во НГПУ, 2005. - 105 с.

Резюме

В данной статье рассматриваются формы организации спортивных игр и физических оздоровительно-воспитательных работ в ВУЗе. Оздоровительные формы обучения проводится в спортивных клубах, в оздоровительных центрах и на уроках физической культуры как групповых виде, так и индивидуально.

Summary

The article deals with forms of the organizations of sport works and the physical improvement works in Higher Schools. Teaching of forms is hold in the sport clubs, in the health centre's and at the physical training lesson as group work as persona.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОҚУ ЖЕТІСТІГІН БАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Ұ.М. Әбдіғапбарова – п.ғ.д., проф.,

Э.Ө. Сағындықова – п.ғ.к.

Мақалада Қазақстандық оқушылардың TIMSS, PISA халықаралық зерттеулеріне қатысу нәтижелері талданған. Мектепте білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың жаңа технологиясы – логикалық сипаттағы тестілер қарастырылған.

В статье анализированы результатов участия Казахстанских учащихся в международных исследованиях TIMSS, PISA. Рассмотрена новая технология по оценке образовательных достижений школьников – тесты логического характера.

The paper analyzes the results of the participation of Kazakh students in international studies TIMSS, PISA. We consider a new technique to assess the educational achievements of students - tests a logical nature.

Президент Қаулысымен бекітіліп жүзеге асырыла бастаған Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасының (Бағдарлама) ерекшелігі республикада білім беру сапасын арттыру арқылы ел экономикасын тұрақты дамытуға бағыттау болып табылады [1]. Өйткені еліміздің бүгінгі бүлдіршіндері мен балалары – болашақ ойшылдар мен кәсіби мамандар, отаншылдар мен жаңалық жаршылары. Олардың бойында қаланған қазіргі сапалы білім – ертеңгі саналы іс, сапалы өндіріс, жарқын келешек, өркениетті ел, игі қоғам. Оған қол жеткізу республикада білім беру саласын реформалаудан талап етіледі. Реформалаудың қай заманда болсын экономиканың дамуына негіз болғандығы шындық. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы "Өлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты" атты Халыққа Жолдауында Қазақстанда адам капиталын сапалық тұрғыдан көтеру қажеттігінің, білім саласын жаңғырту тиістігінің көрсетілуі айтылған ойымызды айғақтай түседі.

Білім саласын жаңғырту бағыттарын айқындаудың тиімді тәсілдерінің бірі болып ұлттық білім сапасын бағалау, ұлттық оқу жетістіктерін халықаралық салыстырмалы зерттеулерде тексеру мен білім саласынан дүние жүзі елдері арасындағы рейтингтерге қатысу табылады.

Осыған сәйкес аталған Бағдарламаның басымдық бағыттары қатарында Қазақстанның білім сапасының халықаралық рейтингтердегі көрсеткіштерін жақсарту жоспарланған. Соның ішінде, 2011-2020 жылдарда қазақстандық жалпы білім беретін мектеп оқушыларының білім жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық бағдарламаларда, 15 жастағы білім алушылардың оқу жетістігін бағалау (PISA) бойынша 40-45 орынға, 4 және 8-сынып оқушыларының математика және жаратылыстану саласындағы сауаттылығын бағалауда (TIMSS) – 10-12 орынға, «Оқу және мәтінді түсіну сапасын зерделеуде» (PIRLS) – 10-15 орынға көтерілу нысанаға алынып отыр [1]. Бұл дер кезінде өте орынды көтеріліп отырған мәселе. Және осы нысаналы индикаторға мерзімді сәйкес келу Бағдарлама аясында қойылған мақсаттарды үйлесімділікпен жүзеге асыруға септігін тигізеді. Олай дейтініміз Бағдарламаның басты мақсаты – экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру саналады. Ал қазақстандық оқушылардың аталған халықаралық зерттеулерде белгіленген орындарды иеленуі осы мақсаттардың орындалуына негіз бола алады. Себебі, оқушылардың оқу жетістігі жөніндегі аталған халықаралық зерттеулердегі тапсырмалардың ерекшелігі – баланың ойлануын, ұғынуын, ойын жинақтауы мен саралауын, дамуын тексеруге, жинақтаған білімдерін тұрмыста, өмірдегі әр түрлі жағдайлар мен жағдаяттарда қолдана білу іскерліктерін бағалауға бағытталады. Осындай бағалауға дайындығы бар оқушылар келешекте жобалар жасауға, жаңалықтар ашуға, әрбір ісін ойланып жасауға бейім келеді. Сол себепті мұның адам капиталының дамуына негіз болатындығы сөзсіз. Мемлекеттегі адам капиталы дамыған сайын оның экономикасының шарықтап, өркен жаятындығы анық. Бұл, біріншіден. Екіншіден, халықаралық рейтингті анықтайтын салыстырмалы зерттеулерде біздің оқушылардың алдыңғы орындарды иеленуі Қазақстан білімінің дүние жүзі елдері арасында бәсекеге қабілеттілігін дәлелдеп, оның осы салада көшбасшылар санатына енуіне мүмкіндік береді. Үшіншіден, осындай халықаралық зерттеулер нәтижесі әрбір елдің білім беру сапасының күшті және әлсіз жақтарын айқындауға мүмкіндік жасап, оның білім беру жүйесін реформалауға негіз болады.

Қазақстандық оқушылар халықаралық зерттеулерге алғаш рет 2007 жылы (TIMSS), 2009 жылы (PISA) қатысты [2].

TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) халықаралық зерттеуі 4 және 8-сынып оқушыларының математика және жаратылыстану саласынан білімдерін тексереді. 2007 жылы TIMSS зерттеуіне 36 мемлекет қатарында Қазақстаннан 4-сынып оқушылары ғана қатысты. Қатысқан қазақстандық 4-сынып оқушыларының математика пәнінен орташа балы 549-ды құрап, қатысқан елдер арасында 5 орынды, жаратылыстану саласынан 533-ті құрап, 11 орынды иеленді. Ал бұл болса, еліміздің бастауыш сынып оқушыларының білім сапасының халықаралық деңгейде айтарлықтай ортадан жоғары көрсеткіштерге ие екендігін көрсетті [2].

Экономикалық ынтымақтастық пен даму Ұйымы жүргізетін PISA (Programme for International Student Assessment) халықаралық зерттеуінің 2009 жылғы нәтижелері бойынша қазақстандық 15 жастағы жасөспірімдер шетелдік жеткіншектермен салыстырғанда төмен деңгейдегі оқу жетістігін танытты. Қатысқан 65 елдің арасында біздің оқушылар PISA халықаралық зерттеуінің үш бағыты бойынша да, оқу сауаттылығынан 59 орынды, математикалық сауаттылық бойынша 53 орынды, жаратылыстану саласынан 58 орынды иеленді [3].

Біздің еліміздің осы зерттеуде соншалықты артта қалуының себебі неде? Бұл жайт қазақстандық әрбір азаматты ойландыратын жағдай. Өйткені еліміздегі білім беру саласының мамандарын айтпағанда, әрбір жеткіншек пен әрбір ата-ананың отандық білім сапасының халықаралық масштабта алдыңғы қатардан көрінуіне немқұрайдылықпен қарамайтындығы ақиқат.

PISA зерттеуінің талаптарына сәйкес қатысатын 15 жастағы жасөспірімдер бірқатар елдерде болашақтағы кәсіби жолын таңдай алған, жеке өмір сүру дағдыларына бейімделе бастаған орта буынды бітіретін 9 сынып оқушылары. Осы тұрғыдан аталған халықаралық салыстырмалы зерттеу тапсырмалары *оқушылардың игерген білімдерінің болуын ғана емес, оларды өмірлік, практикалық жағдайда қолдана алу іскерлігін тексеруге бағытталады*. Мұндай тапсырмаларды табысты орындау үшін формулаларды, дайын мәтіндерді жаттау, теңдеулерді шаблондармен шешу, жаттап алғанын ғана айту жеткіліксіз, өйткені *олар ұшқыр ойды, шешен тапқырлықты, өмірге бейімділікті, пәнаралық байланыс білімдерін қолдануды қажет етеді*.

Мысалы, жаратылыстану саласынан диеталық тағамдарды таңдау немесе электр құрылғыларын орнатуға лайықты орындарды анықтау, яки аумақты жылу салдарын бағалау сияқты тапсырмалар берілсе, математикалық сауаттылық бағытында тұрмыстық проблемаларды математика құралдарының көмегімен шеше білу іскерліктерін тексеруге арналған тапсырмалар енгізіледі. Мәселен, жағармаймен жүзетін қайықтың жылдамдығын арттыру мен оның жағармайын үнемдеу мақсатында оған батпырауықтың желкенін қолдану туралы тапсырмада, шыққан шығын мен түсетін пайданың арасындағы айырмашылықты есептеп, осы тәсілдің қайықтың иесі мен қоршаған орта үшін қаншалықты тиімді екендігін көрсету берілген [3].

Оқу сауаттылығын бағалау барысында сан алуан және әр түрлі жанрдағы мәтіндер беріледі. Бұлар көркем шығармалардан үзінділер, өмірбаяндар, жеке хаттар, құжаттар, мақалалар, жарнамалық хабарламалар болуы мүмкін. Сондай-ақ диаграммалар, суреттер, географиялық карталар, кестелер мен тізбектер, сұлбалар беріледі. Мәселен, бір тапсырмада граффиттер тақырыбында екі автордың айтқан екі түрлі пікірі беріледі, олардың бірі «мұндай адам ойын бейнелі жеткізу құралы қоғамға зиян келтіреді», тіпті «ауа қабатын зақымдайды, сондықтан да оған тыйым салу қажет» десе, екіншісі «қабырғаға салынған суреттер – өзіндік өмір сүруге құқы бар өнер түрлерінің бірі» саналатындығын айтады. Оқушыларға осы пікірлерді оқып, оларға өзінің көзқарасын білдіре отырып, жеке ой-тұжырымын негіздеу тапсырылады [3].

Осындай сұрақтарды орындауда біздің оқушылар қиындыққа тіреледі. Өйткені олар әр түрлі жанрдағы ақпараттармен жұмыс істеуге және өз ойларын эссе, қысқаша пікірлер, ой-тұжырымдар, түйіндер тұрғысынан жеткізуге әдеттенбеген. Біздің оқушылардың басым бөлігінің дағдыланған тест сұрақтарының мазмұны негізінен оқу, арасында ғылыми, бірақ барлық уақытта арнайы дайын мәтіндермен жұмыс істеуді қарастырады және оларды орындауға байланысты «ерекше нақты нұсқаулар» беріледі. Сондықтан дағдылы шаблоннан сәл ауытқу оларға қиындық туғызады.

Осы сипаттағы тапсырмалар 12 жылдыққа көшуге байланысты эксперимент жүзіндегі және инновациялық мектептерде ғана қолданылып отырғандығы болмаса, жалпы қазақстандық оқушыларға аса таныс еместігі аян.

Осыған байланысты PISA-2009 зерттеуінің нәтижесі біздің 15 жастағы оқушылардың оқу сауаттылығы бойынша: әр түрлі формада берілген ақпараттармен жұмыс істеу; мәтін жазудағы оның мақсатын анықтау; көлемді мәтіндердің мазмұнын түйіндеу; кестелерден, тізбектерден, сұлбалардан практикалық міндеттерді шешуге қажетті ақпараттарды алу; бірқатар нұсқаларға, баламаларға таңдау

жасау; қолда бар деректер негізінде үрдістерді, заңдылықтарды анықтау сияқты іскерліктерді меңгер-мегендігін байқатады [3].

Біздің оқушылардың жаратылыстану бағытындағы сауаттылығы осы саладағы негізгі ұғымдарды күнделікті өмірлік жағдайларды түсіндіруде, алынған ақпараттарды сыни бағалауда, болжауларда, өзінің көзқарасын негіздеуде қолдануға баса назар аудару қажеттілігін байқатты.

Математикалық сауаттылық бағытындағы нәтиже оқушылардың қарапайым есептерді жеңіл шешкенімен, диаграммалар, кестелер, сызбалар мен карталардағы ақпараттарды түсініп, міндеттерін шешу барысында қиналғандығын көрсетті. Сондай-ақ, күнделікті тұрмыста кездесетін мәселелерді шешуге арналған есептер, сұрақтар, математикалық айғақтар оқушылардың орындауына ауыр соқты. Мысалы, жартылай жұмыс күнінде жүрген екі қызметкердің кездесуі үшін екеуіне де ыңғайлы уақытты, олардың жұмыс кестесіне қарап анықтауға берілген тапсырма бір қарағанда жеңіл болып көрінгенімен, тапсырманың логикалық құрылуы оқушыларға ауыр соқты. Оқушылардың логикалық ілімінің таяздығы мұндай тапсырмаларды орындай алмауына себеп болды. Осындай нәтижелер оқушылардың болашақта математикалық сауаттылық бағытында логикалық тұрғыдағы және өмірге бейімділік сипаттағы тест-тапсырмаларды орындау іскерліктерінің болуын қажет етеді.

PISA-2009 халықаралық зерттеуіне қазақстандық оқушылардың қатысу нәтижесі біздің еліміздің білім беру саласын жаңғырту мен реформалау аясында бірқатар өзгерістерге қол жеткізу қажеттігін көрсетеді:

- мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру *стандарттарын* құзырлылықты қамтамасыздандыру мазмұны тұрғысынан *жаңарту* (нақты білімдерден тұрмыстық, өмірлік мәселелерді шешуге арналған іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруға көшу, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, практикалық-бағдарлық мазмұнын күшейту);

- *оқулықтарды, оқу-әдістемелік кешендерді* білім алушылардың қосымша ақпараттарды жеке іздеуіне мүмкіндік беретін тапсырмалар негізінде *қайта құрастыру* (кестелер, сұлбалар, диаграммалардың формаларын ұғыну ғана емес, оларды қайта өңдеу, салыстыру, бағалау тапсырмалары т.б.);

- *оқу әдістемесін* оқушылардың оқуға талпынысын, білімдері мен зияткерлік қабілеттерін пайдалану арқылы өзінің көзқарасын негіздеуде ақпараттарды сыни бағалау іскерліктерін қалыптастыру мақсатында *жетілдіру*;

- *практикаға* оқушылардың жалпы және арнайы қабілеттерінің дамуы мен оқуының табыстылығын анықтайтын түйінді құзырлылықтарын қалыптастыру деңгейін тексеруге мүмкіндік жасайтын *логикалық сипаттағы тесттерді енгізу*;

- оқушыларға білім берудің қазіргі талаптарына сәйкес *педагогикалық білім жүйесін жаңғырту* және осы сала мамандарын *даярлау, қайта даярлау*.

Сондай-ақ төрт жылда бір рет жүргізілетін бастауыш сынып оқушыларының оқуы мен мәтінді түсіну сапасын тексеруге бағытталған халықаралық PIRLS зертеуінің 2015 жылы өткізілетін 40-тан астам мемлекет қатысатын циклына Бағдарламадағы нысаналы индикаторға сәйкес Қазақстан алғаш рет қатысқалы отыр. Бұл зерттеуде Қазақстан оқушылардың 10-15 орынды иеленуі мақсат тұтылған [1].

Бұдан басқа да, ұлттық білім беру жүйесінде кезеңдермен өткізілетін оқушылардың білім жетістіктерін бағалауға арналған тест түрлері жеткілікті (мемлекеттік аралық бақылау, бірыңғай ұлттық тестілеу және т.б.). Халықаралық сарапшылар кезінде бірыңғай ұлттық тестілеу принциптері мен технологисына оң баға бере отырып, тест мазмұнының сапасын жетілдіру қажеттігін атап өткен болатын. Соңғы уақытта білім саласы мамандарының басылым беттерінде осы ойды қозғап жүргендігін де жоққа шығаруға болмайды.

Қазіргі уақытта Қазақстанда жүргізіліп жатқан білім беру жүйесін реформалау *құзырлылық ұстанымына және әлемдік білім беру кеңістігіндегі оқытудың озық әдістемелері мен амал-тәсілдеріне негізделіп отыр*. Осыған орай оқушылардың білімін бақылау, бағалау жүйесін, ұлттық емтихандарды, тесттер құрастыру технологиясын құзырлылық тұрғысынан қарастыру қолға алынуда. Өйткені *құзырлылық сипатындағы тесттер, тапсырмалар оқушылардың игерген білімдері мен дағдыларын сыртқы ортадағы өзгерістерге сәйкес кіріктіре алу қабілеттерін анықтай алады және дамыта түседі. Олай дейтініміз мұндай тесттік тапсырмалар оқушының оқу жетістігін бағалау ғана емес, оқыту сипатына да ие*.

Осы мақсатта Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің тапсыруымен Ұлттық білім беру сапасын бағалау орталығында (2010-2011 жж.), Ұлттық бірыңғай тестілеу орталығында (2012 жылдан бастап) оқушылардың жалпы қабілеттерін және арнайы қабілеттерін анықтау мен білім-танымдарын тұрмысқа бейімділік тұрғысынан дамыту бағытындағы логикалық тесттерді құрастыру, оларды сараптама жасау бойынша республика көлемінде апробациядан өткізу жұмыстары жүргізілуде.

Тест тапсырмаларының мазмұны дағдылы тест сұрақтарынан ерекшеленеді. Олар ақпараттардың алуан түрін (үлгілер, сызбалар, кескіндер, суреттер, кестелер) салыстыру, ұғыну және жіктеу; ақпараттың жеткіліктілігі мен ойға қонымдылығын анықтау; айтылған пікірге баға беру, оның астарында жатқанды түсініп, айтылмақ ойды айыра алу; міндеттерді айқындап, тұжырымдау; есепті шешудің стратегиясы мен әдісін таңдау; ұғымдарды пайдалана білу және өзара байланыстыру; модельдерді талдап, құра білу (ғылыми болжаулар); жинақтаған білімдерін өмірде пайдалану және т.б. іскерліктерін тексеруге бағытталған.

Осы тест математикалық және сөздік-логикалық екі блоктан тұрады. Математикалық блокта логикалық тұрғыдан ойландыратын модельдер, графиктер, суреттер, диаграммалар; сөздік-логикалық блокта аналогия, сөйлемді толықтыру, мәтінді оқу және түсінуге бағытталған тапсырмалар беріледі. Мұндай сұрақтар мен тапсырмалар оқушылардың меңгерген білімдерін тәжірибеде қолдана алуға септігін тигізеді.

2010-2012 жылдары республика мектептерінде логикалық сипаттағы тесттердің алғашқы апробациялық зерттеуі жүргізілді. Апробациялық зерттеу нәтижесі оқушылардың логикалық сипаттағы тесттерді орындауға даярлығының болмағандынан орташадан төмен көрсеткіштер байқатты. Әрине бұл күтілген жағдай болатын. Өйткені, бүгінгі қолданыстағы оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерде, оған сәйкес оқыту әдістемесінде мұндай тест тапсырмалары қарастырылмағандығы мәлім.

Дейтұрғанмен, апробациялық зерттеу барысында тестілеумен қатар аталмыш тест туралы ой-пікірін білдіретін сауалнама да жүргізілді. Оның нәтижесі педагогтердің, оқушылардың басым бөлігінің логикалық сипаттағы тесттерге оң көзқарасын танытты. Зерттеуге қатысқан оқушылардың 70% астамы тест тапсырмаларының өте қызықты және логикалық ойлауды талап ететіндігін атап өтсе, пән мұғалімдері тесттердің мазмұны мен сипатының, сапасының бүгінгі күннің талаптарына сай екендігін жасырмады.

Аталған Орталықтарда апробациялық зерттеудің нәтижесі жан-жақты талқыланып, логикалық сипаттағы тесттердің базасы толықтырылды, тесттердің мазмұны жетілдірілді; жергілікті білім беру ұйымдарының өкілдерімен оқыту семинарлары өткізілді, практикалық тәжірибесі мол пән мұғалімдері логикалық сипаттағы тесттер жасауға қатыстырылды. Осы тесттер форматы жағынан дәстүрлі тесттерден өзгеше болғандықтан, білім беру ұйымдары оқытушыларының, басшыларының аталған тест ерекшеліктерімен етене жақын таныс болып, олардың оқушыларды тестілеуге психологиялық және әдістемелік тұрғыдан дайындауы өте маңызды.

Тестілеу сипатының өзгеруі міндетті түрде білім беру стандарттарын, бағдарламаларын, оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендерін жаңалауды, әсіресе оқытудың әдістерін жетілдіруді қажет етеді. Әрине, бұл ұзақ уақытты, қоғамның осы тестілеуге оң көзқарасының қалыптасуын, білім саласы мамандарының бірлескен орасан еңбегін талап етеді.

Қорыта айтқанда, Қазақстанда логикалық сипаттағы тесттер арқылы оқушылардың оқу жетістіктерін бағалаудың қолға алынуы халықаралық стандарттарға сәйкес білім сапасын көтеруге бағытталған жаңа технологияның жүзеге асырылып жатқандығын дәлелдейді.

1. *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.* - Астана: Ақорда, 2011.

2. *Вопросы совершенствования качества образования Республики Казахстан.* - Астана: НЦОКО, 2010. - С. 37-43, С. 74-79.

3. *Национальный отчет по итогам международного исследования PISA-2009 в Казахстане* Астана: НЦОКО, 2010. - 147 с.

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РУМЫНИИ И КАЗАХСТАНА

Р.Б. Каримова – д.психол.н, зав.кафедрой психологии образования и социальных коммуникаций
КазНПУ им. Абая

Сравнительное изучение закономерностей и тенденций развития педагогической теории и практики в различных странах и регионах мира, а также соотношение их всеобщих тенденций, национальной и региональной специфики, позволяет выявить формы и способы взаимообогащения национальных образовательных систем путём использования ими зарубежного опыта на примере европейской модели Болонского процесса.

Болонский процесс охватывает большинство стран Европы, что дает возможность унифицировать образование и сделать единый диплом для академической мобильности в разных странах. Румыния

вступила в ЭС в 2007г., поэтому Болонский процесс имеет устойчивое развитие и представляет собой 4-уровневую систему: бакалавриат, магистратура, докторантура и постдокторантура [1].

Участие в семинаре по программе **TEMPUS IV LMPSP N516721- TEMPUS-1-2011-1-RO- TEMRUS** на базе Университета Александра Иоана Куза г. Иассы с 7-11 мая 2012 представило возможность познакомиться с развитием Болонского процесса в Румынии на примере подготовки кадров социально-психологического профиля для работы с мигрантами.

Казахстанская группа проекта представлена: начальниками департаментов Карагандинского государственного университета им. Букегова (руководитель проекта **TEMPUS IV LMPSP** в Казахстане), партнерами: Казахский Национальный университет им. Абая, Молодежный Альянс Казахстана, представители управления социальной защиты и частого психологического центра.

Целью семинара было изучение опыта образовательной системы Болонского процесса в Румынии и организации подготовки кадров социальных психологов и социальных работников для работы с мигрантами. Организация семинара включала знакомство с Университетом Александра Иоана Куза, его структурой, факультетами и департаментами, а также изучение опыта подготовки специалистов для работы с мигрантами в различных негосударственных учреждениях.

Семинар начался встречей в Департаменте науки и образования г. Иассы. Главный инспектор проф. Л.Романиус рассказала о структуре образовательной системе города, которая включает: начальный, средний и высший уровень. Ведущим принципом руководства департамента является децентрализация финансовой, учебной деятельности и человеческих ресурсов. Представленные данные показывают, что такой принцип является наиболее эффективным и гибким методом управления образованием в рамках Болонского процесса.

Знакомство с Университетом Александра Иоана Куза было очень впечатляющим, прежде всего, потому что он является старейшим университетом в стране и одним из старейших в Европе, был открыт в 1860 г. и сейчас входит в рейтинг первых университетов Румынии. Члены казахстанской группы проекта **TEMPUS IV LMPSP** имели честь быть представленными проректорам университета: декану факультета Философии и социально-политических наук: проф. Н.Гаврилюта, вице-деканам: проф., Г.Роеде, докт. К.Соиту, докт. Д.Стан, декану факультета психологии и образовательных наук: проф. И.Дафиноу, вице-деканам: докт. А.Жергут, проф. К.Хавырнеану, Д.Сэлэвэстру, рук. департамента по подготовке учителей К.Кукош, координатору программы ЭРАСМУС, проф. С.Бонку, проф. М.Воза, проф. Д.Настас.

В университете 15 факультетов, где обучаются 22 тыс. бакалавров, 7 тыс. магистров, около тысячи докторантов – это очень большая научная школа румынского образования высокого уровня. Университет работает по принципу университетской независимости, но с главным принципом – высокое качество образования. Департамент качества осуществляет мониторинг контроля качества работы, учитываются успеваемость студентов, публикации, международное сотрудничество, востребованность специалистов в экономике страны и др. требования в соответствии с Болонским процессом. Участники семинара имели возможность пообщаться с профессорами кафедры психологии, студентами и посетить лекцию по психологии.

Программы бакалавриата включают 5 специальностей: психология, специальное образование, педагогика, педагогика дошкольной и начальной школы, начальная учительская подготовка. Длительность обучения 3 года, по окончании присваивается академическая степень – ассистент психолога или педагога.

Программы магистратуры по специальности психология включают: клиническая психология, психотерапия, оценка персонала, психология образования, терапия пар и семьи, психология человеческих отношений и коммуникаций.

Программы магистратуры по специальности педагогика включают: начальное образование, методика и дидактика обучения в начальной школе, решение конфликтов в сфере образования, диагностика и вмешательство для людей с особыми потребностями, образовательная политика и менеджмент.

Реформирование образования в Румынии по Болонскому процессу означает, прежде всего, значительное повышение требований к профессиональному уровню педагогов. Так, по окончании бакалавриата выпускник может работать только помощником или ассистентом психолога или педагога, с 2011 г. работать учителем – только после профильной магистратуры, с обязательной годичной практикой по предметной специальности. Таким образом, кардинально повышается уровень подготовки учителей, что соответственно будет значительно повышать качество образования школьников.

Большой интерес представляет система подготовки кадров докторантуры, которая ведется по направлениям: психология и образовательные науки. Таким образом, в университетах преподают специалисты

самого высокого уровня профессиональной компетентности – доктора PhD, что значительно повышает уровень высшего образования, делает его профильно-направленным.

4 уровень – постдокторантура представляет собой чисто исследовательский уровень подготовки кадров, здесь предоставляется возможность заниматься только научно-исследовательскими работами, имеющими конечный инновационно-технический или экономический результат.

Знакомство с историей университета произвело очень сильное впечатление. Музей университета представляет уникальные экспонаты далекой древности на территории страны, историю становления и достижения науки в стране, дает возможность узнать научные вклады выдающихся румынских ученых. Здесь прослеживается вся история становления всей румынской науки, особенно впечатляют экспонаты психологической лаборатории, рукописи научных трудов знаменитых ученых.

Впечатляет старинная архитектура самого здания Университета Александра Иоана Куза, его корпусов, большое количество памятников выдающимся ученым университета. Это настоящая ALMA MATER – гордость для каждого студента и преподавателя.

Казахстан первым на постсоветском пространстве вступил в Болонский процесс, вначале – параллельно с прежней системой образования, но с 2010-2011 года система высшего образования полностью перешла на Болонский процесс.

В Казахстане существует определенная градация университетов: 10 Национальных университетов, в том числе, Казахский Национальный Педагогический университет им. Абая, Государственные университеты, в том числе Карагандинский Государственный Университет им. Букетова, большое количество частных ВУЗов.

Продолжительность обучения в бакалавриате составляет 4 года, магистратура двух видов: профильная 1 год и научно-педагогическая – 2 года, докторантура 3 года. По окончании бакалавриата присваивается академическая степень бакалавр социальных знаний по специальностям: психология; педагогика и психология; социальная педагогика и самопознание. Диплом позволяет работать учителем в школе, колледже, практическим психологом, социальным педагогом в школе, в других средних образовательных учреждениях.

Диплом магистра психологии и педагогики (2-х летней формы) позволяет преподавать в университете и поступать в докторантуру. Диплом профильной магистратуры дает право работать практическим специалистом в учреждениях образования, медицинских и социальной защиты, а также в бизнесе.

По окончании докторантуры и защиты докторской диссертации присваиваются ученая степень доктор PhD и ученые звания: *ful.professor* и *assoc. professor*. Обучение по программе PhD докторантуры имеют право только Национальные ВУЗы, поэтому количество обучающихся докторантов значительно меньше чем в Румынии.

Таким образом, Казахстан находится в переходном периоде смены парадигмы образования и науки, качественного реформирования системы подготовки научных кадров. Инновационный прорыв в образовании невозможно представить без своевременного курса профессионализации университетов, что означает подведение «выходного профиля» студента в соответствие с требованиями индустриально-инновационного развития страны на современном этапе.

Вторая часть семинара была посвящена весьма актуальной проблеме современного общества – социально-психологической адаптации мигрантов. Участникам семинара была представлена возможность познакомиться с работой негосударственных служб и центров, занимающимся в различных направлениях социально-психологической помощи мигрантам.

Миграционные процессы в силу геополитического положения Румынии достаточно подвижные и многообразные, что оказывает влияние на социально-экономическую ситуацию в стране. Вначале это была эмиграция преимущественно в Испанию, Италию и т.д., затем поток эмиграции значительно уменьшился в связи с мировым финансовым кризисом, в последующем появились новые проблемы: трафик рабочей силы и пострадавшие от трафика люди. Если в начале этих процессов происходил отток интеллигенции и квалифицированной рабочей силы, то сейчас в силу глобализации и существенных геополитических процессов на евразийском континенте начались обратные процессы миграции из Индии, Китая.

В Румынии проблемами социально-психологической помощи мигрантам занимаются активно как государственные органы, так и негосударственные учреждения, активно участвуют религиозные конфессии. В процессе семинара мы познакомимся с работой нескольких центров, которые активно помогают мигрантам: «Каритас», Городская Диякония, «Социальная инициатива». Каждый из них имеет свою направленность: жертвы насилия и трафика; дети, оставшиеся без родителей, мигранты.

В центре «Каритас» проводится долгосрочная программа реабилитации подростков, попавших в трудную жизненную ситуацию. Здесь предоставляется детям различные программы психолого-педагогической помощи, которую оказывают волонтеры, прихожане церкви. В центре царит спокойствие, обстановка доброжелательности и сопереживания каждому нуждающемуся в помощи.

Городская Диякония при церкви св. Матроны имеет отдельный медико-социальный блок, где оказывается медицинская и физиотерапевтическая помощь тяжелым больным, работают программы помощи и защиты семей и детей мигрантов, занимаются подготовкой и трудоустройством мигрантов по заявкам работодателей. В данную работу включены специалисты психологи, медики, социальные работники и волонтеры.

Самую активную роль в социально-правовой поддержке мигрантов, вернее сказать индивидуальное социально-правовое сопровождение проводят служители православной церкви, которые представляют интересы нуждающихся как социальные работники. Следует отметить, что духовные служители Дияконии обладают высокой профессиональной компетентностью в вопросах социально-правовой помощи, владеют навыками научно-исследовательской деятельности, что дает им возможность работать по европейским проектам.

В центре «Afterschool» мы видели много детей разного возраста. Весело и интересно проводят занятия по различным направлениям деятельности педагоги – волонтеры, дети занимаются с таким огромным желанием, что не хотят даже уходить домой. В центр принимаются все желающие дети, особенно из малообеспеченных семей.

Представляет большой интерес работа центра «Социальная инициатива», который представляли A.Gulei и M.Nita. Центр проводит работу по 100 проектам, в таких направлениях, как миграция, реформы системы социальной поддержки, работа с несовершеннолетними и др. В настоящее время, основное направление деятельности – работа с жертвами трафика и детьми, оставшимися без родителей. Центр работает по принципу поощрения позитивных качеств от процесса миграции (улучшение финансового положения, образованности, изучение языков) и коррекции негативных тенденций миграции (ухудшение ментального здоровья, ухудшение отношений между родителями и детьми).

Казахстан в процессе глобализации стал новым центром пересечения мощных миграционных процессов, что вызывает определенные психологические и социальные трудности. Миграционные процессы в республике имеют свои особенности и сложности. В республику за период 2001-2011 годы, то есть за 10 лет, прибыло 608 тысяч человек, выбыло 668 тысяч человек. Несмотря на то, что в Казахстане с 2004 года наблюдается положительное сальдо внешней миграции, общее сальдо миграции за 10 лет составило минус 59 тысяч человек.

По данным Агентства по статистике к 2015 году в республике необходимо будет трудоустроить до 2 млн. чел., которые имеют различные уровни образования, культуры, вероисповедования. Интеграция мигрантов в обществе требует координированной социально-психологической поддержки, которая определяется, в первую очередь, в подготовке кадров по экономическим потребностям общества в целом и работодателей в частности.

Поездка в Румынию нам была очень интересна еще тем, что мы больше знали страну по географии и древней истории, но какой она стала после революции и развала социалистического лагеря? Высокий уровень европейской интеграции на примере Болонского процесса говорит об успешности пути, выбранного Румынией, в совершенствовании системы образования и науки. Превентивная программа социально-психологической помощи мигрантам на всех уровнях гражданского общества показала ее как эффективный пример, достойный для применения в Казахстане.

1. «Декларация о Европейском пространстве для высшего образования», 19 июня 1999 г.

Түйін

Мақалада Румыния мен Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің әлеуметтік-педагогикалық қырлары салыстырмалы түрде талданған.

Summary

This article comparatively considers the social and pedagogical aspects of educational system of Romania and Kazakhstan.

ТҮРКІТАНЫМДАҒЫ ЕТІСТІКТІҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ АСПЕКТУАЛДЫ СЕМАНТИКА ЖАСАУДАҒЫ РӨЛІ

М.С. Жолшаева – филол.ғ.д., ассоц. проф., Сүлейман Демирел ат. Университет,
Қазақстан, Қаскелең қаласы

Қазіргі таңда әлемдік тіл білімінде болсын, түркологияда болсын зерттеулер ғылыми парадигманың үшінші сатысына сай зерттеліп келеді. Бұл тілді қарым-қатынас құралы деп қана емес, маңыздылығы бұдан кем түспейтін тілді басқа ғылым саласы үшін тарихи, мәдени, саяси-әлеуметтік сипаттағы ақпараттардан хабар беретін дереккөз ретінде танумен байланысты болса керек. Дегенмен, ұлттық тілдің табиғатын және құрылымдық жүйесін дұрыс әрі толық тану үшін дәстүрлі таза тілдік құрылымдық зерттеулердің қажеттілігі талас тудырмайды. Осы тұрғыдан келгенде түркологиядағы өзекті саналатын жайттардың бірі аспектология мәселелері болып саналады.

Аспектуалды семантика кез келген тілде, оның ішінде түркі тілдерінде, қазақ тілінде де коммуникативтік процесте маңызды рөл атқарады. Себебі тілдік қатысымда қолданыс жиілігі мен белсенділігі жағынан да бірінші кезекте етістіктер тұрады.

Түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ тілінде де етістіктің аспектуалды семантикасын жасайтын негізгі тілдік құрылымдарға етістіктің аналитикалық формалары жатады. Оның тұрпаты мен мазмұны тілде қимылдың өту сипаты категориясы арқылы көрінеді.

Қимылдың өту сипатына қатысты өзекті мәселе ретінде екі нәрсені атап өтуге болады: *біріншісі* – мұның (қимылдың өту сипаты) тілдік категориялар жүйесіндегі орны мен тілдік категориялық мәртебесі қандай болу керек деген мәселе болса, *екіншісі* – етістіктің аналитикалық формасы арқылы берілетін аспектуалды семантиканың түзілу механизмдері қандай деген мәселе. Бұл екі мәселенің де туындауы түркі тілдеріндегі етістік сөз табының грамматикалық сипатының күрделілігімен байланысты болып келеді. Бұл мақала көлемінде соңғы мәселеге басымдық беріледі.

Қимылдың өту сипаты – белгілі бір уақыт ішіндегі іс-әрекеттің жасалу ерекшеліктері мен оның басталу, жасалу үстіндегі, аяқталу сипатын қамтитын категория. Аталған категорияны қазақ тілінде ғана емес, жалпы түркітанымда алғашқылардың бірі болып арнайы теориялық тұрғыдан зерттеген Н.Оралбаева [1].

Сөз етіп отырған аспектуалды семантика етістіктің грамматикалық мағынасымен байланысты болып келеді. Жалпы қазақ тілтанымындағы зерттеулерде етістік семантикасы екі жақты қаралуда: лексикалық мағынасы және етістіктің грамматикалық мағыналары. Сызба арқылы былайша бейнелеп көрсетуге болады.

Сызба 1 – Етістік семантикасына қатысты зерттеулер сипаты

Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліндегі қимылдың өту сипаты категориясының мазмұны тұрпаттық тұрғыдан негізінен аналитикалық тәсілмен беріледі. Яғни жетекші етістік пен көмекші етістіктің тіркесуі арқылы беріледі. Бұл мәселеге қатысты ескерусіз келе жатқан құбылыстың бірі ретінде М.Д. Насиловтың мына бір пікірі көңіл аудартады.

Қайсы бір түркі тілдерінде көмекші етістіктерді қандай да бір семантиканы беретін формальді құрал ретінде сипаттағанда олардың ішкі байланыстары мен байланысу заңдылықтары тасада қалып қоятындығын, сол себепті де категорияларды талдауда функционалды және жүйелі-құрылымдық принципті қатар алу керектігін айтады. Оның пайымдауынша түркі тілдеріндегі категорияларды талдаудың функционалды және жүйелі принциптері түрлі тіл деңгейі элементтері арасындағы, бірінші кезекте сөздің лексикалық

мағынасы мен морфологиялық тұлға арасындағы ішкі байланыстар жүйесінің мүмкіндіктерін ашуға көмектеседі [2, 194 б.].

Осымен байланысты ойын ғалым Е.С. Кубрякова, Э.В. Севортян, Ф.А. Ганиев еңбектеріне сілтеме жасай келе, былайша өрбіте түседі: «Лексикалық мағына мен грамматикалық мағынаның өзара тіркесімі қарапайым механикалық процесс ретінде бағаланбауы тиіс, өйткені ол әрбір морфемаға бекітілген ақпараттармен байланысты. Бұл процесте негіздің мағынасын, морфологиялық көрсеткіштің мағынасын, сондай-ақ, екі мағынаның өзара әрекеттестігінен туындайтын нәтижені, яғни түбірдегі нақтылық (лексикалық мағына) пен аффикстегі жалпыдан (грамматикалық мағына) пайда болған синтезделген *жаңа бүтіннің* мағыналарын білу қажет. Әрине, мұның артында коммуникативтік салада күрделі тілдік таңба түрінде көрінетін ойлаудың белсенді танымдық-интерпретациялық қызметі тұр», – деп жазады [2, 47 б.].

Ендеше, қазақ тілінде болсын, жалпы түркі тілдерінде болсын аналитикалық форманттар аспектуалды семантиканы жасауда белсенді рөл атқаратындығын ескере отырып, аналитикалық тәсілмен жасалатын аспектуалды мағына типтерін көрсетуде міндетті түрде төмендегі бірнеше фактор ескерілуі керек деп санаған орынды деп білеміз:

- негізгі етістіктің лексикалық семантикасы;
- негізгі етістіктің грамматикалық формасы (көсемшенің -ып/-іп, -п немесе -а/-е, -й тұлғасы);
- көмекші етістіктің семантикасы;

- көмекші етістіктің грамматикалық формасы (шақ тұлғасы). Осы айтылған жайттардың барлығы да мағынаға әсер етеді. Мәселен, екі формада (-а/-е, -й және -ып/-іп, -п) келген көсемшенің мағынасында өзіндік ерекшеліктер бар. Қазақ тілінде аспектуалды семантика жасауға қатысатын негізгі етістіктің семантикасы, оның қандай тұлғада келуі және көмекші етістіктің семантикасына қатысты мәселелер кешенді түрде емес, жеке-жеке қаралып келді.

Қимылдың өту сипатының семантикалық типтерін анықтауда аналитикалық форманттардың мағыналарына ғана емес, олар тіркесетін етістіктің лексикалық мағынасына, оның қандай лексика-семантикалық топқа жататындығына, оның тұлғасына көңіл аудару қажеттігі бірінші кезекте қимылдың жасалуындағы түрлі мағыналық реңктерді толық айқындауға болады. Бұл – жетекші етістік пен көмекші етістіктің бір-бірімен семантикалық және синтаксистік жағынан үйлесімді байланысуын, валенттілігін қарастыру деген сөз.

Аналитикалық форманттардың мағына реңктерін берудегі мүмкіндігі орасан. Мұндай мағыналық реңктер сөйлеу мақсатында туындайды. Көмекші етістіктер негізгі етістіктерге тіркескенде жетекші етістіктің лексикалық мағынасына семантикалық реңк үстейді. Ол мағынаны жетекші етістіктің лексикалық мағынасымен тең дәрежеде қарауға болмайды. Мұның себебін А.А. Юлдашев көмекші етістіктердің бойында лексикалық мағынаның тым болмағанда қалдығы болатындығымен түсіндіреді: «Тілде сөздің бұрынғы мағынасының біреуімен де мүлде байланыссыз көмекші сөз жоқ: сөздің көмекшілік мағынасы да оның лексикалық мағынасы секілді мотивсіз емес» [4, 21 б.]. Осы сарындас пікірді А.Алтаева да білдіреді. Ол көмекші етістіктердің көпмағыналық қызметке ие болу процестерін қарастыра келе, бірнеше факторлардың негізінде көмекші етістіктердің мағыналары грамматикалық сипат алатындығын айтады және бұл олардың лексикалық мағынасынан қол үзіп кетпей, белгілі бір дәрежеде өзінің семантикасын сақтайды деген тұжырым жасайды [3, 5 б.].

Қимылдың тәсілдерін білдіретін грамматикалық көрсеткіштер негізгі етістіктің лексикалық мағынасына қосымша мағыналық реңк үстей отырып, процесс семантикасын нақтылауға қызмет етеді [2, 194 б.].

Түйіндей айтқанда, аналитикалық форманттар арқылы берілетін аспектуалды семантика түрлері олардың жалаң өзіне қатысты емес, тіркесетін жетекші етістіктің лексикалық мағынасы мен формасын есепке ала отырып айқындалуы тиіс. Бұл аналитикалық формалы етістіктерге семантикалық талдау жүргізуде екі компоненттің семантикасы мен тұлғасын кешенді түрде тұтастықта алып қарастыруға, олар беретін семантиканың толық көрінуіне жол ашады.

Ал етістіктің синтетикалық формалары мен аналитикалық формасының арасындағы мағыналық айырмашылықты шақ пен қимылдың өту сипаты категориялары беретін мағынаның екі тұрпат көрсеткіштерін салыстыру арқылы байқауға болады. Мәселен, шақ көрсеткіштерінің синтетикалық формалары арқылы аспектуалды семантика жалпылама беріледі, бұл олардың (синтетикалық форма) абстрактылық дәрежесінің жоғары болуымен байланысты. Ал аналитикалық форма арқылы көрінетін мағына жетекші етістік пен көмекші етістіктің синтезделген мағынасы болып табылады және әр форманттың жетекші етістіктің лексикалық мағынасына сай олармен талғап тіркесуі кеңістік пен уақыт ағымындағы қимылдың өту сипатын дәл суреттеуге мүмкіндік береді.

1. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары.-Алматы: Мектеп, 1975.-136 б.
2. Насилов Д.М. Проблемы тюркской аспектологии. Акциональность. – Л.: Наука, 1989. – 208 с.
3. Алтаева А. Көмекиі етістіктердің көпмағыналық қызметке ие болу процестері: филолог. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы, 2003. – 30 б.
4. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. - М.: Наука, 1965. - 275 с.

Резюме

В статье рассматриваются роль аналитических форм тюркских глаголов при выражении аспектуальной семантики. Так как во-первых, виды аспектуальной семантики зависят не только от аналитических формантов, а также от семантики и формы основного глагола, во-вторых, комплексное рассмотрение семантики и форм основного и вспомогательного глаголов при проведении семантического анализа аналитических форм глагола дает возможность полностью раскрыть выражаемую ими аспектуальную семантику. Аспектуальная семантика, выраженная формами категории времени глагола выражают аспектуальную семантику обобщенно, это связано с высоким уровнем абстракции показателей синтетических форм времени, тогда как аспектуальная семантика, выраженная аналитическими формами, является синтезным значением «основного глагола + со вспомогательным глаголом», присоединение каждого форманта зависит от лексической семантики основного глагола, а это дает возможность точно и образно передать характер протекания действия во времени и в пространстве.

Summary

The article considers the role of analytical forms of Turkic verbs in the process of expressing aspectual semantics. Since the types of aspectual semantics depend not only on analytical formants but also on semantics of general form of verb. Moreover, the complex investigation of semantics and general forms and auxiliary forms of verb in the process of semantic analysis of analytical forms of verb gives the opportunity to fully represent the aspectual semantics which they aim to express. The forms of the category of the verb tense express aspectual semantics only generally. It is connected with the high level of abstruseness of the indications of synthetical tense forms, while the aspectual semantics expressed by analytical forms is the synthesis meaning of the “main verb + the auxiliary verb”, and the conjunction of each form depends on lexical semantics of the main verb. It gives a chance to exactly and figuratively give the feature of action-going process in time and space.

ПАРСЫ ТІЛІН ОҚЫТУДА СӨЙЛЕУ ҮШІН ҚАЖЕТТІ ЛЕКСИКАДА КЕЗДЕСЕТІН АНА ТІЛНІҢ ТИІМДІ ЖӘНЕ ТИІМСІЗ ЫҚПАЛДАРЫ

Р.К. Садықова – филол.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ

Шетел тілін оқыту барысында мұғалімнің көңіл бөліп, үнемі қадағалап отыратын мәселенің бірі – оқушылардың шетел тілінде сөйлеуін дамыту, қалыптастыру болып табылады.

Оқушыға әрбір пәнді оқытып, білім берумен бірге, олардың дүние танымын, мәдениетін, білімін шыңдау, қоғам жаңалықтарымен таныстыру, ой-өрісін кеңейту, тәрбие берудің пайдалы жолы болып табылады. Мұның бәрі – сөйлеу, коммуникация арқылы танылып, тіл заңдылығы арқылы жүзеге асады. Біздің осы бөлімде сөз етпекші болған мәселеміз – тіл заңдылығының бір қыры, яғни шетел тілі лексикасын меңгеруге ана тілінің тигізетін ықпалы.

Бұрыннан ғалымдардың назарын аударған мәселе шетел тілі мен ана тілінің ерекшеліктерін ескере отырып оқыту болып табылады. Әдіскер ғалым Л.В. Щерба [1] шетел тілін оқытуда ана тілінің ерекшеліктерін ескеру туралы былай деген: «Ана тілін шетел тілі сабағынан аластауға болады, алайда оны мектеп және жоғары оқу орны жағдайында оқушы санасынан аластау мүмкін емес». Бұл қағиданы қазіргі кезде барлық әдіскерлер мойындайды да, қолдайды [2].

Бастапқы сатыда парсы тілін үйреніп жатқан оқушыларға парсы әліппесін білмесе, оларға қиындық туады. Өйткені парсы әліппесінің жазу графикасы мүлдем басқаша және біздің оқушылар бұған әдеттенбеген. Сондай-ақ, осы кезеңде оқушылар парсы тілінде келте дауысты дыбыстарды үйренеді. Келте дауысты дыбыстардың өзіндік ерекшеліктері бар, олар қарақаттар арқылы беріліп, бірақ жазылмайды. Мысалы: «әке» сөзінің парсы тілінде аудармасы /пэдәр/ پدر болады, үш әріп жазылып ә және ә келте дауысты дыбыстар жазылмайды. Сондай-ақ «боләнд» بلند «биік» сөзінде төрт әріп жазылып о және ә келте дауысты дыбыстары жазылмайды. Мұндай ерекшеліктерге әдеттенбеген оқушыларда қиындықтар туады. Өйткені қазақ тілінде мұндай ерекшеліктер жоқ. Мектептерде шетел тілін үйреніп жатқан қазақ студенттеріне, әсіресе, ауыл балаларына, өздері әлі жөнді меңгере қоймаған орыс тілі арқылы оқытылуы белгілі бір деңгейде қиындықтар тудырды. Қазақ балаларына қиын тиетін материалдарға көп уақыт жұмсалып келді. Парсы тілін жаңадан үйреніп жатқандарға кейбір әріптердің дыбысталуы қиын туады.

Ол дыбыстардың кейбіреулері айн, дж, һ және т.б. Ал қалған көптеген дыбыстар қазақ тілінде бар. Мұндай жағдай студенттерге оңай болады және ондай дыбыстары бар сөздерді оқушылар қысқа уақыт ішінде меңгеріп алады. Қазіргі кезде білім беру саласы шетел тілін оқыту әдістемесін жаңалап, тиімді жақтарды қарастырып отыр. Осылай шетел тілін оқыту барысында, соның ішінде парсы тілін үйреніп жатқан қазақ оқушыларда туындайтын қиындықтардың алдын алу мәселесі тұрады. Соған орай, парсы тілін оқыту барысында оларда кездесетін интерференцияның алдын алып, әр түрлі жаттығулар орындату керек.

Д.Т. Тұрсынов қазақ аудиториясында орыс тілін оқытуда ана тілі мен орыс тілін салыстыра оқыту жайлы егжей-тегжейлі зерттеулер жүргізген, әдістемелік еңбектер жазған. Екі тілді салыстыра оқыту барысы жайлы ол оқушылардың ана тілінде жоқ, орыс тілінде бар материалды оқығанда оқушылар қандай жағдайларда қандай қиындықтар кездестіретінін біліп алу қажет екенін айтады [3]. С.А. Әбдіғалиев, Д.Тұрсынов және т.б. әдіскерлер шетел тілін ұлттық мектептерде және жоғары оқу орнында оқыту үшін алдымен екі тілді салыстыру арқылы олардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктерін біліп анықтау керек дейді.

Шетел тілін оқытудың негізін қалайтын жалпы әдістемелік қағидаларының бірі – ана тілінің ерекшеліктерін ескеру қағидасы екені мәлім. Бұл қағиданы Г.В. Колшанский, П.Б. Гурвич, Л.С. Выготский, Л.В. Щерба, А.А. Леонтьев, К.И. Саламатов, С.Ф. Шатилов, Н.И. Гез, Г.В. Рогова, В.Ю. Розенцвейг, Л.И. Зильберман т.б. сонымен қатар С.Ә. Әбдіғали, М.Р. Сәбитова, С.С. Құнанбаева, Қ.Т. Рысалды, С.С. Сорокина сияқты отандас ғалымдарымыз да қолдайды. Олар тіл үйренуде ана тілінің шетел тіліне тиімді ықпалын мойындап қана қоймай, оның шетел тілін меңгеруде жақсы жетістіктерге жету үшін қажеттілігіне де үлкен мән береді.

Ана тілінің ерекшеліктерін ескеру қағидасын маңызды әдістемелік қағида ретінде мойындататын үш негізгі фактор бар. Олар мыналар:

1) әлемнің тілдік қалыптасуында көрінетін тіл, ойлау және қоршаған болмыстың арасындағы тығыз байланыс;

2) шетел тілін оқымастан бұрын оқушының тілінің ана тілінде қалыптасқан дағдысы мен іскерлігі;

3) әлем тілдерінің көбісінің тілдік жүйесіне тән тілдік компоненттерінің болуы.

Жоғарыда аталған факторлар арнайы мектептерде бастапқыда оқушылардың парсы тілінің лексикасын меңгертуге маңызы зор. Шетел тілін оқыту барысында адамның бұрын қалыптасқан білік, дағдылар мен кейінгі жаңа білік, дағдылар өзара байланысты болады. Бұл байланыстар тасымал және интерференция түрінде көрінеді. Тасымал ана тілінің білік, дағдыларының қалыптасуына тиімді ықпалы ретінде көрініс табады. Шетел тілінің лексикасын меңгеруге кей жағдайда ана тілі тиімді ықпал етеді. Тиімді ықпал деп, ана тіліне тән кейбір білік, дағдылар, тілдік құралдар парсы тіліне сәйкес келеді де, бұл жағдай оқушыға немесе оқушыға парсы тілін меңгеруінде ешқандай қиындық тудырмайды.

Лексикалық интерференция екі тілдегі лексикалық бірліктердің мағынасының сәйкес келмеуінен туындайды. Л.Бумфильд атап өтеді, әр тілде кейбір сөздердің мағыналары бір-біріне сәйкес келсе, ал кейде олардың мағыналары сәйкес келмейді [4].

Интерференция бұрынғы білік, дағдылардың жаңа білік, дағдылардың пайда болуына кедергі болып, шетел тілін үйреніп жатқан тіл үйренушілерге қиындық әкеледі. Шетел тілін оқытуда ана тілінің тиімді ықпалымен қатар, тиімсіз ықпалының да болатыны мәлім. Ана тілінің шетел тілін оқытуда тиімсіз ықпалын тіларалық интерференция деп атаймыз. Лингвистикалық әдебиетте интерференцияға әртүрлі анықтама беріледі. Л.Н. Зильберман бұл терминді ана тілінің заңдылықтарының үйренетін тілге килігуі деп түсіндірді.

Тіларалық интерференция – ана тілінің ықпалымен оқытылатын шетел тілінің тілдік нормасының бұзылуы, байланысатын тілдік жүйелердің өз ара тиімсіз әсерінің нәтижесі. Қазақ балалары парсы тілі лексикасын үйрену барысында қазақ тілінің әсерінен парсы тілінде сөздерді қолдануда қиындықтарға душар болады. Шетел тілін меңгерту барысында ана тілі әсерінен болатын ауытқуларды интерференция деп атайды. Осыған байланысты оқытушы парсы тілін оқыту барысында ана тілінің тиімді жақтарын дұрыс қолдана отырып, тиімсіз ықпалды болдырмаудың жолын қарастырады. Сондықтан шетел тілін оқытуда интерференцияның пайда болуына ықпал жасайтын ана тілінің құбылыстарын алдын-ала біліп, оны болдырмауға, азайтуға шара қолдану қажет екендігін бұрынғы кеңестік және шетелдік ғалымдар да баса айтады.

Интерференцияны анықтаудың екі тәсілі бар: дедуктивтік тәсіл және индуктивтік тәсіл. Дедуктивтік тәсіл тілдер жүйесінің ерекшеліктеріне байланысты пайда болатын интерференцияны анықтайтын тәсіл

болып табылады. Бұл тәсіл арқылы ана тілі мен шетел тілін салыстыру арқылы интерференцияны тудыратын тіл құбылыстарын анықтауға болады. Ал индуктивтік тәсіл арқылы оқушылардың сөзінде кездесетін қателерді талдау, саралау арқылы ана тілінің ықпалымен болған интерференцияны анықтауға болады. Дегенмен, интерференцияны анықтау барысында бұл екеуін де қатар, бірге пайдалану қажет.

Парсы сөздері басқа тілдер секілді қазақ тілінде де кездеседі. Шамамен 3-мыңнан астам сөздер бар. Олардың мағынасы екі тілде де бірдей. Мұндай сөздер, ілгеріде келтіргендей парсы тілін үйреніп жатқан студенттерде қиындық тудырмайды. Қайта олардың парсы тілін тез арада үйренуіне көмектеседі. Бұл жағдайда парсы тілін оқыту барысында осы сөздерді алдымен парсы тілінде айтылуын бірнеше рет тыңдатып, қайталату керек және сөздердің айтылуындағы өзгешеліктерді түсіндіру қажет, осының нәтижесінде студенттер еркін сөйлеуге дағдыланады. Бұндай жағдай жоғары оқу орнында шетел тілін оқытуда ескеретін басты жағдайлардың бірі болып табылады.

Дегенмен, студент парсы тілінде сол сөздің аудармасын, жазылу ерекшелігін, контексте қолдануын білуі тиіс. Әйтпесе көп жағдайда интерференция туындауы мүмкін. Мысалы: /су/ سو деген парсы тілінде «бағыт», «тарап» деген мағынаны береді. Ал қазақ тілінде су: 1. түссіз мөлдір сұйық зат. Бұл сөзді есіткен студент күнделікті пайдаланатын «су» деп шатастырады. Яғни, тиімсіз ықпал туындайды. /Табан/ تابان сөзі парсы тілінде «жарық» деп беріледі. Ал қазақ тілінде табан сөзі: 1. Аяқтың қызыл асықтан төменгі ең жерге тиетін жалпақ беті. 2. Шана, трактор, танк т.б. жерге сүйретілетін жері.

Осы секілді сөздер үйренуге өте қиын сөздер және оларды түсінуде, қолдануда қиындықтар кездеседі. Тілді жаңадан үйреніп жатқан оқушыда осы сияқты қиындықтар болады. Интерференцияны тілдік материалдарды үйрену барысында жиі кездестіреміз. Соған орай, шетел тілін меңгеру барысында тиімсіз ықпал оқушының шетел тілін меңгеруіне кедергілер әкеледі. Ілгеріде атап өткеніміздей, интерференция фонетикалық, лексикалық, грамматикалық болып бөлінеді. Интерференция жайында көп еңбектер жазған әдіскер ғалым С.Әбдіғалиев интерференцияның экспрессивтік және импрессивтік болып бөлінетінін айтады. Экспрессивтік интерференция жасырын және ашық болып бөлінеді.

Ашық интерференция дегеніміз – шетел тілі сөздеріне ана тілі сөздерінің тән емес, мағыналарын телу салдарынан оқушылардың сөзінде кездесетін қателер.

Ашық интерференцияда парсы тілінің сөздеріне оларға сәйкес келетін қазақ тіліндегі сөздердің мағыналары телінеді. Мысалы: /у әз форушәндә хәһш кәрд әмтихан конәд/ او از فروشنده خواهش کرد امتحان کند. Студенттер бұл сөйлемді былай қате аударады: «Ол сатушыдан емтихан алуды өтінді». Бірақ бұл сөйлем былай аударылады: «Ол сатушыдан (киімді) киіп көруді өтінді».

Ал жасырын интерференция дегеніміз – парсы тілі сөзінің белгілі бір мағынасы оған сәйкес ана тілі сөзінде болмауынан шетел тілі сөзінің керекті мағынасында қолданылмауы.

Жасырын интерференция бастапқы сатыда жиі кездеседі. Осы сатыда жаңа ғана тілді үйреніп жатқан оқушылар парсы тіліндегі көп сөздердің мағыналарын толық біле бермегендіктен және олардың сөйлемде мағынасына қарай пайдалануын білмегендіктен, оларды тек өздері білетін мағынасында ғана қолданады. Мұндай жағдай әсіресе 1-курста кездеседі. Мысалы: парсы тіліндегі /пәрдохтән/ پردختن етістігін оқушылар бастапқы сатыда тек «ақша төлеу» деген мағынасында қолданып, «жүзеге асыру», «іске асыру» мағынасын білмей, қате ұғады. Сондай-ақ, парсы тіліндегі /нәмудән/ نمودن етістігін «көрсету» мағынасында қолданып, «істеу», «жүзеге асыру» деген мағынасын білмегендіктен, шатасады. Осы секілді мысалдарды бастапқы сатыдада шетел тілін үйрету барысында көптеп келтіруге болады.

Бастапқы кезде шетел тілін меңгеру барысында оқушылар көп сөздердің тек бір мағынасын біліп, ал қалған мағыналарын толық біле бермегендіктен, олар сөздерді тек өздері білетін мағынада пайдаланады. Осыдан жасырын интерференция туындайды.

В.Ю. Розенцвейг мұндай интерференцияны «оңайлату» деп орынды айтады. Өйткені оқушылар сөздің қажетті мағынасын қолдана алмауы арқылы өз сөзін қарапайымдап, оңайлатады [5]. В.Ю. Розенцвейг, Л.М. Умандар лингвистикалық тұрғыдан алып қарағанда, интерференция оқушылардың үйреніп жатқан тілінің нормасынан ауытқуы екенін айтады. Сондай-ақ, әдістемелік мақсатқа сай, бұл ерекшеліктердің екеуін де ескеру қажет [6]. Лингвистикалық тұрғыдан зерттеу арқылы интерференциялық құбылыс көрініс табатын жағдайларды алдын-ала анықтауға болады.

Шетел тілін сол тілде сөйлейтін ортадан тыс үйреткенде, соның ішінде оқытудың бастапқы сатысында, оқушылардың ана тілінің білік, дағдылары шетел тілінің дағдыларына қарағанда басым болуының салдарынан ана тілі шетел тілін меңгеруге интерференциялық ықпал етеді. Соған байланысты И.Рахманов, А.Миролюбов және тағы басқа әдіскерлер шетел тілін оқыту барысында осы жағдайды ескере отырып, жаттығулар кешені құрылып, жаттығулар көбірек орындалса, шетел тілін меңгеру дұрыс жолға қойылатынын дәлелдеген.

1. Щерба Л.В. Обучение иностранных языков. Общие проблемы методики. – М.: Наука, 1976. – 112 с.
2. Щерба Л.В. Об общеобразовательном значении иностранных языков. Вопросы педагогики. – Л., 1926. – 103 с.
3. Турсынов Д.Т. Методика преподавание русского языка в казахских группах ВУЗов. – Алматы: Мектеп, 1974. – 216 с.
4. Бумфильд Л. Краткое руководство по практическому изучению иностранных языков за рубежом. М., 1967.
5. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты и преподавание языков РНШ, 1964 №4.
6. Розенцвейг В.Ю., Уман Л.М. Интерференция и грамматические категорий. В сб. "Исследования по структурной типологии". – М.: АПН, 1963. – 280 с.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы методики преподавания и современной методологии персидского языка.

Summary

This article considers the problems of methods of teaching and modern methodology of Persian language.

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Г.К. Бекқожанова – ф.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
З.Ә. Райымқұл – Алматы Энергетика және Байланыс Университетінің аға оқытушысы,
Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 1 курс магистранты

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаев «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» деген тақырыпта оқыған лекциясында: «Осы заманғы әлем жаһандану кезеңін – адамзаттың біртұтас ақпарат және коммуникациялар кеңістігінде жан-жақты бірігу, бүкіл планетаның біртұтас экономикалық рынокқа айналуы дәуірін бастан кешіруде» дей отырып, білім беру сапасын ұдайы жетілдіру маңыздылығына мән беруде [1. 28]. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының білім беру реформасы бойынша білімді, ойлы және өнерлі тұлғаны қалыптастыруға бағытталған және қазіргі білім беру жүйесі негізінде оқушылардың танымдық белсенділігін дамытатын оқытудың дәстүрлі емес, жаңа белсенді және инновациялық әдістерді енгізу шетел тілін оқытудың негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Білім берудің дәстүрлі әдісінен оқу процесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыратын білім берудің жаңа белсенді әдісіне көшу керек. Бұл тапсырманы оқыту үдерісінде тек жаңа технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыруға болады.

Білім беру ісі, соның ішінде жоғары мектепте білім беру, маман дайындау ісіне бағытталғандықтан білім беруді күрделі деңгейде жүргізуді қажет етеді. Білім беру жоғары оқу орындарында оқу үдерісіндегі оқытушы мен студенттің өзара танымдық қызметінің деңгейлігіне тікелей бағынады. Өйткені, жоғары мектеп пен орта мектепте білім берудің ерекшеліктері көптеп саналады. Негізінен, жоғары мектеп дидактикасының мынандай заңдылықтарына сүйенеміз: а) білім менгерудің мазмұны мен технологиясын әлеуметтік сұранымға сәйкес жаһандандырылуы; ә) оқыту процесінде білік пен тәрбиенің қатар дамытылуы; б) оқытудың тұтастық және бірлік жүйесінің іске асырылуы; в) теория мен тәжірибе сабақтастығының ескерілуі; г) оқыту процесі не жеке және жұптық, топтық, ықпалдастық жұмысының ұйымдастырылуы; ғ) оқытудың мақсаты мен міндеттерінің қоғам өзгерісіне сәйкестеніп келуі т.б. болып танылады.

Жоғары мектепте студенттердің танымдық қызметін қалыптастырудың мүмкіндігі мен жоспарлы түрде алдын-ала ұйымдастырудың әдіснамасы – назар аударарлық мәселе – деген түйін жасаймыз, және оларға төмендегі қағидаттарды атауға болады:

1. Оқыту теориясының дидактикалық нысанының ішкі кіші жүйелерін жинақтап, бір деңгейді екінші бір деңгейге аударып алу шеберлігіне ие болу мүмкіндігі. Мұндай ойлау әрекетінде жаңа қабілетке дағдыландыру – студенттің нәтижеге тез жетуіне бөгет.

2. Бірінші кезеңде ойлау, танымдық қызметтің уәждік мәнісін маңыздылығына орай өзектендіру, студенттердің қызығушылық фазасын мағынаны ажыратуға жетелеу. Мәтіндегі шешуге қажетті міндеттерді табуға ыңғайланады. “Кино сабағы”, “Симпозиум” өткізу, “Іскерлік ойын”, “Миға шабуыл”, “Тікірталас” сияқты әлеуметтік-психологиялық мәселелерді қамтитын ситуацияға құрылған семинар, арактикалық, зертханалық сабақтардың берері мол.

3. Таным қызметінің нұсқаулық, бағдарлаушылық негізін студенттің өздігінен дербес жұмысы арқылы табуы. Студент оқыту теориясының дидактикалық пәнінің ішкі құрылысын бір тұтастықта іріктеп алып, өздігінен ой-тұжырым қорытуға бағдарланады.

4. Студент меңгерген білім мен ғылыми тұжырымдардың инвариантының мақсатын бөліп алып, дидактикалық негіздің жүйесіне маңызды талдау – түйін жасап, акпараттық деңгейден іске, жүзеге асу процесін қамтамасыз етеді [2].

Осы орайда Ж.Аймауытовтың өзі: «Сабақ беру – жай ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» деп атап өткен болатын. Білім сапасын арттыру, бүгінгі таңдағы мәселелердің бірі болып отыр. Мұғалім оқушы үшін тек ұстаз ғана емес сенімді дос болмағы ләзім. Егер мұғалім шығармашылықпен айналысатын болса, балалармен пікір алмасатыны заңды. Шығармашылықты тежейтін үш нәрсе бар: Біріншісі: «Сәтсіздікке ұшыраймын, қолымнан ешнәрсе келмейді» деген тыс қорғаныш сезімі, екіншісі – өзіне-өзі тым риза болмаушылық сезімі, үшінші – жалқаулық. Мұғалім оқушылардың көркем шығарма оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін мынадай жайттарды ескеруі керек: Осы мәселені шешу – білім беру мазмұнын жаңашаландыру мен оқу үрдісін ұйымдастыру технологиясымен нәтижесіне ерекше мән берумен тығыз байланыста.

ЖОО-нында тағы бірі ескере кететін мәселе, ол – кәсіби құзырлылық, яғни, жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті арттыруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі. Ал ағылшын тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің кәсіби құзырлылығына мұғалімнің оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруда өз мамандығына байланысты барлық теория мен практиканы меңгеруі, жеке тұлғаны қалыптастыруда, оқушылармен жұмыс істеуге бағытталған қабілеттерінің бірлігі. Құзырлылықтың латын тілінен аудармасы «competens» белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білігір деген мағынаны қамти отыра, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білідіреді [3].

Оқытудың жаңа технологияларын нәтижеге бағыттаудың ұтымды жолы, әр студенттің ішкі білім қорын жия білу жоспарын құру амалы, интериоризациясы диагностикасыз жүзеге аспайды. Оқытушының ғылыми түсінігі мен шеберлігінің диагностика формальды өтетінін байқадық. Біздің эксперимент жүргізген кезде байқағанымыз, ол студенттердің парасатты іс-әрекеті ширай түседі. Олардың танымдық ізденімпаздығының қалыптасуын зерттеу мен аудитория сабақтарында, өзіндік жұмыстарды орындауы. Жұмыстардағы парасатты іс-әрекетінің жұмыс орындау процесінде жасалған бақылаулардың, нәтижелеріне сүйене отырып, танымдық парасатты іс-әрекетті қалыптасу кезеңдерін анықтау мүмкін болды. Олар:

Бірінші кезеңде (II курс) жеке тұлғаның жоғары мектеп оқу процесіне ыңғайлануы және жаңа ортаға үйренісуі жүзеге асады. Екінші курс студенті оқу іс-әрекетінің жаңа түрлерін (лекцияның құрылымын пайымдауы, түйсінуі, өздігінен әдебиеттермен толықтырылуы: Ой-тұжырымын нақтылауы, семинар және практикалық сабақтарға даярланып меңгеруі, студенттермен қарым-қатынасқа түсу мәдениетін игеруі, өз уақытын дұрыс пайдалана білуді үйренуі тиіс. Осы кезеңде танымдық парасатты іс-әрекет дағдыларын меңгеру, үйрену сияқты әрекеттер жүзеге аса бастайды.

Екінші кезеңде (III курс) студент ғылыми әдебиет көздерінен болашақ мамандығына қажетті аппарат жиюға төселеді, интернет жүйесінен білімін арттыруға ниеттенеді. Семинар, практикалық, зертханалық сабақтарға дайындала отырып, студент өздігінен лекция әзірлейтін деңгейге жетіледі. Әдебиеттермен жұмыс істеуге төселеді. Көпшілік алдына шығып сөйлеуге, өз ойын тұжырымдауға, жүйелеп-тәртіптеуге жаттығады. Тақырыбы бойынша ғылыми баяндама, жоба, дипломдық жұмыстар жазуға ыңғайланады. Танымдық іс-әрекетті парасат-бағам сипатында орындауға машықтанады.

Үшінші кезеңде (IV курс) студенттер теориялық білімімен шектелмей, оны тәжірибеде қолданудың педагогикалық технологияларын сұрыптап алуға және өзіндік мәні бар технология құрастыруға жаттығады. Осының нәтижесінде, болашақ мамандығына байланысты кәсіпқойлық дамиды. Бұл кезең студенттің тұлғалық жеке басының танымдық көрінуі, қалыптасу деңгейлері мен білім көрсеткіштерінен нышан байқалады. Кайталаным деңгейі – оқулық көлеміндегі, не дәріс дәрежесіндегі білімді қайталап, кейде оның біраз бөліктерін назардан тыс қалдырып айтып беруі. Білім ішіндегі жүйені тұтас айқындай алмайды. Оқытушының демеуінсіз өздігінен білімін жетілдіре алмайды. Эмпирикалық деңгей – берілген акпаратты толық меңгергенімен, оны бағдарламалық көлемнен асырмайды. Білім негіздеріне терендей алмай, тек құбылыстар мен процестерді тізбелей беру тұрғысында көрініп, оның заңдылықтарына мән бермейді. Эвристикалық деңгей – іс-әрекеті ізденімпаздық алгоритмге құрылып, берілген оқыту ныяанын толық меңгеріп, өз заңдылықтары мен қағидаларын іс-әрекетте пайдалана алады. Өздігінен білімін арттырып, ғылыми негізді айқындауға ынталылық танытады. Проблемалы – зерттеушілік деңгейі студент қарастыратын мәселесінің қайшылығын тауып, оның шешімін ғылыми негізде анықтайды. Ойлау іс-әрекеті тұжырымдар құрастыруға, өзінің тарапынан түсінуге, талдауға, жинақтап түйін жасауға, білім жиюға құштарлық танытады. Мотивациялық-еріктілік (психологиялық) Тәжірибешілік-шығармашылық парасатты (іс-әрекет мінез-құлық) Шығармашылық деңгей – әдейі оқытушы тарапынан шығармашылық

іс-әрекетті ұйымдастыруы. Студенттің табиғи бойында шығармашылыққа құштарлық болмаса да, оқытушының сыртқы қозғаушы күші арқылы оның ықыласын іс-әрекетке қосуы. Креативтік деңгей – студенттің жеке субъектілі тұлғаға табиғи бейімі арқылы ие болуы. Оқытушының шеберлігі мен білімге ерекше ықыластануы. Өздігінен жұмысын аудиториядан тыс уақытта 60%-ке көтере алуы [5].

Ағылшын тілі мен әдебиет сабағында оқушының білім, білік дағдыларын меңгерту мен қатар кәсібіне оқушыны шығармашылық жұмыстарға баулу, ойын еркін жеткізе білу тіл байлығын дамытуға басты назар аудару қажет. Қызықты сабақ болса, оқушының сол пәнге қызығушылығы артып қана қоймай мұғалім жаңалығы, ізденісі, қолданған әдіс арқылы ерекшеленіп, оқушы жүрегінен жол табады. Оқушы өз білімін, біліктілік деңгейін өз бетінше бағалап отыруы да маңызды рөл атқарады. Мәселен, төмендегі бағытта жұмыс жүргізілсе, әр оқушы өз білімін пән бойынша бағалап отырса, өз бетінше іштей қорытындылап отырса, білімі молайға түсері сөзсіз:

Білемін	Білгім келеді	Үйрендім

Жаңа сабақты өткен кезде оқушылар түрлі тақырыпта эссе жазуға өлең шығаруға тапсырма берілсе оқушылар таласа-тармаса, ой еркіндігіне жол беріп, эссе жазуға жоғары қызығушылықпен кірісіп кетеді:

Оқиғаның басталуы	дамуы	шиеленісуі	Шарықтау шегі	өрбуі	шешілуі	түйін

Сабақта СТО технологиясының «семантикалық кесте» әдісі арқылы оқушылардың тақырыпты толығырақ меңгеруіне жол ашылады. Әдебиет сабағында көркем шығарманы оқыту барысында бүкіл мәтінді жүйелеу үшін үдемелі әдісті пайдалануға болады. Осылай бүкіл мәтін жүйеленеді, әрі жоспар жасалады, әрі оқушылар шығарма жазудағы жоспардың құрылу тәртібіне үйренеді. Мұнан кейін шығарманың тақырыбы табылып, идеясын саралау қолға алынады яғни, кейіпкерді тану:

№	кейіпкер	беті	Іс-әрекеттер

Кейіпкерге хат: бұл әдіс арқылы оқушылар шығарма кейіпкеріне хат жазады (ой-толғаныс ретінде жазылады). Жазылған хаттар кіші топта талқыланып таңдалған хат иесі «автор орындығында» оқу құқығына ие болады. «Сын тұрғысынан ойлау» жобасының әдістері мен философиясы қолданудың нәтижелері:

- оқушыға анық та, нақты мақсат қоюға мүмкіндік береді;
- мәселені талқылауға белсенділікпен қатысуға мүмкіндік береді;
- оқушылардың шығармашылық пен сұрақтар қоюына жәрдемдеседі;
- оқушылардың мәтін мазмұнын ынтасымен оқуға әсер етеді;
- оқушылардың кейіпкердің жан күйзелісіне ортақтасу сезімін танытады;
- сын тұрғысынан ойлауға көмектеседі;
- жоғарыдағы мақсатпен міндеттер орындалған жағдайда, оқушы ақын өлеңдерінің құндылығын сезінеді [4].

Осылайша сабақ жүйелей білсек, барлық тапсырмалар оқушының мәтінді оқуын қажет ететіндіктен оқушы көркем әдебиетті қарауға, оқуға мәжбүр болады осыған қалыптасады. Оқушының келбеті қай кезде де мұғалімнің еңбегінің жемісі емес пе?! Тек, біздер, мұғалімдер еңбектенуден, ізденуден жалықпауымыз керек.

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру тұжырымдамасы // Қазақстан жоғары мектебі. 2004. - №1.

2. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. - Алматы, 2004. – 54 б.

3. Педагогика. Дәріс курсы. - Алматы, 2003. – 16 б.

4. Сарбасова К.А., Шаушекова Б.К. Педагогика негіздері. - Қ., 2004. – 546 б.

5. Лаврентьев Г.В. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов. - Барнаул: Издательство Алтайского университета, 2002. – 343 с.

Резюме

В статье рассматриваются стадии обучения студентов в высшей школе, и говорится о том что модернизация современного образования нацеливает нас на поиск и применение педагогических средств, способствующих повышению качества образовательного процесса. Ключевой фигурой в решении этой важной социально-экономической задачи является педагог профессионального обучения. Цель профессионального образования в современных условиях состоит в том, чтобы подготовить конкурентоспособного специалиста.

Resume

The present article deals with the training stages of students at higher school and states that the modernization of up-to date education aims us to search and to apply the pedagogical means promoting improvement of quality of educational process. Key figure in the solution of this important social and economic task is the teacher of vocational training. The purpose of professional education in modern conditions consists in training the competitive expert.

ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ БІЛІМІН ТЕСТ АЛУ ӘДІСІМЕН САРАПТАМАДАН ӨТКІЗУ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ НЕГІЗДЕУ

Ж.Л. Садыкова – п.ғ.к., доцент, дене тәрбиесі кафедрасы, Т.Рысқұлов атындағы ҚазЭУ

Әр оқытушы өз тәрбиеленушісінің денсаулық жағдайын, оның дене және ақыл-ой дамуының жеке ерекшеліктерін, оның ақыл-ой қабілеттерінің дамуына әсер ететін анатомиялық физиологиялық себептерді білуі тиіс. В.А. Сухомлинский «Анатомия мен физиологиядан, психология мен дефектологиядан құралдар ойланып, ізденіспен жұмыс жасайтын мұғалімнің қолынан тастамайтын кітабына айналуға» деп жазғанды. Сондықтанда дене жаттығуларымен шұғылданушыларды медициналық-биологиялық тұрғыдан қамту ҚР БЖҒМ Дене тәрбиесінің ғылыми-практикалық орталығының спортшы ізбасарларды медициналық-биологиялық жағынан қамтамасыз ету зертханасымен келісе-кеңесе отырып және дәрігерлік тексерудің нәтижелерін талқылау түрінде дәрігерлік-педагогикалық қатынас пен жұмыстағы ынтымақтастықтың барлық деңгейінде жүзеге асырылады.

Көп жыл бойы спортпен шұғылданушылардың оқу-жаттығу процесіне қызығушылығы жойылғанда, дене шынықтыру мен спортқа деген селқостығы байқалады. Балалар мен жеткіншектердің едәуір бөлігі, орта мектепті бітірмей, жаттығуды мүлдем тастап кетеді. Ал кейбіреулері ЖОО-на түскеннен кейін өзінің спорттық шеберлігін арттыру ғана емес, сондай-ақ дене тәрбиесі сабақтарына жағымсыз көзқарасын білдіре, өздерінің спортшы екендігін саналы түрде жасырады. Дене шынықтыру білімдегі спорттық педагогикалық ынтымақтастықтың болмауы мұғалім мен оқушының арасындағы бір-біріне деген сенім элементтерінің, ізденіс пен өз білімін толықтырып отырудың болмауына, жаттықтырушының педагогикалық мүмкіндігінің, білімі мен құралдарының, әдістері мен әдістемелік тәсілдерін, жылдам жойылуына әкеп соғады.

Адамның әлеуметтік дамуының шегін қоса есептегенде, оның физикалық, психикалық және адами-эмоционалды тұрғыдан қалыптасып өсуінің тоқырауы мен шектелуі ерте басталады.

Сондықтанда педагогикалық бақылауға алынған ақпараттардың, ең бастысы – ұйымдастыру қағидалары мен талаптардан ауытқушылықтарды, олардың жіберілген себептерін, алынған нәтижелерді анықтап, бұрын белгіленген логикалық құрылым мен жоспарға педагогикалық жұмыстың сәйкестігін тексеріп бақылауға қоса жұмыс сапасының жағдайы туралы, оның мазмұны, ұйымдастырылуы, түрлері мен құралдары, оның методологиялық қамтамасыз етілуі жөнінде алынған ақпараттың кешенді тәсілдерін енгізу қажет.

Есеп секілді, бақылаудың дамытатын және тәрбиелейтін, ұйымдастыратын және үйрететін маңызы болады. Еңбектің методологиясына бақылау жасау – бұл ұстаз бен жаттықтырушының өз қызметін бақылау, бірақ ең жақсы бақылау – бұл өзінің тәрбиеленушілеріне бақылау жасау. Сол себепті де педагогикалық бақылауды мұқият және жүйелі түрде жүргізген жөн. Негізінен, сабақ жыл бойы таза ауада өткізілуіне байланысты, әрбір сабақта, әсіресе қыста, спортпен шұғылданушылардың киімі мен аяқ киімінің жағдайын тексеріп, олардың көңіл-күйін, олардың қалай ұйықтағанын, олардың тәбетінің қандай екендігін сұрап отырған дұрыс болады.

Егер спортпен шұғылданушы бірнеше жаттығуға қатыса алмаса, біз оның себептерін анықтап, ол үшін екі-үш сағат бойы дене жүктемесін азайттық. Қыздырыну жаттығуларына дейін және оларды орындағаннан кейін тамырдың соғуын өлшедік, осыған байланысты әрқайсысына жаттығудың қарқындылығы мен екпінін түзеттік.

Біздің зерттеулеріміз, қозғалу жылдамдығы 2-2,5 м/секунд болатын 1 сағаттан 5 сағатқа дейін созылатын дене жүктемелерінің көлемінің өзі кез келген жаста артық күш түсу қаупін туғызбайтындығын көрсетіп отыр. Дегенмен жаттығудың жоғары қарқындылығы қауіп туғызады. Сондықтан организмді өсіретін және қалыпқа келтіретін жаттығулардың мұндай тәсілдері аралық және барынша жоғары жүктемемен жұмыс жасау әдісі ретінде жиі емес бір-екі аптада бір рет қана қолдануға болады, бұл ретте барлық жүйелер мен мүшелердің жоғары функционалдық деңгейде қалыптасуы қамтамасыз етілуі тиіс. Оқушылар мен студенттердің ағзасындағы тыныштық жағдайдағы, сондай-ақ дене жүктемелері кезіндегі функционалдық жағдайдың орнықсыздығы, сандық және сапалық өзгерістердің секірмелігі, оқушы спорттық секцияда шұғылдана ма, жоқ па, бұларға байланыссыз стандартты сабақпен немесе стандартты жаттығумен ай сайын бақылау жасау қажеттілігін туғызады. Өйткені адам ағзасының физиологиялық болып, патологиялық жолмен жүруі үшін тіпті бір рет артық күш түсірудің өзі жеткілікті. 20-35 жасқа дейін организмнің көптеген жүйелері, бәрінен бұрын, жүрек-қан тамырлар жүйесі қаншалықты қалыптасса, соншалықты жаттығады деген пікір көбірек айтылуда. Кез келген мүшеге артық күш түсіру, бірінші кезекте, жаттығушының жүйке жүйесі мен психикасына соққы болады. Сондықтан ұстаз бен жаттықтырушы ертерек тәрбиешілердегі мамандануда арнайы жаттықтыруды арттыру мәселесін өте мұқият шешуі керек.

Таза ауада бұлшық еттерге түсетін жүктеменің жеткілікті көлемі спорттық гиперкинезияда жаттығу процесін түзету мен гипокинезия құбылыстарымен ойдағыдай күресуге көмектеседі. Дегенмен сауықтыру мақсатында да, сондай-ақ спорттық шеберлікті арттыруда да дене тәрбиесі мен спорт құралдарын пайдалану шұғылданушылардың ағзасына олардың әсер етуін тек қатаң бақылауға алғанда ғана жағымды нәтиже береді. Бір жағынан, бақылау дәрігерлік, екінші жағынан педагогикалық ауқымды мәселелерді қамтуы тиіс. Білім алу деңгейін, негізгі физикалық қасиеттері мен дене дайындығын дамытуды анықтау әдістерін негізгі, дайындық және арнайы дәрігерлік топтар мен оқу бөлімдерінің құрамдарын қосқанда, оқушылармен де, сондай-ақ студенттермен де жүргізілген жұмыстарда пайдаландық. Жаппай тексеру жүргізу үшін бақылау тексерулері мен тестілеуді сабақтың 45 немесе 90 минут болуына байланысты «жан-жақты тең үшбұрыш» немесе «бесбұрыш» түріндегі педагогикалық ынтымақтастықтың қағидаларын пайдаланып, стандартты сабақ түрінде жүргіздік, онда бір мезгілде бөлім немесе топ, сынып немесе түйдек, факультет немесе курс іске қосылды, мұның өзі бірінші курстағы нолдік бақылаудан бітіргенге дейінгі аралықта әр студенттің дене жағдайындағы өзгерістерді бақылап, жеке реттеуге мүмкіндік берді. Бұл ретте сабақтың сауықтыру тиімділігін алгоритм бойынша анықтадық.

Ұзақ өмір сүретіндердің организм мүмкіндігінің едәуір көп екендігі айқын көрініп отыр. Біз өзімізге қарамай кетеміз. Ағза тозғанша жұмыс жасайды және уақытынан бұрын тозады. Адам организмдегі артық заттар «шлактар» клеткааралық кеңістікте болады – яғни осы жерде, осы деңгейде өзін-өзі бақылау және адам өз организмне көмектесуді бастауы керек. Және бұл көмек мыналар: үнемі қозғалыста болу, дұрыс тыныс алу, оңтайлы, тиімді тамақтану. «Өркениет ауруларының» алдын алу және емдеу қозғалыстың аздығымен күресудің тиімді шараларын дайындауды, әр оқушы мен студенттің, жұмысшы мен қызметкердің осы мәселелердегі дене туралы білімінің жеткілікті болуын талап етеді. Бұл тұтастай алғанда адамның физикалық жағдайын, жүрек-қан тамырлары мен тыныс алу жүйесінің функционалдық жағдайын, сондай-ақ дене жаттығуларының қалыпқа келтіру және әсер ететін сақтандыру бағдарламаларын қолдану сауаттылығын да тереңірек бағалау үшін қазіргі жаппай оңтайлы сынақтарды іс жүзіне кеңірек енгізу қажеттілігін ұсынады. Қазір дәрігерлер қозғалыс белсенділігінің пайдасын түсінгенмен де, оны пайдалана алмайтын жағдай қалыптасты.

Әдебиеттерде субмаксималды жүктеме сынақтарын пайдалану негізінде дені сау және ауру адамдардың дене жағдайын бағалаудың қазіргі әдістері іс жүзінде жазылмаған. Сондай-ақ қауіпті емес және жеткілікті жаттығудың әдістері де жоқ. Нәтижесінде көптеген сырақаттар кезіндегі қалыпқа келу мен сақтандыру ісі зардап шегеді.

1. Ахметова А.А. *Формирование у студентов умений решать педагогические задачи по воспитанию спортсменов // Вопросы теории и методики физического воспитания. 1975. - С. 82-90.*

2. Межуева Т. *Педагогика сотрудничества: как воспитать стойкую привычку к физическим упражнениям // Спорт в школе. 1995. - №1. - С. 2-3.*

3. Амонашвили Ш.А. *В школу – с шести лет // Педагогический поиск. 1987. - С. 9-56.*

4. Сухомлинский В.А. *Мир человека: // Наука и жизнь. 1980. - №1. - С. 22.*

5. Боссарт А.Б. *Парадоксы возраста или воспитания. - М.: Просвещение, 1991. - С. 262.*

6. Козловский В.В., Федотова В.Г. *В поисках социальной гармонии. - Свердловск: Издательство Уральского университета, 1990. - С. 11-112.*

7. Шаталов В.Ф. Точка опоры. - М.: Педагогика, 1987. – 131 с.
8. Шашкин Г.А., Прохорова М.В., Сидоров А.А. - Теория человеческого учения и технологии обучения – СПб., 1996. - С. 75-78.
9. Доронова Т. Театр бумажных человечков // Крестьянка, №3, 199. - с. 20.
10. Лотоненко А.В., Стеблецов Е.А. Молодёжь и физическая культура. - М.: Физкультура, образование и наука, 1997. – 317 с.

Резюме

Данная статья посвящена формированию знаний учащейся молодежи о физической культуре и физическом воспитании и совершенствованию знаний учащихся молодежи о физической культуре и физическом воспитании на основе разработки теории и практики процесса развивающего воспитывающего обучения, а также разработана авторская концепция формирования физической культуры и физического воспитания учащихся средних школ и студентов, эффективная периодизация занятий физическими упражнениями в рабочих зонах трех уровней спортивной педагогики сотрудничества.

Summary

Given article devoted the formation of sports and physical education training of studying youth and perfection of the knowledge of studying youth about the physical education and physical culture on the basis of working out the theory and practice of process of developing and bringing up training, as well as the author's concert of sports formation and education of pupils of high schools and students is developed, effective periodization of lessons by physical exercises in working zones of three levels of sports pedagogics of cooperation is developed.

СИСТЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОБЪЕКТ СРАВНИТЕЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

М.Т. Есеева – к.п.н., КазГосЖенПУ,

С.Пралиева – магистр 2 курса спец-ти «Педагогика и психология»

Образование в настоящее время признается в качестве общечеловеческой ценности [1], средства трансляции культуры [2] и фактора безопасности [3]. Расширение функций и повышение требований к образованию во всем мире закономерно спровоцировало кризисные явления в этой социальной сфере.

На начало XXI века мировой кризис образования признан свершившимся фактом: процессы реформирования систем образования охватили большинство стран мира.

Рост востребованности профессионального образования является общемировой тенденцией. В современном экономически развитом обществе сфера применения неквалифицированного труда весьма ограничена. В докладе Европейского фонда образования и Совета Европы «Высшее и послесреднее профессиональное образование в Центральной и Восточной Европе» указывается, что на современном этапе падает спрос на неквалифицированную и полуквалифицированную рабочую силу, ... растут требования к квалифицированным рабочим и служащим, а также специалистам среднего уровня, таким, как технические работники, офисные служащие и работники сферы услуг.

Профессиональное образование становится все актуальнее в общей системе образования, поскольку оно более тесно связано с производством и другими отраслями, нежели другие уровни образования. Оно оказывает значительное влияние на конкурентноспособность экономики страны, создает новые рабочие места и выполняет задачу предоставления всем гражданам возможностей освоить необходимые умения и компетенции, уделяет особое внимание расширению доступа к профессиональному образованию для бедных слоев населения и социально незащищенных групп.

В связи с этим система образования как совокупность образовательных программ и государственных стандартов различного уровня и направленности, сети реализующих их образовательных организаций (учреждений), органов управления образованием и подведомственных им учреждений и организаций [4, 5] во всех странах является объектом постоянно обновляющегося внимания органов государственной власти, общественности и науки.

Из всех составных элементов системы образования как сети организаций выделяется часть профессионального (система начального и среднего) образования затрагивающая интересы каждой семьи любого общества и претерпевающая в настоящее время серьезные изменения.

В этой связи проблематика начального и среднего профессионального образования является предметом постоянного рассмотрения и исследовательских поисков.

Этому предшествуют такие проблемы как развитие нерегулируемого рынка образовательных услуг в быстро изменяющейся экономической ситуации, отсутствие социального партнерства между работодателями и системой начального и среднего профессионального образования, что приводит к диспропорции в подготовке кадров по уровням образования и секторам экономики.

Очевидно, что в условиях недостаточной профилизации на старшей ступени среднего образования выпускники школ остаются невостребованными на рынке труда. Начальное и среднее профессиональное образование не в полной мере удовлетворяет потребности личности, общества и не могут решить проблему подготовки кадров, обусловленного новыми требованиями к уровню квалификации технических работников и специалистов среднего звена технического, обслуживающего и управленческого труда.

Темпы развития современной экономики, науки и информационных технологий выдвигают на первый план проблему поиска новых подходов к организации работы в области профессиональной подготовки специалистов. Развитие профессионального образования в мире основывается на нормативно-законодательных актах и декларациях Болонского и Копенгагенского процессов, которые определяют основные стратегии развития профессионального образования:

- повышение качества профессионального образования, как одного из факторов взаимодействия спроса и предложения в сфере профессионального образования;
- развитие социального партнерства в сфере профессионального образования, обеспечивающего его гибкое и оперетивное реагирование на быстрые изменения потребностей рынка труда;
- повышение привлекательности и имиджа профессионального образования посредством оказания различных дотаций и степендий учащимся заведений профессионального образования; обеспечения трудоустройства выпускников заведений профессионального образования; открытия для выпускников перспектив по учёбе и карьере.

Один из крупнейших методологов современности Б.С. Гершунский отмечает, что именно образование принципиально «работает» на будущее, предопределяя личностные качества каждого человека, его знания, умения, навыки, мировоззренческие и поведенческие приоритеты, а в конечном итоге, – экономический, нравственный, духовный потенциал общества, цивилизации в целом [6]. Поэтому вполне уместно и то, что само образование является объектом прогностических исследований.

Ведущей идеей развития профессионального образования в Казахстане является ориентация потенциала и ресурсов учреждений профессионального образования на конечный результат – профессиональное развитие и саморазвитие специалистов. Основные направления развития профессионального образования в Казахстане составляют: дифференциация учреждений профессионального образования по типам и видам; стандартизация профессионального образования; развитие социального партнёрства учреждений профессионального образования с производством; профилизация обучения в старших классах средней школы, обеспечивающая преемственность между общим и профессиональным образованием;

В современном мире в настоящий момент увеличивается значение образования как важного фактора формирования нового качества не только экономики, но и общества в целом. Развитие профессионального образования принято как стратегия опережающего образования. С наступлением эпохи, основанной на знаниях, с углублением экономической глобализации профессиональное образование занимает важную позицию в развитии экономики и общества страны.

В ситуациях, поставленных перед системой профессионального образования Казахстана задач, встает вопрос поиска оптимальной стратегии их реализации.

В этой связи представляется необходимым, обращение к опыту развития и реформирования профессионального образования других стран с развитой рыночной экономикой. Следовательно, актуальность приобретает сравнительный анализ профессионального образования, позволяющий проследить те пути, по которым в наши дни создается новая образовательная парадигма. Знание элементов этой парадигмы крайне важно, поскольку позволяет представителям разных стран корректировать свою деятельность в поисках совершенствования своей системы образования и выявить общие стратегические направления создания единого мирового образовательного пространства.

В этих условиях использование богатого опыта организации сравнительно-методологического анализа происходящих в сфере образования изменений становится ощутимой потребностью. Такую задачу решает самостоятельное направление педагогической науки – *сравнительная педагогика*, которая преимущественно в содержательном плане анализирует состояние, основные тенденции и закономерности развития образования в глобальном масштабе, раскрывает соотношения всеобщих тенденций национальной и региональной специфики, выявляет позитивные и негативные аспекты международного педагогического опыта, формы и способы взаимообобщения национальных педагогических культур [7].

Большое место в сравнительно-педагогических исследованиях занимает рассмотрение явлений и проблем, относящихся к области профессионального образования: формы и методы управления образованием в централизованных и децентрализованных системах образования, принципы организации образовательной практики, функции управления и т.п.

При этом внимание компаративиста направлено не только на один объект или на одну ситуацию, а на большее количество ситуаций, которые сообразны времени и пространству своего проявления; данные объекты могут быть одинаковыми, но, в большинстве случаев они различаются. Описание, сопоставление, сравнение этих различий дает большие возможности для целостного охвата и анализа явлений и процессов.

При проведении анализа образовательной практики любой страны, в частности профессионального образования на наш взгляд, необходимо также опираться на положения, выдвинутые В.Г. Афанасьевым, суть которых заключается в том, что исследователь, изучающий системы любого уровня, в том числе и социальные, должен учитывать четыре ее составляющие [8]. Это:

1. Объективно существующая система – в нашем контексте это выявление свойств и особенностей развития системы профессионального образования.

2. Теоретическая научная система, отражающая специфический ракурс рассмотрения этих свойств – в нашем исследовании выделение теоретико-педагогических основ, объясняющих особенности функционирования структурных компонентов системы профессионального образования.

3. Движение теоретической системы подразумевает выделение специального методологического подхода или инструментария анализа развития системы образования – в нашем случае выделение специального методологического подхода или инструментария анализа развития системы профессионального образования.

4. Практика как исходный пункт познания – в нашем случае означает выявление степени удовлетворенности практики исследуемой страны системой профессионального образования и обусловленности ее реформирования.

Исходным в нашем анализе является именно «развитие системы профессионального образования», поэтому остановимся более подробно для раскрытия ее сущности и содержания.

Содержание понятия «профессиональное образование», содержание функций конкретно-исторической системы профессионального образования зависят от социально-экономических, политических и культурных условий. Но образование не только зависит от экономики страны, но и одновременно является предпосылкой успешного развития этой экономики. Аналогичная взаимообусловленность характеризует связи профессионального образования с культурой и наукой.

Однако такое представление все-таки чересчур упрощает, а, следовательно, искажает действительность. Как социокультурный институт профессиональное образование представляет собой систему организаций и учреждений, обеспечивающих воспроизводство и совершенствование кадрового потенциала всех сфер общественного материального и духовного производства, способствующих экономическому, политическому, культурному функционированию и развитию общества и личностному становлению индивида.

Институт профессионального образования обладает относительной самостоятельностью и автономностью, достаточной инерционностью и стабильностью даже в самые критические моменты общественных переворотов. Кроме того, система образования в рамках любого общества – это система, способная к саморефлексии, самоосознанию, способная изменять направления своей деятельности на основе целенаправленного выбора вектора своего развития.

Системный подход к педагогическому феномену профессионального образования предполагает выделение и анализ подсистем-компонентов, входящих в систему, а также изучение связей между компонентами, обуславливающих появление новых, интегративных качеств системы, которых нет у ее отдельных компонентов.

Структуру профессионального образования как педагогической системы можно охарактеризовать, используя разные подходы. В структуру профессионального образования входят такие компоненты, как педагогические *подсистемы-уровни*: начальное профессиональное, среднее профессиональное, высшее профессиональное, послевузовское и дополнительное профессиональное образование. Вместе с другими социокультурными институтами система профессионального образования выполняет ряд базовых функций (функция – обязанность, назначение) по отношению к человеку и обществу. На наш взгляд, в современных условиях профессиональное образование призвана выполнять ряд функций: реляционная, регулятивная, аксиологическая, интегративная, квалификационная, компетентностная.

Профессиональное образование является одним из ключевых векторов развития всей образовательной системы в современном Казахстане.

Актуальными на сегодняшний день остаются следующие проблемы: регламентация деятельности учреждений непрерывного профессионального образования, переход на обновление качества профессионального образования в соответствии с требованиями государственных стандартов нового поколения, перепрофилирование учреждений профессионального образования, создание новых типов учебных заведений.

Сравнительный анализ современных направлений профессионального образования в мире позволил выделить ряд подходов к сущности этой деятельности и условиям ее возникновения и развития у будущих специалистов.

Система профессионального обучения служит не только для передачи специальных знаний, но и для развития и воспроизведения особого культурного слоя, важнейшим элементом которого является и сам специалист. Специалиста как представителя и носителя определенной культуры характеризует специфический набор знаний, умений, а также определенное мировоззрение, жизненные установки и ценности, особенности профессионального поведения.

Общеизвестно, что адаптация системы профессионального образования к социальной и экономической реальности является общей для всех структур, заинтересованных в качественной подготовке квалифицированных специалистов.

1. Каменская Е.Н. Педагогика. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 47-48.

2. Симоненко В.Д. и др. Общая и профессиональная педагогика: Учеб. пособие для студ. пед. ВУЗов / Под ред. Симоненко В.Д. – М.: Вентана-Граф, 2005. – 368 с.

3. Нурмагамбетов А.А. Образовательная политика Республики Казахстан в контексте трансформации системы высшего образования. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2002. – С. 355.

4. Педагогический энциклопедический словарь // Гл. ред. Бим-Бад Б.М. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2003. – 528 с.

5. Закон Республики Казахстан об образовании // Справочник руководителя. – 2007, – №9. – С. 47-91.

6. Гершунский Б.С. Философия образования. – М.: Московский психолого-социальный институт, Флинта, 1998. – 432 с.

7. Есеева М.Т. Развитие системы общего среднего образования Японии // автореферат дисс. на соискание ученой степени к.п.н. 13.00.01 – Общая педагогика, история педагогики и образования, этнопедагогика.

8. Афанасьев В.Г. Научное управление обществом (опыт системного исследования). – М.: Политиздат, 1968. – 384 с.

Резюме

Мақалада кәсіби білім беру жүйесі салыстырмалы-педагогикалық зерттеулердің объектісі ретінде қарастырылады. Салыстырмалы-педагогикалық зерттеулердің объектісі ретінде В.Г. Афанасьевтің жүйелі зерттеулер туралы тұжырымдамасы ұсынылады. Кәсіби білім беруді дамытудың әлемдегі негізгі стратегиялары қарастырылады, сонымен қатар, Қазақстандағы кәсіби білім беруді дамытудың негізгі бағыттары айқындалған.

Summary

This article considers a system of professional education as an object of comparative pedagogical research. V.G. Afanassyev's concept of systematic research is given as a criterion of comparative pedagogical research. Main worldwide strategies of professional education development are considered; also, main directions of professional education development in Kazakhstan are identified.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ И ИХ РОЛЬ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ КАЗАХСТАНА

Б.К. Тульбасова – к.п.н., доцент,
А.К. Мошкалов – докторант, КазНПУ им. Абая

Целевой задачей высшего образования Казахстана является образовательная функция: развитие личности и подготовка специалистов, обладающих высоким уровнем профессионализма. Современные условия развития Казахстана и сложный этап его развития определяют необходимость вхождения выпускников ВУЗов в принципиально новую среду рыночных отношений, когда профессионализм, образование и личность специалиста рассматриваются как основные компоненты его предстоящей эффективной деятельности во многих сферах.

Сегодня мы имеем дело с новой системой высшего образования, для которой характерны различные по формам собственности образовательные учебные заведения (национальные, государственные, частные, религиозные), разные по типам учебные заведения (университет, академия, институт, колледж) и различные по продолжительности и уровню образовательные программы (незаконченное высшее, бакалавриат, магистр) и последипломное образование (докторантура, стажировка, повышение квалификации).

В настоящее время в Казахстане функционируют 148 ВУЗов (9 национальных, 2 международных, 32 государственных, 12 негражданских, 93 частных, в том числе 16 акционированных). В Казахстане не развиты институциональные формы поддержки инновационных структур, выполняющих разработки и обеспечивающих доведение результатов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ до их практической реализации. Это связано с недостаточным финансированием вузовской науки, а также чрезмерным администрированием образовательного процесса, не позволяющим гибко реагировать на достижения науки и техники, учитывать изменившиеся потребности производства /1/.

На сегодняшний день нельзя не говорить и о кризисе в образовании. Внедряются новые технические и педагогические возможности и средства, которые позволяют реализовать любые новые технологии обучения и новое содержание образовательного процесса. Одним из главных вопросов, которые при этом нужно решить – это сколько все это будет стоить и сколько времени нужно, для реализации этих идей. Именно этими обстоятельствами определяется необходимость разобраться с проблемой технологии обучения, которые связывают все основные функции высшего образования и определяют пути совершенствования основной деятельности в системе высшего образования.

Вместе с тем на практике наблюдается разрозненность в научных исследованиях, их узкая направленность в основном на изучение методики преподавания отдельных дисциплин, отдельных методов и приемов, разработка отдельных средств обучения без создания цельных технологий обучения, которые не могут обеспечивать необходимых условий для кардинальной перестройки учебного процесса. Поэтому нужно проводить анализ и оценку исследований в этом направлении, обратить внимание руководителей ВУЗов и различных проектов на необходимость координации совместных действий и по возможности, определить перспективные направления работ для того, чтобы сконцентрировать усилия и финансовые средства в этих направлениях.

Бурное развитие новых информационных и телекоммуникационных технологий раскрывают новую ступень развития образования-информационно-коммуникационную, когда компьютерная техника и связанные с нею информационные технологии проникают во все сферы деятельности специалиста и становятся его естественной средой обитания. При этом информатизация жизни общества и широкое распространение средств компьютерной техники оказывает влияние не только на содержательную сторону образования, но и на формы и методы учебно-воспитательного процесса. В их распоряжении представлены технические средства обучения, так называемые «информационные технологии обучения», «информационно-коммуникационные технологии обучения».

Под термином «информационные технологии» впервые понималось «процессы, связанные с переработкой информации» /2/. При таком подходе очевидно, что в учебном процессе информационные технологии использовались всегда, так как обучение является передачей информации от преподавателя к студенту. Каждая методическая система, будучи отделима от своего автора и воспроизведенная кем-то другим, превращается в технологию, ибо она описывает как переработать и передать информацию, чтобы она наилучшим образом была усвоена студентами. Это касается как частных методик, относящихся к какой-либо дисциплине или теме, так и общих, таких, как проблемное обучение, программированное

обучение, “коммуникативная ориентация” (или коммуникативный метод, используемый в преподавании иностранных языков). Методисты их называли информационными технологиями лишь потому, что данный термин связан с появлением вычислительной техники (хотя о ней в определении информационной технологии не упоминается). Когда компьютеры стали широко использоваться в образовании, появилась необходимость говорить об “информационных технологиях обучения”, при этом выяснилось, что они давно фактически реализуются в процессе обучения. Тогда и появился термин “новая информационная технология обучения”. “Использование в обучении компьютера и аудиовизуальных средств, – пишет В.М. Монахов, – обозначается термином “новые информационные технологии” /3, с. 4/. В такой технологии обучения компьютер осуществляет целенаправленное управление информацией и применяется в качестве средства для организации коммуникационных процессов, моделирования и т.д. Появление такого понятия внесло определенную путаницу, стали выяснять, что же такое тогда “старая информационная технология обучения” /4/.

В педагогической литературе существует несколько определений понятия “информационная технология обучения”, например:

Д.Ш. Матрос под “информационной технологией обучения” понимает процесс подготовки и передачи информации обучаемому, средством осуществления которого является компьютер /4, с. 1/.

В.В. Попов пишет: “Информационная технология обучения – это комплекс дидактических материалов, средств информационной техники, а также научных знаний о роли и месте информации в учебно-воспитательном процессе, о формах и методах ее использования администрацией, преподавателями и учащимися” /5, с. 10/.

По мнению В.Гузеева, информационная технология обучения должна содержать совокупность приемов, методов и форм обучения на компьютерной основе /6, с. 9/.

А.В. Соловьев пишет: “Информационная технология обучения – это совокупность электронных средств и способов их функционирования, используемых для реализации обучающей деятельности. В состав электронных средств входят аппаратные, программные и информационные компоненты, способы применения которых указываются в методическом обеспечении ИТО” /7, с. 14/.

Анализируя различные определения ученых и исследователей, суть их определений можно свести к тому, что под информационной технологией обучения понимаются научные подходы к организации учебно-воспитательного процесса с целью его оптимизации, повышения его эффективности, где одним из основных средств обучения выступает компьютер.

Понятие «информационная технология обучения (ИТО)», мы трактуем как *использование в обучении компьютеров и электронных средств, дидактических материалов, направленных на достижение нового педагогического эффекта: сокращение сроков обучения, интенсификация и индивидуализация учебно-воспитательного процесса, активизация учебно-познавательной деятельности и развития интеллектуальных способностей студентов, а также достижение более глубокого понимания дисциплины* /8, с. 8-9/.

Известно, что разработка методических аспектов использования информационных технологий обучения находится в стадии развития, что побуждает искать наиболее оптимальные варианты ее применения в сочетании с традиционными методами обучения. Кроме того, надо четко видеть возникающую сложную проблему: “компьютер-преподаватель”. Компьютер не заменит преподавателя, это лишь инструмент и помощник, который остается только средством обучения. При этом роль преподавателя, особая и определяющая, где деятельность преподавателя в использовании ИТО основывается на знании педагогических возможностей ИТО и традиционных форм обучения, а также в умении сочетать их друг с другом.

Результаты нашего наблюдения за деятельностью преподавателей ВУЗов показывают, что в настоящее время многие ВУЗы республики активно внедряют ИТО на базе компьютерной техники; распространяется положительный опыт использования электронных учебных средств в преподаваемых дисциплинах; появляется своего рода “синтетическая методика”, т.е. измененная традиционная методика с фрагментами создаваемой информационной технологией.

Известно, что традиционная репродуктивно-иллюстративная технология обучения включает в себя три важнейших компонента: *преподаватель, студент и учебный материал*. Взаимодействие этих компонентов определяет педагогический процесс, в основе которого лежит обмен информацией между компонентами этой системы. Однако при таком обучении преподаватель имеет лишь небольшую оперативную информацию о ходе учебного процесса и вследствие этого не может оперативно им управлять, так как обратная связь между компонентами в такой педагогической системе слаба или вообще отсутствует.

С появлением компьютера, по структуре учебный процесс переходит в форму компьютерного обучения, предусматривающего равноправие ролей и функций всех компонентов обучающей системы.

Итак, ИТО включает в себя следующие взаимосвязанные компоненты: *преподаватель, компьютер с соответствующим программным обеспечением, студент и учебный материал* /8, с. 10/.

ИТО разрабатываются с учетом классических дидактических принципов. Разумеется, разработчики этих принципов не представляли себе, что наступит время, когда обучение будет осуществлять некоторая машина, поэтому естественно ожидать, что простое декларирование принципов дидактики не прибавит эффективности компьютерному обучению. Более того, дидактическое взаимовлияние теории и практики необратимо приведет к корректировке самих принципов. Мы согласны со мнением Л.Плеухова, что компьютер является лишь средством обучения, а компьютерное обучение, так же как и безмашинное, определяется теми же дидактическими принципами, однако они наполняются новым содержанием, где пересмотрены и представлены на инструментальном уровне такие принципы, как наглядность, доступность, систематичность, последовательность и сознательность /9, с. 21/. Компьютерное обучение определило два новых принципа: индивидуализация обучения и активность. *В основном технологии компьютерного обучения исследовались в двух направлениях: визуализации (обеспечение наглядности) учебного содержания и алгоритмизации учебной деятельности.* Однако, структура дидактики как совокупности теории дидактических принципов, учебных методов, учебных программ и общей системной теории учебника позволяет в каждом элементе структуры определить как общее, так и частное относящееся к ИТО /8/. ИТО является новой методической системой, позволяющей рассматривать обучающегося не как объект, а как субъект обучения. Компьютер – как средство обучения, где преподаватель переходит в новую категорию потому, что по форме компьютерное обучение является индивидуальным, самостоятельным, при этом оно осуществляется по общей методике, реализованной в обучающей программе. Компьютер является беспрецедентным в истории педагогики, так как объединяет в себе как средство, инструмент обучения, так и субъект – учителя. Изменение ролей обстановки ведет к значительному пересмотру теории обучения. Рассмотрим последовательно основные дидактические принципы ИТО.

Принцип *научности* определяет содержание, требует включения в него не только традиционных научных знаний, но и наиболее фундаментальных положений современной науки, а также вопросов перспектив ее развития. При этом способы усвоения учебного материала должны быть адекватны современным научным способам познания.

Принцип *доступности* при компьютерном обучении переходит от принципа всеобщей доступности. Принцип индивидуальной доступности рассматривается как возможность достижения цели обучения, где учебный материал, реализованный в компьютерном обучении, предполагает наличие разветвлений, различных путей и скоростей прохождения учебного курса, оказание помощи в виде пояснений, подсказок, дополнительных указаний и задач, постоянно контролирует и поддерживает на необходимом уровне мотивацию обучаемого. Доступность при компьютерном обучении играет роль фильтра содержания, светофора процесса обучения и, в конечном счете, обеспечивает достижение цели обучения обучающихся с различной начальной подготовкой.

Широко изученный принцип в педагогической теории, применительно к компьютерному обучению, принцип *наглядности*. Если в традиционном понимании под наглядностью понималась, прежде всего, иллюстративная компонента, обеспечение потребности студента увидеть в какой-либо форме предмет или явление, произвести с ним минимальные манипуляции, то в компьютерном обучении наглядность позволяет увидеть то, что не всегда возможно в реальной жизни даже с помощью самых чувствительных и точных приборов.

Принцип *систематичности, последовательности* связан с организацией учебного материала, а также с системой деятельности студента по его усвоению. Компьютерное обучение характеризуется последовательностью специфических действий, часть которых присуща обучению в любых формах, а часть – только компьютерному.

Принцип *сознательности* обеспечен с методикой организующей стратегии, которой отдается предпочтение в ИТО. Эта методика, описанная в зарубежных психолого-педагогических теориях, направлена на воспитание стратега, который рассматривает предметы и явления в их взаимосвязи, самостоятельно изучает материал, дополняя полученные в учебном заведении знания.

Принцип *индивидуализации и дифференциации* связан с одним из наиболее значимых преимуществ ИТО. Данный принцип заключается не в замене преподавателя на обучающую программу, а в “размножении” обучающей деятельности, а также повторения ее в случае необходимости в индивидуальной форме в автоматизированном режиме. В этом случае компьютер может взять на себя функцию дополнительных объяснений и воспроизведения в схематичном виде объяснимого предметного содержания.

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы.
2. Глушков В.М. Основы безбумажной информатики. – М.: Наука, 1982, – 552 с.
3. Монахов В.М. Концепция создания и внедрения новой информационной технологии обучения. // Проектирование новых информационных технологий обучения. Сб.н.трудов. – М., 1991, – с. 4-30.
4. Матрос Д.Ш. Информационная модель школы. // Информатика и образование, 1995, – №3, – с. 1-3.
5. Новые информационные технологии в образовании. Методическое пособие. Вып.2. / Отв. ред. Попов В.В. – М.: НИИ школ-отдел профтехобразования, 1990, – 52 с.
6. Гузев В. О технологии обучения и предмете педагогической информатики. (Размышления над концепцией информатизации образования).//Информатика и образование, 1989, №1, с.8-15
7. Соловев А.В. Информационные технологии обучения в профессиональном образовании.//Информатика и образование, 1996, №1, с.13-19
8. Тульбасова Б.К. Дидактические условия подготовки и переподготовки учителей по использованию информационных технологий обучения, – Алматы: Гылым, 2003, – 150 с.
9. Плеухова Л. Структура и содержание мотивационного обеспечения обучающих программ. // Информатика и образование, 1991, – №4, – с. 25-26.

Түйін

Мақалада «оқытудың ақпараттық жүйелері», «оқытудың ақпараттық-коммуникациялық жүйелері» ұғымдарының педагогикалық теория мен практикада алатын орны, осы тұрғыда түрлі ғалымдар мен ізденушілердің анықтамаларына талдаулар жасалған, оларды пайдалана отырып оқу үрдістерді ұйымдастырудың тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылған. Оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологияларын қолданудың әдістемелік ерекшеліктері, және олардың дидактикалық принциптері талқыланды.

Summary

The article analyzes the concepts of “informational systems of teaching” and “informational and communicational systems of teaching” in pedagogical theory and practice. There have been made analysis on definitions of different scientists and researchers. By their means, the improvement of effectiveness of organizing educational process is considered. Also, it has been analyzed methodological aspects of using informational and communicational technologies of teaching and their didactic principles.

«КӘСІПКЕРЛІК ӨНДІРІС ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ» ҰҒЫМЫ МАҒЫНАСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

К.Т. Дүйсембаева – аға оқытушысы, «құқық және экономика негіздері» кафедрасы,

Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты,

Б.Т. Дүйсембаева – оқытушы, «фармакология және клиникалық фармакология» кафедрасы,

Қ.Т. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Кәсіпкерлік өндірісті ұйымдастырудың нарықтық нышанының жетілу процесінде пайда болған және дамыған құбылыс ретінде экономика ғылымында «Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде» ұғымы арқылы сипатталады.

«Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде» ұғымы мағынасының эволюциясы өнеркәсібі дамыған елдерде көрініс тапқан қазіргі кезеңдегі макроқұрылымдық өзгерістерге қатысты А.Тоффлердің «үшінші толқын» теориясы бойынша 3 кезеңге бөлінеді: I толқын – аграрлық (индустриялық дамуға дейін) қоғам; II толқын – индустриялық қоғам; III толқын – постиндустриялық (ақпараттық) қоғам [1].

Осы кезеңдердің әрқайсысы кәсіпкерлік іс-әрекеттің жаңа элементтері мен жаңа қызметтерінің пайда болуымен анықталады.

А.Тоффлердің теориясы бойынша XX ғасырдың аяғында постиндустриалды қоғамға өтуде дамыған елдер экономикасындағы құрылымдық өзгерістер мына жайларда көрініс тапты:

- жалпы ішкі өнім өндірісінде ауыл және орман шаруашылығы, кен өндіру салалары мен ауыр өнеркәсіптің үлес салмақтарының азаюы;
- материалдық өндірістің ғылымды қажет ететін салаларының басымдылықпен дамуы (электроника, ракета және космос техникалары өндірісі, прибор жасау);
- қызмет көрсету сферасы, оның ішінде денсаулық сақтау, ғылым, білім беру, әлеуметтік қамсыздандыру салаларының үлес салмағы өсуі.

Осыған сәйкес аграрлық (индустриалдық дамуға дейінгі) кезеңде кәсіпкерлік абстракты ұғым ретінде айырбас аясында өзінің коммерциялық идеясын өткізіп пайда табу мақсатымен тәуекел жағдайында іс-әрекетін жүзеге асыратын жеке тұлғалардың ерекше тобымен байланысты болды. Кәсіпкерліктің осы субъектілерінің іс-әрекеттері нарықта ұсынымды сұраныммен сәйкестендіруге ықпал етті, сол арқылы нарықтық шаруашылыққа өтуді дайындады.

Индустриялық қоғамда кәсіпкерлік ұғымы негізгі үш өндіріс факторларын (жер, капитал, еңбек) өзара үйлестіру және біріктіру қызметтері арқылы сипатталады [2].

Сонымен қатар кәсіпкерліктің белгілеріне үш өндіріс факторларымен қатар (жер, капитал, еңбек) төртінші фактор ретінде менеджмент қосылды. А.Маршалл өз зерттеулерінде кәсіпкер мен менеджердің арасындағы айырмашылықтың бар екендігін алғаш рет көрсетті. Менеджер кәсіпорында өте маңызды міндет атқарады, бірақ Маршалдың пікірінше тек кәсіпкер ғана бизнестің табыстылығына байланысты толық жауапкершілік пен тәуекелді мойнына алады, сондықтан ол менеджерге әрі кәсіпкерге қажетті қасиеттерге ие болуы тиіс. Кәсіпкердің негізгі міндеті капитал мен еңбекті қозғалысқа келтіру, негізгі жоспар мен оны орындаудың егжей-тегжейлі шараларын дайындау болып табылады. Кәсіпорынның өсуімен қатар кәсіпкерлік қабілетті өсуі қажет, Сонымен қатар ол өзінің жан-жақтылығын, бастамшыл іс-әрекеттерге деген қабілетін, табандылығын сақтау керек, тек сонда ғана ол табысты кәсіпкер болып қала алады [3].

Индустриялық кезеңде «Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде» ұғымының мағынасы кәсіпкерліктің жаңа қасиеттерімен байыды. Ең алдымен бұл қасиет – кәсіпкерліктің негізгі айрықша белгісі ретінде инновацияға қабілеті. Бұл бағыттың негізін қалаушы австриялық экономист Йозеф Шумпетер (1883-1950 жж.) өзінің 1911 жылы жарық көрген «Экономикалық даму теориясы» атты еңбегінде, кәсіпкерлерді өз қызметтерінде жаңа құрамдастыруларды жүзеге асыратын және оның белсенді элементі ретінде әрекет ететін шаруашылық субъектілері ретінде қарастырады. Кәсіпкердің мәні, бұл оның өндіріс күштерін жаңадан ұйымдастыруы, ұластыруы, ал олардың қозғалысы өз кезегінде өндіріс циклдарының тездетілуіне немесе жалпы экономикалық өсімге алып келеді.

Шумпетердің пайымдауы бойынша, экономикалық дамудың негізінде нәтижесі жаңашылдықты енгізу және оны іске асыру, инновация болып табылатын, өндіріс факторларының «жаңа комбинацияларын» қолдануға ұмтылуда көрінетін кәсіпкерліктің маңызды функциясы жатыр. Джозеф Шумпетер кәсіпкерлерді жәй алыпсатарлар мен инвесторларға қарағанда әртүрлі бағыттар мен әрекеттерді байланыстыру арқылы жаңа бизнес құратын әлеуметтік-экономикалық жаңашылдар деп атайды. Шумпетер кәсіпкерлік еңбектің ерекшелігі туралы ойын саралай келіп, оның өндіріс құралдары мен әртүрлі материалдардың жай ғана жинақталуынан тұрмайтындығын, ол тауарлар мен қызмет көрсетулердің жаңа түрлерін, өндірістің жаңа әдісін, жаңа өткізу нарығын, жабдықтаудың жаңа көздерін және ұйымдастырудың жаңа түрін іздеп, енгізу арқылы оларды тиімді қолданудан тұратындығын атап көрсетті. Сонымен қатар олар өз еңбегімен, осы уақытқа дейін теңдесі болмаған пайда табады және ол кәсіпкерлік пайда деп аталады.

Шумпетер кез келген тұлға, негізінде жаңа құрамдастыруды жүзеге асырса ғана кәсіпкер бола алады деген пікірді ұстанды. Олардың құрған «істері» айналым шеңберінде әрекет ете бастағанда, ол жаңа құрамдастыру болудан қалады, сондықтан он жыл бойы кәсіпкер болған тұлға, аз да болса кәсіпкер болып көрмеген коммерсант сияқты, өте сирек кездеседі деп тұжырымдады.

Шумпетер капитализмді инновацияның үздіксіз бірін-бірі алмастыратын толқындарының эволюциялық даму процесі деп пайымдайды. Оның ойынша нарықтық жүйенің табыстары статистикалық оптимальды тепе-теңдікке қол жеткізу арқылы емес, технологияларда динамикалық өзгерістерді туындау мен осы өзгерістер арқылы динамикалық өсуді қамтамасыз ету ікемділіктерімен айқындалады. Экономикадағы динамикалық өзгерістердің мәні – жаңа сапалы игілік құру, өнеркәсіптің саласында жаңа өндіріс тәсілін (әдісін) енгізу, жаңа өткізу рыногін игеру, шикізаттар мен жартылай дайын өнімдердің жаңа көздерін табу, яғни жаңа өндірістік құрамдастыруды жүзеге асыру.

Й.Шумпетер кәсіпкерді экономикалық даму механизмінің негізгі элементі ретінде қарастырып, экономиканың циклдік дамуын жаңалықтар енгізумен байланыстырады [4].

Ғалым Ә.Қ. Қаңтарбаева: «Шумпетер инновация ұғымына техникалық жаңа енгізулермен қатар ұйымдастыру, басқару мен маркетинг инновацияларын, жаңа рыноктарды, шикізаттар мен жартылай дайын өнімдердің жаңа көздерін, қаржы жаңалықтарын ендіреді. Шумпетер жаңа ілімнің инновацияға айналуы тек қана дарынды ой-өрісті, іскерлік күш-қайраты мол кәсіпкерлердің аз ғана тобының іс-әрекетінің нәтижесі ретінде туындайды деген постулатты (дәлелсіз, айғақсыз қабылданатын алғашқы қағида-ны) – ұсынды» деп пайымдайды [5].

Индустриялық кезеңде «Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде» ұғымы мағынасының қалыптасуы мен

дамуы инновациялық нышанда ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ететін сапалы белгісінің айқындалуымен сипатталады.

Өндірістің дамуының постиндустриалды сатысында Д.Беллдің концепциясына сәйкес білім мен ақпараттың маңыздылығының өсуіне байланысты төртінші және бесінші секторлардың дамуы айқындалып отыр. Төртінші секторға сауда, несие беру, қаржы сақтандыруды және жылжымайтын мүліктермен операцияны қамтитын салалар кіреді. Бесінші сектор білім беру, денсаулық, туризм, зерттеу қызметтерін, үкімет мекемелерін қамтиды [6].

Постиндустриалды кезеңде кәсіпкерліктің маңызды ерекшелігі кәсіпкердің өндірісте қолданатын әрі ақпараттық жүйені, қаржыларды және маркетингті қамтамасыз ететін технологиялық және басқару инновацияларының органикалық байланысы болып табылады.

Қазіргі кезеңде «кәсіпкерлік менеджмент» ұғымы жаңа қатынастар мен жаңа құндылықтарды, экономикалық агенттердің тәртібін тарату құралы ретінде кең қолданылады. Оның мәні мәдени, экономикалық, технологиялық және психологиялық сипаттағы құбылыс ретінде сипатталады.

Кәсіпкерліктің мәні ірі бизнес аясында өндіріс факторы ретінде корпорацияның әр түрлі күрделі нышандарында (жүйелік, виртуалды, интеллектуалды корпорациялар) көрініс тауып отыр.

Жаһандану кезеңінде кәсіпкерліктің бәсекеге қабілетті ролінің маңызы өседі. Сондықтан да кәсіпкерліктің инновацияға бейімділігі өндірістің басқа факторларының нәтижелігін ұлғайтуда жаңа технологияларды қолдану мен өндіріс күштерін жаңадан ұйымдастыруды, құрамдастыруды (комбинация) іс жүзіне асыру арқылы бәсекеге қабілеттілікті сақтау немесе арттырудың басты жағдайы болып табылады. Постиндустриалды кезеңде «Кәсіпкерлік өндіріс факторы ретінде» ұғымының мағынасы кәсіпкерліктің элементтерінің осындай жаңа сапалық мәнінің тереңдеуімен сипатталады.

Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында айқындалған бірінші дәрежедегі мақсаттардың бірі Ұлттық экономиканың жетекші күші – кәсіпкерлікке жан-жақты қолдау көрсету болып табылады. Осы Жолдауда шағын және орта бизнестің экономикадағы үлесін 2030 жылға қарай, ең аз дегенде, екі есе өсіру, іскерлік мәдениетінің деңгейін көтеру мен кәсіпкерлік бастаманы ынталандыру міндеттері қойылды [7].

Осы міндеттерді орындауда кәсіпкерліктің маңыздылығы ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырумен және де ол экономиканы жаңғыртудың қозғаушы күші болып табылатындығымен анықталады. Себебі ұлттық инновациялық жүйені құру мемлекеттің кәсіпкерліктік ортаны дамыту жағдайларын қамтамасыз ету қабілетімен тікелей байланысты болады. Кәсіпкерліктік ортаны дамыту инновацияны тиімді қолдану мен таратуды ұйымдастырудың басты факторларының бірі ретінде айқындалады.

1. Тоффлер О. Третья волна. – М., 1995.

2. Сэй Ж.Б. Трактат политической экономии. – М., 1896.

3. Маршалл А. Принципы экономической науки. Т. 1. Пер. с англ. – Изд. «Прогресс», 1993.

4. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М., 1982.

5. Кантарбаева А.К. Предпринимательство: институционально-эволюционный подход. – Алматы: Раритет, 2000. – С. 124.

6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Под ред. Иноземцева В.Л. – М., 1999.

7. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, Ақорда. Егемен Қазақстан. №828-831 (27902) 15 желтоқсан 2012.

Резюме

В статье автор раскрывает сущность и отличительные особенности понятия предпринимательства. Подчеркивается значительная роль фактора предпринимательства как один из основных составляющих инновационной экономики.

Resume

The author discloses in this article the essence and distinctive features of the concept “enterprise”. The significant role of the factor of the enterprise is emphasized as one of the main components of innovative economy.

СОИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ КАК СОВРЕМЕННАЯ ПАРАДИГМА ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Б.А. Сидикова – магистрант УИЯиДК,

Научный руководитель: **Д.Б. Шаяхметова** – к.п.н., доцент

Вопросами взаимодействия и взаимосвязи языка и культуры давно уже занимаются видные ученые, представители различных наук (В.Гумбольдт, А.А. Потебня, Я.Гримм, В.Г. Костомаров, Е.М. Верещагин, В.П. Сысоев, Р.Раек, Г.Д. Томахин, В.В. Сафонова, А.А. Леонтьев, С.Г. Тер-Минасова, А.Г. Дульянинов, В.В. Воробьев, В.В. Библер и многие другие).

Если привести в общем виде все основные положения современной лингвистики и лингвокультурологии по этой проблеме, поддержанные большинством учёных, то их можно кратко изложить следующим образом. Несмотря на то, что язык и культура относятся к разным семиотическим системам, их объединяет много общего:

- 1) и культура и язык – это формы сознания, отражающие наше мировоззрение;
- 2) культура и язык тесно взаимосвязаны между собой;
- 3) индивидуальный человек или все общество являются единственными субъектами культуры и языка;
- 4) общая для языка и культуры характеристики – нормативность, историзм;
- 5) языку и культуре свойственна антонимия, представленная как: «динамика-статика».

Но также есть существенные пункты, разделяющие эти два понятия:

1) культура по своей природе элитарна, в то время как в языке предполагается установка на массового адресата;

2) несмотря на то, что они оба являются знаковыми системами, способность к самоорганизации присуща только языку;

3) язык и культура – это разные семиотические системы [1].

Эти сопоставления позволяют сделать вывод о том, что культура не абсолютно соответствует, а лишь структурно подобна языку.

В целом, соотношение языка и культуры представляет собой очень сложное и многоаспектное явление. В своем учебном пособии по лингвокультурологии В.А. Маслова приводит некоторые подходы к изучению соотношения языка и культуры, сложившиеся на сегодняшний момент [1]. Суть подхода, разработанного такими учеными, как С.А. Атановский, Г.А. Брутян, Е.И. Кукушкин, Э.С. Маркарян и другие [2], [3], [4] в следующем: «взаимосвязь языка и культуры оказывается движением в одну сторону; так как язык отражает действительность, а культура есть неотъемлемый компонент этой действительности, с которой сталкивается человек, то и язык – простое отражение культуры» [1].

Вопрос влияния культуры на язык не вызывает полемики в ученой среде, что нельзя сказать о проблеме обратного влияния языка на культуру. Этот вопрос еще остается открытым.

В.Гумбольдт, А.А. Потебня видели в языке некую духовную силу. «Язык есть «народный дух», он есть «само бытие» народа». Иначе говоря, становление национального менталитета происходит под прямым влиянием национального языка. Национальная культура самым непосредственным образом проявляет себя именно в языке. «Он есть истинная реальность культуры, он способен ввести человека в культуру. Язык есть фиксированный взгляд культуры на мироздание и себя самого» [5].

Исследования В.Гумбольдта получили широкую разработку в работах А.А. Потебни «Мысль и язык», Бодуэна де Куртэне, Ш.Балли И.А, Р.О. Якобсона и других учёных [6].

Второй подход к исследованию вопросов взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры, приведенный в учебном пособии В.А. Масловой – это так называемая «гипотеза лингвистической относительности», выдвинутая учеными-неогумбольдтианцами.

«Гипотеза лингвистической относительности», также утверждая неразрывное единство языка и культуры, смещает акценты на первостепенную зависимость мышления от языка.

В наиболее четкой форме положения данной теории выразил один из самых значительных представителей американской науки о языке. Выдающийся американский лингвист Э.Сепир так объясняет «гипотезу лингвистической относительности»:

«Люди живут не только в объективном мире вещей, и не только в мире общественной деятельности; они в значительной мере находятся под влиянием того конкретного языка, который является средством общения для данного общества. Было бы ошибочным полагать, что мы можем полностью осознать

действительность, не прибегая к помощи языка, или, что язык является побочным средством разрешения некоторых частных проблем общения и мышления. На самом же деле «реальный мир» в значительной степени бессознательно строится на основе языковых норм данной группы... Мы видим, слышим и воспринимаем так или иначе те или другие явления главным образом благодаря тому, что языковые нормы нашего общества предполагают данную форму выражения» [7].

Это высказывание стало девизом работы последователя Э.Сепира Б.Л. Уорфа, который на основе его работ создал свою теорию, известную как «гипотеза Сепира-Уорфа» [7].

«Гипотеза Сепира-Уорфа» предполагает, что способ познания действительности находится в прямой зависимости от того, на каких языках говорят, думают и мыслят субъекты. «Мы расчлняем природу в направлении, подсказанном нашим языком. Мы выделяем в мире явлений те или иные категории и типы совсем не потому, что они самоочевидны, напротив, мир предстает перед нами как калейдоскопический поток впечатлений, который должен быть организован нашим сознанием, а это значит в основном – языковой системой, хранящейся в вашем сознании. Мы расчлняем мир, организуем его в понятия и распределяем значения так, а не иначе, в основном потому, что мы участники соглашения, предписывающего подобную систематизацию. Это соглашение имеет силу для определенного языкового коллектива и закреплено в системе моделей нашего языка» [7, с. 174].

Гипотеза Сепира-Уорфа вызвало к жизни многочисленные научные разработки в области взаимодействия языка, мышления и культуры. Особо следует отметить роль А.Н. Леонтьева [8], и его последователей. Учёные данной школы считают, что между языком и реальным миром находится индивидуум, носитель языка и культуры. Человек «воспринимает и осознает мир посредством органов чувств, создает на этой основе представления о мире. Они в свою очередь рационально осмысливаются в понятиях, суждениях и умозаключениях, которые уже можно передать другим людям. Таким образом, между реальным миром и языком стоит мышление» [9].

Далеко не все ученые разделяют эту точку зрения.

Гипотеза лингвистической относительности имеет и своих сторонников и последователей. Как бы то ни было, она явилась крупным событием в области языкознания, внесшим свой вклад в исследования влияния языка, культуры, мышления.

Исследуя вопросы взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры, В.А. Маслова останавливается на таком феномене как «языковая картина мира». «Языковая картина мира» – это совокупность знаний о мире, запечатлённая в языковой форме, особое «языковое мировидение», свойственное каждому народу. «Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации («концептуализации») мира. Выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка» [10], [11].

Нельзя не согласиться с тем, что языковая картина мира уникальна для каждого народа, для каждой национальной культуры. Она отражает мировосприятие сквозь призму жизненного опыта. По словам И.Б. Михайловой «...в ткань восприятия, не говоря о представлении, всегда вплетаются слова, знания, опыт и культура поколений» [12].

Языковую картину мира иногда сравнивают с красочной мозаичной картиной (Тер - Минасова) [10]. Фразеологизмы, метафоры, фоновые знания, образно-метафоричные слова, коннотативные слова, безэквивалентная лексика и др. придают этой картине особый колорит.

Анализируя языковую картину мира, сотканную из таких лексических структур, В.А. Маслова подчеркивает такой её признак, как антропоцентричность, преломление в сознании субъекта, ориентированность прежде всего на человека [1].

Изучая чужой язык, человек спонтанно усваивает и чужую культуру. Учащийся впускает в свой мир, в свое сознание ментальные конструкты, слова, понятия, элементы культуры из другого мира, из другой культуры. Происходит изменение мышления, языковая картина собственного мира перестраивается по другому образцу иноязычной картины мира. Этот процесс играет немаловажную роль в преподавании иностранных языков.

После проведенного анализа научных теорий и подходов о взаимосвязи языка и культуры есть возможность ответить на вопрос, имеющий принципиальное значение для методологии иноязычного обучения: «Каким образом проявляется взаимосвязь языка и культуры?» Ответом выступает мысль, что языковое общение является необходимым условием существования и развития человеческой культуры, язык обеспечивает единство культурных процессов в рамках данной общности, хранение и передачу культурных ценностей.

Необходимость соизучения языка и культуры обусловила переориентацию методологических исследований на проблемы межкультурной коммуникации и появление таких дисциплин, как лингвокультурология (термин предложен В.В. Воробьевым, 1997) как научная дисциплина, изучающая взаимосвязь и взаимодействие языка и культуры, формирование «вторичной языковой личности» (Ю.Н. Караулов, 1987) [14]. Следующая базисная наука, предмет которой – сведения о стране изучаемого языка, традиции, обычаи и культурные ценности, является страноведение.

Согласно концепции Е.И. Пассова [13] содержанием иноязычного образования является культура: культура – цель, язык – средство. Учебный процесс рекомендуется строить от фактов культуры к явлениям в языке.

В познавательном плане основой обучения является диалог культур.

В воспитательном плане акцент делается на выявление общих нравственных ориентиров в жизни двух народов и существующих между ними различий.

Одна из задач обучения – формирование стойкой мотивации к изучению языка и иноязычной культуры в диалоге с родной.

На данном этапе неоднозначно трактуется конечный уровень иноязычной обученности («вторичная языковая личность» – И.И. Халеева и др.; «культурное самоопределение» – В.П. Сысоев и др.) [15].

В этом плане большой вклад в решение проблемы взаимосвязанного обучения иностранному языку и инокультуре вносит фундаментальное исследование С.С. Кунанбаевой [16], в котором раскрыты сущность и методологическая основа современной концепции иноязычного образования, определяемой – как межкультурно-коммуникативная теория обучения иностранным языкам, отражающая направленность иноязычного образования на интегрированное обучение языку и культуре, обеспечивающая раскрытие языка как транслятора социокультурной специфики и реальности контактирующих при коммуникации сообществ, способствующая взаимопониманию и взаимодействию представителей различных лингвокультурных социумов в условиях глобальных интеграционных процессов.

Таким образом, опираясь на содержание вышеизложенного, можно прийти к следующим выводам:

1. Язык является хранителем и выразителем национальной культуры. Языковая картина мира отражает реальность через культурную картину мира.

2. «Взаимосвязанное обучение языку и культуре как неотъемлемой части познания, имеет целью формирование вторичных ментальных конструкторов, обеспечивающих новую языковую концептуализацию мира личностью, служит новой системой координат, которые индивидум использует при восприятии и взаимодействии с окружающим миром в процессе приобщения к новой лингвокультуре» [8].

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 259 с.

2. Базарова Л.В. К вопросу о соотношении языка и культуры. Образование и культура России в изменяющемся мире. – Новосибирск, 2007. – С. 72-76.

3. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М.: Мысль, 1983. – 117 с.

4. Брутян Г.А., Васильев С.А., Колианский Г.В., Сукаленко Н.И., Блэк М., Хаймс Д. Человеческий фактор в языке. Язык и картина мира. – Мл Прогресс, 1988. – 251 с.

5. Гумбольдт В.О. различии в строении человеческого языка и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // В кн.: Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Мл Прогресс, 1984. – 123 с.

6. Потенция А.А. Мысль и язык. – Мл Лабиринт, 2007. – 256 с.

7. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. В книге: Новое в лингвистике. – Мл Издательство иностранной литературы. 1960. - Вып. 1. – С. 135-168.

8. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальное и рациональное. – Мл Мысль, 1993. – С. 16.

9. Леонтьев А.И. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.

10. Тер-Минасова С.Г. Язык и культурная коммуникация. – М.: Слово. 2000. – 261 с.

11. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1983. – 320 с.

12. Михайлова И.Б. Чувственное отражение в современном научном познании. – М.: Мысль, 1972. – 279 с.

13. Пассов Е.И. Программа-концепция коммуникативного иноязычного образования. – М.: Прогресс, 2000. – 96 с.

14. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – с. 29.

15. Халеева Н.И. Основы теории обучения понимания иноязычной речи. – М.: Высшая школа, 1989. – 20-24 с.

16. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010 – 13 с.

Түйін

Айтылмыш мақала әрекеттестіктің және тілдің және мәдениеттің байланысының сұрақтарына арнаулы. Тілдің және мәдениеттің бірлескен байқауы сияқты тәлім-тәрбиенің қазіргі парадигмасының құрамдас бөлігі шетелдік тілдерге қарастырылады. Ғылыми қағиданың және тіл табудың анализі туралы тілдің және мәдениеттің өзара байланысында еңсеріледі.

Summary

This article is devoted to questions of interaction and interrelation of language and culture. The interconnected studying of language and culture is considered as an integral part of a modern paradigm of foreign-language education. The analysis of scientific theories and approaches about interrelation of language and culture is carried out.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Г.Б. Шаинова – к.филол.н., ст. преподаватель, кафедра русского языка и литературы, КазГосЖенПУ

В современном мире образование – ведущий ресурс и фактор, обеспечивающий стабильное развитие цивилизации и человечества в целом. В системе образования формируется интеллектуальный, культурный и духовный потенциал общества.

Современное высшее образование в настоящее время переживает значительные изменения. Невостребованность одних специальностей и потребность в новых специальностях в условиях современного рынка труда убеждает в необходимости нового методологического подхода к профессиональной подготовке. Сегодня известно, что основной целью профессионального образования является подготовка квалифицированного работника соответствующего уровня и профиля, конкурентоспособного на рынке труда, компетентного, ответственного, свободно владеющего своей профессией и ориентированного в смежных областях деятельности, способного к эффективной работе по специальности на уровне мировых стандартов, готового к постоянному профессиональному росту, социальной и профессиональной мобильности; удовлетворение потребностей личности в получении соответствующего образования.

Такая подготовка требует не только принципиально различных технологий на разных стадиях учебного процесса при изучении различных дисциплин, но и модернизации самой методологии профессионального обучения, изменения образовательной парадигмы, подходов.

Концепция модернизации современного образования предполагает ориентацию образования не только на усвоение обучающимся определённой суммы знаний, но и развитие его личности, его познавательных и созидательных способностей. Одним из направлений модернизации образования является осуществление компетентного подхода, отвечающего Болонской конвенции.

А.А. Вербицкий полагает, «что реализация компетентного подхода в образовании означает изменение всей педагогической системы общеобразовательной и профессиональной школы, переход к новому типу обучения и воспитания, или, используя новомодное сочетание, к новой образовательной парадигме» [1].

Прежде чем говорить о значении компетентного подхода, о проблемах его реализации в образовательном процессе, остановимся на том, что есть «компетенция» и «компетентность», так как компетентный подход предполагает формирование личности компетентного специалиста.

После многочисленных дискуссий по поводу содержания данных понятий, сторонники данного подхода видят в компетенциях внутренние потенциальные личностные образования; знания, навыки, умения; способности и уровень обученности; личностные качества; представления; программу действий; систему ценностей. А компетентность рассматривают как умения реализовывать приобретённые компетенции в конкретной деятельности [2].

Компетентный подход, по мнению российских исследователей, акцентирует внимание на результате образования, но результат (в отличие от традиционного подхода) рассматривается не как сумма усвоенной информации, а как умение действовать в различных, в том числе в проблемных и нестандартных, ситуациях. Этому мнению придерживаются и ученые казахстанской школы, отмечая особенность компетентного подхода в подготовке специалистов нового поколения: «Квалифицированный специалист обладает определенным уровнем знаний, умений и навыков, компетентный специалист в отличие от него способен реализовать их в работе. Таким образом, выпускник вуза помимо профессиональных знаний, умений и навыков, должен обладать креативным мышлением, быть социально адаптированным, приобретать и формировать новые знания» [3].

Данный подход отражает основные аспекты развития образования в XXI веке. Он требует, чтобы уже на входе в систему образования было определено, какими компетенциями должен обладать специалист на «выходе». На основании этой модели и прогноза в потребности подготовки специалистов должен проектироваться учебный план, модернизацию которого необходимо составлять с учетом компетенций специалиста на момент выпуска. Также важна методика трехуровневой дифференциации учебных планов на основе модульной системы при сохранении их автономии и гибкости; реконструкция процесса обучения к модели с овладением обучающимся базовыми компетенциями специалиста, вместо традиционной передачи постоянно устаревающих знаний.

Новая методология призвана привить обучающимся потребность приобретать знания самостоятельно, по мере возникающей необходимости, а также формирование у выпускников способности к мобильности в изменяющихся условиях рынка труда.

В условиях реализации компетентностного подхода важно прийти к пониманию, что основу профессионализма и высокой мобильности студентов оставляют фундаментальные научные знания в сочетании с практико-ориентированностью образования (познание и практика образуют две стороны единого процесса освоения мира). То есть главное предназначение компетентностного подхода в усилении практической направленности образования. Практико-ориентированная составляющая образовательного процесса строится на традиционной, предметно-знаниевой основе, обеспечивает фундаментальную подготовку обучаемого, которая базируется на изучении гуманитарных, социально-экономических и естественных дисциплин.

Большинство исследователей подчеркивают бесспорные достоинства компетентностного подхода, среди которых отмечают личностно-ориентированную цель обучения; возможность выбора индивидуальной образовательной траектории; развитие потенциально-значимых качеств личности; формирование как общекультурных, так и профессиональных компетенций в интегративном образовательном пространстве вуза; ориентированность на рынок труда и учет мнения работодателей как важнейшие факторы формирования инновационных образовательных программ.

Сегодня компетентностный подход уже воплощается в образовательных программах вузов Казахстана и очень важно при их разработке видеть конечную цель образовательного процесса, результаты и компетенции, ориентированные на студента. Реализация компетентностной модели ВУЗами предполагает:

- проектирование компетентностно-ориентированных основных образовательных программ;
- выявление актуального состава компетенций для каждого направления / специальности;
- создание классификаций компетенций с учетом многоуровневой системы профессионального образования;
- разработку и создание фондов и оценочных средств и технологий для аттестации студентов: входной, промежуточной, итоговой;
- организацию социально-культурной среды вуза на компетентностной основе.

Именно в профессиональном образовании сделаны наиболее существенные шаги в определении качества полученного результата образования. Это связано с тем, что «уровни компетенций» рассматриваются, как признак профессиональной квалификации.

Большая работа по разработке уровней компетенций, в связи с квалификациями и степенями образования (по системе бакалавриат-магистратура) проведена в рамках Болонского процесса.

Для бакалавриата были выделены следующие общие для различных предметных областей компетенции:

- способность демонстрировать знание основ и истории дисциплины;
- способность логично и последовательно представить освоенное знание;
- способность конкретизировать новую информацию и дать ее толкование;
- умение продемонстрировать понимание общей структуры дисциплины и связь между дисциплинами;
- способность понимать и использовать методы критического анализа и развития теорий;
- способность правильно использовать методы и техники дисциплины;
- способность оценить качество исследований в данной предметной области;
- способность понимать результаты экспериментальных и наблюдательных способов проверки научных теорий.

Выпускники магистратуры должны:

- владеть предметной областью на продвинутом уровне, то есть владеть новейшими методами и техниками (исследования), знать новейшие теории и их интерпретации;

- критически отслеживать и осмысливать развитие теории и практики;
- владеть методами независимого исследования и уметь объяснять его результаты на продвинутом уровне;
- быть способным внести оригинальный вклад в дисциплину в соответствии с канонами данной предметной области, например, в рамках квалификационной работы;
- продемонстрировать оригинальность и творческий подход;

В зависимости от уровня образования компетенции имеют различную значимость и сложность. Как мы видим, компетенции магистра шире компетенций бакалавра, что находит отражение в программах подготовки магистров.

Для каждой ступени определяется свой набор компетенций, отвечающий тому или иному направлению / специальности подготовки. В то же время становится понятным, что для некоторых направлений подготовки может наблюдаться значительное сходство предметно-специализированных компетенций.

Казахстанские ученые, обращая внимание на некую размытость в составе, конструировании и содержательных характеристиках компетенций, считают задачу «весьма актуальной и требующей систематической и целенаправленной работы» [3].

В связи с этим, по мнению исследователей, формирование перечня компетенций рекомендуется проводить на основании:

- рекомендаций работодателей;
- анализа квалифицированных справочников;
- опыта преподавательского состава;
- рекомендаций экспертов;
- отзывов выпускников.

Благодаря исследованиям, проведенным в ВУЗах Казахстана (КазНУ им. аль-Фараби и КазУМО и МЯ им. Абылай-хана), а также работам ученых российской высшей школы, можно сделать вывод о том, что компетентностный подход продолжает традиции гуманистического образования и, вместе с тем, является логичным ответом на прагматику сегодняшнего дня, так как позволяет учитывать и реализовывать требования работодателей; компетентностный подход ставит в качестве главной цели образовательного процесса подготовку компетентного специалиста, фокусирует внимание на формировании его профессиональных и общекультурных компетенций, и, таким образом, в большей степени обеспечивает эффективную профессиональную деятельность ВУзовских выпускников, их дальнейшую социокультурную и межкультурную адаптацию в жестких условиях конкуренции на рынке труда.

Компетентностный подход переосмысливает взаимодействие преподавателя и студента в духе реального, а не декларативного партнёрства и предоставляет инновационные инструменты практической реализации основных постулатов личностно-ориентированного обучения, а также формирует субъектно-субъектные отношения и обеспечивает возможность большей автономности студента как субъекта образовательного процесса.

Но нельзя сегодня отрицать тот факт, что в рамках компетентностного подхода ряд проблем остаётся нерешённым. Среди них:

- отсутствие общепризнанного реестра компетенций;
- неоднозначность их трактовки;
- необходимость уточнения совокупности компетенций, значимых для конкретной профессиональной сферы;
- отсутствие верифицированных способов проверки уровня;
- сформированности компетенций;
- необходимость изменения формата «экзаменов».

Что касается последнего пункта по пересмотру формы контроля знаний в ВУЗе, очень важного в оценке компетентностного специалиста, исследователи в КазНУ им. аль-Фараби считают, что «для оценки контрольного мероприятия имеет значение не только содержание вопросов и задач, но и порядок проведения мероприятия: временной регламент, возможность пользоваться справочной литературой, Интернетом, техническими и программными средствами для выполнения расчетов» [3].

Таким образом, главные задачи, которые необходимо решить в сфере управления образовательным процессом, сводятся к необходимости научиться отображать требования рынка труда в целях и содержании образовательных программ, обеспечить подбор и реализацию соответствующих образовательных технологий и сформировать эффективную систему мониторинга образовательных результатов.

Важный вопрос – о месте компетентностного подхода. Заменяет ли он традиционный, академический (знаниецентристский) подход к образованию и оценке его результатов. С нашей точки зрения (и она согласуется с приведенными выше определениями профессиональной компетентности), компетентностный подход не отрицает академического, а углубляет, расширяет и дополняет его.

Компетентностный подход более соответствует условиям рыночного хозяйствования, ибо он предполагает ориентацию на формирование наряду с профессиональными ЗУНами (что для академического подхода – главное и практически единственное), трактуемыми как владение профессиональными технологиями, еще и развитие у обучающихся таких универсальных способностей и готовности (ключевых компетенций), которые востребованы современным рынком труда.

Компетентностный подход, будучи ориентированным, прежде всего, на новое видение целей и оценку результатов профессионального образования, предъявляет свои требования и к другим компонентам образовательного процесса – содержанию, педагогическим технологиям, средствам контроля и оценки. Главное здесь – это проектирование и реализация таких технологий обучения, которые создавали бы ситуации включения студентов в разные виды деятельности (общение, решение проблем, дискуссии, диспуты, выполнение проектов).

Многоуровневая система подготовки в высшем учебном заведении расширяет возможности обучающегося в определении своего профессионального пути, у обучаемого появляется альтернатива освоения разных уровней образования и получения нескольких государственных сертификатов, выбора сроков, темпов, содержания, форм и методов обучения.

И так, национальные модели образования преследуют единую цель и ставят идентичные задачи наряду с ВУЗами, которые вошли в Болонский процесс. Развивая сегодня основные принципы Болонского процесса в национальных моделях образования, казахстанские ВУЗы могут быть источником инновационных технологий обучения, направленных на усиление отечественной системы образования.

1. Вербицкий А. Контекстное обучение в компетентностном подходе /Вербицкий А.// Высшее образование в России. – 2006. – №11. – С. 39-46).

2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. - №5. – С. 34-42.

3. Отчет о научно-исследовательской работе «Научные основы обеспечения конкурентоспособности многоуровневой системы образования (бакалавриат-магистратура-докторантура РНД) как фактор укрепления конкурентоспособности Казахстана». – КазНУ им. аль-Фараби – Алматы, 2009.

Түйін

Мақалада кәсіптік білім беруде құзыреттілік тәсілін жүзеге асыру мәселелері, жаңа буын мамандарын дайындауда аталған тәсілдің ерекшеліктері мен жоғары оқу орнындағы дайындықтың көпдеңгейлі жүйесіне көшудегі алда тұрған кейбір міндеттер қарастырылады.

Summary

The problems of implementation of the competence approach to professional education, features of the method in training specialists of new generation and some tasks facing in the transition to a multi-level system of training at a university are considered.

КӘСІБИ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОРТАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Р.Ж. Оразалинова – аға оқытушы, кәсіби шет тілінің коммуникациясы және аударма ісі кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Білім берудің қазіргі жаңа құрылымы және оқу әдістемелік мазмұнының өзгеруі – оқытушылардың кәсіби шеберліктерін жаңартуын, шығармашылық ізденістерін шыңдауын қажет етеді. Сондықтан қазіргі оқытушы өз пәнінің ғана терең білгірі болып қалмай, шығармашылықпен жұмыс істеп, жаңалыққа ұмтылып, оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгергенде білімі мен білігі жоғары жеке тұлға бола алады. Шығармашыл ұстаз ғана шығармашыл тұлға тәрбиелей алады.

Ұстаз – ізденуші, зерттеуші, шығармашылықпен жұмыс істейтін жаңашыл болғаны жөн, яғни ол өзі жеке тұлға ретінде толық қалыптасуы керек:

- компетентті оқытушы – жаңа озық тәжірибеден өз қажетін тауып, өз керегіне жарата білетін, кәсіби

шеберлігін ұштай жүретін, жаңалықты сезіне білетін, оны өз пәнін оқыту әдістемесіне батыл енгізе білетін жан;

- инновациялық мәдениетті оқытушы – жеке тұлғаны әлеуметтік тұрғыдан қабілетін арттыруға тәрбиелеу, үйрету, бағыттау, білім мазмұнын өмір талабына сай жаңашаландыру, оқытушы өз шәкірттерін өзімен ой-білігі қатарлас, әріптес ретінде қарауы керек. Оқыту үдерісінде белсенді әдістерді қолдана отырып, шәкірттерімен бірлесе, ынтымактаса сабақ өткізу – оқытудың педагогикалық технологиясы болып табылады, яғни оқытушы мен шәкірт үшін бірдей қолайлы жағдай тудырушы, оқу процесін ұйымдастыру және жүргізу, бірлескен педагогикалық әрекетті жобалаудың жан-жақты ойластырылған үлгісі болып табылады. Бұл үшін материалдық база, тәжірбие, осы технологияға қатысты білім, ең бастысы – оқытушының өзіне психологиялық дайындық керек. Осының бәрі біріккен жағдайда ғана нәтижелі білім беруге болады.

Соңғы кезде шет тілін оқытуда жаңаша инновациялық технологияны енгізе отырып, сабақта мультимедиялық, интерактивті тақтаны тағы басқа заманауи құрал-жабдықтарды пайдалана отырып, мейлінше шет тілге деген қызығушылығын, ынтасын арттыру арқылы білімді, жан-жақты білікті маман иесін дайындауға жағдайлар жасалуда және «Болашақ» бағдарламасы бойынша шетелде білімдерін жалғастыруға, тәжірбие алмасуға, ғылыми еңбектерін қорғауға т.б. мүмкіндіктер бар. Осындай өзара тығыз байланыстар мен келісім-шарттар Абай атындағы ҚазҰПУ-де, шетел тілдері және халықаралық қатынастар факультетінде студенттер мен оқытушылар арасында кеңінен насихатталып, соңғы онжылдықта өз нәтижелерін беруде. Атап айтсақ, Ұлыбритания, Германия, Австрия, Франция, Араб елдері, Қытай, Корея, Жапония тағы басқа мемлекеттердегі жоғары және кәсіптік орта оқу орындарымен, қоғамдық-саяси, тілдік институттары мен шетел орталықтарымен өзара алмасуда.

Қазіргі заман талабы – жастар тек өз мамандығының иесі ғана емес, сонымен қатар өз жұмысына орай бір шет тілін үйренуі қажет, өйткені келешекте өз білімдерін шетел ғалымдарының еңбектерімен, шетелге шығып, тәжірбие алмасуымен байланыстырып, шыңдап жатса – еліміздің жоғары дамыған 50 мемлекеттің қатарына енуіне қосылған үлесі. «Сабақ беру – үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» деп біртуар Жүсіпбек Аймауытов айтқандай, [1] сабақта оқу үрдісінің озық тәжірибиелерін пайдалана отырып, білікті маман дайындауда жеке тұлғаға шығармашылық орта туғызу керек. Ол үшін сапалы білім берудегі мұғалімнің шығармашылық әрекетінің алғышарттары болуында. Олар – оқытудың жаңа технологиясын меңгерген ой икемділігі, іскерлігі, студенттерге өз бетімен жұмыс істеуге, шығармашылық әрекетке ынталандыруға, қосымша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді тиімді пайдалануда ақыл-кеңес беруі жатады.

«Сабақ – оқытушының педагогикалық мәдениетінің айнасы» деп В.Сухомлинский айтқандай [2], жаңаша ойлайтын және бүгінгі заман талабына лайық білім сапасын, оқу үрдісінің озық тәжірибиелері мен түрлі педагогикалық әдістерін пайдаланып, жаңа стандарт бойынша жұмыс жүргізетін шығармашыл мұғалім жұмысына құралған модуль арқылы жүзеге асыруға болады. Мұғалім – озық ой мен шынайы тәжірбиенің иесі. Ол оқытудың шығармашылық әдістерін: жеке тұлғаның қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуын байқау, өз бетінше жұмыс істеуіне мүмкіндік беру, шығармашылық әрекетке ынталандыру тағы басқа оқу-тәрбие үрдісімен ұштастыра отырып, өзі шығармашылықты тұлға болып дамиды.

Мақаланың басты мақсаты – жоғарыда аталған шығармашылықты шет тілін оқытуда студенттердің мамандығына байланысты көбірек қолданса деген ниет. Ойымды тарқатып айтсам: типтік оқу бағдарламасы бойынша жоғары курстарда «кәсіби шет тілін оқыту» деп аталатын арнайы бөлімі бар. Мәселен, туризм мамандығында оқитын студенттерге төрт жыл бойы шет тілі оқытылады. Сондықтан 2-ші курстан бастап туризмге байланысты тақырыптық кәсіби сөздер мен сөз тіркестерін, соған орай грамматикалық материалдарды таңдауға тырысамыз. Сонымен қатар оларды тек теория түрінде ғана емес, практикада жүзеге асыруға жағдай жасаймыз. Өкінішке орай, уақыттың жетіспеушілігінен диттеген көп нәрсені іске асыра алмай жатамыз. Бірақ, студенттер өздерінің тілдік білім багажын және іскерліктерін практикаға барғанда көрсетіп жатады, тіпті келешекте, сол жерлерде маман иесі ретінде жұмыс істеп кететіндері де табылып жатады. Әрине, бұл – біздер, ұстаздар үшін үлкен мәртебе.

Туризм мамандығында оқитын студенттерге «кәсіби шет тілін оқытуда» мынадай шығармашылық түрдегі әдіс-тәсілдерді ұсынамын:

I. Ең алдымен оқытушы әрбір студенттің не нәрсеге бейім екенін, оның қабілетін байқап, білім деңгейіне орай сабақта қолданатын әдіс-тәсілді жүйелі түрде, біртіндеп, сатылап жүргізу керек, сөйтіп оларды шығармашылық ортада қалыптастыруға жол ашамыз. Солардың бірі – гидтік жұмыс. (Stadtführer) Бұл жұмыстың шығармашылық жолдары мынадай деп ойлаймын:

1. Қаладағы көрнекті жерлер туралы қажетті материалдар жинау. Жобалық жұмыс ретінде тапсырманы топтағы студенттерге бөліп беріп, белгілі бір уақыт өткен соң презентациясын жасайды.

2. Тақырыптық сөздік қорды және оларды қолдану тәсілдерін, сұраққа жауап қайтару дағдыларын бірнеше рет қайталау арқасында есте сақтау қабілетін арттырады.

3. Этика-эстетикалық нормаларды сақтауды ұмытпау, яғни өзін ұстауы, сөйлесу тәртібі, анық, нақты жауап айту және жұмысына лайықты киім киюі, тазалығы тағы басқа нәрселер ескеріліп отырады. Гидтік жұмысты сабақ үстінде, аудиторияда (Klassenspaziergang) бастап, одан университет ішінде (Unispaziergang), одан кейін жақын маңда орналасқан қаланың көрнекті жерлерінде (Sehenswürdigkeiten) студенттер өздерін бірнеше рет сынақтан өткізіп, аяғында бір нәтижеге жетсе, сонда бұл жұмысты ары қарай келешекте пайдалануына мүмкіндік туады және аз да болса тәжірибе жинайды.

II. Тағы бір шығармашылық ортаға бейімдеуде, қонақ үйде қызмет көрсетуді (Hoteldienst) жатқызуға болады. Қонақ үйде қызмет көрсету түрлері көп. Солардың ішінен администратордың қызметі. Бұл жұмыстың шығармашылық жағы мынадай деп ойлаймын:

1. Ең алдымен іс-қағаздарын (бланктерді) дұрыс толтыруға үйрету және олардың әрқашан өз орнында болуын қадағалау.

2. Қазіргі заманда істің көбі интернет көздері, телефон жүйесі арқылы шешіліп жататындықтан, студенттер осы жаңа заманауи технологияны игере алулары қажет, маңыздысы – телефонмен сөйлесу дағдысын қалыптастыру.

III. Отандық және шетел туристік фирмалары мен компанияларында туризм мамандығының 3-4-ші курс студенттері өздерінің практикаларын өткізеді. Олардың практика кезіндегі атқаратын міндеттері: келген адамды жақсы қарсы алу; сұрақтарға нақты жауап беру; толық анықтама-ақпарат жеткізу; қажет болса креативті ұсыныстар айту; жарнама жасау т.б. Енді жарнамаға тоқталсақ (Werbung) Бұл жұмыстың шығармашылық тәсілі төменгідей:

1. Сабақта жарнама деген не, оның қандай ерекшеліктері бар деген сұрақтарға алғашқы қадам – жарнаманың мақсаты мен мазмұнына ерекше көңіл аудару қажет. Мәселен, Германия еліне саяхат шегетіндерге сол елдің қай қаласына барып, қандай көрнекті жерлерін тамашалауға болатынын жарнамалауға болады. Әрине, бір жарнамада бүкіл бір елдің баратын жерін айтып шығу мүмкін емес, сондықтан бір қаланың ішіндегі ең танымал мәдени-мұрасына тоқталса болады. Сырт көзбен қарағанда, жарнама жасау – жеңіл, аз ғана мәлеметпен шектелген жұмыс болып көрінуі мүмкін, бірақ бұл жұмыс – табандылықты, ұтқырлықты талап етеді. Сондықтан студенттердің бойына осы қасиеттерді ашуға тырысуымыз керек. Жарнаманың ерекшелігі – қысқа да, нұсқа болуы; аз ғана сөйлеммен мазмұнын ашып тұруы; жұртты елең еткізетін қызықты жағдайлары болуы т.б.

2. Студенттер жазғы демалыстарын мағыналы және пайдалы өткізу үшін жазғы лагерлерде жұмыс істейді. Бұл жұмыста олар өздерінің шығармашылық қабілетін жазғы демалыс күндерін ұйымдастыруда көрсете алады. Мәселен, демалыс күндерінде (am Wochenende) мәдени іс-шаралар, бір-екі күндік саяхаттар, ескі-мәдени мұраларға апару, қаланы аралату т.б.

Қорыта айтсақ, кәсіби шет тілін оқытудағы мақсаттың өзі – теория мен практиканы байланыстыру, алған білімін келешекте өз жұмысына іске асыру. Ол үшін сапалы білім беруде озат ұстаз өзінің шығармашылық әрекеттері арқылы жас ұрпаққа жан-жақты білім беріп, ой-өрісін дамытатын, өздігінен ізденіс жасауға мүмкіндік беріп, олардың шығармашылық жұмысына жол ашуға және шығармашылық ортада диалектикалық ойлауын шыңдауға жағдай туғызуы қажет. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Үш тілділік» концепциясы елімізде кеңінен тарап, оның тұрмыста, жалпы өмірде қажеттілігін айқындай түскен. Сондықтан көптілділік ешкімге жат емес. Көп тіл білгеннің маңызы мен пайдасын айтпаса да түсінікті. Тек әрбір адам сол үйренген шет тілін өзінің кәсібінде мүмкіндігінше пайдаға асыра алса деген үміт.

1. Аймауытов Ж. Психология – Алматы: Рауан, 1995.

2. Мұхамедиева Н.Қ., Үстемір Н.Ә. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» Алматы, 2002

Резюме

Данная статья посвящена вопросам значимости иностранного языка для специалиста в области туризма, их профессиональной функции на рынке труда, приведены некоторые виды творческих методов и приемов.

Summary

This article is devoted to the problems of significance of foreign language for the specialist in the sphere of tourism, their professional functions on the labor market, some types of creative methods and approaches are given.

ЭКСТРЕМАЛДЫ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ НЕГІЗІНДЕ ТУЫНДАЙТЫН СТРЕССТІК БҰЗЫЛЫСТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

М.Қ. Бапаева – психол.ғ.к., доцент, ҚазМемҚызПУ

Жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстар бұл – кез келген адамның бойында психикалық бұзылыстарды тудыруы мүмкін жарақаттық стресске деген кешеуілдеген реакция болып табылады. Ромек және басқалар жарақаттық стресті тудыруы мүмкін төрт факторды ерекшелеп көрсетеді: орын алған оқиға сезініледі, яғни адам басынан нені кешіргендігін және психологиялық жағдайының қандай себептерден нашарлағанын біледі; аталмыш күй сыртқы себептермен шартталады; бастан кешкен оқиға үйреншікті өмір салтын құртады; орын алған жағдай қорқыныш пен шарасыздық, бір нәрсе істеу немесе шешім қабылдаудағы қауқарсыздықты тудырады. Апаттар мен табиғи бақытсыздықтар кезінде жүйке-психикалық бұзылыстар дезадаптация күйі мен невротикалық, невроз тектес реакциялардан реактивті психоздарға дейін кең ауқымда көрініс береді. Олардың ауыртпалылығы: адамның жасы, жынысы, бастапқы әлеуметтік бейімделу деңгейі; жеке дара мінез-құлық ерекшеліктері; апат кезіндегі қосымша күрделі факторлар (жалғыздық, ауру туыстары, жеке басының шарасыздығы, жүктілік, ауру және т.б.) сияқты көптеген жағдайларға байланысты болады.

Өмірге қауіпті жағдайларда туындайтын әртекті жағымсыз факторлардың адамның психикалық іс-әрекетіне *жарақаттаушы* ықпалы патологиялық емес психоэмоциялы (белгілі бір дәрежеде физиологиялық) реакциялар және патологиялық күйлер – *психогениялар* (реактивті күйлер) деп жіктеледі. Біріншілеріне реакцияның психологиялық түсініктілігі, оның тікелей жағдайға байланысты болуы және аса ұзақ болмауы. Патологиялық емес реакцияларда әдетте адамның еңбекке қабілеттілігі (төмендетілген болса да), айналасындағылармен араласу мүмкіндігі және мінез-құлқын сын тұрғысынан талдау қабілеті сақталады. Патологиялық емес реакцияларға қарағанда патологиялық-психогенді бұзылыстар адамның қатардан шығарып тастайтын, оны өзге адамдармен өнімді араласу ықтималдылығынан және мақсатты әрекеттерге деген қабілетінен айыратын ауыр күйлер болып табылады. Бір қатар жағдайларда сана бұзылыстары орын алуы мүмкін, психотикалық бұзылыстардың кең шеңберімен қатар жүретін психопатологиялық бұзылыстар кездесіп жатады. Экстремалды жағдайлар кезіндегі және одан кейін байқалатын неғұрлым жиі орын алатын психогендік бұзылыстарды – патологиялық емес (физиологиялық) реакциялар, патологиялық реакциялар, невротикалық күйлер мен реактивті психоздар деп *төрт топқа* біріктіреді (Кесте №1) /1/.

Кесте №1. Экстремалды жағдайлар кезіндегі және одан кейін байқалатын психогендік бұзылыстар (Александровский Ю.А.)

Реакциялар және психогендік бұзылыстар	Клиникалық ерекшеліктері	
патологиялық емес (физиологиялық) реакциялар	Эмоциялы қысымның, психомоторлы, психовегетативті, гипотимдік, көріністердің басымдылығы, орын алған жағдайдың сын тұрғысынан бағалануы және мақсатты іс-әрекетке қабілеттің сақталуы	
Психогенді патологиялық реакциялар	Бұзылыстардың невротикалық деңгейі – шиеленісіп пайда болған астеникалық, депрессивті, истериялы және басқа да синдромдар, орын алған жағдайды сын тұрғысынан бағалау және мақсатты әрекет ету мүмкіндіктерінің төмендеуі	
невротикалық күйлер	Тұрақталған және күрделенген невротикалық бұзылыстар – невращения (қажу неврозы, астениялық невроз), истериялы невроз, тұрақты күйлер неврозы, депрессивті невроз, кейбір жағдайларда орын алған жағдайды сын тұрғысынан түсінуден және мақсатты әрекет ету мүмкіндіктерінен айырылу	
Реактивті психоздар	Шиеленіскен	Шиеленіскен аффективті – шоктық күйлер, сананың бұлыңғыр күйі, қозғалыстың артуы немесе баяулауы
	Созылмалы	Депрессивті, параноидтық, жалған, истериялық және басқа да психоздар

Адамның мінез-құлқы тұтқиылдан тап болған экстремалды жағдайларда адамның өзін-өзі сақтауына қажет физикалық және психикалық күйін шұғыл іске қосуға ықпал ететіндіктен физиологиялық тұрғыда белгілі бір шектерге дейін қалыпты деп саналатын қорқыныш эмоциясымен анықталады. Адам қорқынышына сын тұрғысынан қарау қабілетін жоғалтқанда әртүрлі психотикалық бұзылыстар (реактивті психоздар, аффективті-шоктық реакциялар), сондай-ақ үрей пайда болады.

Экстремалды жағдайларды басынан кешірген адамдардың бойынан табылатын аталған невротикалық бұзылыстармен қатар мінез акцентуациялары мен психопатиялық тұлғалық бітістерінің декомпенсациясы да орын алады. Бұнда жеке дара мәні бар психологиялық жарақаттаушы жағдай мен әрбір адамның экстремалды жағдайларға дейінгі жинақтаған өмірлік тәжірибесі мен тұлғалық ұстанымдары да маңызды. Адам тұлғасының ерекшеліктері маңызды патофизиологиялық рөлді атқарып, невротикалық реакцияларға өз ізін қалдырады.

Төтенше жағдайлар кезіндегі психогенді бұзылыстардың дамуы мен компенсациясының барлық кезеңдері: жағдайдың ерекшелігі, орын алған жағдайға жеке дара жауап беру, әлеуметтік және ұйымдастырушы іс-шаралар сияқты факторлардың үш тобына байланысты болады. Алайда жағдайдың дамуы кезеңдерінде аталмыш факторлардың мәні біртекті болмайды. Уақыт өткен сайын төтенше жағдайдың сипаты мен зардап шеккендердің даралық ерекшеліктері мәнін жоғалтып, керісінше медициналық көмектен басқа, әлеуметтік-психологиялық жәрдем мен ұйымдастырушы факторлардың маңызы арта бастайды. Төтенше жағдайлар кезіндегі психогенді бұзылыстардың дамуы мен компенсациясына ықпал ететін негізгі факторларды төмендегіше топтастыруға болады (Кесте №2) /2/.

Кесте №2. Төтенше жағдайлар кезіндегі психогенді бұзылыстардың дамуы мен компенсациясына ықпал ететін негізгі факторлар

Тікелей оқиға кезінде (апат, табиғи бақытсыздық және т.б.)		Қауіпті оқиға аяқталған соң құтқару жұмыстарын жүргізуде	Төтенше жағдайлардың шалғай аудандарында
Оқиғаның ерекшеліктері	Төтенше жағдайдың қарқындылығы	«Екінші реттегі психогениялар	
	Төтенше жағдайдың ұзақтығы		
	Төтенше жағдайдың тұтқиылдығы		
Жеке дара реакциялар	Адамның соматикалық күйі		
	Адамның жас ерекшелігі		
	Адамның төтенше жағдайға даярлығы	Жағдайдың дара бағалануы мен қабылдануы	
	Тұлғалық ерекшеліктері		
Әлеуметтік және ұйымдастырушы факторлар	Хабардарлылығы		Әлеуметтік құрылымы
	Құтқару жұмыстарының ұйымдастырылуы		Компенсациялар
	«ұжымдық мінез-құлық»		
Әлеуметтік-психологиялық және медициналық көмек			Адамның соматикалық күйі
			Реабилитация

Төтенше (экстремалды) жағдайлар ең алдымен адамда жарақаттаушы стрестің туындауына себепкер болатын оның психикасына зор қуатты ықпал етуімен ерекшелінеді. Жарақаттаушы стресстің психологиялық салдары шеткі көріністерінде өмірге немесе денсаулыққа күрделі қауіппен қатар жүретін созылмалы немесе жағдайға қатысты уақыты бойынша кешіккен реакция ретінде туындайтын жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстар көрінісінде анықталады. Жарақаттан кейінгі патологиялар шеңберінде авторлардың көпшілігі симптомдардың негізгі үш тобын атап көрсетеді, олар:

Мөлшерден тыс қозу (вегетативті лабильділікті, ұйқының бұзылуын, мазасыздықты, ұмытылмайтын естеліктерді, жағдайлардан фобиялы қашуды қосқанда);

Депрессивті көңіл-күйдің жиілікпен ұшығуы (сезімдердің мұқалуы, эмоциялы қозғалыссыздық, торығу, шарасыздықты сезіну);

Истериялы жауап беру бітістері (талмалар, соқырлық, мылқаулық, жүйкелік дірілдер) /3/.

Қазіргі таңда жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстар термині табиғи, экологиялық және техногендік

апаттар, өрттер, ланкестік әрекеттері, қылмыстық шабуыл кезінде өзге адамдардың зорлықпен жан тапсыруларына қатысу, бақытсыз жағдайлар, соның ішінде көлік және өндірістік апаттар, жыныстық зорлық, өмірге қауіпті аурулардың көтерілісі, отбасылық драмалар сияқты бейбітшілік өмірдегі апаттардың салдарына қатысты қолданылуда.

Адам көңіл-күйінің көріністері – сезім мен эмоцияны ақыл-ой және сана билейді. Сана – психика дамуының ең жоғары дәрежедегі сатысы. Кез келген психикалық процесті (түйсік, қабылдау, ес, қиял, ойлау т. б.) адам санасының жемісі дейміз. Солай болғандықтан, сезім мен эмоциялық күйлердің, бәрі де сана арқылы реттеліп отырады.

Стресстің тууына ықпал ететін оқиға, дерек немесе хабар *стрессор* деп аталады. Сонымен бірге қайсыбір ситуацияның стресстің себебіне айналуы немесе айналмауы сол ситуацияның өзіне ғана емес, тұлғаға, оның тәжірибесіне т.с.с. байланысты.

Адамның эндокринді жүйесінің өзгерістерінде физиологиялық тұрғыда анықталатын эмоциялы қысым стресс факторларының бірі болып табылады. Мәселен, клиникадағы экспериментті зерттеулер бойынша үнемі жүйке қысымында болатын адамдардың жұқпалы ауруларды ауыр кешеді екен /4/. Мұндай жағдайда білікті психологтың көмегі қажет.

Жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстарға шалдыққан адамдармен психологиялық жұмыс *үш кезеңнен* тұрады. Психологтың *бірінші кезеңдегі* басты мақсаты қауіпсіз атмосфераны қалыптастыруда. *Екінші кезеңнің* негізгі міндеті бұл – естеліктермен және күйзелістермен жұмыс жасау. *Үшінші кезеңнің* негізгі міндеті үйреншікті өмірге ену.

Жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстарға шалдыққан клиентпен жасалынатын психологиялық қатынастың өзіне тән ерекшеліктері бар, олар:

Клиенттің әлемге сенімсіздігі айқын көрініс беретіндіктен біртіндеп оның сеніміне ие болу.

Терапияны жүргізудің «ресмилігіне» қатысты үлкен сезімталдық (жарақаттаушы оқиғалар жайында әңгімелесудің алдында стандартты диагностикалық процедуралардан бас тарту).

Терапияны жүргізуде клиент үшін сенімді ортаны қалыптастыру.

Клиенттің қауіпсіздігіне бағытталған қажеттілікті қанағаттандыруға ықпал ететін жоралғыларды бара-бар орындау. Терапия басталғанға дейін психологиялық ықпалдың жетістігі үшін дәрігерлік емдеу мөлшерін азайту немесе тоқтату. Клиенттің шынайы өміріндегі қауіптің ықтималды бастауларын талқылау және оларды жою.

Жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстар терапиясының басты ережесі – клиенттің жұмыс пен өзін-өзі ашудың өзі ұсынған ырғағын қабылдау. Кейде жарақаттаушы тәжірибені еске түсіру мен қайта жаңғырту жөніндегі жұмыстың неліктен қажет болғандығын оның отбасы мүшелеріне хабарлау қажет, өйткені жақындары клиент мінез-құлқының қашу стратегияларын қолдауы мүмкін.

Зорлық пен күшпен пайдалану (мәселен, балаларға күш көрсету, зорлау, қинау) құрбандарының сенімі бәрінен де қатты бұзылады.

Аталмыш клиенттер терапияның барысында психологтың олардың жарақаттаушы оқиғалар жайлы әңгімесіне қаншалықты бара-бар қарайтынын бағалап, алғашында «байқау мінез-құлқын» көрсетеді. Біртіндеп сенімді қалыптастыру үшін психолог клиенттің кешірген қиындықтарын мойындайтын сөздері пайдалы; психолог қайткен күнде де клиенттің сеніміне ие болуы тиіс. Кейбір қатты жарақаттанған клиенттер қорқыныштарын білдіру үшін жиі әртүрлі әрекеттерді қолданады (мәселен есіктер мен терезелер Фер үнемі ашық тұрады); оған психолог түсіністікпен әрі сыйластықпен қарауы тиіс. Терапия басталғанға дейін дәрілік ықпалдың азайтылуы немесе тоқтатылуы өткенді жаңаша түсінуге және жарақаттаушы күйзелістерді меңгерудің жаңашыл мүмкіндіктеріне негізделген сауығу процесіне қол жеткізу үшін қажет /5/.

Жарақаттанған клиенттермен жүргізілетін жұмыс психологтың үлкен эмоциялы үлесін талап етеді.

Жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстар жағдайындағы *психологиялық әдістер* әрқилы болады:

Рационалды терапия – клиентке жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстардың себептерін механизмдері түсіндіріледі.

Қысым мен мазасыздық симптомдарын жеңілдету үшін психикалық өзін-өзі реттеу әдістері – аутотренинг, прогрессивті бұлшық ет релаксациясы, жағымды бейнелердің белсенді визуализациясы.

Когнитивті психотерапия – бейімсіз ойлардың мәнін қайта қарастыру үшін және жағымсыз ұстанымдарды өзгерту үшін қолданылады.

Тұлғаға – бағдарланған терапия – зардап шеккен адамның психологиялық жарақаттаушы жағдайға қатынасын өзгертіп, оның өзіне болмаса да оның өзіне деген дербес қатынасына жауапкершілікті жүктеуге мүмкіндік береді.

Жағымды терапия, гештальт тұрғы проблемалар мен сырқаттардан басқа, әрбір адамның бойынан табылатын олардың жеңу тәсілдері мен мүмкіндіктерінің бар екендігі жайлы түсініктерге негізделеді.

Жарақаттан кейінгі стрестік бұзылыстарға шалдыққан клиенттермен жұмыстың барысында топтық терапияның қандай әдістері қолданылмасын, ол жұмыс нақты психологиялық мақсаттарға қол жеткізуге бағытталады, олар:

Қолдау тобының қауіпсіз кеңістігінде жарақатты қайтара эмоциялы күйзелу, оны психологпен және топпен бөлісу;

Ұқсас жарақатты кешірген адамдар тобымен араласу оқшаулану, сырттану, ұялу сезімдерін азайтып, топтың әрбір мүшесінің кешірген күйзелісінің қайталанбастығына қарамастан жөнділік, қатыстық, қоғамдастық сезімдерін күшейтуге мүмкіндік береді.

Психолог пен топ мүшелерінің тарапынан әлеуметтік қолдауға ие болудың нәтижесінде қарқынды аффектілердің тұтануын басқалардың қалай кешіретінін бақылау мүмкіндігі;

Жеке жарақаттың салдарын меңгеру әдістеріне бірігіп оқыту;

Көмектесе алатын адамның ролінде болу мүмкіндігі. Дербес құнсыздығын жеңуге, дербес оқшаулану сезімі мен өзін құртатын жағымсыз ойлардан арылуға көмектеседі;

Топ мүшелерінің стрестік оқиғаны өзге, неғұрлым бейімді үлгіде қабылдауға көмектесетін жаңа өзара қатынастар тәжірибесіне ие болу /6/.

Жарақат салдарынан стрестік жағдайларға ұшыраған балалардың ата-аналарына педагогикалық-психологиялық ұсыныс :

Өзіне және отбасы мүшелеріне қатысты зорлыққа куә болған бала да ересектер сияқты қуатты сезімдерді кешіреді.

Баланың жадында оқиғаның көрініс сақталынып қалуы мүмкін. Ол қайтара өткеннің қорқынышты көріністерін есіне ала беретін болады.

Бала үшін күйзелген оқиға оның тұлғалық дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

Осы жағдайда:

Баланың күйзелістерін түсінетінізді, осындай оқиғаны бастарынан кешірген басқа да балаларды білетінізді көрсетіңіз.

Қауіпсіздік ахуалын қалыптастырыңыз.

Баламен бірігіп «жақсы» суреттерді карап шығыңыз.

Оқиғалар жайында әңгімелерді бөлшектерді сипаттаудан сезімдерге алмастыруға тырысыңыз.

Балаға өмірлік жетістіктерін құруға көмектесіңіз.

Шарасыздық, қорқыныш, ашуды сезінудің қалыпты екендігін қайталаңыз.

Баланың өзіндік бағасын арттыруға тырысыңыз.

Баланың құммен, сумен, батпақпен ойынын құптаңыз.

Баланың рақымсыз болуына жол беруге болмайды. Жан ашығандықтан оның кез келген тілектерін орындай бермеңіз.

1. Адлер А. *Практика и теория индивидуальной психологии* / Пер. с нем. – М.: Прогресс. 1995.

2. Александров А.А. *Личностно-ориентированные методы психотерапии*. – СПб.: Речь, 2000.

3. Малкина-Пых И.Г. *Психологическая помощь в кризисных ситуациях* / Малкина-Пых И.Г. Эксмо. Серия: Новейший справочник психолога. 2008. – 928 с.

4. Селье Г. *Психофизиология стресса*. – М., 1991.

5. Малкина-Пых И.Г. *Экстремальные ситуации*. – М.: изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.

6. Рудестам К. *Групповая психотерапия*. – СПб.: Питер, 2001.

Резюме

В статье дана структура психогении – травмирующего влияния стрессовых расстройств возникающих впоследствии различных экстремальных состояний на психическую деятельность человека. А также характеристика акцентуации характера и декомпенсации личностных психопатических черт. Показаны виды психологической работы с детьми подвергшихся посттравматическим стрессовым расстройствам, даны психолого-педагогические рекомендации родителям.

Resume

This article presents the structure of the psychogenic – traumatic impact of stress disorder arising after various extreme position on human mental activity. As well as the characteristics' accentuation of the nature and decompensation of personality's psychopathic traits.

Also it shows kinds of psychological work with children affected by post traumatic stress disorders and gives psychological, educational guidance for parents.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МОТИВАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МАГИСТРАНТОВ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА

Е.Р. Нуртаев – магистр психологии, докторант PhD 3-курс

Магистерское образование – это процесс и результат освоения специалистом магистерской программы, направленной на развитие профессионально-личностных качеств и исследовательской компетентности в профессиональной сфере деятельности, позволяющих решать инновационные задачи, возникающие в ходе дальнейшего образования [1]. Основной характеристикой магистерского образования считается гибкость профессиональной подготовки, проявляющейся в опережающем и оперативном реагировании на запросы общества.

Любая практика имеет особенность быстро реагировать на малейшие изменения в обществе, затрагивающие многие традиционные виды деятельности, ставшие менее востребованными или вообще исчезающими [2].

Научно-технический прогресс как одна из составляющих рынка труда также требует модернизации подготовки специалистов. В мировой практике установлена единица устаревания знаний специалистов, связанная с динамикой научно-технической информации – «период полураспада компетентности», т.е. продолжительность времени со дня окончания вуза до снижения компетентности специалистов на 50%, в связи с появлением новой научно-технической информации. Этот период в настоящее время имеет стремительную тенденцию к сокращению и, по оценкам экспертов, составляет в среднем пятилетний период [3].

В результате анализа опыта реализации магистерского образования исследователями проблемы были выделены условные модели реализации магистерских программ: традиционная, инновационная и узкопрофильная.

Традиционная модель основывается на единой образовательной программе, включающей бакалаврскую программу по направлению и профессионально-образовательному профилю, и специализированную магистерскую программу.

Инновационная модель является самостоятельной образовательной программой магистра, которая базируется на основной образовательной бакалаврской программе по направлению. Посредством такой модели осуществляется подготовка специалистов для деятельности в сложных областях, еще редких, но уже востребованных профессий.

Модернизация системы образования в Казахстане стала причиной востребованности и модели узкопрофессиональной подготовки, имеющей своей целью выпуск высококвалифицированных специалистов четко очерченной сферы деятельности, выходящей за рамки круга профессиональной компетенции дипломированного специалиста [4].

Одним из важных аспектов магистерского образования является его понимание как образования взрослых. Традиционный подход к обучению взрослых рассматривается как повышение квалификации специалистов, приобретение новой профессии безработными (например, военные в отставке), обучение пожилых (пенсионеров) и т.д. Обращение к современным дидактическим концепциям обучения взрослых позволило выявить необходимые для учета характеристики данной категории обучающихся, а именно: активность, стремление к самостоятельной работе, желание использовать опыт обучаемого. Для успешной реализации программ магистерского образования необходимо учитывать, что студенты поступают в магистратуру, как правило, в возрасте 21-22 лет. Социально-психологические исследования определяют данный возраст как «период ранней взрослости».

Таким образом, студенты магистратуры – это специалисты с высшим профессиональным образованием, имеющие определенный профессиональный опыт, в возрасте «периода достижений», когда личность использует интеллектуальные способности для построения карьеры и избирает стиль жизни на основе определенного социального, учебного и профессионального опыта.

Исследователи данной проблемы отмечают, что с переходом на двухуровневую систему образования вектор мотивации у бакалавров и магистрантов имеет отличия.

При сравнении полученных в ходе исследования данных о содержании отдельных учебных мотивов, побуждающих к учебной деятельности в целом, видно, что существуют как общие, так и отличительные моменты в структуре учебной мотивации бакалавров и магистров.

Группы данных, полученных при исследовании содержания критериев самооценки успешности

учебной деятельности в форме выполнения научно-исследовательской работы говорят о преобладании критериев, реализующих «широкую» мотивационную направленность у всех обучающихся. Но у магистров (78%) данный показатель находится на более высоком уровне, чем у бакалавров (73%). Магистры технических специальностей, в отличие от бакалавров, в 100% случаев придерживаются критериев, реализующих «широкую» мотивационную направленность – и на результат, и на саморазвитие.

Среди магистров преобладают испытуемые с высоким уровнем развития учебной мотивации (56%). Не сформирована мотивация у 36% опрошенных. Действующая направленность только на результат выявлена у 8% магистров, принявших участие в исследовании. При рассмотрении меры действенности типа мотивационной направленности среди магистров различных специализаций, необходимо отметить, что наибольшее количество студентов с «широкой» действующей мотивацией учится на технических факультетах (70%). Среди магистров естественнонаучных специальностей чаще, чем по всей совокупности опрошенных, встречаются студенты со средним уровнем развития мотивации (12%).

Таким образом, данные о характере мотивации научно-исследовательской деятельности магистрантов (ее направленности и мере действенности) говорят о том, что большинство обучающихся осознают широкую развивающую функцию научно-исследовательской деятельности и считают саморазвитие одним из значимых для них мотивов, реализуемых в ходе научно-исследовательской работы. Однако в ходе реальной научно-исследовательской работы удастся реализовать эти намерения примерно 70% магистров.

Другими словами, высокий уровень развития учебной мотивации, который является целью учебно-воспитательной работы в ВУЗе, в большей степени представлен у магистров, нежели у бакалавров.

Выявленные особенности учебной мотивации магистрантов (преобладание высокого уровня развития учебной мотивации в сравнении с бакалаврами), объясняется большей информированностью о целях их профессиональной подготовки в магистратуре по сравнению с бакалавриатом. В этом случае магистратуру выбирают студенты с широкой мотивационной направленностью не только на получение диплома, но и со стремлением к саморазвитию в преподавательской и научно-исследовательской деятельности.

Цели и организации профессиональной подготовки на соответствующих академических ступенях магистрантам видятся следующим образом: 60% бакалавров затруднились ответить на этот вопрос, остальные 40% считают, что цель профессиональной подготовки магистров – обучение специалистов высшей категории, а подготовка бакалавров особой цели не имеет.

Среди магистрантов 78% респондентов считают, что цели профессиональной подготовки бакалавров и магистров различаются тем, что бакалавры получают высшее образование более низкого уровня, а магистратура готовит специалистов, способных к решению наиболее сложных задач профессиональной деятельности, самостоятельной аналитической работе и научно-исследовательской деятельности.

Третья часть всех опрошенных бакалавров считает, что бакалавриат по сути является неоконченным высшим образованием со слабым уровнем подготовки, но положительной стороной для них является сокращенное время освоения ступени, магистратура – средство для получения престижного диплома и подготовки более высокого уровня.

Получается, что подавляющее большинство магистрантов отдает себе отчет в целях и содержании образования в магистратуре, а бакалавры не имеют на этот счет четких представлений. Это во многом объясняется и характером имеющихся нормативных актов, регламентирующих процесс обучения в условиях двухуровневой системы образования.

Также различаются особенности мотивации обучающихся различных специальностей (гуманитарных, естественнонаучных и технических). «Широкая» действующая мотивационная направленность, которая является целью учебно-воспитательной работы в ВУЗе, в наибольшей степени представлена у магистров технических специальностей. А среди бакалавров естественнонаучных специальностей имеет место максимальное количество студентов с низким уровнем развития мотивации учения [5].

Таким образом, структура мотивации учения магистров характеризуется большей направленностью на познавательный интерес, самопознание, самоутверждение и саморазвитие, и функционирует на уровне действующей мотивации.

Становление магистрантов как субъектов учебной деятельности невозможно без развития у них соответствующей мотивации. Проблема развития мотивации учебной деятельности отнюдь не нова, но она вновь приобретает актуальность при внедрении новых стандартов обучения, основанных на двухуровневой системе высшего образования и системно-деятельностном, компетентностном и вариативном подходах. И развитие компетенций, и необходимость делать выбор (содержания, сроков, форм и

методов обучения) невозможны, если магистранты не станут действовать в процессе обучения целенаправленно, активно и ответственно, а именно мотивы выполняют целеобразующую и смыслообразующую функции в деятельности.

Мотивация является движущей силой получения знаний любыми обучающимися субъектами, но для магистрантов она наиболее важна. Несмотря на то, что в вузе всегда имеются психолого-педагогические факторы, понижающие мотивацию учебной деятельности, такие, как ограничение самостоятельности в формировании учебного процесса и выборе учебного материала, довлеющий авторитет преподавателя, неинтересно составленный лекционный материал, нединамично построенный семинар и т.д., личностные характеристики обучающихся – застенчивость, замкнутость, – несмотря на перечисленные факторы, можно и должно сформировать условия для повышения мотивации учебной деятельности магистрантов. Прежде всего, это большая свобода, вариативность выбора учебной программы. Во-вторых, это новейшая информация по получаемой специальности. И, в-третьих, это совместная деятельность обучающихся и преподавателей, сведение роли преподавателя к соратнику, помощнику.

Выделенные условия являются ведущими психологическими условиями, положительно влияющими на развитие мотивации учебной деятельности магистрантов, стремящихся реализовать себя как в процессе обучения, так и в будущей профессии. Благодаря им магистранты смогут осознать целесообразность своей деятельности и стать полноправными активными ее участниками.

Магистерское образование – результат освоения магистерской программы, направленной на развитие профессионально-личностных качеств. Магистерская программа строится с расчетом на специалиста, часто зрелого возраста, имеющих профессиональный опыт, т.е. направлена на суммирование теоретических знаний, практики и карьерных амбиций. Различают три модели магистерского образования: традиционную, инновационную и узкопрофильную. Каждая из них востребована для определенного контингента магистрантов, в зависимости от их потребностей. В процессе обучения магистрант самостоятельно определяет параметры обучения при активной помощи преподавателя; деятельность обучающегося направлена на получение комплексных знаний и умений, для этого преподавателем осуществляется отбор требуемых источников обучения. Происходит аккумуляция профессионального, социального и бытового опыта обучающегося в рамках жестких временных, профессиональных и социальных факторов; процесс обучения происходит в тесном сотрудничестве всех участников. С учетом специфики магистерского образования должна вестись адекватная обучающая программа, именно в этом залог продуктивности обучения магистрантов.

1. Пиралова О.В. Особенности обучения в магистратуре современных ВУЗов // Педагогические науки. – 2010. – №5. – С. 78.
2. Марга А. Университетская реформа в Европе: некоторые эстетические соображения // Высшее образование в Европе. – 2004. – №4.
3. Можяева Л.Г. Эволюция концепции образования в современном мире // Экономика образования. – 2001. – №6.
4. Стефанова Н.Л. Магистратура: слово и дело / Стефанова Н.Л., Шубина Н.Л. – СПб., 2002.
5. Гребенюк, О.С. Формирование интереса к учебной и трудовой деятельности у учащихся средних и проф-тех училищ. [Текст] / Гребенюк О.С. – М.: Высшая школа, 1986.

Түйін

Мақалада магистранттардың тәлім-тәрбиесінің мотивациясының даму үрдістері қарастырылады. Қалып-кестеде мотивациядан тренинг және оқу-зерттеу мотивациясының дамуына ықпал ететін факторлар қарастырылады.

Resume

Article shows current conditions and trends in motivational education of graduates. Table-model shows the relationship between motivational training and improvement of educational research in motivation of graduates.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АКМЕОЛОГИЯ – ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Б.Ж. Бекжанова – докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ

Педагогикалық акмеология бүгінгі күні қолданбалы акмеологияның аса дамыған бағыттарының бірі болып табылады. Педагогикалық акмеологияның қарқынды дамуы жалпы акмеология мен оның қолданбалы бағыттарының қалыптасуына айрықша ықпал етті. Педагогикалық акмеология – ұстаздың еңбегінде кәсібилікке қол жеткізудің жолдары туралы ғылым. Халықаралық акмеология академиясының президенті Н.В. Кузьмина акмеологияны «адам дамуының заңдылықтары, шығармашылық әлеуетті жасампаздықпен жүзеге асыруда жетістіктерге жету туралы ғылым» ретінде тануды ұсынады [1].

Н.В. Кузьмина мен оның ғылыми мектебінің өкілдерінің еңбектері жалпы акмеология сияқты педагогикалық акмеологияның да қайнар көзі болып табылады. Ал белгілі ғалым В.И. Андреев «педагогикалық акмеология» деп аталатын ғылымда адамның өмірінде жеткен табыстары мен оған бастап апаратын ішкі мүмкіндіктер мәселесі қарастырылатындығын атап өтеді [2].

Педагогтың кәсіби кемелденуі оның шығармашылыққа әзір болуы, тұлғаның кәсіби шеберлігі мен гуманистік бағыттылығы, шеберлікті шыңдауға деген тұрақты мотивтерінің болуымен сипатталады. Акмеологиялық ғылыми-теориялық әдебиеттерді саралай отырып, ұстаздың рухани, даралық, кәсіби дамуының қиылысу нүктесінде оның акмеологиялық бағыттылығы қалыптасады. Бұл – ұстаздың әр оқушының табыстылығын, саулығын қамтамасыз ететін, педагогикалық еңбекте жоғары нәтижеге әкелетін, оқушылармен ынтымақтастықты нығайтатын гуманистік бағыттылығы ретінде қабылданады.

Педагогикамен салыстырғанда акмеология адамның жалпы жеке тұлғалық дамуының кәсіби дамумен арақатынасын, оның әлеуметтену мен кәсіпқойға айналу кезеңдерінің өзара байланысын зерттейді.

Педагогикалық акмеологияда анық ғылыми жетістіктер аз емес, олар өзінің іргелі жалпылануын күтуде. Сондай-ақ, педагогикалық акмеологияның кең ауқымды пәндік өрісі, оның ғылым ретінде жоғары маңызы оның «кеңінен және тереңдей» дамуына себеп болады.

Педагогикалық акмеологияның мазмұнын, көбінесе, осы кәсіби саладағы еңбектің ерекшелігіне қатысты акмеологиялық тұрғы анықтайды. Педагогикалық акмеологияның пәндік өрісі кең. Бүгінгі күні онда ұстаздың кәсібилігінің жақтары мен деңгейлері, сондай-ақ, ұстаздың жеке тұлғасының кәсіби есеюінің шыңына жету шарттары мен заңдылықтары бірінші орында тұр. Сонымен қатар оның пәндік өрісіне мыналар жатады:

- педагогикалық міндеттерді шешімен байланысты жеке дара, сондай-ақ ұжымдық іс-әрекеттің шыңына жету заңдылықтары мен тетіктері;
- ұстаз – акмеологтың кезең-кезеңмен қалыптасу үрдісін зерттеу;
- педагогикалық іс-әрекетте кәсіби жетістіктер түрткісі;
- педагогика саласында кәсібилікке жету жолдары.

Педагогикалық акмеологияның мазмұнын мыналар анықтайды:

- ұстаздың кәсібилігінің өзгешелігі;
- іс-әрекеттің нысаны, жағдайлары, тәсілдері мен технологияларының, ұстаздың еңбектерінде жинақталған ғылыми зерттеу нәтижелерінің үйлесімділігінің ерекшелігі.

Педагогикалық акмеология ұстаздың кәсібиліктің шыңына жетуіне ықпал етеді, ол іс-әрекеттің жоғары нәтижелілігімен қоса мыналардан көрінеді:

- кейбір оқыту пәндерінің көмегімен оқушылардың жеке тұлғасының дамуына гуманистік бағдарлану;
- ұстаздың оқушылардың түрткісін, құндылық бағдарларын, мақсаттарын ескере отырып өз іс-әрекетінің тәсілдерін таңдауы;
- оқушыларды педагогикалық бағыттың келесі кезеңдеріне даярлау.

Педагогикалық акмеология ұстаздың іс-әрекетінің кәсібилігі мен жеке тұлғасының есеюінің деңгейлері мен кезеңдерін айқындайды. Олардың ішінде негізгі кезеңдері мыналар:

- кәсіпті меңгеру;
- педагогикалық шеберлік;
- ұстаздың кәсіптегі өзіндік маңыздылығы;
- педагогикалық шығармашылық.

Кәсібиліктің жоғары деңгейінде ұстаз өзін былайша көрсетеді:

- білімі терең адам;
- бейімді маман;

- шебер;
- алдын ала болжаушы;
- ізгі ниетті адам;
- өзін өзі болжаушы;
- жаңашыл;
- педагогикалық ынтымақтастыққа қатысушы;
- кәсібилік пен есеюдің бір деңгейінен екіншісіне өтудің акмеологиялық технологияларын игерген зерттеуші.

Педагогикалық акмеология мыналарды анықтайды:

1) ұстаздың кәсібилікке жетудің жеке өзі таңдаған жолы ретінде өсу сызығын;

2) ұстаздың жеке тұлғасының кәсіби ұсқынсыздығын жою жолдарын (көңіл-күй жағынан «күйіп кетуі», «кәсіби тою мен жүдеу»).

Ал ғалым В.Н. Максимова педагогтың акмеологиялық деңгейге жетуі ұстаздың инновациялық жұмыстарға әзір болуын білдіреді, кәсіби құзырлылық, педагогикалық шеберлік пен педагогикалық бағыттылық сияқты сапаларының болуын талап етеді деген пікір білдіреді. Бұл сапалар ұстаздың жаңа білімдерге, жаңалықтарға ашықтығы, ғылымды игеруі, оқушының дамуының ерекшеліктерін білуі оған жағдай жасауы арқылы нәтижелі болатындығын атап өтеді [3].

Б.А. Тұрғынбаеваның пікірінше, акмеологиялық деңгейге жеткен ұстаз өзінің кәсіби әрекетін талдай алады, өзінің «дамуының жақын аймағын» анықтай алады, соған байланысты даму болашағының құралдары мен жолдарын белгілей алады [4]. Сонымен қатар тұлғалық деңгейінің жоғарылаған сәтінде ұстаздың коммуникативті құзырлылығы, ісіне деген жауапкершілігі артып, әрқырлылығы, табандылығы, батылдығы байқалады. Бұл деңгей ұстаздың өзін-өзі биіктерге бастай алатын жаңа сапалық деңгейі ретінде қарастырылады. Ұстаздың акмеологиялық позициясы – өзінің педагогикалық әрекетін жаңашылдық тұрғыда табысты болуға бағыттай алуы. Бұл позициясы оның «дамудың жақын аймағына» бағытталған жаңашылдық әрекетте қалыптасады. Акме позицияда ұстаз ұстанған бағытында нық тұруымен ерекшеленеді және оның бойында толқу, сенімсіздік сезімдері болмайды. Шығармашылық әрекет барысында орын алуы мүмкін болатын сәтсіздіктерге де дайын болумен сипатталады.

Ұстаз өзінің педагогикалық әрекетінде акме жағдайға: *шеберлік, кәсібилік және құзырлылық* сияқты сатылардан өтуі қажет.

Педагогикалық шеберлік – сан-салалы кәсіби әрекетті жүзеге асыруды нәтижелі ету үшін еңбексүйгіштік, балаға деген сүйіспеншілік, олардың ішкі дүниесін түсіну, жобалай алу сияқты қасиеттерінің болуын талап етеді. Яғни педагогикалық шеберлік – кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін ұстаздың жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі. Педагогикалық әрекеттің шыңына апаратын келесі баспалдақ – *кәсібилік*.

Кәсібилік – еңбектің субъектісі ретіндегі ұстаздың дамуының жоғары деңгейі. Қоғамның жаңаруы мен қарыштап дамуы оның азаматтарының барлық саладағы кәсібилігіне байланысты. Акмеологиялық түсінік бойынша педагогикалық кәсібилік педагогикалық іс-әрекеттің жоғары жетістігін, оның гуманистік бағыттылығын қамтамасыз ететін субъектінің тұрақты қасиеттері ретінде қарастырылады.

Ұстаздың акме жағдайына жетудегі тағы бір басқыш – оның *кәсіби құзырлылық* деңгейі. Белгілі ғалым М.М. Чошанов құзырлықты білім, білік, дағдысының өзара байланысын қарастыра отырып, төмендегідей формула ұсынады: білімді қолданудың жылдамдығы + әдістердің орамдығы + ойлаудың сынилығы. Кәсіби құзырлықты акмеологиялық тұрғыдан – бір нәрсе жайлы беделді ой, кесімді пікір білдіруге мүмкіндік беретін білімдердің сипаттамасы ретінде қарастырылады [5].

В.А. Сластенин бойынша, кәсіби педагогикалық құзыреттілік ұстаздың педагогикалық қызметтегі функционалдық құрылымы арқылы берілетін кәсіби функциясын, кәсіби қызметін орындау үшін қажетті теориялық және практикалық дайындық бірлігі болып табылады. Бұдан шығатын қорытынды автор оқытушының кәсіби құзыреттілігін оның дайындығы теория мен практиканың бірлігінде, яғни педагогтық қызметтегі шығармашылық іс-әрекетпен ұштастыра білу қажеттігін атап көрсетеді [6].

Е.В. Бондаревскаяның пікірінше, кәсіби құзыреттілік феномені педагогикалық мәдениетпен байланысты, автор оны білім беру үдерісінің базалық компонентімен, яғни маман ретінде қалыптасуының жоғары деңгейін педагогикалық мәдениет үлгілері арқылы қамтамасыз етуге болады, – деген ой тұжырымдайды [7].

Қазіргі уақытта 2 типтегі ұстаздарды бөліп қарауға болады.

Жаңалыққа жаны құмар, тиімді тәсілдерді таңдай алатын, еңбекке деген жоғары мотивтері бар ұстаздар. Олар акме жағдайға жақын тұрғандар.

Оқытумен тәрбиелеуге бір ғана өзінше дұрыс көзқарасы қалыптасқан, оқушылар мен олардың ата-аналарына әсер ете алмайтын, психологиялық білімі төмен, өзін – өзі дамытуға қызығушылығы төмендер.

Білім беруде *кәсіби құзырлы ұстаз* деп, мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен даралығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық ақиқатпен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті оқытудың жаңа технологияларын меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды таба, таңдай сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін маман. Дегенмен ізденімпаз өзіне талап қоя білетін, кәсіби деңгейі жоғары, рухы биік, даралық сапалары жетілген ұстаздың кәсіби құзырлана алуына толығымен мүмкіндігі бар.

Осыған орай ұстаздың шығармашылық әлеуетінің акмеологиялық сипаттамасына мыналар жатқызылады:

- кәсіби қызығушылықтардың жаратушылық бағыттылығы;
- жаңашылдық әрекетке деген қажеттілік;
- инновацияға бейімділік;
- жалпы және кейбір арнайы интеллектінің жоғарғы деңгейде болуы;
- ассоциациялық байланыстарды қалыптастыруға деген бейімділік;
- жақсы дамыған елестете алушылық;
- мінез-құлық пен әрекетті реттеп отырудағы күшті жігерлілік;
- дербестік;
- өзінің ахуалын басқара алушылық, әсіресе шығармашылық белсенділігін ынталандыра білушілік.

А.К. Маркова ұстаздың кәсіби деңгейге көтерілуінің төмендегідей педагогикалық-психологиялық критерийлерін анықтаған [8].

Объективті критерийлер – мұғалім өз мамандығына қаншалықты сәйкес әлеуметтік тәжірибеге қосар үлесі қандай екендігі. Яғни әртүрлі мәселелерді шығармашылықпен шеше алу біліктері және т.б. жатады.

Субъективті критерийлер – кәсіби педагогикалық бағыттылық, кәсіптің маңыздылығын, оның құндылығын түсіну, маман иесі ретінде өзіне позитивті көзқарастың болуын жатқызады.

Нәтижелі критерийлер – ұстаз өз ісіне қоғам талап етіп отырған нәтижелерге қол жеткізіп отыр ма деген мәселе тұрғысынан қарастырылады. Біреулер нәтиже ретінде оқушылардың білімдерінің стандартқа сай болуын алса, енді біреулер қабілетін дамытуды алады, ал кейбіреулері оқушылардың өмірге дайындығын басты назарда ұстайды.

Шығармашылық критерийлер – ұстаз үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз жаңалықтарын білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алудың шығармашылық бағыттылықтың болуының мәні зор.

Қазіргі уақытта ұстаздың акмеографиялық сипаттамасы мен акмеограммаларының алғашқы нұсқалары жасалып, олар кеңінен қолданыс табууда.

Педагогикалық акмеология мәселенамасында акмеология мен педагогиканың арақатынасы мен өзара байланысына қатысты зерттеулер жиі кездеседі. Олардың екеуі де адам туралы ғылымдар, олар қоғамның белсенді мүшесі ретінде және қайталанбас жеке тұлға ретінде адамның қалыптасуының әр түрлі жақтарын зерттейді. Педагогика жеке тұлғаның қалыптасуын оқыту мен тәрбие барысында жүзеге асатын білім алу үрдісінде зерттейді.

Оқыту теориясы сияқты дидактиканың бөлімінде педагогика оқушылардың білімді, білікті, оқу тәсілдері мен ойлау әдістерін тиімді меңгеруіне ықпал ететін факторларды айқындайды. Қазіргі жағдайда тұлғалық-бағдарлы оқытуға, оқытудың жаңа мәселелік-ізвестіру әдістерін, ақпарат құралдары, оқытудың жаңа түрлері сияқты оқытудың жаңа құралдарын жасауға көп көңіл бөлінеді.

Тәрбие теориясы бөлімінде педагогика адамның әлеуметтік ережелер мен қалыптарды игеруі және қарым-қатынастың, құндылық бағдарлардың, белсенді өмірлік ұстанымның өзіне тән жүйесін жасау арқылы жеке тұлғаның қалыптасуын қарастырады.

Осы бағыттағы зерттеушілердің назары, сондай-ақ, жалпы және педагогикалық акмеология арасындағы байланысты айқындауға ауып отыр. Акмеология оқу мен тәрбие барысындағы кез келген даму үрдістерін қарастырмайды, ол тек есеюдің шыңына жетуге бағытталған, өрлеу үстіндегі, озық сипаттағы үрдістерді қарастырады. Ол адамның әлеуметтік және кәсіби нормативті талаптарды меңгеру барысында өзінің қажеттілігінің, мүмкіндіктері мен қабілеттерінің қайталанбас үйлесімділігін ескере отырып, өзі үшін кәсібилік пен есеюдің шыңына жетудің оңтайлы жеке стратегиясын (акмеограмма) қалайша анықтайтынына айрықша көңіл бөледі.

1. Деркач А.А., Кузьмина Н.В. Акмеология – наука о путях достижения вершин профессионализма. – М., 1993.
2. Андреев В.И. Эвристика для творческого саморазвития. – Казань, 1994.
3. Максимова В.Н., Полетаева Н.М. Акмеология последипломного образования педагога. – СПб.: ГНУ «ИОВ РНО», 2004.
4. Тұрғынбаева Б.А. Ұстаздық шығармашылық – Алматы, 2007.
5. Тұрғынбаева Б.А. Андрагогика – Алматы, 2011.
6. Сластенин В.А. Профессионализм педагога: акмеологический контекст // Пед. образование и наука. – М., 2002. - №4.
7. Бондаревская Е.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания – Ростов-на-Дону, 1999.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996.

Резюме

В данной статье рассматриваются содержание акмеологии, уровень профессионализма педагога. Раскрываются особенности достижения в педагогической деятельности в условиях акме таких качеств педагога как мастерство, профессионализм, компетентность. Также описываются психолого-педагогические критерии достижения педагогом профессионализма.

Summary

In the article the content of acmeology and the level of teacher's professionalism are considered. It discloses the peculiarities of teacher's achievement features (mastership, professionalism, competence) in the pedagogical activity in the conditions of acme. There are also revealed the psychological and pedagogical criteria of teacher's professionalism achievement.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДУХОВНОСТИ

Э.Мургузов – к.пед.н.

В данный момент Азербайджан, опираясь на устойчивые принципы развития мира, настроена на формирование интегративного характера нашего образования. Они, в первую очередь, подвигают на изучение и нахождение самых общих принципов, закономерностей и исследовательских методов близких предметов на основе единого подхода. В этом контексте и сегодня актуален подход к нему в рамках наследия такого крупнейшего естествоведа, теоретика обучения и воспитания своего времени, как Н.Туси.

Туси в своих взглядах синэргетическим подходом старался создать межпредметную связь. Современное звучание идей Н.Туси и сегодня характеризуется тем, что в данный момент выдвигаются требования по отражению в содержании образования комплекса наук, наличия жизненной активности в преподаваемых знаниях, интеграцию в мировое сообщество, подготовку обучающихся на национальном и международном уровне. Все это особенности наследия Н.Туси.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев в заявлении, сделанном в августе 2001 года, сказал: «У каждого народа есть свои традиции и обычаи, свои национально-духовные идейные ценности. Мы гордимся своими национально-духовными ценностями, традициями и обычаями. Наш народ создавал наши традиции и обычаи сотнями, тысячами лет, и они сейчас являются факторами, составляющими духовность нашего народа. Если человек не может воспринять национально-духовные ценности нации, к которой принадлежит, или же специально их искажает, если положение доходит до такого, нас это должно волновать».

Мы, должны развиваться, применяя свои национально-духовные традиции и обычаи, нравственные ценности во всех направлениях, в том числе воспитании молодого поколения, должны воспитывать молодое поколение в здоровом духе».

Этика – это наука о духовности, являющейся одной из общественных форм сознания, его закономерностях и общественной и личной жизни человека.

Этика (от греч., «этос» – обычай, вера, характер), будучи одной из основных частей философии, изучает обычаи и убеждения. Этика как предмет исследования впервые была разработана греческим философом Аристотелем, принята как наука, изучающая человеческую природу. Она появилась с формированием рабовладельческого общества, и постепенно разделилась на 2 части – теоретическую и практическую.

Человек высказывает свое отношение ко всем жизненным и природным явлениям, наблюдателем или

участником коих он был. В этом контексте красота человеческой души является для нас духовной пищей, источником наслаждения. Эстетика по-гречески означает «восприятие посредством чувства».

Слово «эстетика» как термин впервые ввел немецкий философ XVIII века Александр Баумгартен. Он, написанное об этой науке двухтомное произведение, назвал «Эстетикой» (то есть наукой о чувствах). Цель эстетики заключается в осознании жизненной эволюции посредством чувственного восприятия. По нашим данным, у эстетики 2500-летняя история. В более древние периоды в ряде религиозных и литературных, философских книг Египта и Китая, Индии и Вавилона были интересные взгляды о чувственном восприятии и красоте. Эстетика в последовательном и системном виде впервые была разработана в классической греческой философии, в работах древнегреческих философов.

Эстетика изучает сущность и общие закономерности красоты в жизни и искусстве, эстетического восприятия и деятельности человека. Красота присутствует во всех проявлениях жизни, природы, вселенной. Окружающие нас среда, земля и небо, весь материальный мир, космос, который начал изучать человек, бесконечные пространства, бесчисленные планеты, звезды богаты отражениями и явлениями, представляющими собой источник эстетической пищи и восприятия. Эти красоты, имеющиеся в жизни и природе, пробуждают в нас эстетические чувства.

Что означает само понятие эстетического чувства? Мы в жизни во многих случайностях ощущаем чувство удовлетворения, испытываем приятные ощущения, получаем наслаждение. Например, нам нравится, мы получаем удовольствие, когда голодные едим, когда жаждущие пьем, когда уставшие отдыхаем, зимой согреваемся, а летом уходим в тень. Однако ни эти приятные ощущения, ни наслаждение не имеют эстетического качества. Поскольку они являются чувством удовлетворения, наслаждением, порожденным реализацией материальных нужд человека, биологических потребностей. Для порождения эстетических чувств, ощущения эстетического наслаждения обязательно должны быть удовлетворены духовные потребности человека, он должен духовно питаться, получать духовную пищу, чтобы живя эстетическими чувствами, мог получать эстетическое наслаждение. Слушая музыку, или смотря спектакль, или кинофильм, или полотно художника, мы ощущаем высокие духовные чувства, получаем «духовную пищу» – эстетическое наслаждение. Следовательно, эстетические чувства представляют собой чувства.

ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО В СОВРЕМЕННОЙ МЕТОДИЧЕСКОЙ РАБОТЕ

Г.В. Беседина – преподаватель колледжа КазНПУ им. Абая

В последнее время мы всё чаще стали говорить, что наши студенты колледжа, а затем и института мало читают, а отсюда плохо рассуждают, не могут четко выразить свои мысли. Речь молодёжи не развита, скудна, изобилует сленгом и словами «паразитами». Почему это происходит, почему книга в жизни молодого человека занимает так мало места или вообще отсутствует? Заметим, что нарушения навыка чтения ведут к проблемам развития устной и письменной речи, усвоению различных предметов, включая математику. Все это скажется на успешности молодого человека не только в школьные и студенческие годы, но и в будущем. Но с другой стороны многие молодые люди стремятся получить образование, т.е. знания и стать специалистом. С каждым годом растут требования рынка труда к уровню коммуникативной компетентности, все более востребованными становятся специалисты, владеющие навыками делового общения, высоким уровнем развития устной и письменной речи, эмоционального и логического мышления.

Мы всё меньше внимания уделяем чтению литературы. Отсюда возникают проблемы в школе: низкая техника чтения текстов, сложность понимания условий задач на математике, химии, физике, ошибки при выполнении письменных заданий. Мне видится эта проблема в том, что школьная программа сократила часы литературы и языка; в школе перестали писать сочинения и отчетным переходным экзаменом стали только тесты, где не надо говорить и логически мыслить, хотя МГУ и сейчас проводит вступительные экзамены, как в старые добрые времена. Понятно, что когда закладываются основы этих знаний, книга не заняла того почетного места, которое она должна иметь в жизни образованного общества, т.е. изначально, в семье, а затем в начальной школе не прививает любовь к чтению. Бывая на практике в начальных классах школах города постоянно сталкиваюсь с тем, что после прочтения текста учителя не делают подробный анализ, не выясняют причинно-следственные связи рассказа, а ограничиваются лишь ответами на вопросы, данные в учебнике. А значит, душа маленького человека не откликнулась на призыв

писателя, он просто не осознал того, что хотел рассказать писателю, чему хотел научить его, т.е. не было самого главного сопереживания, был просто обычный урок чтения, как и все остальные. После этих уроков естественно никто не побежит в библиотеку как бы его не призывали. Поэтому так ответственна роль учителя начальных классов, ибо он главный человек, закладывающий доброе начало в душах наших детей, как они отнесутся к книге, будет ли она им понятна и необходима в жизни. «Ведь, в сущности, вся ... основная деятельность в школе была направлена на то, чтобы сформировать у детей ту эмоциональную отзывчивость, тот уровень владения русским языком, при которых чтение книг русской ли, зарубежной ли классики стало бы не просто ежедневной привычкой, а естественной потребностью, не просто досугом, а тем временем, когда у юного читателя "душа трудится", по выражению Н.Заболоцкого, ведь только труд души делает из человека Человека!» – пишет педагог О.Давыдова из Ярославля [4].

В.А. Грошенкова говорит, что цель литературного образования в школе – «становление духовного мира человека, воспитание любви к чтению, формирование внутренней потребности личности в непрерывном духовно-нравственном совершенствовании, позволяющем осознать и реализовать свои личностные возможности» [1].

Таким образом, стандарт ориентирует нас на подготовку квалифицированного читателя и формирование духовно полноценной личности. Известно, что в настоящее время отмечается резкое падение знаний. В школу приходят педагоги низкой квалификации, они не понимают, как использовать уроки, чтобы научить ученика сравнивать, делать выводы, вести диалог. А пока мы видим, что очень актуальной проблемой становится нежелание молодежи читать. Причиной этого, скорее всего, является пассивность в привитии навыков чтения на фоне информационного пространства телевидением, компьютерными играми. Есть дети, которые бегло и толково читают уже в пятилетнем возрасте, другим в шестом классе параграф по истории читает мама. Один выучивается читать сам, над другим трое умных учителей бьются, а он так и не может толком научиться читать в течение всего школьного обучения и неприятие печатного текста распространяется у него до взрослого возраста. Умение читать не зависит целиком от интеллекта ребёнка. На обучение чтению может оказывать влияние целый ряд факторов и причин трудностей в чтении может быть много. Например, неуверенность ребёнка, нарушения взаимодействия отдельных функций мозга, нарушение зрения или слуха, невниманье учителей к психологическим особенностям ребёнка, плохое семейное воспитание и т.п. Наша задача – диагностировать причину и устранить её, тогда процесс обучения чтению будет проходить успешно, и книга станет неотъемлемой частью жизни ребёнка. Также успех и неуспех в обучении чтению может зависеть от типа темперамента ребёнка, то есть от скорости и глубины реакции. В результате медлительного ребёнка (флегматика) часто незаслуженно учителя зачисляют в двоечники. Зато холерик материал усвоит быстрее, но знания быстро улетучатся, память у него короткая, а с флегматиком они останутся на всю жизнь. Поэтому все психологические особенности ребёнка надо обязательно учитывать и подбирать соответствующие методы обучения чтению [2].

Когда нужно начинать учить читать? Никогда не рано и никогда не поздно. Здесь важен не возраст, а готовность ребёнка к обучению чтению, и готовность сделать это грамотно. Возраст для обучения чтению у каждого ребёнка индивидуален. Готовить же к обучению чтению следует с самого рождения: тренировать слух, внимание, память, развивать речь. Как привить ребёнку любовь к чтению? Этот вопрос волнует многих учителей. Однозначного ответа нет.

Начальная школа – фундамент, от качества которого зависит дальнейшее обучение ребенка. И это налагает особую ответственность на учителя начальных классов. Его задача не только научить читать, писать, но и заложить основы духовности ребенка, развить его лучшие качества, обучить способам учебной деятельности. Особенно последнее важно сейчас в наш быстро меняющийся мир, мир переполненный информацией. Научить ребенка работать с информацией, научить учиться.

Высказывание академика А.П. Семенова «Научить человека жить в информационном мире – важнейшая задача современной школы», должно стать определяющим в работе каждого учителя [2].

От скорости чтения зависит также процесс развития. Быстро читают обычно те ученики, которые читают много. В процессе чтения совершенствуется оперативная память и устойчивость внимания. От этих двух показателей, в свою очередь, зависит умственная работоспособность. Иногда противопоставляются навыки и мышление. Это широко распространенная ошибка. Навык чтения должен быть сформирован в начальной школе.

Чем же мы, учителя, можем помочь нашим детям?

Давайте проанализируем норму техники чтения по начальной школе. Нормативное чтение, как известно, имеет минимальное значение 90 слов в минуту для учащихся, переходящих в 5 класс, а на начало 5-го

класса – уже 120 слов. Где взять ребенку за лето 30 слов? Это огромная беда для слабочитающих детей. Это так же не совпадает с оптимальной скоростью разговорной речи, и поэтому можно считать, что норматив, слишком занижен [2].

Работа над техникой чтения – процесс достаточно длительный и не всегда привлекательный для детей. Однако без нормальной техники чтения учение в старших классах будет затруднено.

Существуют разные точки зрения на необходимую скорость чтения. В конце начального обучения в программе начальных классов она составляет 90-100 слов в минуту. Некоторые авторы считают, что к концу обучения в начальной школе желательно, чтобы ученики читали 120 слов в минуту. Другая точка зрения принадлежит В.А. Сухомлинскому. В своей книге «Разговор с молодым директором школы» он писал, что беглое, нормальное чтение – это чтение в темпе 150-300 слов в минуту. Если даже взять за основу нижнюю цифру этих рекомендаций, т.е. 150 слов в минуту, то и тогда третья точка зрения не совпадет с первой. Чтобы выяснить обоснованность тех или иных рекомендаций, В.Н. Зайцев, занимающийся проблемой техники чтения, сопоставил успеваемость учащихся 6-8 классов (отличников, хорошистов, троечников) со скоростью чтения этих же учащихся в третьем классе. Что же выяснилось? Те, кто стал отличником, читали к концу третьего класса в среднем 150 слов в минуту, хорошисты – 120 слов в минуту, Троечники – 80-90 слов в минуту. Следовательно, если мы хотим, чтобы наши дети занимались преимущественно на отлично, мы должны выполнять рекомендации В.А. Сухомлинского.

Содержание образования не сильно меняется, но каждый учитель должен выходить за рамки своего предмета, задумываясь, прежде всего, о развитии личности ребенка, необходимости формирования универсальных учебных умений, без которых ученик не сможет быть успешным ни на следующих ступенях образования, ни в профессиональной деятельности.

Переступая порог школы, ребенок сначала об этом просто не думает, а когда станет перед выбором, зачастую осознает, что и знания есть, и желание есть, но найти свою дорогу во взрослой жизни, стать нужным и полезным, состояться как профессионалу ему не так-то просто.

В связи с этим роль учителя начальных классов существенно изменяется в части понимания смысла процесса обучения и воспитания. Теперь учителю необходимо выстраивать процесс обучения не только как процесс усвоения системы знаний, умений и компетенций, составляющих инструментальную основу учебной деятельности учащегося, но и как процесс развития личности, принятия духовно-нравственных, социальных, семейных и других ценностей. Поэтому наряду с традиционным вопросом "Чему учить?", учитель должен понимать, "Как учить?" или, точнее, "Как учить так, чтобы инициировать у детей собственные вопросы: "Чему мне нужно научиться?" и "Как мне этому научиться?"

Вся деятельность учителя в школе всегда была в большой мере посвящена тому, чтобы пробудить в детских душах отклик на те мысли и чувства, которые вложил в свою книгу писатель. Как сделать так, чтобы прочитанное принесло юному читателю наибольшую пользу: обогатило его воображение, развило память и речевую культуру? Как сделать чтение процессом не только эмоциональным, но и обдумывающим? Этими вопросами задаются многие педагоги и ищут на них ответ. Да, в настоящее время нет единой методики чтения. По разным причинам эта методика распадается на три раздела: методику обучения грамоте, методику классного чтения и методику внеклассного чтения. Каждый из разделов существует как автономный комплекс знаний, умений и навыков и отрабатывается изолированно на разных уроках, разным учебным материалом и разными способами. Отсутствие четких взаимосвязей между ними снижает у младших школьников уровень владения чтением как видом речевой деятельности. Чтобы ликвидировать столь ненормальное положение, надо обеспечить полное соответствие целей и задач каждого из разделов обучения чтению, выдвинув основной целью в любом разделе формирование у детей типа правильной читательской деятельности..." – пишет Н.Н. Светловская в книге "Методика внеклассного чтения". Соглашусь с авторами и продолжу мысль сказанную великим М.В. Ломоносовым в своём «Кратком руководстве к красноречию» «необходимо приучать школьников не к слепому выполнению установленных догм, а к сознательному овладению умением мыслить, рассуждать, доказывать, убеждать». Этому должен учить учитель в школе и преподаватель в колледже, но для этого должны быть предпосылки, т.е. студент должен уметь читать бегло, правильно, выразительно, осознанно, чему его должны были научить в средней школе [5].

Ф.И. Буслаев – корифей русской методической науки считает, что «в образовании отечественного дара слова» должны помогать учителя всех предметов, научить говорить «...легко, благозвучно, ясно, определенно, с толком и со смыслом» И.И. Срезневский ставит вопрос о необходимости учить этому, прибегая к специальным упражнениям. ...легко, благозвучно, ясно, определенно, с толком и со смыслом» К таким

упражнениям он относит чтение, пересказы, переводы, изложения, неизменно сопровождаемые анализом языковых средств выражения мысли. Среди видов упражнений выделяется сокращенный пересказ, который, по мнению ученого, «важен для приучения отличать более важное от менее важного и неважного» [1].

Ценный вклад внес В.П. Шереметевский, разделявший взгляды своих предшественников. Его система взглядов основывается на объяснительном чтении «живого слова». Объяснительное чтение по В.П. Шереметевскому – это сознательное чтение, где учитель обращает внимание не только на выяснение содержания целого текста (о говорилось выше), но и на детали, которое способствует осознанию читаемого и ещё важно чтобы сам учитель владел выразительным чтением, т.е. голосом создавать образы, создаваемые автором. Все эти и многие другие методические детали необходимо знать современному учителю и тогда пойдет за ним маленький читатель. Ему будет интересен процесс чтения, познание нового, неизведанного, мир, хранящий в себе тайны, которые ему хотелось бы самому открыть [1]. Хотелось бы закончить разговор словами Л.В. Щербы из его статьи «Об идеально грамотном человеке», что настоящим образованным человеком, грамотным и культурным, становится тот, кто много читает.

1. Барина Е.А. «Методика русского языка» – М., 1974, – с. 139-142.
2. Сальникова Т.И. «Метод обучения чтению» – М., 2000.
3. Журналы: «Начальная школа, 2004, - №12.
4. «Первое сентября», 2004 - №23.
5. Светловская Н.Н. "Методика внеклассного чтения". – М., 1997. – с. 45.

Түйін

Бүгінгі таңда әрбір оқытушының құзыретті болуы – өзекті және қажет. Бұл мақалада әрбір оқытушының алдына білім беруде жаңа міндеттер мен оларды шешімін қалай табу жайында айтылады. Оқытушы өзінің дайындығын тексеру мақсатында автор тарапынан қызықты сауалнамалар ұсынылады.

Summary

Today the competency of every teacher is crucial and necessary. This article tells every teacher's new obligations and their solutions in education. The author suggests interesting questionnaires in order to let teacher to check his own readiness.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Б.К. Капанова, С.М. Джамилова, А.Макеева – аға оқытушылар

Қазіргі кезде жер шарының көптеген мемлекттерінде экологиялық білім беру және айналаны қоршаған сыртқы табиғи ортаны қорғаудың жалпы стратегиясы жасалынып, ал ол заңды түрде бекіді. Осыған байланысты іс-әрекетті үйлестіріп отыруы Біріккен Ұлттар Ұйымының білім беру, ғылым мен мәдениет (ЮНЕСКО) жөніндегі проблемалар дегейінде жүзеге асырылып отыруы тиіс.

1968 жылы Париждегі ЮНЕСКО-ның биокөңістік биоресурсын қорғау және ұтымды түрде пайдалану үшін үкімет аралық конференциясы шақырылып, онда «Адам және биосфера» деп аталатын бағдарлама қабылданды. Бұл бағдарламада бірінші рет экологиялық білімнің жалпы мазмұны, ең үздік қасиеті мен мән-маңызы көрініс тапты.

ЮНЕП-пен (Біріккен Ұлттар Ұйымының айналаны қоршаған сыртқы табиғи ортаны қорғау бағдарламасы) 1977 жылы Грузия астанасы Тбилисиде бірлесе өткізілген айналаны қоршаған сыртқы табиғи ортаны қорғау жөніндегі білім беруге байланысты бірінші Үкіметаралық конференциясы экологиялық білім мен тәрбие беру жұмысын одан әрі жетілдірудің елеулі кезеңі болды. Мұнда айналаны қоршаған сыртқы ортаны оқытуды ұлттық деңгейде кеңейте жүргізудің жалпылама көлемдегі стратегиясы қабылданды [2];

Жалпы “Кең дәлемдегі білім жүйесін” қалыптастыруды ЮНЕСКО өзінің стратегиялық міндеті деп есептеп, барлық білім беру жүйесінде адамзат баласына қауіп-қатер туғызып отырған айналаны қоршаған сыртқы орта табиғи ортаны қорғау проблемасына көп көңіл бөлу қажеттігін көрсетеді.

ЮНЕСКО-ның бас директоры Ф.Майор [3] өзінің бір сөзінде экология проблемасын барлық оқу бағдарламасына өзек етіп отырды. Экологиялық білім берді мектеп жасына дейінгі балабақшалардан бастап орта және жоғары оқу орындарына дейін оқыту мұғалімдермен басқару аппаратын бұған дайындау экологиялық проблемны шешудегі ең маңызды фактор болуы тиіс деп көрсеткен еді.

Экологиялық білім мен тәрбие берудің бірінші шарты; біздің ойымызша оқу-әдістемелік негіз. Олар

екі бағытта жүріп келеді. Бірінші бағыт – кейбір эколог-педагогтар экологиялық білім мен тәрбие беру жүйесіне “экология” деген ғылыми термин жеке өз алдына пән ретінде ерекше маңызы бар оқу тәрбие проблемасына кіргізілінуі керек. Екінші бағыт – экологиялық проблемалар – кең көлемде әрі пәнаралық мағынада ие болғандықтан барлық оқу жүйесіне арнаулы ретінде оқытудың қажеті аз. Өйткені орта және жоғары оқу орындарында оқылатын пәндердің (биология, химия, физика, география, гуманитарлы ғылымдар – қазақ тілі, шет тілі және т.б.) барлығы қазіргі кезде экологияландыру қажет деп тұжырымдайды [1].

Қазақстан Республикасының көптеген аймақтары экологиялық апат жағдайында тұр.

Экология ғылымы – айналаны қоршаған сыртқы табиғи ортаны қорғау ғылымының негізгі қайнар көзі. Айналаны қорашаған сыртқы табиғи ортаны қорғау ғылымын, оның қағидаларын, заңдарын биосфераны өмірлік қажеттілігімізге пайдалануда міндетті түрде орындау мәңгілік салауатты өмір сүру салтының ғылыми-практикалық негізі.

Мектеп пен арнаулы білім беретін оқу орындарында оқытылатын әрбір пәннің мұғалімі сол пәннің ғылыми негізіне сәйкес, биосфера және адам біртұтас экожүйе. Бұл экожүйені дұрыс түсініп, оның заңдылықтарын бұзбау, мәне осылардың барлығын ой елегінен өткізіп, экологиялық білім мен тәрбие жұмыстарының мазмұны мен мақсаты жүйелі түрде болашақ мұғалім-студенттерді айналаны қорғауға тәрбиелеу идеясымен сабақтасып жататыны осыдан [6].

Ресей федерациясында, оның мектептерінде экология жеке курс ретінде көп жылдан бері оқытылып келеді. Экологиялық білім мен тәрбие беруді айтарлықтай роль атқарылып келе жатқан ғалым-педагогтардың – В.М. Синкевич [2], Т.В. Кучер [4], И.П. Суравегинаның [5] еңбектерінің маңызы зор. Олардың ғылыми-әдістемелік еңбектерінде оқушылар мен студенттерге экологиялық білім және тәрбие беруде, олардың жас өмір ерекшеліктеріне, оқу пәндерінің мазмұны өте терең қазіргі кездегі ғылыми-педагогикалық талаптарға сай келеді [7].

1. Коналеарева И.Н. Экологические понятия, их системы и развитие в курсе биологии. ЛТПИ; 1979. – 87 с.

2. Турдыкулов Э.А. Экологическое образование учащихся в процессе изучения предметов естественно-научного цикла.

3. Болтаев А.Д. Пәнаралық байланыс арқылы оқушыларға экологиялық тәрбие беру. Диссертация жұмысы педагогика ғылымының кандидатын алу үшін.

4. Смаилова Қ. Экологиялық білім мен тәрбие және мектеп. Қазақстан мектебі. 1991. - №12. - 15-19 б.

5. Танабаев О. Мектеп және экология. Қазақстан мектебі. 1989. - №3. – 21 б.

6. Сарбебеков Н.С. Табиғат қорғауды негізгі заңдары. Биология және химия. 1997. - №3. – 21 б.

7. Бейсембаева А.А. Мектептегі оқу-тәрбие процессіндегі пәнаралық байланысы 24 лекциясы. – Алматы, 1991. - 4-9 б.

Резюме

Содержание данной статье рассматриваются актуальные на сегодняшний день проблемы основ, содержания целей экологического образования и воспитания. Отмечены основы экологической деятельности студентов как образовательной воспитательной системы ВУЗа.

Summary

The content of this article considers today's actual problem of basis, content goals of environmental education. There have been emphasized ecological activities of students as an educational system of HEI.

ШЕТ ТІЛІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДЕСІМ ӘРЕКЕТІ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Л.Ә. Бөлекбаева – оқытушы, ҚазХҚ және ӘТУ

Ұлтаралық және мәдениетаралық қарым-қатынаста әр халықтың тілі мен мәдениетіндегі ұлттық ерекшелікті есепке алу – тілді өзге тіл ретінде меңгерудің нәтижелі болуындағы басты шарттардың бірі ретіндегі әлеуметтік лингвистика мен лингводидактиканың басты салаларының қатарына жатады. Сонымен қатар, әрбір адам басқа мәдениет өкілімен тілдесу үстінде өзінің туған елінің мәдениеті атынан сөйлейді. Тілдесу үстінде адам өз халқының мәдениеті, ұлттық ерекшелігін тілдік бірліктер арқылы, әртүрлі тілдік құралдар мен ұлттық таным арқылы білдіреді. Сұхбаттық тілдесімге қатысушылар осылайша өздерінің тілден алған білімдерін де, өздерін де жеке тұлға ретінде көрсетуге мүмкіндік алады.

Демек, студенттердің тілдесім мәдениетін қалыптастыру – аса маңызды міндет. Тіл меңгерту үрдісінде қазіргі ғылымда кең қолдау таба бастаған лингвоелтану, лингвомәдениеттану құзіреттіліктерін қалыптастыру, сол арқылы тілдесімге шақыру. Бұл міндетті жүзеге асыру диалогтарды пайдалану қажеттігін алға тартады. Диалогтарды тіл меңгертуде пайдалану – өзіндік күрделілігі бар мәселе.

Адам тілдесу барысында әр түрлі көмекші құралдарды да пайдаланатыны белгілі. Сондықтан тілдесім үстінде көмекшілік қызмет атқаратын ым, қимыл, ишара мәселелері туралы, олардың диалог мазмұнынан алатын орнын, қазақ тіліндегі ерекшеліктеріне де мән беруді талап етеді.

Қазіргі кезде өзге тілге үйретуде көбінесе, ауызша тілдестіруге мән беріліп жүр, осы күнге дейін өзінің мән-маңызын жоймаған әдіс-коммуникативтік әдіс. Бұл әдістің негізін Е.И. Пассов салды [1, 23]. Бұл әдістің негізіне коммуникативтік лингвистика, психологиялық әрекеттесу теориясы, мәдениеттер сұхбатында жеке тұлғаның белсенділігін дамыту мәселелері де енді.

«Тіл білімі сөздігінде»: «Диалог (сұхбат (грек, dialogos-әңгіме, сұхбат). Диалогтық сөйлеу (сұхбаттасу) өзара тілдесу негізінде ауызша, ауызекі тілде сөйлеу формасы. Диалогтық сөйлеу ауызша, ауызекі сөйлеу сипаты сөйлеуші мен тыңдаушының тікелей байланысынан туатын, сондай-ақ Адресат пен Адресанттың (Л.П. Якубовский бойынша) жалпы ортақ апперцепциялық базасы болатын коммуникацияның вербалды құралдарының рөлін атқарады. Осыған байланысты. Диалог сөйлеуге құрылымдық жағынан толықсыздық репликалар байланысы тән (сұрақ/жауап, қарсыласу/келісу, тіл мәдениеті, толықтыру, қайталау т.б.)», – деп жазады [2, 107 б.].

Тілдесім зерттеу бүгінгі таңдағы коммуникативті лингвистиканың негізгі нысанына айналып отыр. Күннен күнге тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алысатын саналы әрекет түрінде жүзеге асатындығы нақтыланып келеді. Тілдесімді зерттеудің артықшылығы мынадай екі белгісінен көрінеді:

- тілдесімде әрбір сөйлесімнің авторы және нақты тыңдаушысы бар;
- тілдесім психологиялық деңгейде стимул мен реакция болып бір-біріне бағытталған сөйлеу кадамдарына байланысты орнайды.

Сонымен тілдесім сөйлеушілерді бірінен кейін бірін сөйлете беру емес, ол автор мен тыңдаушының арасына қарым-қатынас орнауына себеп болатын коммуникативтік жағдаят, прагматика үшін маңызды – тыңдаушының сөйлеу актісі мен оның коммуникативтік интенциясына негізделген – тыңдаушы реакциясы деуге болады. Тыңдаушының реакциясы диалогты құрайтын әртүрлі мақсатты анықтайды. Әртүрлі мақсаттың үйлесуі арқылы тілдесім қалыптасады. Тілдесімді бір ғана мақсат құрай алмайды, сондықтан әртүрлі тілдесім түрлері, мысалы, тілдесімді бастаушы тілдесім түрі өтініш білдіруден немесе қажетті хабарды алудан басталғанмен, бұл тыңдаушының әртүрлі реакциясын тудырып, қарым-қатынастың орнауына себеп болуы мүмкін, себебі, сөйлеушінің тыңдаушыға бағытталған сөзі оның өзіне қайта оралатын қоздырғыш түрткі.

«Тілдесім» терминіне ғалым Ф.Оразбаева былай деп сипаттама береді, «Тілдесім – адамдардың қоғамдық-әлеуметтік өмірде бір бірімен тіл арқылы қарым-қатынасқа түсіп, өзара пікірлесуінің нәтижесінде бірінің ойын бірі ауызша да, жазбаша да түсінуі және оған жауап қайтаруы» [3, 120 б.].

Тілдесім ұғымына екі адам сөйлесетін сұхбат та, үш адам сөйлесетін трилог та, үштен көп адам тілдесетін полилог та кіреді.

Тілдесе отырып адам өзінің қайғысымен, мұңымен, қуанышымен, өміріндегі сәтті, сәтсіз жайттармен, басқаша айтқанда, сезімдерімен бөлісе алады.

Білім беру, оқыту, білімді насихаттау, білімді алу сияқты өзекті мәселелер-тілдеспей шешілмейтін мәселелер.

Адам тілдесімге түсу үшін ең әуелі ойлай және сөйлей білу керек. Басқаша айтқанда, өзінің ойына елгенін екінші тыңдаушы жаққа айтып бере білуі тиіс.

Тілдесімдегі сөз бастаушы адам әңгімені өз қолына алады: сөз туғызу ниетін таңдау, сөзді қосымша ақпараттармен, дәлелдермен байытып отыру, әңгіменің жүрісіне, сөз, сөйлем құрылысына әсер ету-бәрі соның қолында болады.

Тілдесім түрлері – мақсаттардың өзара үйлесуі арқылы анықталады. Тілдесім жауапты алмай тынбау, қайтседе де қажетті хабарды біліп барып аяқталатын сұхбаттық тілдесімнің хабар алу, жалыну/өтіну түріне жатады. Әртүрлі мақсат әртүрлі сөйлеу жағдаятын жасайды. Бұл тілдесімнің түрленуіне де әсер етеді. Мысалы, И.П. Святогор с тілдесімнің құрылымына байланысты оның төмендегідей түрлерін ұсынады:

- 1) жұпты сұхбаттық тілдесім, екі коммуникант арасындағы тілдесім;
- 2) параллель тілдесімге үш-төрт коммуникант қатысуы мүмкін;
- 3) полилог – бірнеше адамдардың арасындағы әңгіме.

Қарым-қатынас үстіндегі тілдік және тілдік емес факторлардың өзара байланысы диалогтің шекараларын, ең төменгі түрін, құрылымын, сонымен қатар лексика-грамматикалық бірліктердің қызметін анықтауда үнемі басшылыққа алынады. Отандық тіл білімінде осы салада диалог типологиясын жасаған Г.С. Иманғалиева диалогтің тақырыптық сипатына қарай хабарламалық, прагматикалық, модальдік деп үшке бөледі [4]. Бұлар өз тарапынан әңгімелесу, хабарласу, сұрасу, сұхбаттасу, хабарлама жасау, түсінісу, пікірталас, ұрыс, талқылау, өтініш, түрткі жасау, қорытындылау, мақұлдау, сәлемдесу, қоштасу сияқты түрлеріне жіктеледі.

Хабарламалық диалогта көбіне коммуникацияның басталғанына дейін әңгімелесушілердің біріне белгісіз жаңа мәлімет болады. Сондықтан олар жайбарақат күйде, орта темпте өтеді. Бұл диалог түрінің мақсаты коммуникативті акт процесінде жаңа мәлімет алу болмаса мәлімет беру болып табылады. Зерттеуші хабарламалық диалогтың сипатына қарай мұнда әңгімелесу, хабарласу, сұрасу және түсінісу сияқты диалогтың түрлерін жатқызады.

Тілдесімнің әр түрлі болуы оның күрделілігімен сипатталады. Мұны сұхбаттық тілдесімнің ұзақтығымен, жағдаят пен контекстің әсерімен, әңгімелесушілердің санымен түсіндіруге болады. Дегенмен, тілдесім өз құрамындағы әртүрлі бағыттағы репликалардың сипатымен күрделенеді. Ал, тілдесімнің прагматикалық түрінде әртүрлі сөйлеу интенциясы бар сөйлесімдердің бір ізділігі байқалады. Мұндай тілдесімнің мақсаты тыңдаушыға анық әсер ету. Бұл дегеніміз, пікірталас, ұрыс, талқылау, өтініш, түрткі жасау, хабарлама жасау.

Модальдік диалогта объективті шындықтың саналы көрінісі беріледі. Бұл диалог-мақұлдасу, диалог-қорытындылау, диалог-сәлемдесу, диалог-қоштасу.

Ал, Э.Ю. Сосенко ынталандырушы репликалардың үш түрін бөліп көрсетеді [5]:

- мәліметті хабарлау;
- мәлімет сұрау;
- әрекетке итермелеу.

Осы мәселені сөйлеуші мен тыңдаушы грамматикасының өзара қарым-қатынасы тұрғысынан қарастырған В.В. Бузаров реплика-стимул сөйлемнің кез келген құрылымды-функционалды түрінде бола алатынын айтады [6]. Бұл хабарлы, сұраулы, бұйрықты және лепті сөйлемдер болуы мүмкін. Мәселен, сұрақтық қай қайсысы болса да, мейлі ол жалпы сұрақ болсын, ия арнаулы сұрақ болсын, ол жауап талап етеді. Себебі сұраулы сөйлемдер айтушыға анық болмаған белгісіз, немесе күмәнді пікірді анықтау мақсатында қолданылады. Сондықтан сұраушы жауап алғанда ғана өз мақсатына жетеді, пікір толығыады. Сөйтіп, сұраулы сөйлем адамдардың бір-бірімен тікелей қарым-қатынас жасауына мүмкіншілік береді. Сонымен сұраулы сөйлемдердің осындай функционалды қасиеттерін ескере отырып, В.В. Бузаров кез келген сұрақ түрі: жалпы, альтернативті, бөлшекті және арнаулы сұрақтар стимул болады деп есептейді. Жалпы, автор ауызша қатысымның формасы ретінде диалогтық тұтастықты – бірін-бірі ауыстырып отыратын репликалардың жиынтығы деп алып, олардың құрылым, семантика және қызметі жағынан да өзара байланысты екенін талқылайды.

Тілдесімнің көбіне дәстүрлі реплика-сәлемдесуден басталады. Сосын әңгіме желісіне қарай қажетті реплика-ниет, реплика-сұрақ, бірдемені хабарлайтын реплика, қайталаумен қайта сұрайтын және т.б. репликалар болуы мүмкін. Әрине әңгіменің ары қарай қалай өрбитіндігі реплика-реакцияға да көп қатысты. Егер екінші коммуникант диалогтың жалғасуын ынталандыруға жеткіліксіз, тек біржақтама (Иә. Жоқ. Білмеймін.) жауап берсе, онда диалог қалыптаспайды. Коммуникативті актінің пайда болуында белгілі жағдай мен алғы шарттар маңызды роль ойнайды. Сондай-ақ, оның жүзеге асуы үшін коммуниканттардың психологиялық жай-күйі де ескеріледі.

Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияның қай-қайсысы да тек тілдесім арқасында өмір сүреді. Тіл үйрету мен меңгеру ісінде – тілдесіммен жұмыс ерекше мәнге ие болады. Тілдік қатынас қатысымдық тұлғалар арқылы жүзеге асады.

Демек, тілді үйретуде, сөйлеуде тілдесімнің алатын орны ерекше. Олай болса, дұрыс сөйлеу әрекетіне көңіл аудару қажет.

1. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 22 с.

2. Тіл білімі сөздігі (Жалпы ред. Басқарған проф. Сүлейменова Э.Д.) – Алматы: Ғылым, 1998 – 540 б.

3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 272 б.

4. Иманғалиева Г.С. Типология диалога: дисс. ... канд.филол.наук: 10.02.20. – Алматы, 1999. 1988. – с. 117.

5. Сосенко Э.Ю. Коммуникативные подготовительные упражнения. – М., 1979.

6. Бузаров В.В. Некоторые аспекты взаимодействия грамматики говорящего и грамматики слушающего в английской диалогической речи. – Пятигорск, 30

Резюме

Данная статья рассматривает формирования диалогической речи в коммуникативном плане. Означает те функций, которые выполняют номинативные единицы в высказываниях. Рассмотрение диалога в функционально-семантическом плане подразумевает рассмотрение диалога в аспекте актуального членения. Также в статье рассматриваются вопросы формирования коммуникативной деятельности студентов на уроке иностранного языка.

Summary

This article considers the formation of dialogue speech in terms of communicative speech. It defines those functions, which perform nominative units in statements. Consideration of the dialogue in terms of functional and semantic dialogue involves consideration of the dialogue in terms of actual division. Also the article deals with the formation of students' communicative activity on the lesson of the foreign language.

TECHNIQUES IN TEACHING VOCABULARY IN BEGINNER CLASSES: COGNITIVE LINGUA-CULTURAL BACKGROUND

Yakup Doganay – *faculty of Philology, M.A. English Instructor, Süleyman Demirel University*

Abstract

Foreign language teaching according to the requirements of Intercultural Communicative Competence has gained great importance. During Intercultural Communications the communicators exchange their ideas, cultures, mentalities, etc. Satisfying communication at any level cannot be imagined without using words. Words are the symbols and carriers of the messages, ideas, cultures, objects, etc, in any language that they represent. Therefore, that new paradigms and parameters should be taken into consideration in teaching vocabulary for appropriate and effective intercultural communication is of crucial importance. This article is dedicated to emphasize and discuss the importance of cognition and acquisition of socio-cultural and lingua-cultural background of words in teaching vocabulary, in modern language education.

Key Words: language education, vocabulary teaching, cognition, intercultural communicative competence.

Introduction

The importance of vocabulary teaching has long been discussed. Knowledge of semantics, socio-cultural backgrounds of words and the ability to access that knowledge efficiently for correct communication especially for intercultural communication by not causing some misunderstandings are recognized very important factors in using target language. Although progress in vocabulary knowledge and cognition occurs rapidly and almost effortlessly for some children, the rate at which word meanings are acquired can vary greatly. Many children with reading and speaking problems have poor vocabularies, and the gap between the vocabulary they need and they have widens as the time passes. The **first step** in teaching vocabulary for teachers is to teach the relationships among the most common letter combinations and sounds, 'pronunciation'. The goal of the **second step**, which is intended for students, is to promote fluency in recognizing words and their meanings, 'semantics', and cognition of socio-cultural background of the words. The **third step** seeks to build up the vocabulary knowledge of students, 'morphological structure' and use of the words in communication and also for intercultural communication in case necessary.

We think schools, courses and also universities now do little to promote vocabulary development, particularly in the critical years before 3rd grade. Four skills; listening, speaking, reading, writing and knowledge of grammar are emphasized, but there is little emphasis on vocabulary. Vocabulary learning/teaching is not simply a matter of 'matching up words in native language with their equivalences in target language. The role of education in vocabulary acquisition has been the subject of many debates. Students who do not learn grammar along with vocabulary or words with their cultural background will not be able to use language for communication effectively and appropriately. Some competent teachers argue that much vocabulary acquisition results from literacy and reading a lot rather than from direct instruction. However, it is obvious that a great deal of vocabulary acquisition occurs before children become literate, and before they read books that introduce unfamiliar vocabulary. Much evidence indicates that vocabulary is acquired mostly in the same order by most of the children. The existence of empirical vocabulary norms indicate that some words are acquired later than others.

When we, language teachers' come together for professional discussions, they raise such questions:

- Which English words do students need most to learn?
- How can we make those words seem important to students?

- How are so many needed words to be taught during the short time, our students have, for English lessons?
- What can we do when a few members of class already know words that the others need to learn?
- Why are some words easier than others to learn?
- Which aids to vocabulary teaching are available?
- How can we encourage students to make more responsibility for their own vocabulary learning?
- What are some good ways to find out how hominy words the students have actually learned?
- How can we enable them to cognate the cultural backgrounds of the words for correct communication?

And so on.

In short, vocabulary development and acquisition are both important and unfortunately ignored. Can we educators do better, or are we simply bumping into constitutional limitations that are beyond the power of schools to affect? We are going to summarize a few points that support the argument for an increased emphasis on vocabulary teaching and suggest the need for a more teacher-centered and curriculum- structured approach to ensure adequate vocabulary development.

Vocabulary lessons for the first stage

While teaching our students, we must take care of their learning of words in their own language too. It is not claimed that their parents introduced them the words with their meanings as in the schools. So they remember each word with a condition and context used or ordered by their parents as in 'Grandmother has gone, but we'll go to the window and wave goodbye' the child will remember the word 'window' with this condition. As we see here the child learns the word 'window' along with an event representing the word's cultural, situational and social background. So, he remembers this word not just as part of house consists of frame and glasses but also with its associations. Therefore in our language lessons to have our students to be able to acquire these associations we should do something else to be noticed about vocabulary learning in and out of the class. At first lessons, 'the realia' can be used to teach students words. This works in this way, at first classes we can choose some basic words that students can 'see', if possible, and also 'touch' in the classroom. To enable our students grasp the meaning of the word we should try to use as many 'senses' as possible.

1. **Isolation:** This step includes introducing each word first in isolation and having our students repeat after us before writing and presenting on the blackboard. 'Sense of hearing.'

2. **Moving from isolation to introduction:** At this step we write the words on the board and make our student repeat after us until we are satisfied about their pronunciation. Then let them read / pronounce the word one by one. This activity let you know your students strength in pronunciation. 'Sense of hearing and sight.'

3. **A look at a textbook lesson:** Suppose that we are about to teach from one of many textbooks where a vocabulary lesson looks more or less like this.

Boy	Girl	Wall
Clock	Picture	Window
Door	Person	
Floor	Room	

In general the words are given in a text like the following with a special picture including the all of them in.

This is a picture of a 'room'. The room has a 'door' and two 'windows'. There is a 'clock' on the 'wall'. There are two 'persons' in this room. The 'girl' is sitting near the door. The 'boy' is sitting near the clock.

That is how a page may look in a fairly a typical textbooks. Giving definitions of vocabulary is just part of a lesson to be dealt with in a short time.

4. **Providing multiple opportunities to learn and to expand on meanings:** Some various useful techniques may be applied to make the definitions of the words clear and familiar to the students.

• **Showing the meanings of the words:** The teacher must provide definitions in English, using words that students can understand. S/he can perform some activities that make the meanings of words be understood by students.

- Using pictures, flash-cards to show the meanings of words. 'Sense of sight.'
- Using real items of words. This always is not possible, but when possible more useful then pictures. 'Sense of sigh'
- Using mime and body gestures.
- Giving the definitions/meanings of words in students' mother language. We do not suggest it.
- Use of easy words to give the definitions of words. Possible.
- **Using some commands** like 'look at', 'point at', 'show me', 'touch', 'go', etc. E.g.: look at the window,

look at the blackboard, look at the ceiling, look at the lamp, look at the posters, point at the window, point at the floor, point at the desk, show me your pencil, show me your book, show me your eraser, touch your hair, touch your desk, touch your nose, touch your hand and so on. 'Sense of hearing', 'sight' and 'touch' all together and also involving.

All of these activities are just for students to get the meanings of the basic words in elementary level. Thus, those activities are not enough for them to master and gain the words. We haven't created yet in the students' mind a feeling of **need** for each of those English words. When a student feels no real **need** to learn something, a feeling of need must be created by teacher. To create in students' mind a sense of personal need for a foreign word, it is not enough to say 'Here is a word to learn.' 'Here is what word means.' 'The word will be useful for you someday.'

Creating a sense of need for a word

What is real need or personal need in relation to vocabulary learning? If a student feels he must learn new word successfully to please his teacher, parents or to pass the examination, this is not the real sense of need. The efforts which were done for these purposes did not produce the ability to communicate. We admit that, it is usually not possible to create in a classroom the same conditions that produce successful vocabulary learning outside the school. It is especially impossible to create again the conditions that once helped the students learn fundamental vocabulary in their mother tongue during their lives and experiences. When we have noticed certain facts about vocabulary learning outside the class, we can make some use of those facts while developing techniques for the classroom to cause our student to feel the need of vocabulary.

1. **Use of words for communication:** The teacher can introduce a very short dialogue in which members of the class are identified according to their location (near the **door/window/clock**, etc. **wearing clothes** or the students with **other features**.) Eg.;

Teacher: I am thinking of a boy. He is near the **clock**.

A student: are you thinking of _____?

or

Teacher: I am thinking of a girl in a blue dress.

A student: Is she near the **window**?

Teacher: No, she is near the **door**.

A student: Are you thinking of _____?

2. **Drawing:** We can have our students draw some pictures of the words or describe pictures including the words that we have already introduced. When the pictures are not ordinary but little bit strange and unusual, this activity will be much attractive for the students.

3. **Writing and homework:** Giving each word to be written 5-10 times and used in sentences to strengthen the students' gaining the words and their associations or in other words semantics and not to forget them.

The techniques described in second chapter encourage students to use new vocabulary through such activities as the following:

- Guessing games in which members of the class are identified by location and by clothing.
- Actions that are performed in response to commands.
- Drawing of pictures by students to match descriptions with the objects in English.
- Discussions of pictures drawn by members of the class.
- Using the words in their communications appropriately.
- Writing and using the words in sentences.

Such techniques require no special equipment or material, and they give students personal reasons for feeling that English words are necessary for communication.

Conclusion

That the language and culture are two inseparable notions is an undeniable reality. This reality has been mentioned by numerous scientists such as Wittgenstein (1980), Saussure (1966), Foucault (1994), Dilthey (1989), Von Humboldt (1876), Adorn (1993), Davidson (1999), Quine (1980) and Chomsky (1968). Words are part of any language and can not be neglected in language teaching. Words' semantic and morphological structures, somehow, have not been arbitrarily but very neatly developed along with the history and socio-cultural background of any language. Consequently in teaching words, just the matching the words with their meanings in target language is not enough especially for right intercultural communication. Because 'in communication 'the concepts and associations (socio-cultural backgrounds) can find their way to come to the existence through words' (Marazova, 2003: 130).

1. Dale, E. (1965). *Vocabulary measurement: Techniques and major findings. Elementary English*, 42, 895-901, 948.
2. Davis, F. (1944). *Fundamental factors of comprehension in reading. Psychometrika*, 9, 185-197.
3. Karlsen, B., & Gardner, E.F. (1995). *Stanford diagnostic reading tests (4th ed.)*. San Antonio, TX: Harcourt Brace.
4. Russell, W.F. (1989). *Classic myths to read aloud*. New York: Three Rivers.
5. Shaughnessy, M.P. (1977). *Errors and expectations: A guide for the teacher of basic writing*. New York: Oxford University Press.
6. Stahl, S.A. (1999). *Vocabulary development*. Cambridge, MA: Brookline.
7. Thorndike, E.L. (1917). *Reading as reasoning. Journal of Educational Psychology*, 8, 323-332.
8. Anglin, J. M. (1993). *Vocabulary development: A morphological analysis. Monographs of the Society for Research in Child Development, Serial No. 238*, 58.
9. Beck, I., and McKeown, M. (1990). *Conditions of vocabulary acquisition*. In R. Barr, M. L. Kamil, P. B. Mosenthal, and P. D. Pearson, (Eds.) *Handbook of Reading Research, Vol. 2*, (789-814). New York, N.Y.: Longman.
10. Carroll, J. B., Davies, P., and Richmond, B. (1971). *The American Heritage word frequency book*. Boston: Houghton Mifflin.
11. Dale, E., and O'Rourke, J. (1981). *The living word vocabulary*. Chicago: World Book/Childcraft International.
12. Elley, W. B. (1989). *Vocabulary acquisition from listening to stories. Reading Research Quarterly*, 24, 174-186.
13. Gregory, D., Earl, L., and O'Donoghue, B. (1993). *A study of reading recovery in Scarborough: 1990-1992. Publication #92/93-15*. Scarborough, Ontario: Scarborough Board of Education.
14. Hart, B., and Risley, T. R. (1995). *Meaningful Differences in the Everyday Experience of Young American Children*. Baltimore, Md.: Paul H. Brookes Publishing Co.
15. Pinnell, G. S., Lyons, C. A., Deford, D. E., Bryk, A. S., and Seltzer, M. (1994). *Comparing instructional models for the literacy education of high-risk first-graders. Reading Research Quarterly*, 29, 9-38.
16. Humboldt, K. W. (1876). *The heterogeneity of language and its influence on the intellectual development of mankind*.
17. Foucault, M. (1994). *The Order of Things: Archaeology of the Human Sciences*. USA: Vintage Books.
18. Dilthey, W. (1989). *Introduction to the Human Sciences: An Attempt to Lay a Foundation for the Study of Society and History*. Wayne State University Press.
19. Adorn, T. (1993). *The Culture Industry: Selected Essay on Mass Culture*. Rutledge.
20. Chomsky, N. (1968). *Language and Mind*. Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
21. Davidson, D. (1999). *The Philosophy of Donald Davidson*. (Ed) Lewis Edwin Hahn. Illinois: Open Court Publishing Company.
22. Quine, W. V. (1980). *From a Logical Point of View: Nine Logico-Philosophical Essays*. Harvard University Press.
23. Saussure, F. de. (1966). *Course in General Linguistics*. Edited by Charles Bally, Albert Sechehaye collaboration with Albert Riedlinger. Translated by Wade Baskin.
24. Wittgenstein, L. (1980). 'Culture and Value.' (Trans. by Peter Winch) Chicago: Chicago University Press. 84.
25. N.N. Marazova, (2004), *English Lexicology*, Drofa Publishing House, Moscow.

Түйін

Бұл мақалада автор тілдегі сөздердің орны мен халықаралық мәдени қарым-қатынаста ағылшын тілін үйретуде олардың лингво-мәдени және әлеуметтік-мәдени негізін ескере отырып лексиканы оқытудың маңыздылығын ашуға тырысады. Автор лексиканы үйретудің нақты жолдарын береді. Лексиканы үйрету кезінде үй тапсырмасы да назардан тыс қалмағанын байқап отырмыз.

Резюме

В этой статье автор пытается рассказать о важности слов в языке и значимости преподавания лексики в изучении английского языка принимая во внимание их лингво-культурные и социо-культурные аспекты для успешной межкультурной коммуникации. Он дает несколько конкретных и практических путей в преподавании лексики. Как мы видим, также не осталось незамечанным использование домашнего задания в преподавании лексики.

Resume

In this article author tries to mention about the place of words in a language and the importance of teaching vocabulary with their **lingua-cultural and socio-cultural backgrounds** in teaching English for successful **intercultural communication**. He gives some concrete and practically usable ways in teaching vocabulary. The use of homework has not been also neglected to be mentioned in teaching vocabulary.

ABOUT PECULIARITIES OF THE MASTERING OF THE INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AT SOME EDUCATIONAL INSTITUTIONS

A.A. Shaukhanov – *candidate of the pedagogical sciences,
assistant professor of Taraz state pedagogical institute*

It is important not simply to feed of the hungry by the fish,
the main - teach his to caught it.
If you will give him a fish, that will help only once,
but if teach to caught, that feed lifelong!

The main purpose of the modern school is concluded in efficient issue the most valuable and **actual experience**, accumulated by previous generations so that pupils have been able greatly qualitative **to possess it**. Herewith, advancing on the way of the reduce knowledge, they for long years **have saved the love to education**, have been able **to find own "I"** in this world, greatly packed **to reveal it's personal potential and realize it** with the profit for himself and a society. The approximate ideal there is beside many teachers, but real practice of the education too powerfully disperses with such **valuables target installation**. The school as before else remains to be oriented on the development knowledge of skills and habits, methods of the education in basically reproductively, but an interaction of the teachers with pupils often directly.

The modernization of the education is not possible without any clear answers to the key questions of it's building: **for what** (the purposes and values), **that** (the content) and **as** (technologies) necessary to teach growing the generation. Exactly the mastering and the efficient usage the educational technologies capable to do the most contribution, both in the modernization of the education, and in an increasing of the quality of education.

Any an area of the school knowledge presents itself the educational **minimum of the content** (the standard) of corresponding of the sciences and art (the culture), which necessary to adopt on determined step of the education.

The modern stage of the development of the school is characterized increasing creative activity of a teacher. Exists certain "blast" of pedagogical ideas, discoveries, decisions of difficult problems of the education of personality. That fact that in a center of attention of a teacher turned out to be the pupil, his internal world, requires from each teacher of high level of the pedagogical skill, after all "defect child - his value, not revealed by the teacher". Any pedagogical technology must be a re-interpreted by the teacher and is painted by creative and emotional attitude to his a deal and sincere love to children.

The particularities of the mastering of the new educational technologies:

- a development of the project, program, stages of transformed the action on mastering by group of educational the technology;
- graduality, an evolutionary work with the teaching staff;
- overcome of the conflicts through realization on the debated platform of the cultural organized communication.

V.V. Guzeev, A.S. Sidenko write: "In get prettier group on the debated platform activity teacher and managers on permit conflict passes following stages:

- beside participant of the debates is formed positive motive on searching for of the permit to problem-solving situation;
- are created the positive psychological climate for searching for of the possible decision to account of the unwinding of the communication processes;
- are entered rules of the discussion (the debates);
- are listened the alternative standpoints;
- are realized arguments, costing for angel of approach to decision of the problem;
- are discussed arguments, are searched for reason for association (to account of the principle of the addition, revision) alternative standpoints;
- is formulated integral standpoint;
- are participants to reflexon cause of the process of the reception of decision and got conclusion.

To get the results of the mastering by pedagogical group to educational technology, it is necessary to create in group a good climate, develop the initiative and creative mindset teacher" [1, p. 179], – continue to researchers. This necessities condition that teacher can self-determinate to unwinding in school innovative processes, to professional growing in the field of qualitative change of the scholastic-educated of the process. The teacher at this stage it is important to see and feel support of the administration and that particularly it is important, beside it must appear the motive to mastering of the new educational technologies.

The following moment – a making the command of the teachers, who can become the leader in unwinding innovative processes in school it's problems: find "carrier" (the author) of the educational technology, reveal as a result of studies of the scientifically-methodical literature of the technological description of the educational technology, which pedagogically reasonable introduce in life of the school; master it and create the sample of the work on chosen technologies).

Hereinafter necessary to create, adapt the program "germinations of" the educational technology in holistic pedagogical group with provision for individuality each teacher, gradually come to condition of success, to mechanism of the mastering of educational technology. When mastering by group of the educational technology can appear the different difficulties on each stage of the given process. The specialists note the advantage of the transition from subject-object relations to subject-subject, supposing that under the first type of the relations is realized linear administration, usually suppressing initiative and creative thought of the teachers.

At second type of the relations the teacher becomes to the subject of the activity on mastering of the new educational technology. He sees the purpose of its activity, presents it's results, realizes the program of it's achievement (that, as, in what sequences, by means of what he will realize). He is capable to find in its experience "island of" activity of the new type (the elements of the new educational technology) and "increase" them before mastering of the holistic educational technology.

Introduction of concrete technology of the education in any school most often comes of participation themselves authors and their followers. It is required it is enough long period of adapting of the teachers to technologies of the education for it's using when learning concrete scholastic subject. Regrettably, modern pedagogical faculties of the high school do not prepare their own graduates to work in mode of the technologies of the education. The future teacher practically do not know of the particularities of the technologies of the education, more so **peculiarities of their exhibit to concrete scholastic subject**. So, in this problem by the most weak section remain the teacher of the school.

Sh.T. Taubaeva characterizes the experience as follows: "the experience is a facility of the cognition and criterion of the truth, result of the merging in dialectical unity and interactions of the theory and practical persons. Here follows that pedagogical experience is transformed by people by objective experience. Forming beside the teacher of the qualitative new experience and is understood by us as transformation objective existing (exactly objectivity and there is main sign of the experience, giving the key to cognition of the laws of the reality) of the experience in new form of it's development: leading pedagogical experience" (LPE).

Hereafter, the scientist writes: "...this work on study, generalization and usage LPE is a component part of the methodical work, directed on increasing of the qualifications of the teacher, analysis of the experience expects, first of all, a study of the essence of the leading idea. Beside them (the creative teachers – revision SH.A.) is formed clear belief about stages of the work on planning of given the activity.

1. The choice of the objects of the study and development of the standards of the judgment of efficiency of the experience.

2. The determination of the stage of studying of an experience and determination of the concrete problems of the work with account that that proceeded to it and that for to it must follow.

3. The planned accumulation of the actual material, a collection of the information on all marked to questions.

4. The analysis and generalization of the collected material, collation of got the conclusion with positions of the modern pedagogical theory for the reason of the discovery of the scientific value of the studied experience and determinations of the sphere of it's introduction: a registration conclusion, estimation of the experience with standpoint of the development of the pedagogical theory and stating of the new problems; preparation of recommendations, order of the scheduling the plan of studying, generalizations and spreading LPE, need of the revealing of the problem, corresponding to need of the school, a determination of the teachers, whose experience on separate questions will be studied for the reason issues it's others and so on" [2, p. 15, 57].

As the practice of the schools shows, a process of the use educational technology often meets on it's way determined difficulties, particularly concerning initial stage of the process, the most complex and unpredictable, which in pedagogical literature is named **introduction identified and mastering**.

As is well known, purpose of the pedagogical technologies and any innovations consists in that to in good time and be effectively used both in school ambience, and on the other steps of the educational system state.

As a rule, scholastic group fights back introduction of an innovations in scholastic process. Than more not ready pedagogical collective to meeting of the educational novelty, that more time will occupy the stage of the mastering technology beside group. Obviously, young teachers more receptive to innovations, than teachers of average and elderly age, got accustomed to work on traditional, produced scheme.

B.Santo nonsusceptibility of the environment to the new considers as intrinsically inherent to it characteristic, he writes: "That resistance, often even hostile reaction, which meets the ambience a new thought, follows to consider the objective factor. Consequently, companion (satellite) of the innovation is a danger of the potential conflict" [3].

About stage of the mastering of technologies H.Liymets writes: "If some pedagogical innovation sharply disagrees the former style of the functioning of the teachers and pupils then to more deep it's introduction in school practice possible to proceed only then, when whole style of the scholastic work will greatly changed" [4].

Innovative ideas grow old, due to stillness of thinking of an administration and pedagogical staff of the school, which follow the outdated logic. Innovations it is difficult entrench in area of the school of education. But when due to effort from outside, pedagogical practice takes change, they already, as a rule, grow old.

As of K.Angelovski, approximately 51% teachers ready are comprised of an innovative activity that is identified "without brakes" and as much as, at least once, on the first time, in a reserved manner, mistrustful, but occasionally openly hostile pertain to innovation.

Sh.T. Taubaeva, S.N. Laktionova keep the following position: "Efficient decision of the modern social problems of the development of the system of the education possible at this moment only at orientation on permanent transformation of the pedagogical theory and practice, on development and realization of an innovative approach to education and upbringing of the growing generations, as well as active position participant of innovative processes, first of all, an organization of the education, development of an innovative potential", and hereinafter specialists confirm that for efficient work in the future individuals must gain in school following skills and habits:

- an initiative, cooperation, work in group, a mutual education, estimation, communication, skill logically to think, decision of the problems, decisions making, reception and usage of an information, planning, skill to learn, multicultured skills [5, p. 131, p. 168].

V.V. Guzeev, A.S. Sidenko, Z.A. Abasov oppose the act of innovations in educational process, preferring an introduction a mastering, as activity voluntary, motivated and intrinsically taken. At the same time point out that the introduction of the new knowledge, it is necessary to consider two things: the innovative potential of the ambience (including educational institutions), and the interest of participants in innovative activities, that is to say teachers, in innovations. The introduction, by their definition, the process of violent, involving conflicts and contrary to the democratization of the school life and the modern society in general. Exactly for this reason, act of the introduction comes across on a resistance of the teachers, standing it outside of the frames of the traditional school.

The specialists have defined two groups of the problems, in accordance with introducing of the innovations in the educational process:

- the mastering of the educational technology by teachers and an introduction it in the practice of the functioning of the schools;

- the preparation of pupils to teaching in condition, when teachers use a new educational technology.

The authors have defined the measures, connected with the permit of the problem on an involvement of the teachers in process of the innovative activity. Upon their opinion, the measure data will promote more certain and more quick passing by teachers of the stages of the introduction, mastering, stable of the usage of the technology:

A) the granting teachers to full an information about the purposes introduced innovation, expected results and functional duties of the innovators;

B) the connection of the teachers already at the stage of the decision a making to discussion given a question and account of the whole spectrum of the opinions;

C) differentiated a work with the different groups of the teachers with depending on their resistance to an innovation;

D) the material, financial and psychological support, the formation of the positive motivation of the innovative of an activity;

E) constant and obligatory for all the teachers scientifically-methodical training (the problem-solving seminars, conferences, "round tables", trainings).

The wide-spread opinion that the introduction of a new educational technologies is held up because of the pedagogical conservatism. However, possible, this occurs on other reason:

- the absence of the comprehensible for the teachers of the technological description;
- the insufficiency of the didactic accompaniment and it's a receivership;
- the absence of the qualitative preparing of the teachers on an usage of the given technology.

On the contrary, the introduction of the educational technology is a kind of the fashion school administration and the teaching staff, on the one hand, it is a positive indication of the desire to innovations, and with another – disturbing fact: without knowing clearly are using the right tools, you can not to get the desired result.

The choice, introduction and the translation of the educational technologies must be built on the grounds of the deep analysis their target directivity, content of the complex educational instrument in correlation with their an influence upon a development of the personality child. At this moment in mass school practice a choice educational technologies occurs most often because of simple longing to the whole new, but the criterions are organizing-pedagogical conditions to their realization, for instance:

- there is a teacher, who passed the curriculum on mastering given of the technology;
- in technology is designed the kit of the complex textbooks for all the stages of the school education;
- is prepared much colorful the scholastic allowances (the textbooks, notebooks, questionaries, etc);
- in given technology are presented textbooks for majority the school subject;
- heard that on given technology the children have a good result in academic progress of the pupils;
- given technology is a new and pertains to the developing education and etc.

Thereby, directly or indirectly the innovative educational technologies gradually overpunch themselves the road across the incomprehension, conservatism, but here and there and obstruction, gradually increasing the field of activity and involving in it all greater amount of the educational process participants. Occurs this, in the most cases, due to the evolution-revolutionary development information technologies, converting reality, which more reminds "unceasing blast" or "arms race", than onward development. Pedagogics as the science, either as the process of the education, on length of the many ages, presented itself certain frozen mass, not found itself vents or new vectors of the development, but this lasted until begun information-digital revolution at the end of the 20th century.

1. Гузев В.В., Сиденко А.С. Проблемы, особенности и процедуры освоения новых образовательных технологий в педагогических коллективах // Школьные технологии. – 2000. - № 1. - С. 175-180.

2. Таубаева Ш.Т. Передовой педагогический опыт: от теоретического осмысления к практике. – Алматы, РИК. 1997. – 122 с.

3. Санто Б. Инновации как средство экономического развития. – М.: Прогресс, 1990. – 240 с.

4. Лийметс Х.Й. Групповая работа на уроке. (Новое в жизни, науке, технике. Серия Педагогика и психология, №7). – М.: Знание, – 1975. – С. 64.

5. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. – Алматы: Ғылым, 2001. – 296 с.

6. Кречетников К.Г. Методология проектирования, оценка качества и применения средств информационных технологий обучения. – М.: Изд-во Госкоорцентр, 2001.

7. Матрос Д.Ш. Внедрение информационных и коммуникационных технологий в школу. // Информатика и образование, – N 8. – 2000. – С. 9-11.

Түйін

Бұл мақалада білім беру ордаларында инновациялық білім беру технологияларын енгізу ерекшеліктері суреттелді, сонымен қатар осы процесске қатысты мәселелер. Информатика технологиясы қазіргі таңдағы мәлімет әлемінде орны ерекше. Информатизация процессінің қоғамдағы орны алдыға ұмтылып, тәрбиеде және оқуда жаңа талаптар ұсынады. Заманауи қоғам өзінің азаматтары өзімдік болуына, белсене жұмыс істеуіне, шешім қабылдауына, өзгерін жатқан өмір талабына тез үйренуіне қызығушылық танытады.

Адам тұлға ретінде қалыптасу үшін заманауи мектеп сондай жағдай жасауға тиіс. Білім беру инновациясы – бұл түрлі формаларды пайдалану және оқу барысындағы ұйымдастыру тәсілдері; педагогикалық жағдайларды ұсыну, және әр оқушы өзінің ойын, өзімді лiгiн көрсетуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда оқушылардың сапалы білім алуына қатаң талаптар қойылады. Түрлі формаларды пайдалану және оқу процессінің ұйымдастыру тәсілі оқушының біліктілігін нығайтуға, сабақтың мамандық практикалық мақсатын және сонында өзінің мамандырылған педагогикалық барысының кепілдірілген, жоспарлаған нәтижесіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Заманауи информациялық білім беру технологиясы мектеп жаңарлатуының басты талабы болып сапалады. Олар мұғалімнің еңбегін жеңілдетін, формаларды және оқу тәсілдерін түрлендіруге, оқушының тұлға ретінде қалыптасуына, оқу процессін ұйымдастыруға, сонымен қатар білім берудің нақты нәтижесін қолға алуға мүмкіндік береді.

Summary

The article describes the particularities of the processes of the introduction and the mastering of innovative educational technologies in some educational institutions, as well as most typical problems, connected with these processes.

Information technologies occupy the special position in the modern information world. Process of the informatization a society becomes all more dynamic and brings forth the new requirements to education and education students. The modern society is interested in that that it's people were capable by themselves, actively to act, come to a conclusion, be flexible adapted to changing conditions of the life.

A modern school must create the conditions for formation of such personality. The innovations in the education – is the usage of the varied forms and methods of the organization scholastic activity; making of the pedagogical situations, allowing each pupils to show the initiative, independence.

At present, the high requirements are presented to a quality of the knowledges of the students. Usage of the different forms and methods of the organization of the educational process allows to raise the motivation training, professional-practical directivity of the lessons and in the total to obtain of the guaranteed scheduled results of it's professional pedagogical activity.

The modern information-educational technologies become one of the most important instruments of the modernization of the school. They relieve the work of a teacher, allow to vary the forms and ways of the education, organize the process of the education with account of the personality features of the pupil, as well as to trace the concrete results of the education.

МӘДЕНИАРАЛЫҚ БІЛІКТІЛІКТІҢ НЕГІЗІН ҚҰРАЙТЫН МАҚСАТТАР МЕН ПРИНЦИПТЕРДІҢ ЕКІНШІ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ РОЛІ

Г.Е. Нұртаева – аға оқытушы, Абай атындағы Қаз ҰПУ

Қазіргі таңда егеменді еліміздің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы нығайып, артып отырған шақта елімізге шетел тілін жетік меңгерген, келешекте білімін түрлі саладағы қарым-қатынас жағдайында еркін пайдалана алатын, ой өрісі кең, білімді мамандар қажет екені белгілі. Әр тұлғаның қоғамның әртүрлі саласында қол жеткізген жетістіктерінің нәтижелері әртүрлі дәрежеде болмақ, сол себептен шетел тілін оқытудың мақсаты тек нақты білім іскерліктерін ғана біліп қоймай, тілдік тұлғаны қалыптастыру болып табылады, оған шет тілі «өмір заңдылықтарында» және «нақты жағдаяттарда қарым-қатынас жасай алу үшін» де қажет болмақ (1, 60).

Білім беру үдерісіндегі ең негізгі мәселе – шет тілдерінің, сондай-ақ екінші шет тілін оқытудың мақсаттарын нақтылап анықтау болып табылады. Оқыту процесін құрайтын барлық әдіс-тәсілдердің жиынтығы, нақтылап айтсақ, оқытудың тактикасы мен стратегиясы шет тілдерін оқытудың мақсатын құрайды. Ол маңызды әлеуметтік-педагогикалық және әдістемелік категорияға жатады (2, 24).

Ал шет тілдерін оқыту әдістемесіндегі мақсат – оқыту кезінде алға қойылған міндеттердің бір жүйеге тоғысуы мен субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру болып табылады. Ол бөтен мәдениет пен мәдени диалогқа қатысу арқылы көрініс табады. Бұл мақсатқа өзіміз оқытып отырған студенттердің мәдениаралық біліктілікке қабілетті болу мүмкіндігін қалыптастыру арқылы ғана жете аламыз (3, 74).

Мәдениаралық қарым-қатынас біліктілігі дегеніміз – күнделікті өмірде қолданылатын әдет-дағдылар мен салт-дәстүрлер туралы ілім, ұлттық мәдени құндылықтарды түсіне білу, сондай-ақ, күнделікті өмірде жиі қолданылатын ым-ишараларды да білу. Біз студенттерге тілді ғана үйретіп қоймай осы аталған әдет-дағдыларды қатар беріп отырсақ, айтарлықтай нәтижеге қол жеткіземіз. Тіл үйреніп жатқан студенттеріміз басқа елдің мәдениетімен кездесіп қалған жағдайда ешқандай психологиялық күйзеліске түспей, емін-еркін қарым-қатынасқа түсе алады (4, 28).

Мәдениаралық біліктілікке үйрету – ол біртұтас кешенді оқу жүйесі, ол тілдік саясат пен қазіргі таңдағы тіл мәселесінің жаңа бағыттарын айқындайтын теориялық материалдар жинағы бойынша, әлем бейнесінің фрагменттеріне ден қоюға бағытталған оқу-әдістемелік шараларды іске асыру бойынша жасалынады. Бұл бағытта болашақ мамандардың біліктілігін кәсіби түрде шетел тілінде дамытуға да зор көңіл бөлінеді. Студенттердің шетел тілінде қарым-қатынас жасай алу қабілеттерін қалыптастыру – шетел тілі курсының барлық оқу-әдістемелік құрылымын анықтайтын оқытудың басты факторы болып табылады және де студенттердің тұлғалық потенциалын белсендіретін құрал болып табылады.

Мәдениаралық біліктілікті қалыптастыру кезінде ең басты назарға алыныатындары *когнитивті-коммуникативті* мақсат пен *когнитивті-дамушы* мақсат болып табылады.

Когнитивті-коммуникативті мақсат бойынша студенттер шет тілінде жазылған мәтіндерді түпнұсқада

оқи алады және оларды өмірдің барлық кезеңдерінде қолдана алады, оқу үрдісі олардың жадында ұзақ уақытқа дейін сақталып қалады. Сонымен қатар, тыңдау, сөйлеу, жазуға да үйрету ең маңызды үрдіс болып табылады.

Екінші мақсат – когнитивті-дамушы – ол бірінші мақсатпен өте тығыз байланысты, себебі оқу студенттердің когнитивті қабілеттерін арттыруға, интеллектуалдық ой- өрістерін дамытуға тікелей ықпал етеді. Екінші шет тілін оқытудың когнитивті дамушы мақсатының негізі сол, ол студенттердің ойлау және сөйлеу қабілеттерін дамытып, олардың өз ойларын ана тілдерінде және шет тілдерінде айта білуді көздейді. Ал бұл мақсаттың когнитивті-коммуникативті мақсатсыз орындалуы мүмкін емес (5, 54).

Екінші шет тілін оқыту барысында оның нақты мақсат-міндеттерін анықтау үшін Н.Д. Гальскованың «оқушылардың мәдениаралық қарым-қатынасты жасауға деген қабілеттерін қалыптастыру, оған олардың үнемі дайын болуларын және өз беттерімен одан ары дамытуға қабілетті болуларын қалыптастыру» деген пікіріне сүйенеміз (5, 56).

Автор осы мақсатты *прагматикалық және педагогикалық* деген екі аспектіде алып қарастырады:

Прагматикалық аспект студенттердің коммуникативтік компетенцияларды меңгеруімен байланысты қарастырылады. Олар өздерінің оқып отырған тілдерін күнделікті қарым-қатынас жағдайында, тұрмыста қолдана білуге дайын болулары керек. Ол үшін студенттер:

- оқып отырған тілдің жүйесі туралы толық хабардар болулары керек, яғни оларды қолдану ережесі туралы жақсы білулері керек.

- коммуникативтік дағдыға ие болулары керек, яғни, нақты бір тақырыпта әңгіме қозғаған кезде емін-еркін сөйлей алатындай, толық түсінетіндей және өз ойын еркін айтып, жеткізетіндей жағдайда болулары керек.

Бұл дағдылар арқылы студенттер:

- өздерінің әріптестерімен ауызша формада болсын, жазбаша формада болсын емін-еркін сөйлесе алады, кез-келген тақырыпта өздерін қызықтыратын мәліметті ала алады, әріптестерінің қойған сұрақтарына нақты жауап беріп, пікірталасқа түсе алады;

- тыңдап немесе оқып отырған мәтіннен қажетті ақпаратты тауып, сол ақпаратты басқаларға өз сөзімен жеткізіп бере алады.

Тіл үйренуші жастардың тілге деген қабілеттерінің ары қарай жетілдірілуі, ана тілі мен өздері оқып жатқан бірінші және екінші шет тілдерінің өзгешеліктерін ажыратып, түсіне білу қабілеттері екінші шет тілін оқытудың *педагогикалық аспектісінде* қарастырылады (5, 64).

Жас ұрпақты тәрбиелеудің кешенді міндеттерін жүзеге асыруға қызмет жасайтын оқыту әдістемесі үнемі жаңарып, даму үстінде болады. Оның тиімділігі студент іс-әрекетінің сипатымен айқындалады. Ал студенттің іс-әрекеті оның қызығушылығы арқылы көрінеді, ол әрине ұстаздың еңбегіне, шеберлігіне байланысты. Студенттердің пәнге деген қызығушылығын оятып, шығармашылық әрекетін ұйымдастыра алмаған ұстаз айтарлықтай табысқа қол жеткізе алмайды. Ол үшін оқытушының өз пәнін жетік меңгеріп алғаны жеткіліксіз, оқытушы өзінің теориялық білімін практикамен ұштастырып студенттермен дұрыс жұмыс жүргізе алуы керек. Өмірдегі нашар ұстаздардың пайда болуы өз пәнін жетік білмеуіне байланысты емес, ең бастысы олардың өз білімдерін өзгелерге оңай жолмен түсіндіре алмайтындығында. Олар алдында отырған студенттерге қажетті материалды баяндаудың әдістемелік негіздерімен таныс емес, тіпті пәннің әдістемесінен жеткілікті хабары жоқ болуы да әбден мүмкін. Сондықтан пәннің әдістемесін игеру барысында оқытушының алдында міндетті түрде «Кімді оқытамын», «Не үшін оқытамын?», «Қалай оқытамын?», «Немен оқытамын?» деген сұрақтарға жауап үнемі басты назарда болуы тиіс.

Шет тілінің мұғалімі тілдік жүйенің инженері ғана емес, ол – нақты бір дағдыларды үйретіп, қалыптастыратын «жаттықтырушы» да емес, ол алуан түрлі мәдениеттердің тоғысатын жеріндегі үлкен дәнекер, яғни, ең басты роль ойнайтын тұлға болып табылады. Ал мәдениет – әртүрлі халықтар мен мемлекеттерді бір-бірімен жалғайтын, олардың арасындағы саяси және экономикалық байланыстарды нығайтатын алтын көпір болып табылады.

Екінші шет тілін оқыту бірінші шет тіліне қарағанда мәдениаралық біліктіліктің қалыптасуына, дамуына көбірек ықпал етеді. Себебі екінші шет тілін жаңа пән ретінде оқи бастаған студент психологиялық және физикалық жағынан жақсы дамыған, олар интеллектуалдық жағынан да екінші шет тілін оқуға дайын. Бірінші шет тілін оқыған кездерінде олар өздері оқып жатқан елдің мәдениетімен танысып алған, олардың мәдениаралық біліктілік жөніндегі түсініктері айтарлықтай деңгейде қалыптасып үлгерген. Сол себептен олар өздері тілін оқып отырған елдердің мәдениетін қатар қойып оларды бір-бірімен және өздерінің туған елінің мәдениетімен салыстыра алатындай дәрежеге жете алады. Екінші шет тілін осы үш

елдің мәдениетін, ерекшеліктерін көрсете отырып оқытқан өте тиімді. Себебі тілін оқып отырған елдің мәдени ерекшеліктерін білмей адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкін емес. Студенттер тілді игеру барысында өздері оқып отырған тілдің әлемдік бейнесімен таныса бастайды, осы тілде сөйлейтін халықтың мәдениетімен таныса отырып олардың рухани байлығынан да хабардар бола бастайды. Сондай-ақ олардың өмір сүру қағидаларымен және өздеріне тән ұлттық ерекшеліктерімен де танысады. Сол арқылы олар саналы түрде ана тілінің, бірінші және екінші шет тілдерінің мәдениетінің өзгешеліктері мен ұқсастықтары жөнінде түсінік қалыптастырады. Өмір сүрудің бөтен қағидасына сыни көзбен қарау арқылы оқушы өзінің әлемдік бейне туралы ұғымын қалыптастырады.

Екінші шет тілін оқыту кезінде когнитивті-іс-әрекеттік бағыт қолдану негізінде оқушылардың мәдениаралық біліктілігін қалыптастыруға бағытталған принциптерді міндетті түрде ескеру қажет:

а) Ең басты принцип – оқу процесін мәдениаралық біліктілікке бағыттау принципі болып табылады, оның ең басты кейіпкері – студент, ал студенттің барлық іс-әрекеті нақты мәдениаралық қарым-қатынас жасауға бағытталған.

ә) Екінші шет тілін оқытудың когнитивті-интеллектуалдық бағыты. Бұл принцип оқушылардың танымдық қабілеттерін арттыруға бағытталған.

б) Жасанды субординативті трилингвизм принципі. Екінші шет тілін оқыту жасанды триглоссия ретінде жүргізіледі. Ол үрдіс бойынша оқушылар екі шет тілін толық кемеліне жеткізіп жақсы дәрежеде үйрене алмайды.

в) Оқушылардың лингвистикалық және оқу тәжірибелерін ескеру принципі.

г) Екінші шет тілінің барлық коммуникативті іс-әрекетіне үйрету кешенінің принципі. Бұл жерде түпнұсқалы мәтіндер басты назарда болады. Осы мәтін негізінде сөйлеудің барлық түрлеріне үйретудің кешенді бағдарламасы жасалады.

ғ) Оқытатын жаттығулардың талапқа сай болу принципі.

д) Түпнұсқалы мәтіндермен жұмыс жасаудың аналитикалық және синтетикалық формаларының бірімен үйлесу принципі.

е) Түпнұсқалы мәтіндермен жұмыс жасау кезінде анықтамалық әдебиеттерді дұрыс қолдану принципі. Бұл принцип жаңа мәтіндерді оқу кезінде кездескен грамматикалық және лексикалық сипатқа ие қиындықтарды жеңуге көмектеседі (2, 32).

Студенттердің мәдениаралық біліктілігін арттыру лингвомәдениет пен мәдениаралық бағытты ұштастыру негізінде сәтті болатыны белгілі, ол үшін лингвомәдениет аясы мазмұнының толыққанды болуы шарт. Мәдениаралық біліктіліктің қалыптасу үрдісі студенттердің ой өрісін дамытып, өздеріне таныс емес әлемнің мәдениетімен кеңінен танысып, игеруіне толық әсерін тигізеді.

1. Пассов Е.И. *Коммуникативный метод обучения иномязычному говорению*, 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – с. 60.

2. Бим И.Л. *Обучение иностранным языкам поиск новых путей / Иностранные языки в школе*, 1989, - №1, – с. 24, 32

3. Рогова Г.В., Рожкова Ф.М. *Английский за два года*. – М., 1981, – с. 74.

4. Васильева Н.Н. *Межкультурная компетенция. Стратегии и техники ее достижения / Иностранные языки в школе*, 2001, - №3, – с. 32.

5. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. *Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика*. 4-е издание. – М., 2007, – с. 52, 56.

Резюме

В статье рассматриваются основные цели и принципы межкультурной компетенции, стратегии и техники ее достижения в обучении второго иностранного языка.

Summary

The main objectives and principles of intercultural competence, strategy and technics of its achievement in training of the second foreign language are considered in this article.

ИНФОРМАЦИОННО-ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

М.А. Токбергенова – соискатель, КНУ им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)

Современный период развития общества характеризуется сильным влиянием на него компьютерных технологий, которые проникают во все сферы человеческой деятельности, обеспечивают распространение информационных потоков в обществе, образуя глобальное информационное пространство. Неотъемлемой и важной частью этих процессов является компьютеризация образования. В настоящее время в Кыргызстане идет становление новой системы образования, ориентированного на вхождение в мировое информационно-образовательное пространство. Этот процесс сопровождается существенными изменениями в педагогической теории и практике учебно-воспитательного процесса, связанными с внесением корректив в содержание технологий обучения, которые должны быть адекватны современным техническим возможностям, и способствовать гармоничному вхождению ребенка в информационное общество. Компьютерные технологии призваны стать не дополнительным «довеском» в обучении, а неотъемлемой частью целостного образовательного процесса, значительно повышающей его эффективность.

За последние годы число детей, умеющих пользоваться компьютером, увеличилось примерно в 10 раз. Как отмечает большинство исследователей, эти тенденции будут ускоряться независимо от школьного образования. Однако, как выявлено во многих исследованиях, дети знакомы в основном с игровыми компьютерными программами, используют компьютерную технику для развлечения. При этом познавательные, в частности образовательные, мотивы работы с компьютером стоят примерно на двадцатом месте. Таким образом, для решения познавательных и учебных задач компьютер используется недостаточно [1].

Одна из причин такого положения связана с тем, что компьютерные технологии в школе не нашли еще своего должного применения. В школах же, где ведется обучение детей на компьютере, не все его возможности реализуются в полной мере. Большинство учителей начальных классов даже не знакомы с компьютерными технологиями и не имеют представления о способах их использования в обучении. Уроки с применением компьютера в большинстве случаев ведут учителя информатики, в силу специфики своей подготовки слабо представляющие условия, которые необходимо соблюдать при использовании компьютерных технологий при обучении конкретным предметам.

Проблема широкого применения компьютерных технологий в сфере образования в последнее десятилетие вызывает повышенный интерес в отечественной педагогической науке. Среди них можно отметить таких исследователей как М.Коул [5], В.М. Монахов[6], И.В. Роберт [7] и др.

Важно отметить, что целью курса «Современные информационные технологии в школьном образовании» является приобщение студентов, школьников к перспективным образовательным технологиям и ориентация их на творческое и продуктивное использование данных технологий в своей учебе, будущей профессиональной деятельности и в процессе самообразования и повышения квалификации [2].

Общеизвестно, что под *информационной технологией* понимается процесс, использующий совокупность средств и методов сбора, обработки и передачи данных (первичной информации) для получения информации нового качества о состоянии объекта, процесса или явления (информационного продукта).

Если в качестве признака информационных технологий выбрать инструменты, с помощью которых проводится обработка информации (инструментарий технологии), то можно выделить следующие этапы ее развития:

1-й этап (до второй половины XIX в.) – «ручная» информационная технология, инструментарий которой составляли: перо, чернильница, книга. Коммуникации осуществлялись ручным способом путем переправки через почту писем, пакетов, депеш. Основная цель технологии – представление информации в нужной форме.

2-й этап (с конца XIX в.) – «механическая» технология, оснащенная более совершенными средствами доставки почты, инструментарий которой составляли: пишущая машинка, телефон, диктофон. Основная цель технологии – представление информации в нужной форме более удобными средствами.

3-й этап (40-60-е гг. XX в.) – «электрическая» технология, инструментарий которой составляли: большие ЭВМ и соответствующее программное обеспечение, электрические пишущие машинки, ксероксы, портативные диктофоны. Основная цель информационной технологии начинает перемещаться с формы представления информации на формирование ее содержания.

4-й этап (с начала 70-х гг.) – «электронная» технология, основным инструментарием которой стано-

вятся большие ЭВМ и создаваемые на их базе автоматизированные системы управления (АСУ) и информационно-поисковые системы, оснащенные широким спектром базовых и специализированных программных комплексов. Центр тяжести технологии еще более смещается на формирование содержательной стороны информации для управленческой среды различных сфер общественной жизни, особенно на организацию аналитической работы.

5-й этап (с середины 80-х гг.) – «компьютерная» («новая») технология, основным инструментарием которой является персональный компьютер с широким спектром стандартных программных продуктов разного назначения. На этом этапе происходит процесс персонализации АСУ, который проявляется в создании систем поддержки принятия решений определенными специалистами. Подобные системы имеют встроенные элементы анализа и искусственного интеллекта для разных уровней управления, реализуются на персональном компьютере и используют телекоммуникации. В связи с переходом на микропроцессорную базу существенным изменениям подвергаются и технические средства бытового, культурного и прочего назначений.

6-й этап – «сетевая технология» (иногда ее считают частью компьютерных технологий) только устанавливается. Начинают широко использоваться в различных областях глобальные и локальные компьютерные сети. Ей предсказывают в ближайшем будущем бурный рост, обусловленный популярностью ее основателя – глобальной компьютерной сети Internet.

В последние годы термин «информационные технологии» часто выступает синонимом термина «компьютерные технологии», так как все информационные технологии в настоящее время так или иначе связаны с применением компьютера. Однако, термин «информационные технологии» намного шире и включает в себя «компьютерные технологии» в качестве составляющей. При этом, информационные технологии, основанные на использовании современных компьютерных и сетевых средств, образуют термин «Современные информационные технологии».

И.В. Роберт под средствами современных информационных и коммуникационных технологий понимает программные, программно-аппаратные и технические средства, а так же устройства, функционирующие на базе микропроцессорной, вычислительной техники, а также современных средств и систем транслирования информации, информационного обмена, обеспечивающие операции по сбору, производству, накоплению, хранению, обработке, передаче информации и возможность доступа к информационным ресурсам компьютерных сетей (в том числе глобальных). К средствам современных информационных и коммуникационных технологий относятся ЭВМ, ПЭВМ, комплекты терминального оборудования для ЭВМ всех классов, локальные вычислительные сети, устройства ввода-вывода информации, средства ввода и манипулирования текстовой и графической информацией, средства архивного хранения больших объемов информации и другое периферийное оборудование современных ЭВМ; устройства для преобразования данных из графической или звуковой формы представления данных в цифровую и обратно; средства и устройства манипулирования аудиовизуальной информацией (на базе технологий Мультимедиа и «Виртуальная реальность»); системы искусственного интеллекта; системы машинной графики, программные комплексы (языки программирования, трансляторы, компиляторы, операционные системы, пакеты прикладных программ и пр.) и др.; современные средства связи, обеспечивающие информационное взаимодействие пользователей как на локальном уровне (например, в рамках одной организации или нескольких организаций), так и глобальном (в рамках всемирной информационной среды) [3].

По мнению специалистов управления экономикой и образованием для реализации современных информационных технологий требуется:

- создать технологические условия, аппаратные и программные средства, телекоммуникационные системы, обеспечивающие нормальное функционирование сферы производства; обеспечить индустриально-технологическую базу для производства в рамках международного разделения труда в национальных конкурентоспособных информационных технологиях и ресурсах;
- обеспечить первоочередное развитие опережающего производства информации и знаний;
- подготовить квалифицированные кадры;
- реализовать комплексное внедрение информационных технологий в сферу производства, управления, образования, науки, культуры, транспорта, энергетики и др.

Международные образовательные учреждения разрабатывают новые направления деятельности для создания условий перехода на современные информационные технологии. По их мнению, наиболее быстрый способ включения нашей страны в мировую образовательную систему - создание учебным заведениям условий для использования глобальной сети Интернет, считающейся моделью коммуникации в ус-

ловиях глобального информационного общества. Министерство образования КР видит следующие пути вхождения отечественной системы образования в мировую информационно-образовательную среду:

- совершенствование базовой подготовки учащихся школ и студентов высших и средних учебных заведений по информатике и современным информационным технологиям; переподготовка преподавателей в области современных информационных технологий;
- информатизация процесса обучения и воспитания;
- оснащение системы образования техническими средствами информатизации;
- создание современной национальной информационной среды и интеграция в нее учреждений образования;
- создание на базе современных информационных технологий единой системы дистанционного образования;
- участие в международных программах, связанных с внедрением современных информационных технологий в образование.

В научной литературе, посвященной проблемам образования, существует особый термин «педагогическая (школьная) информатика», под которым подразумевается прикладная область педагогики, дающая возможность учащемуся ориентироваться в информационной сфере, использовать информационные потоки и разумно анализировать их содержание, реализовывать прямые и обратные информационные связи с целью адаптации к окружающему миру.

Для решения задач педагогической информатики с 1985 года в школах и ВУЗах был введен новый учебный предмет – «Основы информатики и вычислительной техники». Термин «школьная информатика» был предложен А.П. Ершовым в 1979 г. Школьная информатика определена им как раздел информатики, предметом исследования которого являются вопросы программного, технического, учебно-методического и организационного обеспечения применения ЭВМ в школьном учебном процессе [4].

В начале процесса компьютеризации образования академиком А.П. Ершовым был сформулирован тезис: «Программирование – вторая грамотность». Под редакцией А.П. Ершова и В.М. Монахова были выпущены учебник для 9-10 классов и методическое пособие для учителей «Изучение основ информатики и Вычислительной Техники».

К главным задачам изучения курса информатики в школе отнесла следующие:

- обеспечить понимание всеми учащимися возможностей и ограничений, присущих компьютерной технике;
- познакомить учащихся с основными идеями и методами информатики на материале хорошо знакомых задач из школьных курсов математики и физики;
- целенаправленно формировать ведущие компоненты современной алгоритмической культуры учащихся, выступающей как основа компьютерной грамотности;
- познакомить учащихся с использованием информатики и ПК во всех областях современного общественного производства.

Многokrатно подчеркивая, что информатика – это наука об алгоритмизации, программировании и решении задач на ПК. В связи с этим учащимся необходимо овладеть теоретическими компонентами компьютерной грамотности. Изучение нового предмета, по моему мнению, систематизирует знания учащихся в области алгоритмики.

Для реализации целей, поставленных перед курсом информатики, практически везде, где были установлены компьютеры, стали изучать, за неумением ничего другого, язык программирования Бейсик. Со временем, как и предвещали основоположники введения информатики в школы, увеличился и модернизировался парк учебной вычислительной техники, а также появились в достаточном количестве приемлемые учебные программные средства. Одновременно с этим формировался парк отечественной компьютерной техники. ПК нашли широкое применение в быту и на производстве. Увеличился круг людей, от которых непосредственно требовались навыки работы на компьютере. Все это не могло не сказаться на содержании школьного курса информатики, целью которого стало формирование у школьников компьютерной грамотности [5].

Изменение целей курса потребовало пересмотра программы, а также создания учебных пособий. Основными требованиями, которые предъявлялись к школьным учебникам, рассчитанным на полный машинный вариант, были следующие:

- систематическое использование на уроках ПК;
- преемственность содержания и методик обучения;

- привитие компьютерной грамотности всем учащимся;
- развитие у учащихся новой информационной культуры.

В современных условиях выпускник школы должен обладать знаниями в тех областях науки и техники, которые оформились в виде научных дисциплин за последние годы, особенно это касается информатики. В связи с этим достижение компьютерной грамотности, тесно связанной с пользовательским аспектом применения ПК, оказалось недостаточным для реализации общеобразовательных функций информатики. В настоящее время целью обучения становится формирование информационной культуры школьника, главным компонентом которой является операционный стиль мышления.

Операционный стиль мышления включает в себя формирование умений и навыков планирования своей деятельности, поиск информации для решения актуальных задач, построение информационных моделей, дисциплины общения и структурирования сообщений, инструментирование всех видов деятельности.

Таким образом, школьный курс по информатике обеспечивает прочное и сознательное овладение учащимися основными знаниями о процессах преобразования, передачи и использования информации и на этой основе раскрыть учащимся роль понятий «информация», «информационные процессы» в формировании современной научной картины мира, значение информационных технологий в развитии современного общества, привить им навыки осознанного и рационального использования персонального компьютера в своей учебе и профессиональной деятельности.

В этом контексте, предмет информатики прочно входит в школьную жизнь и должен стать базовым этапом для включения информационных технологий в школьное образование.

1. Зайцева С.А. Методические основы формирования ИКТ-компетентности будущего учителя начальных классов // *Высшее образование сегодня* – 2011. – №4. – С. 42-44.
2. Громов Г.Р. *Очерки Информационной Технологии* – М.: ИнфоАрт, – 1992. – 331 с.
3. Роберт И.В. *Современные информационные технологии в обучении: дидактические проблемы; перспективы использования* – М.: ШколаПресс, 1994. 8 п.л.
4. Ершов А.П. *Введение в теоретическое программирование: Беседы о методе* – М.: Наука, Главная редакция физико-математической литературы, 1977. – 288 с.
5. Коул М. *Новые информационные технологии, основные навыки и изнанка образования: что следует делать?* // *Социально-исторический подход в психологии обучения* / Под ред. Коула М. – М.: Педагогика, 1989.
6. Монахов В.М. *Концепция создания и внедрения новой информационной технологии обучения / Проектирование новых информационных технологий обучения.* – М., 1991.
7. Роберт И.В. *Современные информационные технологии в образовании.* – М.: Школа-Пресс, 1994.

Резюме

Статья посвящена широкому применению компьютерных технологий в сфере образования и о повышенном интересе в отечественной педагогической науке. «Современные информационные технологии в школьном образовании» в ближайшем будущем, обусловлены популярностью ее основателя – глобальной компьютерной сети Internet.

Summary

The article is devoted to the wide application of computer technology in education and is about high interest in home education science. "Modern information technology in school education" in the near future is due to popularity of its founder – the World Wide Internet.

ЭКОЛОГИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Б.Т. Едилбаев – к.т.н., доцент Рудненский Индустриальный Институт,
А.Ш. Шоканова – докторант КазНПУ им. Абая

Классики отечественной и зарубежной педагогики отмечали значение среды в образовании и воспитании человека (К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, В.Н. Сорока-Росинский, А.С. Макаренко, С.Т. Шацкий, Нигермайер, Циммер, Порше, Ферра, Уолтер, Хоскен и др.). Среда рассматривалась в качестве фактора изучения самого человека, при выборе целей воспитания, планировании деятельности детских учреждений и по многим другим аспектам обучения и воспитания.

В 70-90 гг. XX века в процессе системных исследований была разработана теория среды, постепенно накапливались знания о конкретных составляющих среды: предметно-пространственной, природной, эстетической, архитектурной, внешкольной, микрорайонной и других.

«С функциональной точки зрения, среда определяется как то, среди чего пребывает человек, посредством чего формируется его образ жизни, что опосредует его развитие и «осредняет» личность. Диагностирование, проектирование и продуцирование воспитательного результата допускаются только на основе учета и использования динамических составляющих среды, то есть стихий». Образовательная среда должна быть: обучающей, развивающей, воспитывающей, информативной, эстетичной, диалоговой, гуманной, одухотворяющей и экологичной [1, С. 94].

Рассмотрим аспект экологизации образовательной среды подробнее.

В последние десятилетия сформировалось понятие социоприродного взаимодействия, показывающего, что деятельность человека тесно взаимосвязана с природой, стало понятно, что воздействуя на окружающую его среду, человечество находится под влиянием обратных связей с ней. Возникают новые проблемы социоприродного взаимодействия, что обусловлено существенными изменениями природной среды под воздействием технического прогресса, породившими устойчивую тенденцию к истощению природных ресурсов и загрязнению окружающей среды. «В связи с этим, проблема ценностного отношения к природе приобрела на современном этапе природопользования особую значимость, что обусловило активизацию деятельности по формированию системы экологического образования... которое становится способом развития личности, социума, техносферы и биосферы» [2].

Многие выдающиеся ученые и педагоги указывали на огромное воспитательное значение общения человека с природой, от совокупности предметов и явлений природы, которые составляют необходимое условие существования и развития человеческого общества. Окружающая среда влияет на обычаи и нравы народов, на их темперамент и менталитет. «Чем благоприятнее будет окружающая среда в плане психическом, физическом, эмоциональном, и прежде всего в экологическом», тем полноценнее разовьется личность [1, С. 98].

В.С. Кукушкин рассматривает три составных компонента экологически чистой среды воспитания человека: естественно-природный, социальное окружение, пространство культуры.

Естественно-природному компоненту особое внимание уделял В.А. Сухомлинский и впоследствии многие педагоги – Э.В. Гирусов, Е.Д. Никитин и другие. Они утверждали, что это естественно – воспитывать мышление ребенка, укреплять их умственные силы, максимально приблизив этот процесс к природе. Осмысленное общение с не разрушенной природой позволяет воспринимать и усваивать ее созидательный и гармоничный ритм, оказывается важнейшим фактором целостного мироощущения, необходимого для творческого развития личности.

По мере взросления ребенка меняется его окружение, оно становится более разнообразным и сложным, увеличивается количество окружающих его институтов социализации, что способствует освоению новых видов деятельности, социальных ролей, формирует отношения с людьми. Важно чтобы ребенок чувствовал свою нужность в каждой окружающей его среде, ее целесообразность, безопасность, иначе, если ребенок почувствует какую-либо дисгармонию во взаимодействии сред между собой и с ним, может произойти неблагоприятный процесс отчуждения ребенка. В этом процессе формирования благоприятных сред велика роль образовательных учреждений, которые могут интегрировать «миры» детства человека, сделать их для него наиболее благоприятными.

Системообразующей интегральной характеристикой взаимодействия человека и природы выступает пространство культуры. Воспитание человека культуры, развитие его личностного мира осуществляется путем восхождения от индивидуального к духовно-практическому опыту человечества. Такая личность

способна к самоопределению, и продуктивной ноосферной деятельности по воспроизводству природно-культурной среды, с опорой на национальную культуру.

Трансформация экологического сознания в процессе профессиональной деятельности в навыки и умения по организации экологического образования и просвещения порождает потребность в овладении новой профессиональной специальной компетентностью – экологической компетентностью, которая востребована во многих сферах социальной практики: в системе общего и профессионального образования, в учреждениях дополнительного образования, в средствах массовой информации, в общественных организациях, в экологическом менеджменте, экотуризме и др. [3].

Экологически чистая природно-социальная среда воспитания способствует развитию и саморазвитию сущностных природных свойств личности в их единстве и целостности. В.С. Кукушкиным выделены ряд принципов, лежащие в основе организации экологически чистой среды: единство сознания, переживания и действия; прогностичность; дополнительность; междисциплинарность; взаимосвязь глобального, регионального и локального уровней рассмотрения экологических проблем [1, С. 99].

В условиях экологического кризиса, подготовка конкурентоспособного специалиста именно для решения сложных экологических проблем является одной из приоритетных. Надежным гарантом устойчивого развития общества и поддержания здоровья окружающей природной среды является высокий уровень развития экологической культуры всего населения. Возникла необходимость безотлагательного поиска путей и способов изменения общественного сознания на основе принципиально иных мировоззренческих ориентиров и ценностей.

Экологическое образование призвано формировать экологическое мировоззрение, нравственность и культуру личности, оно предполагает формирование убежденности каждого жителя планеты в объективной необходимости сохранять созданные природой и человеком ценности. Важнейшим фактором решения экологических проблем является: психологическая готовность людей внедрять уже существующие экологически безопасные технологии; сознательное соблюдение экологических ограничений; стремление принимать личное участие в природоохранной деятельности и др. [4].

Решение этих задач по формированию экологического мировоззрения и культуры, требуют создания соответствующей образовательной среды, состоящей из совокупности элементов, оказывающих жизненно значимое влияние на обучающихся в процессе получения образования.

Элементами экологически чистой образовательной среды, помимо традиционных – организация процесса обучения и воспитания (учебный план, расписание занятий, длительность уроков и перемен, продолжительность каникулярного периода и т.д.), методы и формы обучения, являются – психологический фон занятия, санитарно-гигиенические условия образовательного учреждения, двигательный режим учащихся, питание, медицинское обеспечение и оздоровительные процедуры в течение дня. Здесь важно учесть, что обучающийся сам является неотъемлемой частью образовательной среды, погружен в нее, а не противопоставляется ей. Поэтому должны идти процессы взаимoadaptации: обучающегося к образовательной среде и среды к обучающемуся. Этого, на наш взгляд, можно достичь, если в организации процесса обучения и воспитания обязательно предусмотреть элемент практики, где обучающиеся могли формировать практические умения и навыки, могли применять свои теоретические знания на практике и составлять практические рекомендации. В современных условиях на рынке труда востребован такой выпускник ВУЗа, который не будет ждать инструкций, а вступит в жизнь с уже сложившимся творческим, проектно-конструктивным и духовно-личностным опытом, и именно такой специалист может рассматриваться, с практической точки зрения, как профессионал, у которого наряду с другими компетенциями сформирована компетенция экологического характера.

Говоря о психологическом фоне занятия важно, чтобы каждый преподаватель понимал, что на уроке должен быть создан благоприятный эмоциональный фон, когда каждый обучающийся чувствует себя комфортно, независимо от его подготовки, учебных достижений и других факторов. Между тем, взаимопонимание и взаимодействие в процессе решения конкретных задач обучения на уроке значительно затруднено, если преподаватель не обращает внимания на межличностное общение, не создает на уроке или вне его эмоциональной общности, доверительности отношений с обучающимися. Только в такой атмосфере большинство обучающихся, особенно застенчивых и неуверенных в себе, могут быть свободными, раскованными, максимально проявить и реализовать свои потенциальные возможности [5]. Поэтому так важна сформированность у преподавателя общей психологической грамотности.

За санитарно-гигиеническими условиями образовательного учреждения могут следить сами обучающиеся под руководством опытного педагога, оценивая: освещенность учебных аудиторий, про-

ветриваемость, качество текущей уборки, параметры размещения учебной мебели и т.п. Итоги данных наблюдений могут быть представлены руководству учебного учреждения или его инженерно-техническим службам.

Говоря об организации процесса обучения, хочется отметить, что с одной стороны, экологическая составляющая и в общем, и в профессиональном образовании стала реальностью. Содержательные блоки, учебные предметы и курсы экологической направленности введены как обязательные или факультативные во многие образовательные программы разных уровней – от дошкольного до послеВУЗовского. Постепенно усиливается экологическая ориентированность содержания многих естественнонаучных и гуманитарных дисциплин, углубляется экологизация гуманитарного и технического образования, активно ведется инновационная разработка и апробация новых форм, методик и технологий экологического обучения и воспитания и т.д. Расширяется система подготовки специалистов в области профессиональной экологической деятельности, а также повышения квалификации и переподготовки специалистов разного профиля по вопросам рационального природопользования, охраны окружающей среды и экологической культуры.

В то же время становится все более очевидным, что те цели, которые изначально ставились перед экологическим образованием, все еще остаются недостижимыми. Реальным результатом развития экологического образования на сегодняшний день может быть признано только распространение экологических знаний среди населения, расширение общей информированности людей об экологических проблемах, но не качественное изменение экологического сознания, не формирование нового экологического мировоззрения, для этого многим ВУЗам еще предстоит многое сделать. Следствием этого является то, что острота общей экологической ситуации на планете и в каждой отдельной стране не снижается.

Данное противоречие обуславливает необходимость выработки принципиально новых подходов к организации экологического образования, которые реально обеспечили бы не просто репродуктивное усвоение экологических знаний обучающимися, а реальное формирование у них в процессе обучения практической способности и готовности применять эти знания в конкретной социальной деятельности на основе экологически ориентированной системы мировоззренческих представлений и ценностей и формировать практические умения и навыки.

Мы предлагаем в системе экологизации образовательной среды найти возможности ввести в учебные планы, особенно на специальностях экологической направленности определенное количество часов на практику (учебную, производственную, профессиональную и др.). После первого-второго курса обучения это может быть учебная или ознакомительная практика, когда обучающиеся могут иметь возможность воочию изучить и исследовать аспекты загрязнения окружающей среды своего края. После третьего курса это может быть экскурсия или практика на какое-либо промышленное предприятие, с целью изучения его вредного (безвредного) воздействия на окружающую среду и мероприятий, которые им проводятся или могли бы проводиться для снижения негативного воздействия на природу. На четвертом курсе, когда студенты проходят преддипломную практику – это может быть комплексное изучение программ, направленных на поддержание экологической обстановки в мире и в конкретном государстве, а на примере конкретного предприятия изучаются направления поддержания экологичности деятельности предприятия, самим студентом на основе теоретических знаний разрабатываются рекомендации по улучшению экологической обстановки того или иного предприятия, региона и т.п.

Мы предлагаем программу практики по изучению экологической составляющей своего края для первого-второго курса:

Анализ экологии своего края (города, административного района города)

Охарактеризуйте рекреационный потенциал и его экологическую составляющую на примере своего города (можно отдельного административного района, если это большой город) по следующему плану:

1) Наличие уникальных природных и культурных объектов: парки, скверы, бульвары, набережные, пляжи, поймы рек, озера, зоны отдыха (лесопарки, незастроенные свободные пространства):

- визуальная степень загрязнения (в %);
- виды загрязнения (мусор, бытовые сливы, остатки полуразвалившихся объектов, непригодность для отдыха (нет скамеек, мусорок и т.п.);
- наличие вблизи оживленных проспектов;
- есть ли густая «живая изгородь» вдоль объекта отдыха;
- как часто здесь можно наблюдать туман, смог;
- продуваема ли местность, если «да», то откуда и в какую сторону дует ветер.

2) Наличие мест стихийного рекреационного притяжения (выбраны населением для отдыха самостоятельно):

- виды занятий (прогулки, барбекю-шашлыки, летний волейбол, футбол, зимнее катание на лыжах, коньках и др.);
- интенсивность использования (частота выходов в неделю, месяц, год);
- длительность отдыха (кратковременный – до 30 мин, несколько часов, весь день);
- подготовлены ли эти места для отдыха (наличие скамеек, мусорок, продуктовых палаток и т.п.);
- есть ли арендуемые участки, если да, то как они используются;
- имеются ли вблизи промышленные предприятия;
- наличие вблизи оживленных проспектов;
- есть ли густая «живая изгородь» вдоль объекта отдыха.
- как часто здесь можно наблюдать туман, смог;
- продуваема ли местность, если «да», то откуда и в какую сторону дует ветер.

3) Заключение о характере рекреационного потенциала и его экологической составляющей:

- какие объекты активно используются;
- какие новые объекты или маршруты можно предложить;
- какие проблемы экологического характера выделены и как их можно решить.

Таким образом, если мы хотим сформировать экологическое мировоззрение у обучающихся, то экологизация образовательной среды, помимо других важных компонентов, обязательно должна включать практический компонент, который поможет студентам осознать всю актуальность и важность позитивного взаимодействия человека с окружающим его миром. В процессе практики у студентов будут формироваться соответствующие навыки и умения по определению экологичности/неэкологичности деятельности того или иного предприятия, воздействия агрессивных факторов на окружающую природу. Она сама может изъяснить желание ухаживать за каким-либо объектом или провести экологическую акцию по уборке мусора. Практика поможет сформировать у студентов уверенность, что экологическая обстановка окружающего мира зависит от каждого конкретного человека, от его отношения к этому миру, когда оставаться равнодушным к этим вопросам просто невозможно.

1. Кукушкин В.С. *Общие основы педагогики: учебное пособие для студентов педвузов.* – М.-Ростов-на-Дону: «МарТ», 2006. – 224 с.

2. Торгунакова М.А. *Становление института экологического образования в современной России.*

3. Роговая О.Г. *Формирование образовательной среды как фактор повышения качества эколого-педагогического образования // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, 2006, Том: 7, №17. – С. 45-48.*

4. Кривцов Р.А. *Формирование конкурентоспособного специалиста в процессе профессионально-экологического образования в ВУЗе // Автореферат 13.00.08, кандидат педагогических наук.*

5. *Введение в педагогическую деятельность: Теория и практика: учебное пособие для студентов ВУЗов / Никитина Н.Н., Кислинская Н.В. – М.: «Академия», 2004. – 224 с.*

Түйін

Ұсынылған мақалада білім ортасын экологияландыру, оның компоненттері, экологиялық таза ортаның ұстанымдарымен элементтері мәселелерінің өзектілігі қарастырылған, сонымен қатар аймақты құрама экологиясын зерттеудің тәжірибиелік жоспары құрастырылған.

Summary

The relevance of the issue of ecologization of educational environment, its components, principles of clean environment and its elements are considered in this article and a rough plan for the study of environmental practice component of their locality is developed.

ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ВЫСШАЯ ШКОЛА

МОТИВАЦИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЙ ЛИЧНОСТИ

В.А. Ким – д.п.н., профессор ТИГУ,

Э.В. Ким – профессор РАМ,

Р.Ж. Утеулина – зам. директора ИПК ПК

Для уточнения структуры человеческой мотивации, основных механизмов ее функционирования и разработки стратегии и тактики направленного формирования духовно-нравственной личности необходимо обратиться к анализу психического развития человека в мотивационном плане.

Анализ особенностей развития мотивационной системы детей школьного возраста, который позволяет проследить генезис, процесс становления мотивации от первичных, простейших ее форм до самых сложных, зрелых. Такой анализ в идеале позволяет увидеть, как, на основе чего и с каким функциональным назначением возникают новые стороны, уровни регуляции. Структурные элементы мотивационной системы (сознательно – волевой уровень регуляции, нравственное самосознание и регуляция) расширяют функционально энергетические возможности мотивации, временную ее сферу, возникают сложные многомодульные формы духовно-нравственной мотивации.

При анализе тенденции развития духовно-нравственной мотивации человека, прежде всего, важно выяснить, в каком направлении развивается мотивация, каковы структурные новообразования, возникающие в ходе развития, и каково в связи с этим предположительное строение ее зрелых форм, которые выступают в процессе развития относительно расчлененном на последовательное по времени становления компоненты мотивации. То, что в зрелой системе мотивации является уже целостным, слитным, нерасчлененным, в развитии дает нам ориентир в структурном строении.

Среди ведущих тенденций онтогенетического развития духовно-нравственной мотивации следует выделить переход от аморфной одноуровневой системы побуждений к иерархически построенной; от узкой временной сферы действия побуждений и соответствующей сферы функционально-энергетической и содержательно-смысловой интеграции побуждений в направлении все более широкой интеграции.

Регулировать духовно-нравственное поведение – это значит, в первую очередь создавать соответствующую систему объективных раздражителей (переключение внимания на соблюдение этических норм поведения, ведение ситуации проявления чувства гуманности, восприятия красоты и т.д.). При этом важно отметить, что с формированием целенаправленного духовно-нравственного поведения, с возникновением нового, более высокого уровня нравственной регуляции, необходимо развивать способность ребенка к выполнению правил, запретов, к дисциплине, способность действовать заведомо вопреки побуждениям ситуативно-импульсивного уровня, учить преодолевать «соблазны».

На первом этапе этого процесса – возникновение и постепенное расширение диапазона количественных различий в значимости духовно-нравственных побуждений. На механизмах такой количественной иерархии отрабатываются элементы мотивации, которые возникают в дальнейшем морально-волевой техники регуляции поведения. Это связано с тем, что побуждения импульсивно-ситуативного (низшего) уровня в значительной степени подчиняются в своей актуализации принципу «сразу все»: побуждение либо актуализируется и действует как непреодолимое, аффективно окрашенное, либо оно вытесняется, и притом полностью. На данном этапе невозможно одновременное удержание двух или нескольких побуждений, а поэтому и количественное их сопоставление с точки зрения значимости.

Второй этап – оформление качественных духовно-нравственных ступеней (и соответствующих ориентиров и критериев). Т.е. выделение одних объектов или областей духовно-нравственных отношений как наиболее значимых, ведущих, а других – как второстепенных.

Духовно-нравственные побуждения ребенка раннего возраста еще не имеют той относительности, того количественного диапазона, в пределах которого они могут сдвигаться во времени, в пространстве, в качественных особенностях средств удовлетворения. Это та духовно-нравственная сфера, тот духовно-нравственный диапазон, который возникает и постепенно расширяется с возрастным развитием ребенка и благодаря которому постепенно становятся возможны осознанные смысловые перестройки, целенаправленно регулирующие смещения духовно-нравственной мотивации и поведения в зависимости от изменившихся обстоятельств внутреннего и внешнего порядка.

Однако это требует уже большего функционально-энергетического потенциала духовно-нравственной мотивации и одновременно более зрелой содержательно смысловой, интеллектуальной, сознательной морально-волевой регуляции поведения человека. Умение подчинить сознанию спонтанно актуализирующиеся духовно-нравственные побуждения формируется довольно рано, с самых ранних лет жизни, получает мощный толчок после овладения ребенком речью, но наиболее ярко выступает в подростковом возрасте.

В подростковом возрасте, в период активного формирования морально-волевой направленности и установки самовоспитания, ярко наблюдается тенденция к нарочитой постановке задач чисто динамического преодоления тех или иных потребностей, желаний, независимо от их содержания. Так подросток ставит задачу «научиться» преодолевать страх, боль, увлечения и другие мощные побуждения. При этом не всегда обращается к содержанию и оценивает, какие побуждения нравственно положительные по содержанию, а какие отрицательны. В этом возрасте важно научиться преодолевать любые побуждения, поставить свою «волю» выше любых желаний.

В процессе волевой борьбы побуждения, для которой характерно противоречие сознательной и импульсивной тенденций, формируются два мотивационного образования, которые в определенном смысле прямо противостоят друг другу. Причем то – из них, которое представляет духовно-нравственное сознание (разум, честь, совесть, достоинство и др.) подростка, нередко не может удержаться на позиции объективной, беспристрастной оценки обстановки, а импульсивная тенденция представляет собой как бы негативное ее отражение. Всякого рода нейтральные и смягчающие этот конфликт соображения нередко отбрасываются, как могущие ослабить волевое побуждение и усилить импульсивное влечение. Поэтому в напряженной волевой борьбе подросток нередко впадает в крайность, намеренно заостряя и поляризуя конфликт, пытаясь тем самым мобилизовать динамические возможности, имеющиеся духовно-нравственные побуждения, доводы сознания, интеллекта на преодоление неразумного влечения.

В поляризации морально-волевая тенденция характеризуется необдуманным принятием решений и поступков, отсутствием трезвой, рассудительной мудрости обдуманного решения поставленных задач. Нередко в подобных ситуациях четко просматривается острота мотивационного конфликта, приблизительное равенство противостоящих мотивационных тенденций и переживание опасности того, что отказавшись от жесткого волевого решения, он сможет удержаться на зыбкой точке моральности и соскользнет на противоположный полюс импульсивного влечения. В поляризации морально-волевой мотивационной тенденции, в ее упрощенности, некоторой примитивизации и чрезмерной прямолинейности нередко подросток видит средство объединения входящих в нее побуждений, ее усиления перед противостоящим динамически мощным влечением.

Таким образом, формирование морально-волевого уровня мотивации заключается: во-первых, в образовании иерархической, многоуровневой системы регуляции и нейтрализации этой регуляции; во-вторых, в противопоставлении высшего уровня стихийно формирующимся, импульсивным влечениям, потребностям, интересам, которые начинают выступать уже не как внутреннее побуждение по отношению к личности человека, а скорее как внешнее, хотя и принадлежащее ей.

С формированием морально-волевого уровня мотивации появляются принципиально новые возможности для направленной воспитательной работы в связи с образованием механизма духовно-нравственного самовоспитания и возможностью прямого, непосредственного осмысления и самоформирования основных целей, принципов, норм и идеалов морали.

Процесс формирования духовно-нравственной мотивации в плане воспитательного воздействия включает в себя два механизма. Первый из них заключается в том, что стихийно сложившееся или специально организованное воспитателем условие жизнедеятельности и взаимоотношений избирательно актуализируют отдельные ситуации побуждения, которые при систематической активизации постепенно упрочиваются и переходят в более устойчивые нравственно мотивированные преобразования. Образно говоря, это механизм формирования «по вертикали пирамиды».

Второй механизм формирования духовно-нравственной мотивации заключается в усвоении воспитуемым готовой «формы», побуждений, целей, идеалов. При этом содержания направленности личности, которые по замыслу воспитателя должны у него сформироваться и которые сам воспитуемый должен постепенно превращать из внешне принимаемых во внутренне принятые. Понимание смысла формируемых побуждений, их соотнесение с другими в огромной степени облегчают воспитуемому проводить внутреннюю смысловую работу, избавляет его от стихийного поиска, связанного нередко с множеством ошибок. Этот механизм формирования духовно-нравственной мотивации можно условно назвать «сверху вниз».

Первый механизм опирается, как правило, на естественное динамическое усиление тех побуждений, которые по своему содержанию могут служить исходным пунктом формирования духовно-нравственной мотивации. Второй механизм опирается, в основном, на искусственную содержательно-смысловую перестройку действующей системы мотивации. Первый механизм стимулирует, в основном, изменение внешних условий жизнедеятельности. Второй – изменение мотивационной позиции через внутреннюю морально-волевую работу по переосмыслению мотивированной духовно-нравственной направленности поведения.

Полноценное формирование духовно-нравственной мотивированной системы личности должно включать в себя оба механизма, и в большинстве случаев даже при стихийном формировании они действуют оба. Вместе с тем, один из них может преобладать, что указывает не только на их единство, но об относительной самостоятельности.

Как показывают результаты нашего исследования недостаточность первого механизма, как такового, заключается в том, что, даже специально организуя процесс жизнедеятельности, мы не можем быть уверены, что сформируются именно требуемые по содержанию побуждения. Поэтому желательно дополнить этот механизм вторым, предъявляя воспитуемым требуемые от них нравственные нормы поведения, идеалы и объясняя им смысл и необходимость формирования именно этих побуждений.

Недостаточность второго механизма состоит в возможности чисто формального усвоения требуемых побуждений. Имея в виду эту опасность, С.Л. Рубинштейн писал: «Воспитательная работа, ограничивающаяся предъявлением определенных общественных требований, не учитывает, что выполнение извне предъявляемых требований легко может оказаться внешним их выполнением. Целью же должно быть не одно лишь формальное соответствие внешнего поведения требованиям общества, не внешнее приспособление к ним; целью должно быть формирование у человека таких внутренних устремлений, отвечающих не букве, а духу моральных требований общества, из которых в порядке внутренней закономерности вытекало бы моральное поведение» [1, с. 544].

Здесь особо подчеркивается необходимость не только содержательного усвоения духовно-нравственного побуждения, но и динамического его формирования и упрочения. Вместе с тем и с динамической стороны духовно-нравственное побуждение формируется при условии и в результате содержательно-смысловой его перестройки. Отсюда Рубинштейн С.Л. выделяет, что «всякая эффективная воспитательная работа имеет своим внутренним условием собственную нравственную работу воспитуемого...» [1, с. 138].

Таким образом, анализ особенностей духовно-нравственной мотивации в детском возрасте позволяет выявить некоторые важные особенности структурного строения духовно-нравственной мотивации. Это прежде всего иерархический характер, энергетический потенциал, выражающийся в соответствующей временной сфере, двухмодульное строение, единство содержательной и динамической сторон, непрерывно-процессуальной и результативно-целевой детерминации, единство актуального и потенциального. В связи с тем, что нам не представляется возможным рассмотреть в данной работе все известные в настоящее время особенности человеческой мотивации, мы ограничились кратким анализом формирования духовно нравственной мотивации в детском возрасте.

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946.

2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968, – с. 418.

3. Ким Э.В. Духовно-нравственные основы перевоспитания педагогически запущенных детей. – Тараз, 2008.

Түйін

Мақалада мотивациялық жүйенің даму ерекшеліктеріне, негізгі түрткі болған себептерге (тілек пен ақиқаттың, жағымдылық пен жағымсыздықтың карама-қайшылықтарына) және моральдік ниеттерді қалыптастырудың бастауына талдау жасалған.

Summary

There is analysis about features of development, main motivations (between wish and reality, positive and negative), and beginning of forming moral motives.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМУДАҒЫ БАСЫМДЫҚТАРЫ

Ұ.М. Әбдіғапбарова – п.ғ.д., проф., Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі технологиялардың қарқынды дамуы мен жаһандану жағдайында мемлекетте «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық жобасы мен *әлеуметтік-экономикалық жаңғырту* саясатын жүзеге асыру арқылы ізгі қоғамға қол жеткізу басты мәселе болып отыр. Интеллектуалды ұлт қалыптастырудағы басты бағыттардың бірі болып білім беру жүйесін реформалау, соның ішінде білім беру сапасын интеллектуалды-инновациялық тұрғыдан жаңғырту, рухани-адамгершілік тәрбие саласын жетілдіру табылады. Олай дейтініміз тұлғаның дамып жетілуінде тәрбие мен білімнің басты рөл атқаратындығы мәлім, бұл біріншіден. Екіншіден, интеллектуалды тұрғыдан дамыған қоғамға қол жеткізу адамдардың игілігінен, адами іс-әрекеттерінен, этномәдени әлеуметтенуінен, толыққанды дамуынан, бәсекегеқабілеттілігінен, олардың өркениеттік озық үлгілерді бойына сіңіруінен және өзіндік болмысын сақтап қалуынан талап етіледі.

Осы тұрғыдан Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев *әлеуметтік-экономикалық жаңғырту* саясатындағы он бағыттың бірі санатында «Қазақстандағы адам капиталының сапалы өсуіне» баса назар аударып, адам капиталын байытудағы басты құндылықтар қатарында *патриотизмді, мораль мен адамгершілік нормаларын, ұлтаралық ынтымақтастық пен толеранттылықты, физикалық және рухани дамуды, заңға бағынушылықты, ана тілін, көптілділікті* атап көрсетіп, осы құндылықтарды барлық оқу орындарында балалар мен жастардың бойына сіңіру қажеттілігіне аса мән берген болатын [1].

Айтылып өткен құндылықтардың мәнділігі адамның өзін, айналасын, ауылын, елін, отанын терең танып түсінгенде және оларға ізгі қарым-қатынастары мен риясыз сүйіспеншілігі қалыптасқанда, сондай-ақ тұлғалық жетілуі мен кәсіби даярлығы барысында *дамудың интеллектуалдық тұрғыдағы жоғары шыңына жеткенде* ғана арта түсетіндігі шындық. Ал интеллектуалдық әлеуеті жоғары дамыған тұлғаның еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жаңғырту саясатының жүзеге асуына саналы тұрғыда үлес қосуы әбден мүмкін.

Сол себепті оқу-тәрбие мекемелеріне балалар мен жастардың қоғамдағы, қоршаған ортадағы өзінің орны мен рөлін ұғынуына, өмірдің қарапайым ақиқатын түсінуіне, адами қарым-қатынасын жоғарылатуына, рухани тұрғыдан дамуына, *интеллектуалдық әлеуетін адамгершілік тұрғыдан жұмсауына*, рухани-тарихи мәдени мұралар мен халықтың салт-дәстүрін, әлем өркениетін жете бағалай білуіне септігін тигізетін *пәндерді* ендіру қажеттілігі артып келеді. Әсіресе бұл мәселенің өзектілігі өскелең ұрпаққа білім беру мен оларды тәрбиелеуге мамандарды кәсіптік тұрғыда даярлайтын жоғары оқу орындарында арта түседі.

Олай дейтініміз *әлеуметтік жаңғырту* қоғамды жаңа индустриялық-инновациялық экономика жағдайындағы өмірге дайындаудан, Қазақстанның үдемелі экономикалық дамуы мен қоғамдық игіліктермен кең көлемді қамтамасыздандыру арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті табудан да талап етіледі. Оған қол жеткізу елдің болашақ ойшылдары мен кәсіби мамандарының, отаншылдары мен жаңалық жаршыларының бүгінгі білім сапасынан, тұлғалық жоғары деңгейдегі адами жетілуінен талап етіледі. Өйткені олардың бойында қаланған қазіргі сапалы білім мен адами қабілеттер – ертеңгі саналы іс, жоғары деңгейлі өндіріс, бәсекегеқабілетті мемлекет, жарқын келешек, өркениетті ел, игі қоғам.

Осыған байланысты Абай атындағы Қазақтың ұлттық педагогикалық университетінде 2008 жылдан бастап «Әдеп негіздері», 2009 жылдан «Ұлттық тәрбие» курстары оқытылып келеді. «Әдеп негіздері» пәні арқылы болашақ мамандарға сөйлеу мәдениеті, мінез-құлық әдебі, қимыл-қозғалыс мәдениеті, адами қарым-қатынас мәдениеті салаларынан теориялық білімдер мен оларды практикада қолдану дағдылары менгертіледі.

Ұлттық тәрбие курсының жаңалығы болып Қазақстандағы ұлттық тәрбие негіздерін бір пәнге шоғырландыру және сол негіздердегі педагогикалық бағыттар мен көзқарастарды, тәрбиелік мүмкіндіктерді білім алушылардың өркениеттік деңгейдегі мәдени-адами дамуы мен кемелденуіне бағдарлай отырып, олардың өз бітім-болмысын сақтап қалуына қол жеткізу табылады. Аталған курста «ұлттық идеология», «ұлттық сана», «ұлттық салт-дәстүр», «рухани-адамгершілік тәрбие», «азаматтық тәрбие», «интеллектуалды ұлт», «әлем өркениеті» құндылықтарының мәні ашылып, осы құндылықтар болашақ мамандарға жан-жақты игертіледі.

Осындай мақсатпен республикалық оқу-тәрбие мекемелерінде жүзеге асырылып жатқан «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім бағдарламасының да негізгі мазмұнын «адам», «табиғат», «өмір»,

«әлеумет», «қоғам» және т.б. басты құндылықтардың мән-маңызын терең ашып көрсететін білімдер құрайды.

Жоғарыда аталған «Әдеп негіздері», «Ұлттық тәрбие», «Өзін-өзі тану» пәндерінде берілетін жалпы-адамзаттық, ұлттық, әлемдік құндылықтарды меңгеру бір қарағанда жеңіл, жүзеге асыруға оңай болып көрінетін секілді. Шындығында бұл олай емес.

Осы құндылықтарды игеру, оларды тану мен үйрену талдау мен зерттеу процесінде болашақ маманның жеке мінез-құлқы, адамдармен қарым-қатынас іс-әрекеттері дамиды, сондай-ақ табиғатқа, отанға, қоғамға оң көзқарасы тереңдейді, әлемдік өркениетке қызығушылықтары артады. Олай дейтініміз адам «жеке тану» процесінде өзінің *адами қасиеттерін, мінез-құлқын, тән саулығын, жан саулығын, тұлғалық болмысын, азаматтық сапасын* айқындап анықтауына, білуіне мүмкіндіктер туады. Және оның қай тұстарын жетілдіру қажеттігіне аса мән береді. Адам өзін «адамдармен біргелікте», яғни адамдармен қарым-қатынаста тану барысында өз бойындағы *махаббат, туыстық, достық, татулық, серіктестік, жолдастық, қайырымдылық, ізеттілік, сыйластық, кәсіпкерлік* және т.б. құндылықтарын танып-зерттеуге және қалыптастыруға мүмкіндік алады. Адам өзін табиғат перзенті тұрғысынан тануда өз санасындағы *табиғат, өмір, қамқорлық, үндестік, үйлесімділік, туған жер, сүйіспеншілік* және т.б. құндылықтарының мәнін анықтай алады және осы саладан қол жеткізген білімдерін өмірде қолдануға ұмтылады. Адам өзін қоғамға қызмет ету тұрғысынан тану процесінде *тарих, ел, атажұрт, халық, тіл, салт-дәстүр, рухани-мәдени мұралар, өнер, отан, әлем, халықтар достығы, ұжым, тәжірибе, ұрпақ, әлеумет, кәсібилік, бәсекеге қабілеттілік, интеллектуалдық, инновациялық* және т.б. құндылықтарды өз бойында қалыптастыру мен оларды практикада қолдану қажеттілігін түсінеді және белсенді жасампаздық әрекеттерді жүзеге асыруға дағдыланады. Айтылып өткен құндылықтарды танып-білу, зерттеу, саналы ұғыну негізінде олардың білімі кеңейеді, ой-түйсігі, танымы артады, рухани-адамгершілік тәрбиесі дамиды. Адами қарым-қатынас мәдениетін, сөйлеу мәдениетін игеру арқылы мәдени интеллектісі артады. Осылардың барлығы болашақ маманның шығармашылық, танымдық, эмоционалдық тұрғыдағы интеллектуалдық әлеуетін дамытады.

Аталған пәндердің болашақ маманның тұлғалық сапасын жетілдірудегі, соның ішінде интеллектуалдық әлеуетін дамытудағы құндылығы болып олардың *жеке тұлға тұрғысынан, басқа адамдармен* өзара әрекеттестіктегі, *әлеуметтену* барысындағы, *қоғамға қызмет етудегі* қарым-қатынастары тұрғысынан *кіріктірілген құзыреттіліктерді* қамтуы табылады.

Осыған орай осы пәндердің әрбір сабағы жеке тұлғаның құндылық сапаларын қалыптастыруға мүмкіндік туғызатын компоненттерден (мазмұндық, эмоционалдық-еріктік, мінез-құлықтық) тұрады. Сол себепті де аталған пәндерді оқу-әдістемелік қамтамасыздандыруда тұлғаның рухани-адамгершілік және эмоционалдық, интеллектуалдық тұрғыдан дамуы, оның танымдық қызығушылықтары, адами қарым-қатынас жасау іскерліктері, өзінің ойы мен сезімдерін айқын, еркін және мәнерлі жеткізу мүмкіндіктері есепке алынады.

Курстарды оқыту барысында интербелсенді әдістер кеңінен қолданылады. Мәселен, болашақ мамандар өмір практикасынан алынатын адами мәнге, қоғамдық маңызға ие жағдаяттарды шешуде инновациялық шешімдерді іздестіру мен таңдауға дағдылануы барысында интеллектуалдық тұрғыдан дами түссе, қоғамға жат әрекеттерді сынау, өзінің және басқалардың мінез-құлқында сипат алған көріністерді бағалау, әлеуметтену арқылы адамгершілік сапалары артады.

Сондай-ақ, қазіргі таңда *мұғалімнің* беделін көтеру – кезек күттірмейтін мәселе болып отыр. Әрине, мұғалімнің тұлғасы, мұғалімнің іс-әрекеті бүгінгі күннің ғана проблемасы емес, бұл бұрыннан да ойшыл-ғалымдардың басты назарын аударған. Соңғы ғасырларда мұғалімнің тұлғасын сомдауда құнды ойлар мен еңбектер қалдырған К.Д. Ушинский, Н.К. Крупская, А.В. Луначарский, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Ы.Алтынсарин, М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов және т.б. көрнекті педагог-ғалымдардың «*нағыз мұғалім бірінші кезекте баланың тыныс тіршілігін сезінуі және сүйіі тиіс, білім мен тәрбиенің жүрекпен берілуі тиіс*» деген қағидаларының күні бүгінге дейін құндылығы арта түспесе, жойылған жоқ. Ал бұл болса, қазіргі мұғалім тұлғасының қалыптасуында «Әдеп негіздері», «Ұлттық тәрбие», «Өзін-өзі тану» курстарының маңыздылығын дәлелдей түседі. Өйткені бұл пәндер болашақ мамандардың рухани-адамгершілік тәрбиесін жетілдіре отырып, жас ұрпақты сүйіспеншілікпен тәрбиелеуге даярлықтарының жоғарылауына ықпал етеді.

Қорыта айтқанда «Әдеп негіздері», «Ұлттық тәрбие», «Өзін-өзі тану» курсы болашақ мамандарды өмірден өз орнын табуына бағыттай отырып, олардың кәсіби-тұлғалық жетілуін, интеллектуалдық дамуын қамтамасыздандырады, рухани-адамгершілік тәрбиесін жетілдіреді және қоғамға қызмет ету

дағдыларын дамытады. Олар жалпыадамзаттық, ұлттық, әлемдік құндылықтардың прогрессивтік түрлерін меңгеріп қана қоймай, осы құндылықтарды өскелең ұрпақтың бойына сіңіруге дағдыланады. Осындай адами құнды, қоғамдық маңызды құндылықтарды теориялық және практикалық тұрғыдан игерген мамандардың мемлекетте қолға алынған әлеуметтік-жаңғырту саясатын жүзеге асыруға өз үлестерін қоса алатындығы ақиқат.

1. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы Халыққа Жолдауы "Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты" / Егемен Қазақстан, 2012.*

2. *Назарбаев Н.А. «Интеллектуальная нация-2020» национальный проект. / Айқын, 2008.*

Резюме

В статье рассматриваются педагогические условия развития интеллектуального уровня будущих специалистов.

Summary

The article deals with the pedagogical conditions of the intellectual level of future professionals.

АБАЙДЫҢ ТАНЫМ ТУРАЛЫ ОЙ ПІКІРЛЕРІНІҢ ЖАСТАРДЫҢ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМДЫ МЕҢГЕРУДЕГІ МӘНІ

Г.И. Туретаева – *п.ғ.к., доцент, Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты*

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Білім мен ғылымды өз дәрежесінде меңгерген елдер ғана әлемдік дамудың алдында, озық тұсында болады. Елімізді барынша дамытатын негізгі күш бүгінгі, жастар» – деп атап көрсеткен болатын.

Осыған орай жастардың айналадағы дүниені танып-білуі күрделі қайшылыққа толы, ұзаққа созылатын және жаңа білімді игеруімен байланысты жүреді. Адам баласы өзін қоршаған дүниенің құбылыстары мен өзгерістерін білуге қашан да құштар болған. Осындай білсем, танысам, көрсем деген ой-пікір ізденіске, қоршаған ортасын білуге ұмтылдырды. Бұл бағытта Абай Құнанбаев қара сөздеріндегі таным теориясына қатысты пікірлердің маңызы өте зор. Сондықтан алдымен оның өзінің дүниетанымына тоқталған жөн.

Бұл ретте ақынның дүниетанымының қайнар көзі оның шығармаларындағы жалпы философиялық мәселелер, өнер, білім, ғылымның адамның әлеуметтік ахуалына болған ықпалы, және оны жақсартуға тигізетін әсері деуге болады. Абайдың әлеуметтік философиясының мәдени, тарихи және дүниетанымдық алғы шарттары, оның философиясындағы адам мен Алла болмысы, Абай мен адамтануға байланысты философ ғалымдар Ә.Нысанбаев, Ғ.Есімов, Ж.Молдақұлов т.б. айта қаларлықтай ұрымтал талдау беріп, пікір айтқан. Осы орайда белгілі ғалым М.Мырзахметов, Абай шығармашылығының шығыс әлеміне қатысты тұстарын философиялық, әдебиеттану тұрғысынан талдаса, А.Көбесов оның шығармашылығының әл-Фараби мұрасына қатысын зерттеген.

Аталмыш ғалымдар және басқа да ақын мұрасын зерттеушілер ақынның жалпы дүниеге көзқарасын, оқу, білім туралы пікірлерін зерделегенімен олардың адамның оқу, білім алу іс-әрекетіне, даму үрдісіне болған ықпалы, таным теориясына қатысы терең қарастырылмайды.

Белгілі ғалым академик, абайтанушы, жазушы М.О. Әуезовтің ақын мұрасын зерттей келе оның дүниетанымына қатысты айтқан пікірлерін талдай келе әрқайсысының мәнін, мысалы, дінге қатысты өлеңдері мен қара сөздерін немесе дүниені танып-білу жолдарына қатысты шығармаларын талдағанда сол мәселеге қатысты ашып көрсетеді. Бұны оның С.Мұқановтың “Абай Құнанбаев” монографиясына жазған пікірінен байқауға болады. Ол “адам мен адамгершілік, ұждан, мораль философиясына төтелей қатынасы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әрі сапалы ойшылдық пікірлері бар екені даусыз” деген. Жалпы ақын көзқарасына байланысты пікірін ол “Абай діні – өзінің заманы мен ортасына бір жағынан, сырттай баж бере отырса да, негізінде және де ақылдың, адамгершіліктің діні болады” деп түйіндейді.

Әрине, Абай секілді кесек тұлғаның ауқымды ой өрісін, кең пікірін кейбір жекелеген ұғымдарға сыйғызу оның мәнін таяздатып, маңыздылығын төмендетер еді. Дейтұрғанмен, кейбір философ ғалымдар оның көзқарасын нақтылап айқындап, атап көрсетуге тырысқан. Абай дүниетанымының үш арнасын зерделей келе “...діншілдігі басым әдеттегі буржуазиялық идеалистік философияның жамап-жасқаған бір түрі”, О.А. Сегізбаев, “деизм бағытын ұстанды”, М.Әуезов “Абай рационализм мен демократизм бағытын ұстанды” десе, Қ.Бейсембиев “Абай дуализмге жол берді” деген пікірлер айтқан. Ақын шығармашылығы-

ның бастауын, қайнар көзін шығыс, батыс, қазақтың ұлттық әдеби мұрасы дей келе М.Әуезов “өзінің рационалдық философиясын Абай кездейсоқ жасай салған жоқ, алдымен осындай бай школалардың оқуынан өтіп алып, сөйтіп, бұларды өзінің творчестволық өңдеуінен өткізген соң ғана жасай алды”. Қалай десек те, оның шығармаларындағы барлық ой-пікірлердің түп негізі философияға барып тіреледі. Сондықтан қай тұрғыдан талдап, іс жүзінде қолданудың қандай жолдарын іздестірсек те алдымен, оған осы тұсынан таянудың өзі ақын шығармаларының табиғатын дұрыс түсіну арқылы оған жуықтау болар еді. Абайдың білім, ғылымға қатысты ой-толғаулары философиялық сипатта болғандықтан оны гносеологиямен тығыз байланыста десек жаңыла қоймаспыз. Гносеология – грек сөзінен аударғанда таным, ұғым, үйрену деген мағынаны бідіреді. Ол – таным үрдісінің маңызы мен заңдылықтары туралы ілім. Гносеология зерттейтін басты мәселе: танымның пәні мен оның келіп шығу тегі қандай; оның негізін қалайтын нәрселер мен қозғаушы күштері нелер; таным үрдісі қандай сатылардан тұрады; оның әдістері мен формалары; шындық деген не; таным мен практикалық іс-қимыл арасындағы қатынас сипаты т.б.

Философияда адам материалдық орта құбылыстарын, олардың өзара байланыстарын, мәмілелерін, өзара алмасуларын, қарама-қайшылықтарын түсінуі үшін оның санасында туындайтын ұғымдар соншалықты икемді, жүйрік, қарама-қайшылықты болуы тиіс делінген. Абай мұрасындағы дидактикалық ойларды зерделеуде, оларға сипаттама беруде және ішкі қайшылықтарын ашу мен мүмкіндіктерін қарастыруда біз осы заңдарды негізге алдық.

Таным үрдісінің бастамасы қоршаған ортаны қабылдау, бұл туралы психолог ғалым Л.А. Венгер оны қабылдау іс-қимылы (перцептивные действия) дей келе, ол туа бітпейді оның пайда болуына дейін сырттан хабар алатын саңылаулар (анализаторлар) әрқайсысы өз алдына, бір-біріне тәуелсіз қызмет етеді. Ол “первые перцептивные действия формируется в результате включения этих сенсорных процессов в осуществление элементарных практических действий ребенка. Они представляют собой отображение свойств предметов в единицах двигательных возможностей самого ребенка (наимыды болсын деп жазылған тілде келтірдік – Т.Г.)”.

Осы тұрғыдан жуықтайтын болсақ, дүниеге келген тірі жанның танымының бастауын ғұлама ақын 7-кара сөзінде “жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады” олардың бірін тән құмары, екіншісін жан құмары дей келе, соның танымдық тұсын “біреуі білсем екен демекші” дейді де, оның дамуының алғашқы кезеңін не көрсе соған ұмтылып, жалтыр-жұлтырға қызығып, дәмін татып, бетіне басып, дауысқа ұмтылып; одан кейінгі кезеңін – одан ержетіңкірегенде, психология тілімен айтсақ, өмірден алған тәжірибенің кейбір элементін жинаған соң “ол немене?”, “бұл немене?” деп “ол неге үйтеді?”, “бұл неге бүйтеді?” деп көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді, “бұның бәрі жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген” ой қорытады. Бұлар тірі жанның адам болып, әлеуметтік ортаға қосылуының бастамасы, танымының біртіндеп үнемі жаңа сатыға көтерілуінің алғашқы кезеңдері. Ұстаз Абай адам болып қалыптасудың басты белгісі осы танымының өмір өтіп тірі жан өсіп жетілген сайын тереңдеп, ауқымының кеңейе түсетінін пайымдаған, егер олай болмағанда мұндай тірі жанды адам қатарына қосуға болмайды. “Дүниенің көрінген хәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады” дейді және адамның жаны хайуан жанынан ірі, әсерлі болатынын белгілеген. Танымның ары қарай қалыптасу кезеңін “жан тамағы” немесе жан азығын толықтырумен болатынын айта келіп, “көз көрген нәрсенің сырын қалай білуге болады деп көңілге” ой салу арқылы толатынын айтады.

Таным үрдісінің негізін талдай келе оны дұрыс ұйымдастырудың басты шартын “алтын ережесін” Я.А. Коменский “мүмкіндігінше барлығын сезім арқылы қабылдауға шарт түзу: көрінетінді көру арқылы қабылдауға; естілетінді тыңдауға; иісті искеуге; дәмді татуға; түйсінетінді түйсіну арқылы, егер белгілі бір затты мүмкін болса барлық сезім мүшелерімен қабылдауға шарт түзуді” талап етті.

Көріп отырғанымыздай Абайдың “біл” тұжырымы танымның бастамасы, көзі, қайнар бұлағы екенін және білуге құмарлықтың біртіндеп өсетінін, есейе келе оны толықтыру таным үрдісінің заңды қалыптасу жолы болып табылады. Кейінгі кездерде Ресей баспаларынан шыққан педагогика оқулықтарында оқытудың мәні туралы тақырыптарда көбінесе оның заңдылықтары, қозғаушы күштеріне көбірек тоқталып, осы үрдістің негізін қалайтын танымның философиялық тегіне көп тоқталмайды. Алайда, біздің пікіріміз бойынша оқыту мен оқудың негізгі мәні танып-білу болғандықтан оны тереңірек қарастырған жөн секілді. Оларда таным туралы В.И. Лениннің айтқаны сол күйінде келтіріледі, бірақ авторы туралы айтылмайды. Бұнымен қатар біз ақын шығармаларынан дәл осы таным үрдісіне қатысты аса маңызды пікірлер тауып отырмыз. Сондықтан таным үрдісі және оның оқу және оқытудағы мәніне тоқталамыз. Осыған орай Н.Д. Иванова мен М.Қ. Қозғамбаевалар оқу – бұл ақиқат дүниені тану дей келе “танып, білу бұл

адамның сана сезіміндегі ақиқат дүниенің бейнелену процесі” дей келе оның басты сатыларын зерделейді. Олар нақты пайымдау немесе бейне, түсінік, дәлелдерді елестету; дерексіз ойлау немесе алғашқы сатыда алынған мәліметтердің арасындағы байланыстарды түсіну, тәжірибе немесе іс жүзінде тексеру деп келтіреді. Ақынның 7-қара сөзіндегі дүниеге келген “жас баланың” танымы осы сатылардан өтеді. Бұл 38-қара сөзінде де көрініс тапқан.

Таным тұрғысынан алып қарасақ, ақын 38 қара сөзінде алдымен ғылым, білім жайлы сөз қозғайды да, одан соң таным үрдісінің кезеңдеріне тоқталады. Ақынның білім, ғылым жайлы пікірінің тақырыпқа сай тұстарын екшеп алып қарастырып, одан соң оның таным үрдісі жайлы ойларына қарай ойысамыз.

Ақын енді осы ғылымды меңгерудің жастарға білім арқылы келетінін “ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен, яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша”, – дейді. Байқап қарасақ, осы жерде үш дидактикалық ой жатыр. Олардың **біріншісі**, жастардың, оқушының бойындағы ерік күшін жұмылдыру, оқу білім алу барысында кездесетін сәтсіздіктерге төтеп беруге баулу, басқаша айтқанда, әрқандай пәнді меңгеру барысында кездесетін тапсырмаларды орындау, мәселелер шығаруда мойымай іздену арқылы жол табуға болатынын жастардың санасына сіңіру; ең бастысы оқу еңбегіне дағдыландыру; **екіншісі**, алдау мен ғылым, білімге, оқуға үйір қылу; бұл қазіргі кезде дәстүрлі емес әдістермен ұштасатын секілді. Солардың бірі сабақ үстінде ойын тәсілдерін қолдану, мысалы, рольді ойындар, конкурс сабақтары, бәсеке, пікірсайыс т.б. белсенді әдістерді қолдану арқылы оқушыны білімге еліктетуді көздеп ұйымдастырған сабақтар. Бұл жастардың белсенділігін арттырып, білімді меңгеруін жеңілдетеді. **Үшіншісі**, олардың қызығуын ояту арқылы өзінің ізденуіне түрткі беру. Ақынның осы жердегі “үйрене келе өзі іздегендей болғанша деген пікірін дидактиканың “үйрету-үйрену” деген басты тұжырымымен тектес деуге болады. Ол студенттің (оқушының) ғылым, білімге ынтасын арттырудың негізгі жолы оған сүйіспеншілігін “қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады” демекке Абай ғылым, білімге құштарлықты адамдық қасиеттің бір мәні ретінде ой түйіндейді. Осы қара сөзінде ол ғылым деген ұғымға “адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтық” болуы мен болатынын белгілеген. Бұдан “ғылым” дегеніміз хақиқатты, растықты не болмаса шындықты іздеу және әр нәрсенің хикметін-қасиетін, сипатын, мүмкіндігін іздеп табу үрдісі деп ой түйіндеуге болады. Осы қара сөзіндегі ақын пікірлерін зерделей келіп ғылымды тәрбиенің бір құралы ретінде қарастыруға болатынына көз жеткіземіз, “білмекке ынтық бірлән табылады” дегені міне осыған меңзейді. Өйткені, ғылым арқылы зат, дүние, қоғам, адам құбылыстарының хикметін-кереметін, қасиетін, шынайы сипатын танып білу арқылы оған қызығушылық туындайтыны белгілі. Бұған “һәммәні білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді” дегенін дәлел ретінде келтіруге болады.

Ғұлама ақынның 38-қара сөзінде дін философиясы жайлы көп айтылғанымен оның арасында таным үрдісіне – гносеологияға қатысты пікірлер көптеп кездеседі, мәселен, “ғибратланушыларға тыю жоқ, бәлкі сұңғатынан себебін білмекке құмарлықтан саниғна ғашықтық шығар” немесе әсер мен әсерленудің шексіздігі, шеберліктің себебін білуге құмарлық, жарату немесе жасампаздыққа ғашықтық – барлығы да зерттеу, іздену мен танымның басты талаптары. Іздену үрдісі, іздегенін тапқаннан кейінгі рахат, ләззаттың өзі де адамды таным іс-әрекетіне жетелейтін, қозғаушы күш десек болады, ойды тереңдете түссек, іздеуші “әрбір нәрсенің себебін таппақ бірлән ләззаттанады”. Ғұлама ғалым Абайдың таным туралы пікірінің бірі “әгәрше фатлубни тәжидуни – талап қылсаң табасың” дегені хакімдердің ізденістеріне қатысты айтылғанымен ғылым, білім іздеуде де талаптың орны бөлек. Қаншалықты ақылды болса да талабы болмаса құр ақылдың ғылым, білімге пайдасы аз.

Ақынның 38-қара сөзінде жалпы дүниетанымының екі бағытын: ғылыми жолмен жаратылысты тану және діни жолмен рухани әлемді тану жолын көрсетеді. Одан соң дидактика үшін аса маңызды мәселе жастардың дүние туралы әуелгі алғашқы танымын дамытып, байытудың жолын мәжбүрлеу арқылы қызықтыру, одан соң өзі ізденуіне шарт түзу екендігін дәріптейді. Осы қара сөзіндегі таным үрдісінің үш сатысы ғылыми педагогикадағы оқытуды ұйымдастыру және ондағы таным үрдісінің мәнін ашып көрсетуге арналған тақырыпты меңгеруге ұтымды ықпал етеді. Ал, 17-қара сөзінде ақыл, қайрат, жүрек және осылардың қызметін дұрыс танып білуге жол ашатын ғылым туралы пайымдаулары оқыту теориясын байытумен күнделікті оқыту мен оқу үрдісінде үнемі ескеріп отыратын пікірлер. Ғұламаның 43-қара сөзіндегі жан қуатының үш элементі жалпы оқушы психикасын, оқыту психологиясын танып-білуге, оны ұйымдастыруға ұрымтал әсер ететін пікірлерге толы.

Таным үрдісі ақыл-ой қызметімен сезім мүшелері арқылы ғана іске асады десек жаңсақ болары анық. Сол себепті, мұнда адамның ішкі жан-дүниесінің алатын орны бар. Жан-дүние деген поэзияға жақын

сөзді ғылым тіліне аударсақ, ол психиканың қызметі болып табылады. Олар өз кезегінде әртүрлі атауларға ие болып ойлау, сезіну, түйсінуден бастап қызығу, қажеттену, талаптану, аңсау, құмарлану, т.с.с. қамтиды. Ақыл, ой-қызметінің сапасы мен мүмкіндіктерін көрсетеді, мысалы біз әдетте ақылды, ақылсыз деп жатамыз.

Абайдың 15-қара сөзінде «...есті кісілер “ақылды қолдан жібермей ... ізденеді, есер... екі көзі аспанда, жынды кісіше шаба беруді біледі, соны көрдім” дейді. Осыдан барып ол мынадай ғылыми-педагогикалық маңызы терең, оқу теориясында ескермесе болмайтын кеңес береді, “есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір өзіңнен өзің есеп ал” деп ары қарай мұнда не нәрсені ескеріп есеп алу керек екенін “сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өміріңді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей өткізіпсің? Жоқ болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?”.

Білім алу, білім беруді ұйымдастыру ғылыми білім арқылы дүниені тану үрдісі десек жаңылмаспыз. Өз кезегінде есеп алу осы үрдістің дұрыс, бұрысын, мақсат, міндеттерін айқындап алуға көмектеседі.

Қорыта келгенде, ғұлама ақынның таным үрдісін жүйелі түрде зерделемесе де оның адамның қатарға қосылуындағы маңызын жете түсідіре келе, бұны тұлға ретінде қалыптасудың басты шарттарының бірі екендігін және оның адам баласы есейген сайын ауқымы кеңейіп, мәні тереңдей түсетінін айқындаған. Сонымен бірге таным адамның рухани әлемінің қалыптасуындағы жан азығы болып, көз көрген ғана нәрселерді емес көрмегенді де оймен сезініп пайымдаудың орнын ерекше бағалайды.

Ақынның 7, 15, 17, 38, 43 т.б қара сөздеріндегі таным туралы ой пікірлерінің оқу іс-әрекетін тиімді ұйымдастыруға, дидактиканың негізгі ұғымдарын жете меңгеруге және студенттер жастардың білімін қалыптастыра отырып, ғылымды игерудегі маңызы өте зор болып табылады.

1. Нысанбаев Ә. Қазақстан демократия рухани жаңару. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999, – 416 б.; б. 509-60.
2. Есім Ф. Хакім Абай. – Алматы, 1994. – 200 б.
3. Молдақұлов Ж. Ақын шығармашылығы мектепте // Қазақстан мектебі. 1994. - №2. – 22 б.
4. Мырзахметов М. Абайдың мұраттары. – Алматы, 1995. – 159 б.
5. Көбесов А.К. Абай қара сөздерінің кейбір тұжырымдары хақында // Жас алаш, – Алматы, 1992 жыл 10 желтоқсан.
6. Әуезов М. Абайтану дәрістері – Алматы, 1994. – 142 б.
7. Бейсембиев К. Мировоззрение Абая Кунанбаева. – Алматы, 1956.
8. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV в начало XX века. – Алматы, 1996. – 472 с.
9. Мұқанов С. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеу. – Алматы, 1995. – 318 б, 304 б.
10. Венгер Л.А. Восприятие и обучение. – М.: Просвещение, 1969. – Б. 285-291.
11. Коменский Я.А. Ұлы дидактика. – Алма-Ата, 1965.
12. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. - Т. 2. – Алматы, 1977. – 138-219 б.
13. Иванова Н.Д., Қозғамбаева М.Қ. Оқыту процесі оның мәні. – Алматы, 1991. – 19 б.

Резюме

Данная статья рассматривает как поэт отмечает исключительную важность становления человека личностью, обладающей своей значимостью в обществе, с годами подвергаясь саморазвитию, которое обеспечивает глубокое осмысление восприятия и познания всего, что можно не только лицезреть, но и уловить в мелких деталях. Что в свою очередь означает, что познание в духовном мире человека занимает место духовной пищи и позволяет рассуждать вещи неподвластные простому объяснению. Наиздания поэта являются существенно необходимыми для правильной организации учебных действий, усвоения главных понятий дидактики и освоения науки при формировании знания у молодежи студентов.

Resume

This article discusses how the poet points out the importance of the formation of human personality with its importance in the community, over the years, undergoing self-development, which provides a deep understanding of perception and knowledge of all that can be both contemplated and captured with fine detail. That in turn means that the knowledge of the spiritual world of man takes place of spiritual nourishment and allows to reason things which are out of simple explanation. Edifications of the poet are essential for the proper organization of learning activities, learning the basic concepts of didactics and development of science in the formation of knowledge in young students.

THE CONCEPT OF ORGANIZATION OF EDUCATIONAL WORK IN HIGHER EDUCATION

S.G. Tazhbayeva – candidate of Pedagogics, Associate Professor,

T.M. Baimoldayev – professor of KazNPU n/a Abai,

N.T. Smanova – candidate of Pedagogics, of KazNPU n/a Abai

The concept of organization of educational work in higher educational institution is an attempt to define the essence, the main directions of the organization of educational work at universities in Kazakhstan at present. It reflects the basic conceptual approaches contained in the Integrated Education Program in organizations of the Republic of Kazakhstan. Problems in the spiritual and moral sphere of society, and, consequently, in the system of education in the educational institutions of the Republic of Kazakhstan are largely due to those radical social changes through which our state have to go at the turn of the 21st century. The ideological vacuum created due to changes in the social system and the abolition of the Soviet ideological institutions, "wild" market relationships diluting the moral principles of society, the influence of the media, some of which understands freedom of expression as permissiveness - all these allowed to spread anti-human ideas, views, occurrences (drugs, alcohol, sexual promiscuity, self-centered pragmatism, cynicism, aggression, etc.), which negatively affect our youth. Necessity of reforms in education stems from the needs of the formation of mentality of the individual and, consequently, the mentality of society, in the spirit of universal values that will help to find ways to overcome the mental incompatibility of individuals and nations. One of the ways of solving these problems is to find new approaches in the organization of the educational process at university as an educational institution called to train, educate and develop the young generation.

The concept consists of the following sections:

The purpose and objectives of the concept.

1. Some tendencies in the spiritual and moral development of students.
2. The purpose and objectives of education in higher education.
3. Principles of education in higher education.
4. Model of the organization of educational work at the university.
5. Pedagogical conditions of the educational work of the university.
6. The content of educational work at the university.
7. Educational Work Management at the higher educational institution.

1. The purpose and objectives of the concept

The purpose of the concept - is to develop modern approaches to the organization of the educational process in higher education.

Objectives of the concept:

1. Determine the goals and objectives of education at the university.
2. Highlight basic principles of education in higher education in accordance with the present socio-economic conditions.
3. Develop a structural model of educational work in higher educational institution reflecting its main directions.
4. Determine pedagogical conditions of functioning of the structural model of educational work at the university.
5. Determine the content of the main directions of educational work at the university.

2. Some tendencies in the spiritual and moral development of students

Analysis of the situation in the student community can provide both positive and negative tendencies:

- Modern Kazakh students are generation raised under the circumstances of market reforms, changed social relations, which could be reflected in the value orientations of young people. Therefore, individualism, pragmatism and the desire for material well-being, sometimes at any cost, dominate in its environment.

- Personal participation in public life is reconsidered by young people in view of their own interests and needs; understanding of the importance of political, economic, sociocultural processes taking place in society and affecting the fate of each of them, is combined with the low awareness about these processes.

- It is formed a layer of young people who believe that the quality education is a leading social value, as it is the basis for professional growth and, consequently, achieving material prosperity, high social status.

- Due to new opportunities for personal development (large flow of scientific, cultural information, computerization, study abroad, etc.) increases the number of creative, talented youth, realizing themselves in various activities: science, art, sports, etc.

- There is a tendency to create intrahigh student youth organizations, movements, associations, not for political purposes, but future-oriented professional activity. Among the motives for creating and joining the youth organizations are predominant interest to the selected area of activity and the opportunity to realize themselves, express their views and beliefs.

- However, among the many young people it is widely believed that "money talks," and such students put aside the issue of quality of the education, the need for their own efforts in this direction.

- Inter-ethnic relations in students' team look stable.

- Stratification of young people is also a preference of one part of "Western way of life" (both for boys and girls: career, success in various spheres of life, higher social status, material wealth). For another part it is characteristics to increase the importance of traditional religious values in everyday life; it is observed that number of believers tends to increase among students.

- A significant number of young people is characterized by low level of general culture and all its components (moral, legal, political, everyday life culture, communication culture).

- There is a decline in health of young people, increase in drug addiction, alcoholism, distribution of venereal diseases and etc.

3. The purpose and objectives of education in higher educational institution

The current state of our society, the processes taking place in the political, economic and cultural life of our country, encourage a fresh look at the problem of education of a citizen, the formation of the intellectual and creative potential of the individual in higher education. Just because passing a school of public organizations, associations, art groups, and students gain a solid life guidance, interpersonal skills and personal qualities necessary for a specialist in a chosen field, scientists, leaders, public figures. Hence, along with solving the issues of the educational process university must create the conditions for self-development and self-assertion of the individual, improvement of student's abilities. Defining goals, objectives, content of educational work with students was based on such methodological ideas as the idea of the integrity of the educational process, its subject character, personality-active approach to the educational process. Social and political conditions of development of our society make the idea of formation civicism and Kazakh patriotism in students particularly important. Under the peculiarity of the sphere the application of this concept is fundamental of the formation of professionally significant individual qualities and focus on healthy life in younger generation of Kazakhstan. On the assumption of abovementioned, *education at the university – is a joint activity of teachers and students in the educational process aimed at the establishment of beliefs, morals, general cultural and professional qualities that are realized in the future self-education of students.*

Achieving this goal is to establish humanitarian, raising the university environment, which involves the creation of such relationship in an educational institution, which would form the personality of the student. The presence of humanitarian culture and humanitarian environment at the university is manifested in an atmosphere of trust, cooperation, co-creative exploration of teachers and students, which is essential for the organization of effective academic and extracurricular activities. It is the formation of such an environment through the learning process and extracurricular activities provides high quality training of a specialist.

The purpose of education in higher education – is the joint formation of teachers and students of socially and professionally important qualities of a future professional and citizen.

Educational objectives of the university:

- Analysis of the professional and personal needs and interests of students in the new socio-economic conditions;

- The organization of educating, morally developing learning;

- Formation of civicism and patriotism of Kazakhstan students as the most relevant to the current stage moral qualities of the individual;

- Establishment of the educational process conditions for the development of autonomy, personal and social activity of the student; the organization of effective student government;

- Focus on the formation of a healthy life in the academic and extracurricular activities; environmental education;

- Implementation of cultural aspects, the formation of multicultural identity in training and extracurricular activities;

- Creating, cultivating traditions of the university;

- Search and implementation of new, diverse forms of educational work outside the classroom;

- Lecturers training for the implementation of the educational aspect in the process of learning and extracurricular educational work.

4. *Principles of education in high school*

Principles of education in educational institutions are the main provisions, ideas determining the content, organizational forms and methods of the educational process in accordance with its common laws and goals. In the present socio-economic conditions topical principles of education in institution of higher education are:

1. Public education direction.
2. The principle of unity of education and training.
3. Humanistic education direction.
4. The democratization of the educational process.
5. Active approach in education.
6. Educating impact through collective.
7. The cultural orientation of the educational process.
8. The unity of the requirements of the teaching staff to students.

1. *Public education direction*, i.e. correspondence between character and content of education of the young generation to social needs, interests of the country and the people. At the present stage educational activities in higher education should be subject to the decision of the main goal – a formation of morally mature, socially active, professionally competent individual capable of self-development. The current requirements to the specialist – graduate to form professionally significant qualities of the individual.

2. *The principle of unity of education and training*. Teaching and education processes are difficult to separate in thought and in practice, because they represent a holistic educational process and are based on common pedagogical principles. It is particularly challenging in terms of integration of principles based on the ideas of the activity, personal approaches in teaching and education and humanization of pedagogical process. Especially important is the organization of teaching, since it is the weakest link of the educational institution, in relation to the concentration of teachers only on the subject-content side of teaching.

3. *Humanistic education direction, personal approach* involves the humane treatment of the individual student, taking it as a given for teacher. Based on this, we must proceed in education from the interests, skills and capabilities of a student to respect his right and dignity, have reasonable and feasible requirements, based on the on positive qualities of his nature, developing them, and encourage self-discovery and self-education.

4. *The democratization of the educational process* basically has a cooperative relationship, partnership of teacher and student, the student's recognition by the subject of the education process, which gives educative interaction "hidden" nature, avoids direct peremptory way of pedagogical influence.

5. *Active approach in education*. Efficiency of education, the formation of socially and professionally significant qualities of the person is due to the degree of active participation of students in various activities (academic, extracurricular), their contents and methods of organization, participation motives.

It becomes necessary to connect extracurricular educational activities with future professional activities of students.

6. *Educating impact through collective*. Conditions necessary for the formation of personal qualities of the future specialist, are created in the team, in terms of communication, when the student has the opportunity to engage in a variety of relations with other course participants: business, personal, intellectual, educational, employment, self-activity-creative and etc. At the same time it is created the conditions for the formation of an active life position of the individual, acquiring it needs experience of public life, civil development. Significant role in this process is played by bodies of student government emerging at a certain stage of development of the collective. Forming and fixing all the positive traditions of this collective become important.

7. *Cultural conformity of education, cultural orientation of teaching*. Formation of various aspects of a culture based on knowledge of the individual's own national culture and other cultures; the development of patriotism, public spirit, historical memory; the formation of national self-consciousness and tolerance.

8. *The unity of the requirements of the teaching staff to students*. This principle shows such natural law of educational process as the integrity of the educational influences, which is ensured by the unity of the declared social attitudes and real actions of lecturers, teaching requirements consistency.

5. *Organization model of educational work at the university*

In this model the systemic way of proposed approach is shown in the selection based on defined goals and objectives of the four key directions of educational work in higher education. Educational work is carried out in each direction both in academic and extracurricular time. Rigid forms of selection on a particular direction is not feasible, since each of them allows for more than one educational task

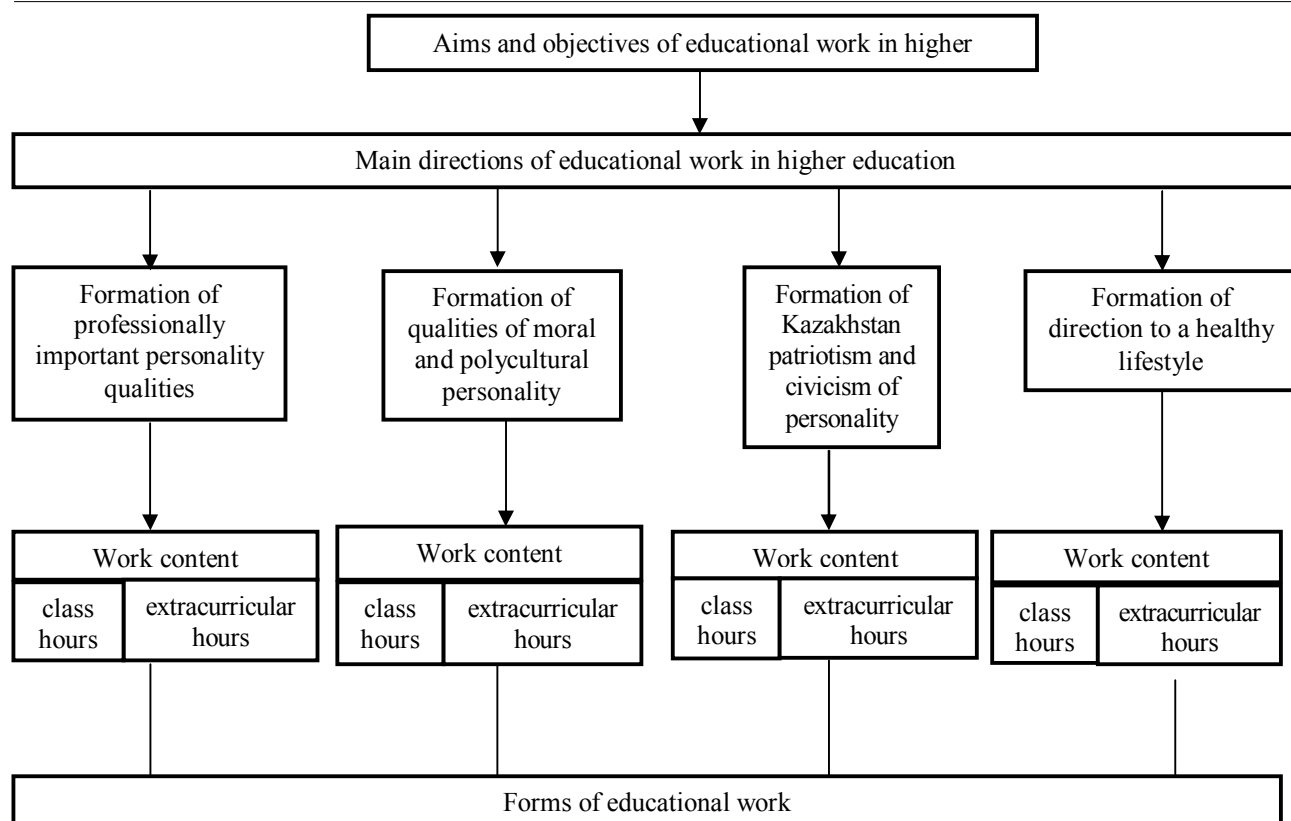

Figure 1 – Model of organization of educational work at the university

6. Pedagogical conditions of the educational work at the university

To the conditions of the educational work of the university it should be included the establishment of educational environment consisting of two main components – social relations and material environment.

1. Social relations:

- revival at the university of a genuine culture of communication, an atmosphere of genuine respect for the individual, which involves overcoming authoritarianism in relation to the students by the administration and faculty;
- creating opportunities to choose the educational path in introduction of credit technology of education;
- the introduction of elements of persuasive learning: using discussion techniques of the material, conclusive presentation of educational material, providing students with information on alternative approaches to a problem, providing opportunities to explore these approaches and others;
- creating conditions for active realization of personality: conducting various art competitions, creative projects, encouragement of the originality of creative expressions of students and etc.
- publicity of intrahigh education problems discuss;
- the actual functioning of the student government; student's practical acquisition of democratic procedures in this process;
- encouraging critical and constructive suggestions of students on various aspects of educational institution;
- introduction to the art: an informal competitions, festivals, concerts, parties, exhibitions of their own work, etc.; going to concerts, performances, exhibitions, etc.; creating clubs, hobby groups, discussion of cultural events;
- creation of student media (university, faculty news and papers on educational television);
- actualization of the educational potential of the individual teacher;
- competitions as "Curator of the Year", "Teacher of the Year". Encouraging teachers who participate in the competitions.

2. Material environment.

Creating comfortable, health conserving environment for learning activities of students and teachers:

- correspondence of school premises and equipment to health and safety standards and requirements;
- aesthetic appearance of classrooms, hallways and other areas of the university;
- the availability of necessary support units in educational buildings (recreation, dining rooms, cloak room).

In order to keep the material environment in good condition it should be carried out with students relevant work on formation of their culture of life, to conduct a variety of activities to maintain order and cleanliness in the premises and at the university, to introduce certain rules and monitor their performance (for example, a ban on smoking in campus).

7. Content of educational work in higher education

Young specialist of 21st century – is a broadly educated, non-standard thinking, open-minded professional, civic active, spiritually, morally and professionally prepared to work in their chosen profession. He must know his own value in the labor market, to be capable, if circumstances require, free to change specialization in a particular direction of the university. He must be psychologically prepared to build interpersonal relationships, respect the opinions of others, to be tolerant, capable of finding solutions in complex industrial and domestic conflicts. His main capital – is highly developed sense of responsibility to society, the family, collective and himself.

In this regard, the young person must have the following personal qualities:

- To be able to adapt to the changing conditions of life, focus on the social and political situation, based on their attitudes and beliefs, ideals and humanistic values;
- Have a national consciousness, civic qualities, patriotism, the desire to participate in the formation of the Republic of Kazakhstan as a secular, legal, economic and cultural development of the state, which has a place in the world;
- To have respect for the law and have the social responsibility, civil courage, inner freedom and dignity;
- Have the ability to objective self-evaluation and self-development, to realize own potential (capabilities, possibilities), try to implement it; have needs in progress and in the independent decision-making; be highly motivated and enterprising;
- Have a high level of social activity in all spheres of life, the desire to seek a new and ability to find creative solutions in life and professional problems, competitiveness in the socio-economic activities;
- Have the capacity for compassion, tact and personal integrity, excluding intolerance and hostility to the man of different nationality, religion, to dissident;
- Recognize the value of own health, which is a non-renewable resource of life;
- To be initiated into the riches of the world and national culture, to realize its value.

Based on the abovementioned, the **main directions** of educational work at the university should include the following:

1. Formation of professionally designed personality qualities.
2. Formation of qualities of moral, multicultural personality.
3. Formation of Kazakhstan patriotism and civic personality.
4. Formation of direction of the individual to a healthy lifestyle.

1. *Formation of professionally significant qualities of the individual.* In professionogram of each specialty should be allocated the specific quality of the profession of the future specialist. However, the major personality qualities that determine success in learning a profession, in the formation of the individual as an expert, is the desire to know, "the ability to learn," the capacity for creative solutions to professional problems.

The implementation of this direction in *class hours* is the organization educating, developing education, i.e. persuading education. To this end it is used innovative technologies, active learning (problem-based instruction, the method of collective creativity, discussion and debate, brainstorming, training, game design, simulation games and etc.), in which learners from their own efforts gain new knowledge. Herewith they are forming productive communication skills, organizational skills, developing analytical skills, the ability to find ways and means of solution, including non-traditional. It is useful to encourage competitiveness in the learning process, which allows applying game techniques. This makes the learning process more emotional. Different forms of teaching and research work, forming the research culture of the student, take an important role in the development of his personal qualities.

In *extracurricular hours*, the formation of professionally significant qualities of the personality happens when the students are in the various forms of research work. It is necessary to conduct special courses as "Culture of intellectuals", "Student's research culture" (if it is not included in the curriculum.) In these special courses students get skills from the scientific literature (search for information, reading, annotating, thesis, note taking, abstracting, and reviewing), production skills of their own texts and labor skills. The organization of various art competitions, contests, and events related to students' future careers help to develop their creative abilities.

2. *Formation of moral traits and multicultural identity.* This process is carried out in class hours in two ways: 1) the accumulation of moral experience in communicating with the teacher; 2) through the assimilation and

moral awareness of the content of social and human sciences discipline (ethics, aesthetics, pedagogy, psychology, cultural studies, languages, etc.) in different forms (conversation, discussion, creative work, etc.).

It is difficult to overestimate the role of the teacher in the education of students. Educational effect has the following qualities of the teacher in their manifestation: accuracy, courtesy, neatness, speech culture, erudition, exactingness, coherence and consistency in the requirements, responsibility, fairness in the assessment, the desire to encourage the student, sense of humor, honesty and scrupulosity. Teacher should create a learning situation, to be a teacher in the true sense of the word, but not just a narrow professional. In class hours it can be offered a special course for students "communication culture", "Basics of self-development" course, in the process of which students are introduced to the concepts of "self-development", "self-knowledge", "self-evaluation", "temper", "character", "emotions", "empathy" as a means of understanding the other person. They also learn through trainings the basics of management of emotional and mental state, ways to resolve interpersonal conflicts, and others. In extracurricular hours it can be used various forms of educational work: curator hours devoted to ethical issues, art, national culture and etc. besides this form there are others such as ethical theater, evenings, holidays, club for the lightheaded and quick witted, quizzes, festivals, concerts, workshops, and special-interest clubs.

3. *Formation of Kazakhstan patriotism and civicism of personality.* In class hours this direction is realized primarily in the acquisition and moral awareness of social and human sciences disciplines: history, philosophy, political science, cultural studies, area studies, language courses. Such forms of organization of the educational process as discussion, dispute, debates, role-playing and "round table" are particularly in demand.

Such forms of work with students, which allow them not only to get some knowledge of their motherland, bright moments of its history, prominent personalities, culture, art, but also to experience vivid emotions of: interesting excursions, meetings with prominent personalities, cultural and art workers; hiking, local history work; festivals, contests, concerts, national holidays; clubs of art lovers, watching the show, movies and more contribute to the patriotic education of the individual outside the classroom.

4. *Formation of direction to a healthy lifestyle.* In class hours the most serious attention should be given to the organization of health-learning environment: meeting the health standards training facilities and equipment, rational curriculum schedule and etc. Physical education classes at the university will become effective only when they will be attractive to students, no longer formal, "classes to be passed".

Outside the classroom sports organizations of the institution (sections, clubs) and an informal organization of student leisure activities (events, hiking, "weekend trips", student summer camps and etc.) take priority.

At the same time it is necessary to form special knowledge and skills of a healthy lifestyle in students, which should be accompanied by programs of prevention of alcoholism, drug addiction, smoking, prevention training, role playing and other activities carried out with the assistance of physicians, psychologists and other professionals.

8. *Educational Department at the University*

Implementation of the proposed model in the practice of education at university may be assigned to the Council on educational work of the university, created by pro-rector on educational work.

Council on educational work is the main collective body, composed of representatives of the institute of departments: pedagogy, philosophy, psychology, physical education, deputy deans of educational work, representatives of student organizations, heads of permanent creative teams. This body performs a long-term integrated planning of educational work in higher education and has a coordinating function that monitors the implementation of the plans, the monitoring of interests, value orientations of students, methodological and practical support of the organization of cultural and leisure activities, coordination of educational work with the departments of the University for Youth under the administration of the city and the region, organization of 1st year students curator study, the Vice Deans on educational work. For the organization of this work it is necessary to create social and administrative unit of the university.

Council on educational work of the university coordinates and directs the work of the Faculty Council, created by the deputy dean on educational work. The Board of the Faculty of educational work includes representatives of departments, supervisors, representatives of student organizations of government.

Creating a professional structure, organizing and coordinating extracurricular activities, is one of the main conditions to ensure its effectiveness. Another important condition for the efficiency and viability of the proposed system of educational work is the development of student's government and student activities, organizational forms, which may be very different: the Student Council in the dorms, monitor department, creative community of interests that are created to solve a particular problem and needs of students in self-realization, Student Construction Brigade, sports club, Student Committee, Student Scientific Society, Association of Creative Teams.

This concept represents one of possible approach to the implementation of such an important aspect of the educational process as an educational work at the university. For its implementation it is require appropriate training courses and programs.

Резюме

Данная статья посвящена концепции воспитания молодежи в ВУЗе. В содержании статьи авторы дали научное обоснование и методические организации воспитательного процесса в ВУЗе и направления деятельности воспитательного процесса с будущими учителями во внеучебной деятельности в ВУЗа.

УДК:378.518

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

У.М. Абдиганбарова – *д.пед.н., проф., КазНПУ им. Абая,*

А.Б. Агзамова – *докторант PhD, КазНПУ им. Абая*

В своем послании президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев «Стратегия Казахстан-2050» одним из приоритетов работы в сфере образования обозначил, что «высшие учебные заведения не должны ограничиваться образовательными функциями, необходимо создавать и развивать прикладные и научно-исследовательские подразделения и активно развивать свою научно-исследовательскую деятельность» [1]. Основным механизмом реформирования научно-образовательной сферы Казахстана в рамках Болонского процесса становится трансформация ведущих вузов страны в исследовательские университеты. Ректор одного из ведущих ВУЗов Казахстана КазНУ им. аль-Фараби Г.М. Мутанов дает следующее определение исследовательского университета: «Исследовательский университет – это современная форма интеграции образования, науки и инновационного производства, характерными чертами которого являются:

- генерация знаний и проведение широкого спектра исследования;
- эффективная система подготовки и переподготовки кадров для высокотехнологических секторов экономики;
- высокая степень интеграции науки и образования;
- международное признание научной и образовательной деятельности;
- эффективная система коммерциализации научных результатов;
- наличие инновационного ареала;
- междисциплинарное обучение и исследования [2, с. 5].

Сегодня для успешного функционирования исследовательского университета становятся особенно актуальными проблемы воспроизводства научных и научно-педагогических кадров, разработка новых механизмов стимулирования научных исследований студентов и молодых ученых, дальнейшей оптимизации системы непрерывного образования: школа-ВУЗ-магистратура-докторантура.

Одним из условий решения выделенных проблем является целенаправленная организация НИР студентов. Активность студентов в научно-исследовательской деятельности во многом зависит от того, как организована научная работа студентов, какие формы и методы стимулирования ее активных участников практикуются.

Одним из факторов активизации научно-исследовательской работы студентов является характер организации НИРС в ВУЗе.

Важным условием продуктивной научно-исследовательской деятельности студентов выступает такой фактор, как инфраструктурная поддержка современных научных исследований. Которая включает: наличие современных информационных технологий, свободный доступ ко всей необходимой научной информации – как отечественной, так и зарубежной – через ресурсы Интернет и традиционные источники; наличие современного экспериментального оборудования; доступ к современным производственным технологиям как полю для реализации научных и технологических разработок, наличие высококвалифицированных, компетентных и авторитетных научных руководителей; современная организация и управление научными исследованиями и внедрением их результатов.

Важнейшим фактором, влияющим на функционирование системы научно-исследовательской деятель-

ности студентов, является достаточность, полноценность и стабильность финансирования научной деятельности высшей школы.

Для повышения эффективности функционирования системы НИРС, мы предлагаем в ВУЗе учредить фонд научно-исследовательской работы студентов и молодых ученых. Средства данного фонда должны использоваться для развития творческого и интеллектуального потенциала студентов, стимулирования участников и организаторов научной деятельности молодежи вуза.

Достижению высокой результативности научно-исследовательской деятельности студентов должно способствовать использование в ВУЗе системы стимулирования данной деятельности. Для реализации механизма стимулирования научно-исследовательской работы студентов необходимо определить цели и задачи стимулирования. К основным целям стимулирования можно отнести: повышение уровня и качества подготовки специалистов к творческой и научно-исследовательской работе, овладение ими основами научно-технического предпринимательства и инновационного бизнеса; увеличение опыта и повышение качества труда преподавателей, научных и административных работников вуза в области научной деятельности; направление тематики научно-исследовательской работы студентов на приоритеты научно-технического развития республики.

Главными путями оптимизации научной деятельности в высших учебных заведениях, в том числе научной работы студентов являются: совершенствование организации и управления научной деятельностью, специализация и кооперирование ВУЗов в определенных отраслях науки, рациональное использование рабочего времени профессорско-преподавательского состава.

Важное значение для развития студенческого научного творчества имеют такие факторы, как моральный и материальный стимулы в форме авторских свидетельств, демонстраций моделей и опытных установок на выставках, поощрения в виде дипломов и медалей; выпуск печатной продукции, возможность участия в научно-теоретических и технических конференциях и т.д.

Повышение научной активности студентов зависит от условий, созданных в ВУЗе для этой деятельности. Создание же благоприятных условий невозможно без изучения интересов и мотивов студентов.

Основное значение для научной деятельности имеет интерес, потребность познания – все это необходимые условия научно-исследовательской деятельности. В данном случае мотивация выступает как важнейший фактор творческой деятельности, которую можно определить как совокупность движущих сил, побуждающих человека к определенным действиям. Основой научной деятельности человека является его мотивационная сфера как совокупность мотивов личности и важнейшая характеристика ее пригодности к научному труду.

Содержание мотивационной сферы студентов к научно-исследовательской деятельности заключается в: самореализации (стремление к познанию, приобретению новых знаний и навыков, интерес к определенной области знаний, возможность творческого самовыражения и саморазвития); достижение (стремление к успеху, достижению целей, желание находить и решать проблемы); принадлежность (общение с выдающимися учеными и педагогами, работа в научных коллективах); статус (получение высшего профессионального образования, получение ученой степени). С целью усиления мотивации студентов к научно-исследовательской работе рекомендует проводить в вузе предметные олимпиады для выявления наиболее способных студентов для дальнейшего участия во всероссийских студенческих олимпиадах, а также для участия в открытых конкурсах для обучения за рубежом.

Особое значение для активизации научно-исследовательской деятельности студентов имеет работа студентов над "реальными" дипломными проектами, решающими полезные для науки и государства проблемы, привлечение студентов к научной работе кафедр. Так же одним из наиболее важных условий научно-исследовательской работы студентов является возможность публикации результатов студенческих научных разработок, так как публикации студенческих научных работ, во-первых, указывают на полноценность работы, во-вторых, служат очевидным показателем ее признания и, в-третьих, стимулируют и поощряют дальнейшую научную деятельность студентов.

Важным фактором активизации научно-исследовательской работы студентов является повышение экономической эффективности научной деятельности вузов, где одним из перспективных направлений является создание на базе ВУЗов учебно-научно-производственных комплексов. Это позволит укрупнить исследования, расширить тематику НИР, намного ускорить процесс внедрения завершенных работ в производство.

Создание учебно-научно-производственных комплексов позволит также вести целенаправленное финансирование научных исследований, с большей эффективностью использовать научное оборудование

и вообще материально-техническую базу, шире привлекать к НИР профессорско-преподавательский состав ВУЗов.

В связи с вхождением Казахстана в Болонский процесс актуальна становится программа индивидуального обучения, направленная на выявление талантливых студентов и стимулирование их научно-исследовательской деятельности. Индивидуальная подготовка студентов предусматривает обучение по индивидуальным графикам с предоставлением права на досрочную и экстерном сдачу зачетов и экзаменов, выделение каждому студенту научного руководителя из числа профессоров или доцентов, составление индивидуального плана работы.

Таким образом, от уровня организации стимулирования студентов, руководителей их научных работ, организаторов мероприятий системы научно-исследовательской деятельности студентов во многом зависит, эффективность научно-исследовательской деятельности студентов в ВУЗе. В свою очередь, для усиления стимулирующего воздействия необходимо планомерно совершенствовать систему организации НИДС, улучшать управление, систематически поощрять участие в ней.

1. Послание Президента Республики Казахстана – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана – Стратегия «Казахстан-2050» новый политический курс состоящегося государства - 14.12.2012.

2. Мутанов Г.М. Программа “Трансформация классического университета в Национальный исследовательский университет”. Презентация. КазНУ им. аль-Фараби, – Алматы, 2010 г.

3. http://www.volsu.ru/depart/news/bolonsky_pr.rtf

4. Балашов В.В., Лагунов Г.В., Малюгина И.В., Масленников В.В., Момот А.И., Периуткин Б.В., Поринев А.Г., Рулев В.М., Румянцев В.С., Стриханов М.Н. Организация научно-исследовательской деятельности студентов в ВУЗах России. Монография. В 3 ч. / ГУУ. – М., 2002.

5. Володарская Е. Лебедев С. Управление научной деятельностью (социально-психологические аспекты) // Высшее образование в России. 2001. - №1.

Түйін

Бұл еңбекте студенттердің ғылыми-зерттеу қызметтерін ұйымдастыру мен ынталандыру мәселелері қарастырылған. Студенттердің ғылыми-зерттеу қызметтерін ұйымдастырудың педагогикалық шарттары анықталған.

Резюме

В работе рассмотрены вопросы организации, стимулирования научно-исследовательской деятельности студентов. Определены педагогические условия организации научно-исследовательской деятельности студентов.

Summary

The paper deals with the organization, promotion of research activities of students. Pedagogical conditions of the organization of research activities of students.

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ ҒИБРАТЫ МОЛ

А.Кенжан – п.ғ.к., доцент, ҚазМемҚызПУ

Жастарымыз салт дәстүрімізді көздің
қарашығындай бағып жүретін,
көптің көкейіне үміт жағып жүретін,
адамзаттың озық ой көгінде
ағып жүретіндей болуы тиіс

Н.Ә. Назарбаев.

Ұлттық тәрбиені қалыптастыруда ұлттық дәстүрдің ғибраты мол. Дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Империялық саясат ұлтымыздың дәстүрін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізбей, жасанды түрде үзіп тастауға, сөйтіп, тілді, дінді, дәстүрді жоюға, сол арқылы ұлтты құртуға бағыт ұстанды. Ақыры өзі күйреп тынды. Ендігі мақсат – әлсіреген дәстүрімізді ұрпақтарымыздың санасына ұялату, оны қайта түлету, жандандыру.

Бала отбасына, балабақшада, мектепте өз шыққан тегін ата бабасын біліп, өсуі керек. Әдетте жеті ата мөлшері алынады. Тегін білмегенді тексіз, көргенсіз деп сөгеді үлкендер. Ұлтымыздың даму тарихын, атамекенін білу, санасына санасына сіңіріп жастардың рухын көтеру – ұлтымыздың асыл қасиеттерін сақтап қалудың кепілі \1\.

Ғасырлар бойы даналығымен, өміршендігімен дәлелденген халықтық педагогика үлгілері тәрбиенің қайнар көзі болып табылады. Қаншама заман өтсе де маңызын жоймаған халықтық педагогиканы тәлім-тәрбиенің түп қазынасына айналдыру ата-ананың да, мектеп мұғалімдерінің де асыл борышы. Халықтық тәрбие ғасырлар бойы сараланып, ұлттық тәлім-тәрбие дәстүрі мен тығыз байланыста дамып, ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып отыр. Әлемдік тәжірибеде мойындалған бір ақиқат бар. Ол – ел болудың биік мағыналы ұғым екені. Оның іргетасы – ұлттық мемлекет. Әділіне көшсек, тек мемлекет құрған ел ғана әлемдік көшке ілесе алады, өзіндік келбеті бар өркениет жасай алады, өз кезегінде өркениет жасай алған ел ғана басқа өркениетті елдермен терезесі теңесе алады. Олай болса, еліміздің тап бүгінгі болмысы мен әлемдік кеңістіктен өз орнын табуға ұмтылысын мемлекетшілдік бастаулары деп айтуға толық негіз бар. Ресейге отар ел болып тұрғанымызда “туған ұлт”, “ұлттық”, “ұлтшылдық”, “ұлттық идея”, “ұлттық мүдде”, “ұлттық тәрбие” мәселесі туралы сөз қозғау мүмкін болмады. Өйткені, бұл жайында сөз қозғау отарлаушы елдің “жасампаз” интернационалистік идеологиясына қарсы шыққандық деп есептелетін \1\.

Ендеше, оған қарсы тұру үшін не істеу керек? Одан өз бітім-кескінін сақтаған қазақ қоғамын аман алып қалудың қандай тетіктері бар? Біздің ойымызша, оның ең тиімді үлгісі – ұлттық тәрбиеге арқа сүйеу. Қазіргі кезеңде әлемнің әр түкпірінде өткір қойыла бастаған ең өзекті жайдың бірі – осы ұлттық тәрбие мәселесі болып отыр. Ол жайдан-жай емес, әрине. Ұлттық тәрбиенің ең маңызды тұсы адамды ойлануға үйретуі. Бұлай дегенде әрбір жеке адам ең алдымен өзінің белгілі бір ұлттың мүшесі екенін іштей терең сезініп, санада сілкініс жасауы керек екенін, содан кейін барып жалпыадамзаттық қоғамға лайық орнын белгілеуі қажеттігін сіңіруі болса керек. Бұл жерде негізгі әңгіме арқауы мемлекетшілдік, ұлттық сана, ұлттық ұстаным, ұлттық мүдде туралы болып отыр. Өйткені, біздің тәлғұма бітімімізді, қайталанбас ұлттық болмысымызды, ұлттық ойлау машығымызды, қала берді ұлттық кейпімізді сақтап қалу бәрінен маңызды. Ол бізге мынау аждаһадай төніп келе жатқан дүлей дүниеде біржола жоғалып кетпеуімізге кепіл болуға тиіс. Қалай десек те ендігі жерде өзіндік “менін” сақтауға ұмтылған жұрт ең алдымен ұлттық тарихи жадын, бірегей ұлттық ойлау машығын, өзіндік дүниетанымын, ана тілі мен ділін, дінін дәстүрлі мәдениетін аман алып қалу және оны одан әрі дамыту жолында күреске түсетіні анық. Олай болса, осы айтқанымыздың бәрі ұлттық тәрбиеге тікелей байланысты жүзеге асатынын мойындауға мәжбүрміз \1\.

Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Қазақ елінің әлемдік кеңістікте өз жолын таңдауы әрбір қазақтың емін-еркін өмір сүруінің кепілі. Ол сөзсіз ұрпақтар қамы деген ұғыммен үндеседі. Ел болу, мемлекет құру сонау түркі заманынан желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу – болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол болашаққа ашылған даңғыл жолды ұлттық тәрбие арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық. Бұдан шығатын қорытынды – ұлттық тәрбие идеясы ата-бабалар алдындағы – қарыз бен өкшебасар ұрпақтың алдындағы – парыз деп түсінуіміз керек. Яғни, парыз бен қарыздың түйісер тұсы осы ұлттық тәрбие деп білеміз. Сондықтан мұнда алдымен мемлекет жасауға ұйытқы болып отырған этнос пен мемлекеттің мүддесі қатар тұруға тиіс. Өйткені, біз бұдан былайғы кезеңде бүкіл адамзат баласы жасаған өркениеттермен қатар дамуға тиіс мәдениеттің (қазақ мәдениетінің) мүшесі болып саналамыз. Ендеше, адамзат баласының осы уақытқа дейін жасаған озық тәжірибелері мен жетістіктерін қолдан келгенше түгел игеріп, қажетімізге пайдалануымыз керек \2\.

Сондай-ақ, ағымдағы уақыттың талабы мен сұранысын қанағаттандырып отыру да ұлттық тәрбиедегі негізгі қағиданың біріне айналуға тиіс. Бұл үшін қазақ ұлтын қай тұрғыдан да жаңа дәрежеге, жаңа интеллектуалды сапаға көтеріп алу тиімді.

Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы көшпенді тұрмысқа бейімделген дала халқы емес. Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы “қызыл идеологияның” қыспағындағы бодан халық та емес; бүгінгі қазақ ұлты – өркениет орталығы саналатын қала халқына айналып, сапалық жағынан көп ілгеріледі, бүтіндей аграрлық жағдайдан гөрі, индустриялық-инновациялық мемлекет құруға көшіп отыр. Сонымен бірге “Мәңгі ел” ұлттық идеясымен қаруланған тәуелсіз халық. Қазіргі кезде әлем жұртшылығы ұлы реформатор, ұлт лидері деп таныған Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тікелей бастамасымен Үкімет осы бағытта үлкен мемлекеттік бағдарлама жасап, барлық деңгейдегі билік өкілдері елдің индустриялық-инновациялық даму жолына түсуін қатаң бақылауына алып, жіті қадағалап отыр \2\.

Түсінген адамға мұның түпкі астарында да мемлекеттік идеядан туындаған ұлттық мүдде, ұлттық тәрбие жатыр \2\.

Осы орайда мынадай бір сауалға жауап беру маңызды деп есептеймін. Елдік сананы қалыптастыру үшін неге ұлттық тәрбиені бірінші кезекке қоямыз? Біздің ойымызша, ұлттық тәрбие өзара тығыз байланысты екі бастаудан нәр алуға тиіс. Оның біріншісі, қазақ халқының тарихи тағдыры қалыптастырған мейірім, жарасым, төзім, шапағат, парасат, ізет, бақыт туралы арман-аңсар. Таратып айтсақ, осындай арман-аңсардың мәдениет пен өнерде, салт-дәстүрде, тіл мен ділде, діни сенім-нанымда түрліше көріністері болуы керек. Екіншісі, бүгінгі тарихи кезең аясындағы нақты бастан кешіріп отырған қоғамдық-

психологиялық ахуал. Бірінші жағдайға қатысты ойымызды одан әрі өрбітер болсақ, халықтың мәдениеті мен әдебиеті, өнері мен салт-дәстүрі, тілі мен ділі, сенім-нанымы мен діні дегенде тарихтың сүзгісінен сараланып өткен рухани құндылықтарға басымдық сипат берілуі керек. Мұның өзі қоғамның тарихи, психологиялық даму бағытында екінші мәселенің де оң шешімін табатын жолмен ілгері басуына кепіл бола алар еді.

Әрине, бүгінгі қоғамдық-психологиялық ахуал дегенде осы бағыттағы әлемдік тәжірибелердің озық үлгілері мен жетістіктері де назардан тыс қалмауға тиіс. Түсінген кісіге қазіргі заман көзімен қарасақ, қоғам түбегейлі өзгерген. Жастардың психологиясы, таным түйсігі мүлдем басқаша. Бүгінгі қоғамдық қатынастар келер ұрпақты бәрібір өз дегеніне көндіруде. Тіпті ұлттың құрамы да ала-құла. Ұлттың (отбасының) құрамы ала-құла болған соң, тілі де біркелкі емес. Осыған байланысты бүгінгі қазақ отбасының ұлттық тәрбиесі күрделі өзгерістерді бастан кешіруде. Мұндай өзгерістерге біз әрқашан дайын болуымыз керек. Ол үшін білім арқылы тәрбиелеудің әлемдік озық үлгілеріне арқа сүйегеннен ұтпасақ, ұтылмайтынымыз анық. Сонда ғана біз бәсекелестікке қабілетті жас ұрпақ тәрбиелеуге қол жеткізе аламыз \4\.

Халықаралық деңгейдегі білімнің басты ерекшелігі – күшті нарықтық бәсекеге қажет кадр даярлау болса, оның алғы шарты білім арқылы тәрбие берудің ішкі механизмін қалыптастыратын жүйе құру деген сөз. Мұны дүниежүзілік тәлім-тәрбие берудің озық тәжірибелерін игермей ұлттық тәрбие идеясын толыққанды жүзеге асыра алмаймыз. Бүгінгі тарихи-психологиялық ахуал бізден осыны талап етіп отыр. Онсыз білім де, тәрбие де өз деңгейінде болмайды. Шын мәнінде тәуелсіздік дегеніміздің өзі ұлттық мәдениеттің сақталуы және халыққа рухани қызмет ету әлеуеті емес пе?! Ол-ол ма, ұлттық бостандық ұғымының түпкі мазмұн-мағынасы да осыған саяды. Жастарды ойдағыдай тәрбиелеуде біздің мүмкіндігіміз бар. Өйткені, ол үшін батыс мәдениетімен, білімімен бәсекеге түсе алатындай ХХІ ғасырда рухы биік мәдениетіміз бен білімі әлеуетімізді қалыптастыруды қолға алу өте-мөте маңызды. Рухы мен мәдениеті биік, білімі терең деңгейдегі ұлт жаһандану деген алып мұхиттың үстінде өзінің келбетін жоғалтпайды. Ондай ұлттың да, мемлекеттің де болашағы жарқын. Білім мен ғылым шындығында, аса зор өндіргіш күш, үлкен байлық. Сондықтан да әлемдік жаңа идеология білім күшіне сүйенеді. Сондай-ақ қазіргі замандағы білім беру жүйесінің міндеті қазіргі жастарымыздың білім алып қана қоймай, тәрбиелі, әдепті, ұлтжанды, бір сөзбен айтқанда, интеллектуалды болуын қамтамасыз ету \3\.

Ал, ұлттық тәрбиенің көздері фольклор, ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлағатты қағидалар, шешендік сөздер, өнеге өсиеті бар мақал-мәтелдер, туған топырағымызда дүниеге келген ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі тәрбие қағидалары болып табылады. Сонымен бірге отбасы тәрбиесінің ұлттық ерекшеліктері, туыстық қарым-қатынас, жеті ата туралы түсінік, перзенттік парыз бен қарыз, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, ұлттық адамгершілік, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік қасиеттері, ізгілік сынды тағы басқа сапалық белгілер ұлттық тәрбиенің негізгі көрінісі болады. Одан басқа жаһандану жағдайындағы ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті, толеранттық-төзімділік қасиеттер де ұлттық тәрбие дәрістерінде көрініс табуы тиіс деп ойлаймыз. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев үстіміздегі жылдың 26 қазанында Қазақстан халқы Ассамблеясының XV сессиясында сөйлеген сөзінде осы мәселеге айрықша тоқтағаны жайдан жай емес. Ол бүгінгі күн үшін өте маңызды Қазақстанның Ұлттық бірлігі доктринасы туралы ой-ұсынысын айта келіп, “ең алдымен білім мен тәрбие беру жүйесі арқылы, БАҚ-тарда этносаралық қарым-қатынастар тақырыбын әдепті жазу арқылы, қазақстандықтардың құқықтық мәдениетін арттыру арқылы азаматтық біртектілікті, қазақстандық қоғамдағы толеранттылықты дамыту қажет \4\.

Ұлттық тәрбие – ұлттық сана-сезімі жоғары болашақ маман жастарды тәрбиелеуге негізделген білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі. Мақсаты – ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу. Міндеті – мәдени-әлеуметтік өзгермелі жағдайдағы ұлттық тәрбиенің діңгегі – ана тілі болып қалатынын негіздеу; қазақ тілі мен тарихын, мәдениеті мен ділін, салт-дәстүрі мен дінін құрметтеу рухында жастардың ұлттық интеллектуалдық мінез-құлқын қалыптастыру; бүгінгі қазақ елінің индустриялық-инновациялық жүйесінің дамуын қамтамасыз ететін жоғары парасатты ұлттық сипаттағы белсенді іс-әрекетке тәрбиелеу; білім және мәдени рухани тұрғыда басқа өркениеттермен бәсекеге қабілетті болуын қамтамасыз ету; қоғам мен адам, адам мен табиғат қарым-қатынасының өркениеттілік сана-сезімін ұлттық рухта қалыптастыру.

Әрине, тәрбие жалаң болмауға тиіс. Жалаң тәрбие қауқарсыз. Қазір өкінішке орай, тәрбиеде сондай үрдістің жүріп жатқанын ащы да болса мойындауға тура келеді. Біздіңше, кез келген адамды тәрбиелеудің ұлттық негізі болуы керек. Сонда ғана тәрбие шынайылыққа айналады. Тәрбиенің мақсаты – елдік сананы қалыптастырып, ұлттық рух пен ұлттық патриотизмді негіздеу, ұлтсыздықпен күресу болса керек. Сондықтан тәрбиенің жүзеге асыру технологиясы ол ұлттық дәстүрімізде, болашағымызға тұғыр болатын ұлттық тәрбиеде.

1. ҚР Елбасының 2012 жылғы 27 қаңтарындағы Жолдауында айтылған тәрбие жұмысындағы білім мен ғылым жүйесін дамытудың негізгі бағыттарын айқындау. || 2012.01.27.
2. 2015 жылға дейінгі ҚР Білім беру тұжырымдамасы || Егеменді Қазақстан || 26.12.03.
3. Қазақ этнопедагогика тұжырымдамасы. – Алматы, 2008.05.20.
4. Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы. – Алматы: «Санат» 1995.

Резюме

В статье говорится о национальном воспитании молодежи. Важность жанной проблемы молодежи на эпохе глобализаций это формирование национального духа, патриотизма. В нем проявляются лучшие черты народа, общечеловеческие ценности: гуманизм, оптимизм, мудрость, смелость, нравы, обычай, образ мышления, национальная психология, культура история. Все это богатство представлено народном воспитании. Современное осмысление духовного наследия казахов показывает, что оно тесно связано с многовековой историей, жизнью, бытом и культурой народа.

Summary

This article is about the national education of the youth. The importance of this problem of youth in the era of globalization is to form national spirit, patriotism. It reveals the best features of people, human values: humanism, optimism, wisdom, courage, morals, customs, way of thinking, national psychology, culture and history. All this wealth is represented by people's upbringing. Modern understanding of the spiritual heritage of Kazakh people shows that it is closely related to centuries of history, life, everyday life and culture of the people.

ТҮЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Ж.Т. Джаксынжаева – оқытушы, магистр, жалпы педагогика және психология кафедрасы,
Абай атындағы ҚазҰПУ

Қашан да болмасын, психология ғылымының ең негізгі мәселесі мен тақырыбы өзектілігі мен көкейкесті мәселесі – жеке адамның қалыптасуына әсер ететін факторларды зерттеу болып табылады. Әрбір жеке адамның дамуының жоғарғы жетістігі, тек сол адамның ғана жеке басының даму көрсеткіші емес, бұл қоғам дамуына да, өркендеуіне де едәуір әсер етеді. Адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені, оның психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады. Яғни кез-келген адам дүниеге келісімен екінші бір адаммен қарым-қатынасқа түсу – қай жастағыларға болмасын, оған киім-кешек, баспана, ұйқы, демалу қандай қажет болса, сыртқы ортамен дұрыс қарым-қатынас жасай білу де сондай қажет. Мәселен, адамды қамап, басқалармен араластырмай ұстау – жазаның ең ауыр түріне жататына күмән келтіруге болмайды. Әрине, қарым-қатынас ақпарат алумен ғана шектелмейді, оның шеңбері аса кең, бұл көп қырлы ұғым.

Жеке тұлғаның сыртқы ортамен қарым-қатынас ауқымы неғұрлым кең болса, оның өмірдің әр қилы жақтарымен байланысы соғұрлым алуан түрлі болады, ол қоғамдық қатынастар дүниесіне соғұрлым тереңірек бойлайды, соғұрлым оның өз рухани дүниесі байи түседі.

Жер бетінде адам ұзақ эволюцияның барысында өзінің жануарлын морфологиясын өзгертіп, денесінің тік жүру қалпына келуі, сөйтіп алдыңғы аяқтарының жүру қызметінен босап, қолға айналуы нәтижесінде пайда болды, бұған қоса дыбысты сөйлеу тілінің қалыптасуы-мұның бәрі мидың дамуына алып келеді. Адамның морфологиясының өзгерісі оның қоғамдық, дәлірек айтқанда, ұжымдық өмір сүруінің материалдың бірлігі, негізі десе де болады.

Адам биоэлементтіктің бірлігі ретінде туады. Демек ол дүниеге келгенде толық қалыптасқан анатомия-физиологиялық жүйе түрінде келмейді; ол элеуметтік жағдай барысында қалыптасады [1].

«Жеке тұлға» түсінігі «тұлға» түсінігіне қарағанда біршама тар мағынаға ие. Оның қоғамдық мәні мен элеуметтік функциясы жеке адам сипатта-масының ең басты көрсеткіштері болып табылады. Жеке адам тек қана қоғамдық ғылымдардың: тарих, философия, элеуметтану, этика, эстетика, психология, педагогика тағы басқалардың зерттеу объектісі.

Жеке тұлға – қоғамда белгілі бір жағдайға ие және белгілі бір қоғамдық ролін атқаратын, саналы индивид. Роль дегеніміз – жеке адамның атқаратын элеуметтік қызметі. Мәселен, ата-ананың ролі – балаларын тәрбиелеу, мектеп директорының ролі-мұғалімдер ұжымын басқару және оқушыларды оқыту барысын ұйымдастыру [2].

Жеке тұлғаның позициясы дегеніміз – оның қатынастарының жүйесі. Жеке адамның мәнді қатынастарына: өмірдің материалдық жағдайларына, қоғамға және адамдарға, өзіне-өзі мойнына алған міндеттерге,

қоғамдық, еңбек міндеттеріне деген қатынастар жатады. Бұл қатынастар жеке адамның адамгершілік бейнесін, оның әлеуметтік бағдарын сипаттайды.

Қатынастарды тек олардың объектіге деген бағытына қарап ғана айырмайды, сондай-ақ олардың аңғарылу деңгейіне байланысты да ажыратады. Әдетте қатынастарды аз аңғарылған және терең түсінілген деп бөледі. Аз аңғарылатын қатынастар дегеніміз – куанту мен жек көру сезімдері. Терең түсіну дегеніміз – принципті қатынастар, олар ситуация талантарымен емес, жеке адамның қалыптасқан адамгершілік мұратымен, ішкі сенімімен, парызбен міндеттерді сезінумен анықталады. Сөйтіп, материалистік философия мен психология жеке адамда әлеуметтік мәні тұрғысынан қарастырады. Жеке тұлға дегеніміз – ол да сол адам, тек ол бұл ретте қоғамдық мәні мен қоғамдық іс-әрекеті жағынан қарастырылады. Физиолог адамда организм ретінде зерттейді, әлеуметтанушы адамда жеке адам ретінде қарайды. Міне, сондықтан да жеке адаммен оның құрылымын анықтағанда әлеуметтік және биологиялық жағына бірдей орын беретін кейбір психологтармен келісуге болмайды. Жеке адам дегеніміз – саналы индивид. Жеке тұлғаның қоғамдық ролін оның психологиясын талдамай тұрып түсіну мүмкін емес: іс-әрекетпен айналысу себебін, қабілеті мен мінез-құлқын, ал кейбір жағдайларды тіпті дене құрылысын тексеруге болады [3].

Жер бетінде адамнан қастерлі, адамнан артық еш нәрсе жоқ. Себебі адам бір бойына бүкіл әлемді сыйғызып тұрған ерекше құбылыс. Ұлы ойшылдар адамға мынадай анықтама береді: «Адам-ақыл иесі», «Адам-сана иесі», «Адам-бостандық иесі». Ақыл, сана және бостандық-адамның адамдық жігерлігінің сипаттамасы.

Тұлға жөнінде психологияда сөз қозғасақ, онда нақтылы жеке адам туралы айтатынымыз рас. Сонымен қатар адам жөніндегі ұғымда басқа да бір-біріне өзара жақын көптеген түсініктер бар: «адам», «индивид», «даралық», «тұлға». Жалпы алғанда бұл ұғымдар бір ғана мағына бергенімен, ал өмірде, ғылымда олардың әр-түрлі түсініктері болады.

Индивид /жеке тұлға/ – бұл әлдебір тұтастықтың өкілі ретіндегі жеке кісі (адамзатқа қатысты бір адам, белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі). Жеке адам ретінде жарық дүниеге келгенде адам біртіндеп жеке адам ретінде қалыптасады. Бұл процестің тарихи сипаты бар: дүниеге келгеннен кейін адам қоғамдық қатынастардың белгілі, тарихи тұрғыда қалыптасқан жүйесіне қосылады.

Жеке тұлға дегеніміз – әрбір кісінің әлеуметтік сипаттамасы, яғни мұның мәнін оның сапалы, не қаны, не дене құрылысы ғана білдіріп қоймайды, оның әлеуметтік сапасы айқындайды. Еңбектену арқылы пайда болған тіл – ойлау мен сөйлеуді тудырады, ал тілдің негізінде сөз жасалады. Сөз арқылы, сөйлесудің нәтижесінде адамдардың өзара қатынасы қалыптасып, жоғары тиімділікке қол жеткізеді. Адамдар тіл арқылы өздерінің сезімдік қабылдау процесінен шығып, объективті дүниені түсіндіруге ұмтылады [4].

Адам жаратылысынан іс-әрекет етуші тұлға, оның барлық ерекше қасиеттері еңбектің нәтижесінде, тарихи даму арқылы қалыптасқан. Жеке адамның қоғамда өмір сүруі нәтижесінде бойына жинақтайтын сапалық қасиеті олардың өндірісте, қоғамдық еңбекте қалыптасатын күрделі және көпсапалы қатынастарын анықтайды. Даңқ, ақыл, байлық, тартымдылық және дарын – бәрі де адамның сапасы. Бұлардың әрқайсысы шын мәнісінде мазмұнды, себебі бір адамның мақсат-мүддесі адаммен қатынасы арқылы жүзеге асырылады. Жеке адамның осы қасиеттері қоғамнан ажыратылса, оның жеке басының сапасы затпен қамтамасыз етілмеген ақшаның сатып алу қабілетіндей ғана болып қалады.

Даралық-жеке тұлғаның өзіне ғана тән белгілі бір сипаттамасы. Мұны әр адамның психологиялық ерекшеліктерінің қайталанбас ұштасуы деп түсінген жөн.

Даралық-адамды басқадан ажырататын өзіндік ерекше өзгешелігі. Әрбір адам айналадағы дүниені өзгеше түсініп, өзгеше қабылдайды, оның ақыл есінің, ойының, зейінінің өзіне ғана тән ерекшеліктері бар құштарлығы мен өзіндік қиялы, өз қызығуы мен ұғатып, көңіл-күйінің ерекшеліктері, азды-көпті эмоциялық тебіреністері, күшті не нашар дамыған ерік-жігері, түрлі мінез-бетістері болады. Адамның ішкі жан дүниесі, яғни қалыптаса келе қол жеткізген «мені» – ең тереңде жататын барынша нәзік те бағдарланатын өлшем. Жеке адамның ішкі жан дүниесі сол адаммен бірге туып, дамып жетілетін соның өзіне ғана тән нәрсе. Жеке адамның белгілі дәрежедегі психикалық және әлеуметтік тұрғыда даму деңгейі сол адамның өз алдына маңызды мақсаттар қойып, оларды орындай алуына мүмкіндік тудырады, оның бойында дербес көзқарас пен қарым-қатынас қалыптасып, өзіндік адамгершілік талаптар қоюмен іс-әрекетіп бағалауларына түрткі болады.

Жеке тұлғаға белгілі дәрежеде сипаттама берегенде оның белсенділігін бірінші кезекте қарастыру керек. Белсенділік-адамға өмірдегі өз орнымен жағдайын анықтауға, ұстаған адамзаттың позициясын аңғаруға мүмкіндік тудырады.

Адамның адамдығы негізінен алғанда оның іс үстінде немесе адамдар арасында болсын, өзін-өзі көр-

сете білуі арқылы анықталады. Жеке адамның «өзін-өзі жасай алу» қабілеті оның тағдырын, қоғамға қаншалықты бағалы екендігін, әрине, сондай-ақ бағалардың соған деген қатынасты мәнді түрде белгілейді.

Жеке тұлға – белгілі бір әлеуметтік ортада атқарылатын елеулі іс-әрекеттің нәтижесі ғана емес, оның себепшісі де. Қоғамдағы экономикалық саяси, әлеуметтік қатынастар әр-түрлі көріністерге ие болады. Олар әрбір жеке адамның әлеуметтік сапасын және оның іс-әрекетінің мазмұнын айырып, ажыратады. Атап айтқанда, адам осы процестің барысында өзін қоршаған ортамен қарым-қатынаста болады және сыртқы әлемге деген өзінің көзқарасын қалыптастырады. Адамның әлеуметтік қатынасы әлеуметтік сапа ретінде оның іс-әрекетінде және тәртібінде көрінеді. Адамның әлеуметтік сапасының элементтеріне оның белгілі бір іс-әрекетінің мақсаттары: әлеуметтік орнымен атқаратын әлеуметтік нормалармен құндылықтар, пайдаланатын жүйе белгілері, әлеуметтік ролін орындауда мүмкіндік беретін білімдердің жиындығы, білім дәрежесі мен арнаулы дайындығы, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері, жігері және шешім қабылдауға дербестік дәрежесі жатады. Осы элементтердің жиынтығы – жеке адамның әлеуметтік сапасы жөніндегі түсінікті айқындайды [5].

Даралық дегеніміз – өзіндік өзгешілігі бар жеке адам. Даралық туралы сөз қозғағанда жеке адамның өзінше бөлек сыр-сипатын айтады. Әдетте «даралық» деген сөзбен жеке адамды басқалардан ерекшелендіріп тұратын қандай да бір басты қасиетін көрсетеді. Кез-келген адам өзінше дара, бірақ кейбір адамдардың даралығы тайға таңба басқандай, мен мұндалап айқын көрініп тұрады да, басқаларыныкі онша байқала қоймайды.

Даралық интеллектілік, эмоциялық, еріктік салаларда немесе психикалық іс-әрекеттің барлық саласында бірден көрінуі мүмкін. Интеллектінің өзіндік ерекшелігі оның басқалар байқай бермейтіндігі көре білу қабілетінде, информацияны өңдеу ерекшеліктерінде, яғни алдына мәселе қойып, оның шеше білуінде болып табылады.

"Теориясыз эксперимент соқыр, экспериментсіз теория сенімсіз әрі негізсіз. Сірә, психологияның жеке тұлға құрылымы жайлы ілімінен басқа, Канттың осы сөздері аса маңызды болатын саласы жоқ болар. Бақылаушылар біртұтас зерттеу бөлімі болуы тиіс иәрсепің окі бағытқа ыдырап кетуіпе қайта-қайта ұшырасып отыр. Теория мен тәжірибе арасындағы үйлесімді өзара әрекеттестіктің орнына, бізде, бір жағынан, жеке тұлғаға немесе теориялық бағдарға ғана қатысы бар ұсақ-түйек процесторлі егжей-тегжейлі зерттейтін экспериментті мектеп пен, екінші жағынан, "динамикалық бағыттағы" эмпирикалық бекітілу қажеттігін сезбейтін теориялық мектептер бар. Психологтардың көпшілігі осындай еңбек бөлінісінің шегіне жеткені соншалықты, ғылыми зерттеу саласы ретіндегі "жеке тұлға" ұғымының өзіне де қауіп төнгенімен еді.

Дегенмен, өз теорияларының негізгі идеяларын бекітк отырып, екі жақ та бірдей дәлелді болып көрінгенімен, олар басқа мектептердің ғылымға қосқан еңбегін бағалауда әділетсіз болуы да мүмкін. Теорияға сүйенбеген эксперимент өнімді нәтижелерге әкеледі, не болмаса эксперимент жүзінде дәлелденбеген теория ғылымға мәнді үлес қосады дегенге ешкім дн сене қоймайтын шығар. Шешімі жоқ болып көрінген дауларда да, егер әр жақтың дәлелдері өзінің логикалық қисынып тауып жатса, орынды түрде келісімге келуге болады.

Мысал ретінде, біз "жеке тұлға" ұғымы анықтамасының өзін қарастыра аламыз. Осы тұста біз жеке тұлғаны мінез-құлық актілері бойынша анықтайтын және психодинамикалық ұғымдарлы қолдана отырып жасайтындар арасындағы шешімі жоқ қарама-қарсылыққа кездесеміз. "Жеке тұлға – бұл қажет ақпаратты алу үшін жеткілікті уақыт мөлшерінде шынайы мінез-құлықты бақылауда анықталуы мүмкін іс-әрекеттердің жиынтығы" деген Уотсонның сөзін биховиористік анықтаманың мысалы ретінде келтіре аламыз. Принстің сөзін психодинамикалық анықтаманың мысалы ретінде келтіре аламыз: "Жеке тұлға – бұл индивдттің тума биологиялық диспозицияларының, инстиніктілерінің, құмарлықтарының және өмір сүру барысында иеленген бейімділіктері мен бітістерінің жалпы жиынтығы".

Бақыланатын мінез-құлық актілері анықтамасына кіргізілген ұғымдар – инстинктілер, бейімділіктер, құмарлықтар сияқты екінші психодинамикалық анықтамалардағы ұғымдарға соншалықты сәйкес келмейтіні анық. Дегенмен бұл қарама-қарсылық, солай көрінгенімен, шешімсіз емес. Біздің инстинктілер, бейімділіктер және құмарлықтар жайлы тікелей біліміміз жоқ; тек бақыланатын мінез-құлық актілерінің негізінде қалыптасатын әрі оларды түсіну және жалпылау үшін жасалған абстрактілік ұғымдар ғана бар. Осындай мінез-құлық актілерінсіз ұғымдардың өзінің нақты мағынасы болмайды: біздің адам мінез-құлқы жайлы білгеніміздің барлығы оның мінез-құлқын бақылаудан алынады. Алайда тек қана осындай бақылаудың өзі жеткіліксіз. Біз жағдайлардың белгілі бір қатарына ортақ мінез-құлықтың қырларын белгілейтін ұғымдарды енгізуіміз қажет. Ғылым абстракцияға сүйенбей тіршілік ете алмайды. Осылайша,

екі анықтама да бір жақты болып келуде, ал теңбе-тең анықтама білімдеріміз эмпирикалық негізін әрі жалпылаушы ұғымдардың теориялық табиғатын бейнелеуі тиіс.

Сонымен, адам дегеніміз биологиялық, психикалық және әлеуметтік сапалардың біртұтас бірлігі болып табылады. Олар екі қасиеттен: табиғи және әлеуметтік, тұқымқуалаушылық және өмірде меңгерілетін қасиеттерден қалыптасады. Алайда жеке адам биологиялық, психикалық және әлеуметтік жақтардың жасай арфиметикалық қосындысы емес, олардың табиғи бірлігі екенін білу керек.

Қоғамдық ғылымдардың да, сондай-ақ күнделікті тұрмыста да, «жеке адам», «даралық» түсініктері кеңінен қолданылады. Соның өзінде олар ие бір мағынада алынады да, не бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Мұның алғашқысы да, кейінгісі де қате пікір.

Адам туралы түсінік түпкі және тектік, бастапқы түсінік «адам» болуға тиіс. Адам-бұл, ең алдымен, *Homo Sapiens* түріндегі сүтқоректілер класына жататын биологиялық тіршілік иесі. Басқа жануарлардан айырмашылығы адамда сана бар, яғни ол сыртқы ортаның мәнін де, өз жаратылысын да танып біледі және осыған орай парасатты түрде, ойланып әрекет жасайды. Адам биологиялық тек ретінде негізгі ерекшеліктері мыналар болып табылатын [6].

Айрықша дене бітімімен сипатталады: денесін тік ұстап жүру, тану мен еңбекке бейімделген екі қолының болуы, әлеуметтік жағдайларда өмірді өз танымында бейнелеп және оны өз қажеттігіне, мүддесі мен мұраттарына қарай қайта құруға бейім жоғары дәрежеде дамыған миының барлығы.

Адам алуан қырлы міне, сондықтан да, ол жаратылыстану ғылымдарының да, қоғамдық ғылымдардың да зерттеу объектісі болып табылады. Әрбір жеке адамның қоғам өміріндегі ролі мен мәні қоғамдық қатынастардың дамуына қарай арта түсіп отырады. Қоғамдық дамудың шапшаңдауына қарай жұртшылықтың адам құқығы үшін күресі де етек алып кенейеді. Бұл күрес жеке адамды қызықтырып қана қоймайды, сондай-ақ оны қалыптастырады.

Жеке адам қазіргі әлеуметтанудың, психологияның және этиканың басты назарына алынған. Жеке адамға деген назардың артуы саяси да, сондай-ақ өндірістік мақсат көздейді. Жеке адамды білу – оның іс-әрекетін тиімді басқарудың алғы шарты.

1. Григорьева А.С. «Психология и личность». – М., 1980.

2. Эткнд А.М. *От свойств к взаимодействиям: становление системной ориентации в психологии личности // Системные исследования.* – М., 1982.

3. *Жалпы психология.* – Алматы: Білім, 1996, – 224 б.

4. Жарықбаев Қ. *Психология. Оқулық: - 3-ші басылым.* – Алматы: Білім, 1993.

5. *Педагогикалық ізденіс.* – Алматы: «Рауан», 1990.

6. Елеусізов С. *Қарым-қатынас психологиясы.* – Алматы: «Рауан», 1995.

Резюме

В статье рассматриваются формирования личности которые влияют психологические факторы. Личность – это не только результат одной социальной среды, но и строитель этой среды. В обществе экономические, политические, социальной отношение имеют разные выевления. Эти выевления отражаются в содержаниях действий в каждой личности. Если сказать конкретно, человек в действии этих процессах вступает в отношение с окружающей средой и строит на внешний мир свое мировозрение.

Summary

The article considers the formation of personality which affects psychological factors. Personality – is not only the result of a social environment, but also the builder of this environment. In society the economical, political, and social relations have different detections. To be precise, a person in action of these processes enters into relation with the environment and builds on the outside world his own worldview.

ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІНЕ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҒЫНА КҮЙЗЕЛІСТІҢ ӘСЕРІ

М.А. Еркінбекова – психол.ғ.к., доцент,
Ж.А. Маттанаева – магистрант, Қайнар университеті

Күйзеліс – адам өмірінің ажырамас бөлігі. Педагог мамандығы күйзеліспен көп жағдайда байланысты. Табиғат сыртқы ортаның әсерінен қорғану үшін керемет механизм жаратқан. Ағза әрбір тітіркенгіштіктерге қарсы бағытталған реакцияларды талап етеді. Бұл реакциялар денені тітіркенгіштерге қарсы жауап қайтаруға жұмылдырады. Егер реакциялар созылып кетсе, ресурстардың әлсіреуінен ауру пайда болады. Негізгі асқынған аурулар уақытында эмоциялық уайымдар түрінде пайда болып, асқынған күйзелістерге ұласқан. Педагогтар басқа кәсіп иелері тәрізді күйзелісін өзінен де, айналасындағылардан да жасыруға бейім. Күйзелісті жеңілдетудің және басқарудың төмендегідей жолдары бар: ағзаны жұмылдыру, байыппен ойлау әрекеттері, күйзелісті тану, қарсы әрекеттерді бастау.

Күйзелісті бірден тауып, анықтау оңай емес. Бұл сөзді әрбір топ адамдары қолдана отырып, әртүрде қабылдайды. Мысалы: дәрігерлер – психологиялық механизмдерді баяндауда термин ретінде, инженер – жүктемелер жіберуде, психологтар – мінез-құлық өзгерулерін сипаттауда, консультант менеджер – ұйымдастыру әрекеттері ретінде, лингвист – буындарды бөлуде, тұрмыста бюджеттің қиындықтарынан бастап, ата-аналардың балаларына қойған шектеулеріне дейінгі әрекеттерде қарастырылады. Біреулер күйзеліс қалыпты (инженер, лингвист) тіпті қажет десе, екіншілері түкке керексіз азаптану (дәрігер, педогог) дейді [13].

Осыдан елу жыл бұрын Г.Селье [8, 9] қоршаған орта мен адамдардың өзара әрекетін өзгертетін күйзеліс туралы түсінік енгізген. Ғалымның айтуынша аштықта да, суықта да, уайым мен қуанышта да кез келген жағдайда бүйрекүсті қабы, қалқанша безі, гипоталамус т.б. жүйелер белгілі бір гормондар бөледі. Белсенді заттар қандай жолмен шақырылса да, адамның қоршаған ортаға жылдам өзгерісіне бейімделуіне көмектесуі керек. Ғалым бұл механизмдерді «бейімделу синдромы» деп атады. Ол үш кезеңде өтеді: мазасыздық кезеңі (жұмылдыру), қарсыласу кезеңі (адаптация), әлсіреу кезеңі. Егер ағза қорының есебі механизмдеріне сай келсе, жұмылдыру және қарсы тұру кезеңінен тұрады. Ағза құрылымының мұндай қалыпты күйзелісі тіпті пайдалы. Ал қорлары жұмсалып біткен соң, үшінші кезең басталады. Адаптациялық қорлардың әлсіреуінен ағза ауруғашалдығады. Күйзеліс – кез келген қажеттіліктерге ағзаның спецификалық емес жауабы. Табиғат өзі сыртқы әрекеттерден қорғайтын керемет механизм құрған. Әрбір дене реакциялары күйзелістің талаптарына бағытталған. Бұл реакциялар денені кездескен әрекеттерге жауап қайтаруға жұмылдырады. Жүйке жүйесінің жауабыавтономиялық деңгейінде құрылады. Біз саналы түрде орталық жүйке жүйесі арқылы әсер ете алмаймыз. Ол автоматты түрде жүреді мәселен, асқорыту, жүрек бұлшықеттерінің жиырылуы тәрізді жүріп отырады. Дене жауапты қажеттілікті сезінсе, біздің көрсетуімізді күтпей-ақ жауап ретінде реакциялар қатарын құрады. Әрқайсысы арнайы рөл атқарып, сыртқы әсер етуші факторлармен кездесуге дайындалады. Кез келген реакция ұзақ уақыт созылып кетсе, денеге зиян келтіруі мүмкін. Олардың барлығы табиғатта жылдам, қысқа мерзімді реакциялар болып табылады. Қауіптілік тоқтағанда қайта шақырылады. Егер реакциялар тоқтатылмаса, қауіпті әсер көрсете бастайды. Адам денесі сыртқы қауіптерді жоятын қабілеттерін жұмылдырып, оны қайтарып отырады. Қазіргі қоғам бізге стрессорлармен физикалық күресуге немесе қашуға мүмкіндік бермейді. Бірақ стрессорларды жоя да алмайды. Біз үнемі әрекетке дайын жүруіміз керек. Бейімделу жүйесі де сынуы мүмкін [1, 3, 5, 6, 7, 10, 12].

Күйзеліс және ауру. Әртүрлі мамандардың (физиолог, психолог, психиатрлар) зерттеулерінде механизмдер байланысы үзіліп, күйзеліс нәтижесінде адам ауруларға шалдығатыны дәлелденген. Негізгі аурулар эмоциялық уайымнан пайда болып, жүре жүріп асқынған күйзеліске айналады. Адамдарды жеке эмоционалды күйзеліске қарсы тұруын зерттегенде, күйзеліс арқылы психосоматикалық аурулардың пайда болатыны анықталған. Мысалы: жүрек-қантамыр жүйесінің аурулары, артериялық гипертензия, асқазан-ішек жолдарының жаралары, эндокринопатиялар, невроздар, иммунитет жетіспеушілік т.б. [11]. Кейбір батыс эксперттерінің бағалауы бойынша 70% ауру эмоциялық күйзеліспен байланысты. Европада жыл сайын миллионнан астам адам стрессогенді бұзылулар нәтижесінде қантамыр жүйесінің ауруларынан қайтыс болады екен [14, 15].

Педагог мамандығы денсаулығы жиі бұзылатын мамандықтар тобына жатады. Педагогтардың денсаулығын тексеру жүргізгенде тексерілгендердің 89,3% денсаулықтары бұзылып, ауру алды деңгейде, ал 43,8% патологиялық бұзылулардың белгісі бар екендігі анықталған [2].

Педагогтардың шиеленіскен жүктемелерінің деңгейі адаммен жұмыс істейтін менеджер, қаржыгерге басқа да мамандық иелеріне қарағанда өте жоғары.

Күйзеліспен күресудің басты жолы – ақпарат беру, түсіндіру. Өзіндегі күйзелісті басқару үшін ағзадағы болып жатқан үрдістерді біліп, түсіну керек. Күйзеліске қарсы денеде пайда болатын негізгі реакцияларды біліп, олар ұзаққа созылып кетсе зиян келтіретінін талқылаған жөн. Бұл талқылау әртүрлі аурулардың пайда болу жағдайларын нақтылайды.

Күйзелістің күшті физиологиялық әсері. Күйзеліске қарсы дене реакциялары бір-бірімен тығыз байланысты үш түрге бөлінеді: энергияны жұмылдыру, энергия жүйесін бірқалыпты ұстау, қорғаныс реакциялары.

Энергияларды жұмылдыру энергияның лезде құйылуын қамтамасыз етеді. Мысалы: қанға бүйрекүсті безінен адреналин бөлінеді. Бұл гормондаркүшті стимулятор болып рефлекстерді жылдамдатады, жүрек қағысының жиілігін жоғарылатады, қан қысымын және қант деңгейін көтереді, қанда зат алмасу күшейеді. Бұлшықетке, өкпеге, миғақан көп жеткізіледі. Қалқанша без гормондары қанға түсіп зат алмасуды белсендіреді, сол арқылы энергия физикалық, психикалық белсенділікке айналады.

Энергияны жұмылдырудың кері жақтары адреналиннің жиі бөлінуі оның әрекеті жылдам іске аспаса біртіндеп жүрек-қан тамырлары (жүрек талмасы, инфаркт, қан қысымының көтерілуі), қант деңгейінің көтерілуі немесе төмендеуіне соқтырады. Зат алмасудың ұзақ мерзімді күшеюінен дене әлсіреп, салмақ төмендейді. Үнемі холестерин деңгейінің жоғары болуы атеросклерозға соқтырады.

Энергия жүйесін бірқалыпты ұстау. Өкпе мен бұлшықетке көп мөлшерде қан керек. Күйзелісте үлкен физикалық жұмысты қажет етеді. Асқорыту жүйесінің белсенділігі төмендесе қалдықтарын қанға бағыттайды. Ондай қан өкпе мен бұлшық етке қолдануға болмайды. Мұндай жағдайда ауыз қуысы құрғап, сілекей асқазанға түспейді. Осындай мақсатта қанды терінің үстіңгі қабатынан ішкі мүшелерге жібереді. Сондықтан күшті күйзеліс жағдайында жүргендер бозарып тұрады. Бірмезетте тершендік басталады. Оттегімен қаныққан қан өкпенің вентиляциялық каналдарын кеңейтеді. Бұл үрдіс тыныс алу жиіліктерін күшейтеді.

Энергия жүйесін бірқалыпты ұстаудың жағымсыз жақтары көпке созылған жиі күйзеліс асқорытуды төмендетіп, асқазан-ішек жолдарының жұмысын бұзады. Тері асты жасушаларына жиі қанның жетіспеушілігі әртүрлі тері ауруларына соқтырады. Белсенді терлеу қалыпты емес, денедегі жылу мөлшерін жоғалтуға әкеледі, ағзаның жылу алмасуын бұзады. Қанның оттегімен артық қанығуы жүрек қағысын бұзады.

Қорғаныс реакцияларының мақсаты ағзадағы зиянды үрдістерді тоқтату, азайту. Қанды жоғалтуды тоқтату үшін жарақат кезінде қан қоюланады, сондықтан ол ақырындап ағады, жарақат алғанда тез тоқтайды. Гипоталламустан қанға эндорфин түседі, жарақаттанғанда ауырсынуды төмендетіп, тыныштандырғыш ретінде әсер етеді. Бүйрекүсті безінен бөлінген кортизон тыныс алуға кедергі келтіретін аллергиялық реакцияларды әлсіретеді.

Қорғаныс реакцияларының жағымсыз жақтары Қоюланған қан жіңішке артерия, вена арқылы қозғалады, ал жүрек жоғары күшпен жұмыс істеуі керек. Сонымен қатар жүрекке түсетін жүктеме де өседі, тромбтар пайда болуы мүмкін. Олар жүрек ауруларын жоғарылатып, тамырдағы тромбтар инфаркт пен инсультты дамытады. Эндорфин әрекеті тоқтауынан адам ауырсынуларға, арқа және буын ауруларына сезімтал келеді. Кортизон аллергиялық реакцияларды әлсіретеді. Барлық жұқпалы ауруларға қорғаныс реакцияларын төмендетеді. Сондықтан асқазан жараларының пайда болуы жоғарылайды. Аллергияның қысқа мерзімді әсері созылса, аллергиялық реакциялар жоғары күшпен қайтып келуі мүмкін.

Осы айтылған реакциялардың көпшілігі вегетативті жүйке жүйесі арқылы бақыланады. Бұл реакцияларға тікелей орталық жүйке жүйесі арқылы әсер ете алмаймыз. Бірақ үрдістерді басқара алмаймыз деген сөз емес. Денедегі сигналдардың пайда болуы вегетативті жүйке жүйесінің белсенділігін арттыратынын білуіміз керек.

Күйзелістің когнитивті әсері. Алаңдаушылық жоғарылап, қысқа мерзімді ес және ұзақ мерзімді ес нашарлайды. Тіпті таныс ақпараттары еске түсіру қиындайды. Қабылданған шешім қате немесе сенімсіз болады. Маман өз әрекеттерін нашар ұйымдастырып, ұзақ мерзімді жоспар құрудан бас тартады. Адамға өзінің және басқаның әрекеттерінің нәтижесін бағалау қиынға түседі.

Күйзелістің эмоционалдық әсері. Күйзеліс кезінде физикалық және психикалық ширығулар өседі. Көптеген адамдарда алдамшы елестер пайда болады. Күйзеліс арқылы шақырылған қиялдағы сырқат шынайы бұзылуларға ұласады. Денсаулығын жақсы сезуі, әдеттері өзгереді, өзіне қарамайды, қажеттіліктері өзгереді. Бұрын ұқыпты, қамқор адам енді жағымсыз, ұқыпсыз, салақ киінген, қоршаған ортаға немқұрайлы қарайтын адамға айналады. Тұлғалық қасиеттері де өзгереді, мазасыздық, жоғары сезімталдықпайда болады. Өзінің эмоциясын басқару мүмкіндігі нашарлап, мейірімсіз болады. Жан қуаты, энергиясы төмендеп, өзін-өзі бағалауы біртіндеп төмендейді.

Күйзелістің мінез-құлыққа әсері. Күшті күйзеліс кезінде адам өмірлік мақсаттан бас тартады. Бұрын мәнді істері енді түк қызықтырмайды, әлсіреп, жұмысқа ынтасы төмендейді. Дәрілік препараттарды көп қолдана бастайды, әсіресе тыныштандыратын, ұйықтататын дәрілерді, кофе, қою шай, тіпті темекі, ішімдік қолдана бастайды. Ашуланшақтық пайда болып, өзін, оқушыларды, әріптестерін бағалауы, жауапкершілігі төмендейді. Жаңа ақпараттарға қызықпайды, жаңа бастамаларды қабылдамайды. Проблемаларды үстіртін шешуді жөн көреді, бастаған ісін соңына дейін жеткізбейді. Ұйқысы бұзылады, өзіне қол жұмсау туралы ойлар мазалайды. «Өмірді жалғастырудың еш мәні жоқ» деген пікірде болады [13]. Бұл әсерлер неврозға және депрессияға соқтырады.

Күйзелісті басқарудың басты қадамы. Педагог және басқа маман иелері өзіндегі күйзелісті жасыруға бейім келеді. Педагогтар басқа адамдар үшін жауапкершілікті шешім қабылдайды, басқа адамның өміріне әсер етеді. Педагог күйзелісі конфликтіге кездескенде немесе физикалық және психикалық денсаулығы сыр бергенде ғана байқайды. Қосымша қиындық білім беру жүйесінде күйзеліспен айналысуды жөн көрмейді. Жоғарыда айтылған нақты күйзелістің белгілері көрініп тұрса да, көптеген басшылар: «егер сіз ширығуды көтере алмасыңыз, сіз кәсіби мамандығыңызға сай келмегеніңіз, сізде стимул жоқ» – дейді. Сондықтан өздері күйзеліс жағдайында жүргендер «ширығуды көтере алмауым – өзімнің әлсіздігім, оған қарсы тұруым керек» деп санайды. Оның нәтижесі жұмысқа да, денсаулығына да кері әсер беретінін ойламайды.

Күйзелісті жеңілдетудің жолы – мобилизация шынайы шешім қабылдауға әрекеттер ету. Шынайы бағалау өзінің қолынан не келеді, не келмейді мойындау. Көптеген адамдар өзінің мүмкіндіктерін шексіз деп ойлайды. Бірақ олай емес. Педагогтардың көпшілігі әйел адамдар. Олар күні бойы жұмыста отбасы, балалары да жан мейірімін қажет етеді.

Өзінің шынайы мүмкіндіктерін өзгелерге де таныстырған жөн. Отағасына, балаларына, әріптестеріне мүмкіндік шегі түсінікті болуы керек. Әйтпесе өз құқықтарыңызға қамқорлықпен қарамасаңыз сізді жұмсауды, қолдануды жалғастыра береді.

Күнделікті өзіңе аздаған уақыт бөлу. Сіздің өміріңіз басқаларға қызмет етумен өтуде, міндетті түрде әрбір адамның өзінің қажеттілігін өтейтін уақыты болуы керек.

Күйзеліс жайында талқылауға әріптестерін шақыру. Білім беру мекемесінде кәсіби психотерапевт шақырып міндетті түрде стресс жайында талқылап семинар өткізу керек.

Бәрімізге аяқ асты, кенеттен пайда болатын күйзелістер таныс. Мысалы: жұмыс орнын ауыстыру, жұмыстан кешігіп қалу, кездесуге кешігу. Біз күшті күйзеліс ұсақ күйзелістердің жиналуынан пайда болатынын мойындамаймыз. Ал бұл жиналған күйзеліс педагог мамандығына үлкен әсерін тигізбей қоймайды. Өмірде ешнәрсені өзгертпегеннен жоғары бағасын төлеуге тура келеді. Ол бағаның аты – денсаулық.

1. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. – М.: ПЕР СЭ, 2006.
2. Вассерман Л.И., Березин М.А. Факторы риска психической дезадаптации у педагогов массовых школ. Пособие для врачей и психологов. – СПб., 1997. – 52 б.
3. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. – М.: Логос, 2002. – 385 б.
4. Колесникова М.Г., Резников М.А. Тренинг саморегуляции в постдипломном образовании педагога // Постдипломное образование: проблемы, опыт и перспективы. М-лы IV международной научно-практической конференции. – СПб.: СПбАППО, 2004. 57-62 б.
5. Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб.: Нева, 2003. – 305 б.
6. Общая психология / Под ред. Богословского В.В., Стеканова А.Д., Виноградова. -М.: Просвещение, 2001. -288 б.
7. Практикум по психологии здоровья / Под ред. Никифорова Г.С. – СПб.: Питер, 2005. – 351 б.
8. Психология профессионального здоровья / Под ред. Никифорова Г.С. – СПб.: Речь, 2006. – 480 б.
9. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. – М.: Медгиз, 1960. – 255 б.
10. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Наука, 1982. – 221 б.
11. Столяренко. Основы психологии. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 286 б.
12. Судаков К.В. Индивидуальная устойчивость к эмоциональному стрессу. – М.: НИИ нормальной физиологии им. П.К. Анохина, РАМН, 1998. – 268 б.
13. Тригрянян Р.А. Стресс и его значение для организма – М.: Дело, 2000. – 330 б.
14. Фонтана Д. Как справиться со стрессом. Пер. с англ.: – М.: Педагогика-Пресс. 1995. – 352 б.
15. Щербатых Ю.В. Психология стресса. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 304 б.
16. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. – СПб.: Питер, 2008. – 256 б.

Резюме

В статье рассматривается общее понятие о стрессе. Профессия педагога сопряжена с множеством ситуаций, вызывающих стресс. Чтобы успешно управлять собственным стрессом, необходимо понимать и знать процессы, происходящее в нашем организме.

Summary

The article deals with the general concept of stress. Teacher's profession involves many situations that cause stress. In order to successfully manage own stress, it is necessary to understand and know the processes in our body.

УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ МОТИВАЦИЯ КАК УСЛОВИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ МАГИСТРАНТОВ

А.Р. Ерментаева – *д.психол.н., ассоциированный профессор,*
Е.Р. Нуртаев – *магистр психологии, докторант PhD, 3-курс*

В настоящее время образование, знания и интеллект становятся определяющими ресурсами развития нашего общества; расширяются масштабы вовлеченности молодежи в научную деятельность и повышаются требования к профессиональной подготовке будущих научных работников. В связи с этим, происходят глобальные преобразования и модернизация в образовании. С 2004 года в Казахстане введена многоуровневая структура высшего и послеВУзовского образования: бакалавриат-магистратура-докторантура (PhD). В ходе реализации программы послевузовского образования в рамках магистратуры ведется подготовка научных и научно-педагогических кадров, позволяющая им в будущем осуществлять деятельность в высших учебных заведениях и научно-исследовательских центрах. При этом образовательные программы магистратуры должны обязательно предполагать научно-методологическую направленность обучения и углубленную профессиональную подготовку в соответствующей области.

В процессе подготовки магистранты должны овладевать навыками научно-исследовательской деятельности. Только в результате учебной деятельности и участия магистрантов в научно-исследовательской работе происходит их развитие как профессионалов, способных к постоянному, качественному саморазвитию, к самостоятельному мышлению, умению создавать собственные концепции, планировать и осуществлять свою деятельность, умению защищать свою точку зрения. Учебно-исследовательская деятельность магистрантов – интеллектуальная работа, направленная на приобретение и применение новых знаний для решения теоретических и практических проблем. Основное значение для учебно-исследовательской деятельности имеет интерес к познанию, формирующийся на основе осознанной мотивации, опредмеченной потребностью. Мотивация, интерес, потребность познания – все это необходимые условия для учебно-исследовательской деятельности.

Поэтому, в настоящее время перед ВУЗами стоит задача подготовки специалиста, способного к профессиональному саморазвитию, готового к осуществлению научно-исследовательской деятельности в той или иной области знаний. В связи с этим, актуализация процесса саморазвития профессиональной компетенции является основным условием эффективного образования магистрантов. Следовательно, большое значение для саморазвития профессиональной компетенции имеет мотивация.

От мотивации, ее содержания зависит продуктивность познавательной, коммуникативной деятельности, уровень реализации возможностей будущего специалиста в решении стоящих перед ним задач. Мотивационная сфера магистрантов обладает своей спецификой: в ней постоянно сочетаются учебный и исследовательский компоненты.

В психологической науке исследованы различные аспекты профессиональной деятельности и развития личности профессионала: становление профессионального самосознания у будущих специалистов в процессе обучения [1]; развитие профессиональной мотивации [2]. В ряде работ рассматривались особенности учебно-исследовательской мотивации [3].

Учебно-исследовательская мотивация магистрантов и её направленность обуславливаются многими объективными и субъективными факторами. Э.Деси и Р.Райан в 1970-х годах разработали оригинальный теоретический подход к объяснению внутренней и внешней мотивации, который они назвали теорией самодетерминацией. Э.Деси утверждает, что внутренняя мотивация базируется на потребностях в компетенции и самодетерминации. Ощущение самодетерминации – это осознание себя (и только себя) причиной своих действий. Ощущение компетенции – это ощущение всей полноты своих возможностей, ощущение «я знаю, я могу» [4, с. 13].

Действительно, проблемы мотивации – это и проблемы внутренних познавательных процессов, побуждений, выбора [5]. Приоритет внутренних мотивов над внешними подразумевает, что человек включен в деятельность ради нее самой, а не ради других целей, по отношению к которым она является средством их достижения. К настоящему времени в исследованиях мотивации научного творчества у ученых сформировалось мнение, что у творческих личностей внутренняя мотивация преобладает над внешней. Так же, внутренние мотивы связаны с познавательной потребностью субъекта, удовольствием, получаемым от процесса профессиональной подготовки. Овладение учебным материалом служит целью профессиональной подготовки, оно в этом случае начинает носить характер учебной деятельности. Магистранты при этом непосредственно включены в процесс познания, это доставляет им наибольшее эмоциональное удовлетворение и характеризуется проявлением собственной активности в процессе подготовки. Внешне мотивированной профессиональная подготовка становится при условии, что овладение ее содержанием служит не целью, а средством достижения других целей. Это может быть получение диплома, стипендии, похвалы, признания товарищей, участие в конкурсах предпринимательских проектов и др.

Таким образом, теоретический анализ литературы показывает, что учебно-исследовательская мотивация магистрантов является фактором саморазвития профессиональной компетенции.

Тем не менее, несмотря на результативность проведенных исследований, проблемы профессионального становления магистрантов в системе послевузовского образования изучены недостаточно. Кроме этого, важно обратить внимание, что в нашей стране нет работы, посвященные исследованию ментальности, различных компонентов самосознания, личностного и профессионального развития магистрантов. Развитие учебно-исследовательской мотивации является сложным процессом, подверженным влиянию множества различных факторов, в том числе, социально-экономическим условиям социальной среды, таким как традиционное отношение к престижности высшего образования, ученой степени, востребованность определенных профессий на рынке труда. Поэтому учебно-исследовательская мотивация у магистрантов разной социальной среды может иметь свои особенности. В связи с этим, изучение специфики мотивации обучения и исследовательской активности у магистрантов является актуальной проблемой.

Нами было проведено исследование учебно-исследовательской мотивации у магистрантов, обучающихся по разным специальностям в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая. Целью данного экспериментального исследования было изучение мотивации обучения и исследовательской деятельности у магистрантов как «изнутри направляемых» личностей. Мы предположили, что мотивация обучения и исследовательской деятельности у магистрантов положительно взаимосвязано с характеристиками саморазвития. Всего в исследовании приняли участие 90 магистрантов первого курса педагогических специальностей (2010-2012 гг.).

В работе использовались следующие методы и методики.

1. Методика А.А. Реана, В.А. Якунина (модификация Н.Ц. Бадмаевой) [6] для диагностики мотивации учебной деятельности. В данной методике имеется 7 шкал: коммуникативные мотивы, мотивы избегания, мотивы престижа, профессиональные мотивы, мотивы творческой самореализации, учебно-познавательные мотивы, социальные мотивы.

2. Мотивация профессиональной деятельности (методика К.Замфир, в модификации А.Реана) [7]. Методика применялась для диагностики внутренней мотивации (ВМ), внешней положительной (ВПМ) и внешней отрицательной мотивации (ВОМ) магистрантов.

3. Исследование характеристик саморазвития профессиональной компетенции магистрантов осуществлялось при помощи самоактуализационного теста Э.Шострома (адаптация Ю.Е. Алешиной, Л.Я. Гозман, М.В. Загика и М.В. Кроз) [1819].

4. В математической обработке данных был использован статистический пакет SPSS 13.0. Взаимосвязи характеристик учебно-исследовательской мотивации и саморазвития изучались с помощью корреляционного анализа (по Пирсону).

Мы с помощью модифицированной методики А.А. Реана и В.А. Якунина проанализировали более значимые мотивы учебно-исследовательской деятельности магистрантов по их средним значениям и рангам. В результате выделили основные группы мотивов, характеризующих процесс саморазвития профессиональной компетенции и определили их средний уровень (Таблица 1).

Таблица 1. Учебно-исследовательской мотивация магистрантов по модифицированной методике А.А. Реана и В.А. Якунина

Мотивы	Среднее значение	Ранг
Коммуникативные мотивы	3,60	4
Мотивы избегания	2,59	7
Мотивы престижа	3,12	6
Профессиональные мотивы	3,95	1
Мотивы творческой самореализации	3,55	2
Учебно-познавательные мотивы	3,68	5
Социальные мотивы	3,60	3

Анализ полученных результатов показал, что самые высокие показатели отмечаются по профессиональному мотиву (62,2%). Высокие показатели по шкале учебно-познавательный мотив (56,7%) указывают на то, что основной деятельностью магистрантов является учеба, направленная на усвоение знаний. Высокие показатели по коммуникативным (53,3%) и социальным мотивам (54,4%) показывают, что, они способствуют достижению успеха не только в учебно-исследовательской, но и в будущей профессиональной деятельности и, тем самым, развитию профессиональной компетенции. Наличие мотивов творческой самореализации (46,7%) является одним из психологических механизмов, который заставляет магистрантов постоянно поддерживать свою научную «форму» и добросовестно относиться к исследовательской работе. Показатели по шкалам мотив избегания (52,2%) и мотив престижа (51,1%) показывает, что, некоторые магистранты склонны недооценивать свои возможности, быстро расстраиваются при неудачах, снижают самооценку. Избегающие неудачи чаще выбирают или слишком легкие, или чересчур сложные задачи, которые практически невыполнимы.

Анализ полученных результатов по методике Замфир показал, что магистранты в большей мере удовлетворены своими деятельностью. Выбирая между наилучшим, оптимальным и наихудшим типами соотношений, большинство магистрантов выбрали оптимальный комплекс, представленный сочетаниями: $BM > BПМ > BOM$ (30%) и $BM = BПМ > BOM$, $BПМ > BM > BOM$ (27,8%). Это свидетельствует о том, что магистранты, с данными мотивационными комплексами, вовлекаются в учебно-исследовательскую деятельность ради нее самой, а не для достижения каких-либо внешних наград. Такая учебно-исследовательская деятельность является самоцелью, а не средством для достижения некой другой цели. Т.е. это те магистранты, которых привлекает, прежде всего, интерес к самому процессу учения и исследования; они склонны выбирать более сложные задания, что позитивно отражается на развитии их познавательных процессов. Магистранты, у которых мотивационный комплекс характеризуется преобладанием внешней мотивации, составили 31,1%, из них 22,2% – с внешней положительной мотивацией и 8,9% – с внешней отрицательной мотивацией. Наихудшие мотивационные комплексы представлены следующим соотношением: $BOM > BПМ > BM$; $BOM > BПМ = BM$; $BOM > BM > BПМ$ и $BOM = BПМ = BM$. Данные комплексы имеют 11,1% магистрантов. Можно отметить, что все магистранты принимают ценности самоактуализации (100%) и у всех развиты характеристики самосовершенствования профессиональной компетенции.

Исследование показало, что в структуре мотивации магистрантов ведущее место занимают профессиональные, учебно-познавательные и коммуникативные мотивы, связанные с совершенствованием и самоопределением профессиональной компетенции.

Высокие показатели мотивов творческой самореализации, социальных мотивов тоже имеют важное значение для будущих специалистов: в науке и образовании многие научно-педагогические кадры отличаются стремлением иметь хорошую репутацию, заслужить признание в избранной научной и профессиональной области.

На основе анализа полученных результатов мы выделили следующие две группы магистрантов: с высоким и низким уровнем учебно-исследовательской мотивации.

Магистранты с высоким уровнем профессиональной мотивации направлены на учебно-исследовательскую деятельность, на развитие самообразования и самопознание.

Магистранты с низким уровнем мотивации учения относятся индифферентно к процессу обучения и исследования. Они в лучшем случае проявляют познавательную активность на уровне предупреждения претензий со стороны преподавателей. В худшем – занимаются поиском пути замены собственного проявления знаний материальным эквивалентом.

Мы получили результаты, которые показывают, что у магистрантов характеристики учебно-исследовательской мотивации и компоненты самоактуализации в целом тесно взаимосвязаны. Характеристики саморазвития профессиональной компетенции имеет значимую соотнесенность с характеристиками учебно-исследовательской мотивации магистранта ($r=0,527$; $p<0,001$). Это – показатель возможности возрастания степени внутренней мотивации у магистрантов и саморазвития ими профессиональной компетенции.

Установлено, что, активность магистранта в процессе саморазвития мотивирована самим содержанием учебной и исследовательской деятельности, стремлением достичь в ней определенных позитивных результатов. Магистранты, имеющие высокие уровни по шкалам «Компетентности во времени (Тс) и «Поддержки» (I) более «погружены», «включены» в учебно-исследовательский процесс. Для них характерна мотивация саморазвития профессиональной деятельности: они более активны, инициативны, способны жить настоящим и самостоятельны. Они уделяют равное внимание как к образованию, так и к научно-исследовательской работе. Установлено, что более мотивированные магистранты не только ориентированы на процесс и результат учебно-исследовательской деятельности, так же для них имеют огромное значение процесс саморазвития как будущий научно-педагогический специалист.

Мы считаем, что только наличие достаточно сильных и устойчивых учебно-исследовательских мотивов может побудить стремления магистранта к развитию и самосовершенствованию профессиональной компетенции. На основе вышеизложенного, мы акцентируем внимание на том, что доминирование учебно-исследовательской мотивации объясняет активность в обучении, выступает центральным психологическим регулятором учебных и научных достижений; стержнем саморазвития профессиональной компетенции магистрантов.

1. Горская Н.Е. Особенности и становление личностно-профессионального самосознания и мотивационной сферы студентов негосударственного вуза в процессе обучения: дис. канд. психол. наук – Иркутск, 2004. – 162 с.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
3. Аллахвердян А.Г., Машиков Г.Ю., Юревич А.В., Ярошевский М.Г. Психология науки: Учебное пособие. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1998. – 312 с.
4. [9] Ryan R., Deci E., Grolnick W. *Autonomy, relatedness, and the self: Their relation to development and psychopathology* // *Developmental psychopathology* / Eds. Cicchetti D., Cohen D. – N.Y.: Wiley, 1995. V. 1. – P. 618-655.
5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003.
6. Методика для диагностики учебной мотивации студентов (Реан А.А. и Якунин В.А., модификация Н.Ц.Бадмаевой) / Бадмаева Н.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: Монография. – Улан-Удэ, 2004. – С. 151-154.
7. Методика исследования профессиональной мотивации К. Замфир (модификации А. Реана): <http://old.psyttest.info>.
8. Алешина Е.Ю., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М., Кроз М.В. Измерение уровня самоактуализации личности // *Социально-психологические методы исследования супружеских отношений*. – М.: Изд-во МГУ, 1987.

Түйін

Мақала магистранттардың оқу-зерттеу жұмысының өзгешелігіне, және де оның магистранттардың профессионалдық құзіреттілігін өз-өзін дамыту ықпалына арналған. Зерттеу бойында мотивациясы жоғары магистранттар оқу процессіне және нәтижесіне бағытталған, және олар үшін келешек ғылыми-педагогикалық маман ретінде өз-өзін дамыту өте мағыналы екені анықталды.

Summary

Topic is devoted to peculiarities of teaching and research work and to self-development of professional competency of graduates. Research is directed to learning process of graduates with high motivation and results. And self-development has been defined as a future scientific and pedagogical specialist.

ӘУЕННІҢ АДАМҒА ӘСЕР ЕТУДЕГІ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Г.А. Жайлымысова – 2-ші курс магистранты, ҚазМемҚызПУ, Алматы қ.

Табиғаттың тыныс-тіршілігінің барлығы дыбыстар әлемімен ұштасып жатады. Әуеннің өзімізге, өсімдіктерге және жануарларға да дерлік ықпал ететіндігін дәлелді деп есептеуге болады. Әуен жиі адамдардың денсаулығы үшін де қызмет етуде. Медицинаның ауқымы аса кең болмағанымен қазіргі таңда өзінің ерекшелігімен көзге түскен – музыкатерапия атты бөлімі туындауда. Оның әдістерімен бірінші кезекте жүйке психикалық ауруларды емдейді: психотерапевт-дәрігерлердің басшылығымен музыка-терапия сеанстары дәрігерлік тәжірибеде барынша орнығуда.

Әуеннің ем-домдық әсерлері туралы тәжірибелік материалдар көп болғанымен, оның адамға ықпал етуінің механизмдері туралы еңбектер жоқтың қасы. Алайда, дыбыстардың ықпалынан организмде орын алатын құбылыстардың негізін жете түсінбестен музыка терапияны дамытып, жетілдіру қиынның қиыны.

Сол себепті биофизиканың, биохимияның және медицинаның мәліметтерін назарымызға ала отыра сол механизмдер туралы біраз талқылап көрелік. Музыкалық шығарманы белгілердің – 10-20000 гц жиіліктің аралығында орналасқан серпінді ортадағы механикалық тербелістердің нақты тізбегі ретінде елестетіп көрелік. Адам организміндегі кейбір үдерістерге, әсіресе ферментативті реакцияларға да сол жиіліктер тән.

Ферменттің қызметі оның қалпының өзгеруіне, яғни ақуыз макромолекуласының бір бөлігінің механикалық алмасуына байланысты болады: субстрат затының әрбір молекуласын өңдеуде қысылып, босайды. Ферменттің молекуласымен уақыт бірлігіне өңделген ондай молекулалардың санын фермент айналымының саны деп атайды; бұл – ферментативті реакция жылдамдығының өлшемі.

1968 жылы-ақ профессор С.Э. Шноль (КСРО ҒА биологиялық физика институты) ферменттер айналымының санын әуеннің дыбыстық қатарымен салыстырып, зат алмасу үдерісіне қатысатын көптеген ферменттер санының европалық дыбыс қатарының музыкалық ноталарының жиілігіне сәйкес келетіндігі анықталады. Мысалы, организмді аса маңызды кезеңде қуатпен қамтамасыз ететін цитохромредуктазада – оттегіні сіңірудегі айналымдардың уақыт бірлігіне қатысты саны 183 Гц-ке тең, ол өз кезеңінде кіші октаваның фадиез нотасына өте жақын келеді (185Гц) /1/.

Организмдегі қуаттың әмбебап жинақтаушысы глюкозаның сіңірілуіне ықпал ететін ферменттер – фосфориллазалар мен глюкомутаздардан айналымының саны 676, 1600 және 280 Гц-ке тең. Салыстырар болсақ: екінші октаваның ми нотасы – 659 Гц, екінші октаваның соль нотасы – 1567 Гц, бірінші октаваның до-диез нотасы – 277 Гц-ке тең.

Белгілі музыкалық терапевт және әуеннің адам ағзасына әсері аймағындағы ғылыми зерттеуші С.В. Шушарджан өзінің еңбектерінде мидағы толқындарды әуеннің және айтылатын дыбыстар көмегімен өзгертуге болатынын атап көрсетеді. Сана жиілігі 14-тен 20 герцке дейін тербелісте болатын *бета-толқындардан* құралады. Біз күнделікті іс-әрекетке бағдарланғанда немесе күшті теріс эмоцияларды қайғырған сәттерде біздің миымыз *бета-толқындарды* өндіреді /2/.

Жиіліктердің сипаттамалары соншалықты жақын болса, музыканың қайсыбір биохимиялық үдерістеріне тікелей ықпал ету мүмкіндігін болжауға болмас па екен? Ферменттердің бірлескен жұмысы жасушаның акустикалық кеңістігін құрайды. Сірә, музыканың организмге деген реттегіштік ықпалы оның акустикалық кеңістігінің организмнің акустикалық кеңістігіне сәйкес келуіне байланысты болуы мүмкін. Бұлайша салыстыру тым дөрекі көрінгенімен ферментті камертонмен теңдестіруге болады. Ол жиілігі өзінің дербес жиілігіне сәйкес келетін дыбысты үндете бастағанда – біздің жағдайымызда дыбыстың ықпалынан биохимиялық реакцияны катализдегенде – резонансқа ұласады.

Биохимиялық үдерістер бұл – түйіндес ферментативті реакциялардың жүйесі болып табылады. Ол жүйелердің қызметін реттеу үшін тұтастай үдерісті тежейтін ең баяу жалғыз реакцияға ықпал еткен жеткілікті. Әртүрлі ағзалардағы үдерістер үшін өзгерістердің жалпы жылдамдығын анықтайтын ферментативті реакциялар әрқилы болатындықтан, ағзалардың әртүрлі жиіліктердегі дыбыстарға сезімталдығының бірдей болуы шарт емес.

Олай болса, ағзалардың әрбір жүйесінің өзіндік «музыкалық партитурасы» – жиілігі сол тежеуші, баяу реакциямен анықталатын дыбыс тербелістерінің анағұрлым тиімді жиынтығы болуы керек. Ферменттер айналымдарының қызметін талдай келе, асқазанның анағұрлым төменгі регистрге (ас қорытушы ферменттер жиілігінің айналымдары өте төмен, шамамен 10 Гц), ал дем алу жүйесі мен жүйке импульстерін жеткізушілерге керісінше жоғары регистрге (карбоангидраз ферменті – 40000 Гц, ацетилхолинэстера-

за – 14000Гц) сезімтал екендігін болжауға болады. Реакция жағдайларының өзгерісі айналымдар жиілігін өзгеріске ұшыратады: тоқ асқазан анағұрлым жоғары дауыспен «ән салады».

Ферменттерге деген тікелей ықпал музыканың биологиялық әрекетінің жалғыз ғана ықтималды механизмі емес. Жасуша мембраналарының зерттеулері жасушалардың қалыпты жұмысына қажет иондар келіп түсетін каналдардың кей жағдайларда жиіліктері акустикалық диапазонның шекарасынан тыс орналасқан тербелістерге контурлардың жиіліктері тектес болатындығын көрсетті. Мысалы, Ca^{2+} иондарының шығу жылдамдығын өзгеріске ұшырататын тиімді жиілік 15 Гц-ке тең. Егер жасушаға сол жиіліктің дыбыстарымен ықпал етсе, кальций иондары концентрациясының күрт өскендігін байқауға болады. Шынымен де, 15 Гц жиілігіндегі электромагниттік тербелістердің мидың жасанды жасушаларына ықпалы жасалынғанда кальций иондарының шығу жылдамдығының бірнеше есе артады. Кальций иондарының жасушадағы зат алмасу үдерісінің аса маңызды агенті екендігін естеріңізге ала кетейік. Жасуша мембранасы зарядталғандықтан (оның әлеуеті шамамен 100 Мв) электр немесе механикалық тербелістер жағдайында да ұқсас нәтижелерді алуға болады.

Әрине, қиял-ғажайып болып көрінгенімен, болашақта музыка терапияның мұқтаждығы үшін ғылыми музыкалық фармакопея – дыбыс рецептерінің жиынтығы жасалатындығын жоққа шығаруға болмас. Олар музыкалық құралдармен дыбысталып, сырқат ағзаға тікелей ықпал ету мүмкіндігін табыс етеді.

Жағымды сезімдер мен тыныштық 8-ден 13 герцке дейінгі жиілікте таралатын *альфа-толқындармен* сипатталады. Шығармашылық қабілеттер шыңы, медитация мен ұйқы кезеңдері жиілігі 4-тен 7 герцке дейінгі *тета-толқындармен* сипатталады, ал терең ұйқы, терең медитация және бейсаналы күйді жиілігі 0,5-тен 3 герцке дейінгі *дельта-толқындар* өндіреді.

Кеңес психологі Петрушин В.И. адамның мидағы толқындары қаншалықты ұзақ болса, біз соншалықты тыныштықты сезінеміз деген пікірі ой салады. Әуенді орындау барынша мидың қиысында сол жақ жарты шары мен интуитивті оң жақ жарты шары аясында динамикалық тепе-теңдікті құрайтыны белгілі екендігін айқындайды /3/.

Оймен өзара алмасу – шығармашылықтың негізі болады деп пайымдайды. Әуен ағзада әртүрлі қимыл реакцияларында тудырады. «Әуенді тыңдау барысында адам ағзасының түрлі аймақтарында, яғни қол, аяқ, бас, кеуде және тамақ бұлшықеттерінде шынайы пульсация пайда болады». Ашық ритмикалық бастамадан тұратын әуен қолымен немесе аяғымен, басымен ырықсыз қимылдауды шақырады. Ән аспаптарында ойнауға үйреніп жүрген балалар өздеріне де беймәлім түрде дыбысталу суретін ойынның қимыл түрінде көрсете бастайды /4/.

Қорыта келе, әуеннің адамға әсер етудегі психофизиологиялық негіздері жоғары психика іс-әрекетін талап етеді. Сондықтан, жоғарыда айтылған ой-пікірлердің барлығы әуенді қабылдау барысында адамның ұғынылмаған қимыл-қозғалыс пен вегетативті реакцияларының бай болуының бірегейлігін баяндайды.

1. Шноль С.Э. Музыка терапия резервы человеческого организма – М., 1998.

2. Шушарджан С.В. Здоровье по нотам. – М., 1997.

3. Петрушин В.И. Музыкальная психотерапия – М., 2001.

4. Бапаева М.Қ., Қожағұлова А.А. «Музыка терапиясы-психиканы қалпына келтіру құралы ретінде» ҚазМемҚызПІІ «Хабаршы» ғылыми журнал. – Алматы, 2007 – 102-104 бб.

Резюме

В статье рассматриваются психофизиологические основы влияния музыки на жизнедеятельность человека.

Summary

This article discusses the basics of psychophysiological influence of music on the human activity.

САЛАУАТТЫ ӨМІР СҮРУДІҢ МАҚСАТЫ

З.С. Конофеева – доцент, анатомия, физиология, гигиена және тіршілік қауіпсіздігі кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі кезеңдегі қоғамның әлеуметтік экономикалық дамуына орын алып отырған қиындықтарға қарамастан салауатты өмір сүрудің мемлекеттік жүйесі жалпыадамзаттық түпкілікті рухани байлықтарға негізделуі тиіс. Ол жеке бастың үйлесімді дамуына, денсаулықты нығайтуға, адамдардың тіршілік үшін белсенділігін арттыруға ықпал жасауды өзінің басты мақсаты етіп алуы керек.

Қоғамның салауатты өмір сүруін өз деңгейіне жеткізу мақсатында белгілі шараларды іске асыру үшін адамның жеке басына мынандай міндеттер қойылады:

1. Ең әуелі, адам ағзасының дұрыс жұмыс істеуін білу мақсатында дене құрлысының биологиялық, физиологиялық, анатомиялық құрылыммен таныс болу;
2. Ағзаның қай мүшесіне кемістік пайда болса, оны табиғи заттардың әсерімен қалпына келтіру;
3. Адам ағзасының өз деңгейінде дұрыс жұмыс істеуі үшін (әрине өмірдің әр кезеңінде) оған саналы түрде жағдай жасау;
4. Денсаулықты сақтаудың принципі-Аристотельдің «жанды дене қозғалмаса өледі» деген қағидасын басшылыққа алу;
5. Табиғатта жанды да, жансыз да дененің өмір сүруінің негізгі көзі – ауа, күн, су құрылымы болғандықтан денсаулықты сақтау үшін осы аталған табиғат құбылыстарын дұрыс пайдалана білу;
6. Жеке бастың тазалығы;
7. Дұрыс тамақтану жүйесі;
8. Экологияның бұзылуына байланысты күнделікті тіршілікте сауықтыру жүйесін өз бетінше саналы түрде шығармашылық жүйемен үйлестіру;
9. Жас ерекшеліктерін ескере отырып, ағзаның күш-қуатын пайдаланудың міндеттерін білу;
10. Дененің жан-жақты үйлесімді дамуы;
11. Денешынықтыру, сауықтыру ісін меңгеру процесінде жеке бастың айқындалуы;
12. Серуендеу және саяхат жасау жүйесінен хабардар болу.

1. Салауатты өмір сүрудің негізгі принциптері:

Салауатты өмір сүрудің негізгі принципі – еш ауруға шалдықпай, дертке жеткізбей-ақ, алдын-ала мол денсаулық көзін ашу. Баяғыда Лұкпан Хакімнен «өмірде байлық қымбат па, жоқ данқ қымбатпа?» деп сұраған екен. Ол біраз ойланып тұрып «Байлық та, данқ та адам баласын бақытты ете алмайды. Біле білсеңдер, ауру ханнан дені сау қайыршы бақытты. Ал бақыт дегеніміз не? Әрбір адам өзінің күш-жігерін халқына, өз еліне, ұрпақ тәрбиесіне жұмсап, ақылды парасатты және денсаулығы зор болса ғана бақытты деген екен [1].

Бақытты адам өзінің жұмысқа деген ынтасын санасын, рухани байлығын өмір бойы дамытып, еңбекке араласады. Тек қана дені сау адам өзінің үнемі ой-өрісін кеңейтіп, өмірдегі мақсатына жетеді. Сондықтан әрбір адамның денсаулығының мықты болуы да өз қолында. Міне, денсаулықтың принципі де осында. Ешкімнің денсаулығына ешкім көмектеспейді және бәрін сатып аламын деген капиталистік принцип құр ұрандау болып табылады.

Салауатты өмір үшін тіршіліктің күрес тек қана ағзаның биологиялық өзгерістері ғана емес, сонымен қоса әлеуметтік маңызы зор құбылыс. Бұл күрес адам баласына туған күнінен бастап, өмір бойы тоқтамай, оның тіршілік қабілетін жоғалтпай, жасының ерекшелігіне қарай қызмет етеді. Бұл құбылыстың барлығын ағзаның орталық жүйке жүйесінің ең негізгі реттеуші бөлігі – мидың адам өмірінде атқаратын қызметі – тіршіліктің негізгі көзі.

Ми – жүйке жүйесіндегі ең негізгі орталық. Ми ағзаның барлық жүйке талшықтарымен екі жақты байланыста болатындығын әрқайсысымыз жақсы білеміз. Демек, бірінші, байланыс ағзаның ішкі құрылысында не жатқанын хабарласа, екінші байланыс сыртқы құбылыстың ағзаға тигізіп жатқан әсерін хабарлайды. Осы процесс арқылы ағзаның дұрыс та бір қалыпты сау болуын әркім бақылып отырады. Демек, ағзаның іштегі болмаса, сырттағы бір мүшесі зақымдалса, осы байланыстың арқасында ғана ауру иа сау екенін біліп отырады.

Мидің екінші бір негізгі міндеті – ағзаның жұмыс жүйесін демалысын реттеп отыруы. Міне салауатты өмір сүрудің негізгі бір принципі – осы екі жүйе дұрыс қалыптасып, тепе-теңдікте болған жағдайда ғана адамның өмірі ұзаққа созылады, ал бұл жүйе бұзылған жағдайда, орталық жүйке жүйесінің жұмыс қабіле-

ті төмендейді. Бұны адамның алғашқы ауруға шалдыққаны деп білуіміз керек. Жүйкенің тоза бастаған адамның ұйқысы бұзылады (бұл негізгі тепе-теңдіктің бұзылуы), артық сөз айтып, қызбалыққа ұрынады. Осыдан барып, адам азып-жүдеп әртүрлі ауруларға шалдығады. Бұл жағдай ең алдымен жүректің, қан қысымының өзгеруіне әкеліп соғады.

Міне, адам баласының қандай да бір ауруға шалдығуының себебі, алдымен жүйке жүйесінің бұзылуына байланысты деп тұжырымдаған жөн. Сондықтан баланы жастан дегендей, жас ұрпақты тәрбиелегенде жүйкесін тоздырмауды әрбір ата-ананың білуі міндетті. XVIII ғасырдың оқымыстысы, испандық дәрігер Христофор Гуфеленд бала туғаннан кейінгі алғашқы жылдан бастап сыртқы құбылыстарға бейімделіп, әсеріне реакция беретіндей дәрежеге жеткен кезден бастап-ақ жүйке талшықтары тоза бастайды деп ескертеді. Тәжірибелі дәрігер айтқандай, ата-ана жөнсіз еркелетіп тіршіліктің қиыншылығына бейімдемей, еңбекке араластырмай, дұрыс тәрбие бермесе, ондай баланың денсаулығы дұрыс қалыптаспайды.

Орталық жүйке жүйелерінің ауруға шалдығуының негізгі бір себебі – қоршаған ортаның аса зиянды әрекеті. Бұл тіпті өмірдің қысқаруына әкеліп соқтырады. Қазақстан аумағындағы бүгінгі экологиялық жағдай әр адамның қаншалықты салауатты өмір сүремін дегенімен, оған мүмкіншілік бермейді. Жүйке тамырларының ауруға шалдығу себептері ағзаның дұрыс дем алмауы, яғни, тепе-теңдік жүйесі бұзылуынан, сөйтіп оның салдарынан жүрек, қан айналысының қызметінің бұзылуы байқалады.

Орыс ғалымы И.П. Павлов айтқандай, ұйқы тек ми қабыршақтарының жұмысын ғана тежеп қоймай, оның ішкі құрылыстарын да осы жүйеге жетелейді. Бұл жүйе, яғни, ми құрылысы, тек ұйқы қанып, дұрыс дем алғанда ғана адам денесі сергіп, ертеңгі тіршілікке деген қабілеті арта түседі. Бұл жайында немістің атақты философы Бэкон «әрбір ұйқысыз түн – соншалықты күнге өміріңді қысқартады» деген еді. Бұл қағиданы әр адам өз өмірінің қағидасы деп білсе, кім болмасын, онда салауатты өмір сүрудің негізгі принциптерінің бірі болар еді [2].

2. Жеке тұлғаның қалыптасу жүйесінің әлеуметтік маңызы. Әрбір елдің мемлекеттік болмысы мен күш-қуаты оның мүшелерінің денсаулығына ғана байланысты екенін адамзат тарихының ілімі дәлелдеп отыр.

Техникалық прогресстің даму барсында XX ғасырда өмір сүрген адамдар XIX ғасырда қол мен істеген жұмыстың 10%-ін ғана қолмен істейді 90%-ін жаңа техника атқарады. Оның өзінде сол 10% қол жұмысы дегеніміз – отырып не болмаса, тұрып техниканың жұмыс істеп тұрған тетігін басқару мен реттеу ғана болды. Осының салдарынан адам баласының күнделікті тіршіліктегі денсаулығын толық қамтамасыз ететін қозғалысы азаяды. Бұл – деген адам ағзасының тепе-теңдігі бұзылып денсаулығының төмендеуіне не ауруға шалдығуына әкеп соқтырады.

Адамзаттың данасы Аристотельдің «жанды дене қозғалмаса өледі» деген қағидасын әр адам күнделікті тіршілігінің бағдарламасы деп түсіну керек. Осыған орай, қосымша қозғалыстың әлеуметтік маңызы неден тұрады? Адам баласы жаратылысынан бері ұзақ өмір сүрудің тиімді жолдарын іздеумен келеді. Жеке бастың арнайы уақыт тауып, тұрақты түрде дене шынықтыру жаттығулармен шұғылдануы соның негізі. Ия, дене шынықтыру жаттығулармен тұрақты түрде шұғылдану деген сөз-салауатты өмір сүрудің негізгі көзі. Дене шынықтыру жаттығулармен шұғылданудың өзіне тән мақсаты жүйесі болады.

Таңертең орыннан тұрғаннан бойды жазу үшін, далаға шықпайтын адам сол төсегінің жанында тұрып-ақ керіліп созылып, отырып-тұрып, басын қозғап, одан қолды жоғары-төмен, алдығы-артқа созып, жалпы, қолдың созып, жалпы қолдың созылып сілтеуімен бірге денені оңға-солға бұрып, еңкейіп шалқайып аяқты оңға-солға сілтеу т.б. сияқты жалпы дамыту жаттығуларын 10-15 минут аралығында орындағаны жөн. Мүмкіндік болғанша, аса пайдалы қозғалыс – таңертеңгілік бой жазу жаттығуларын 15-20 минут аралығында далаға шығып серуендеп, реті келсе жүгіріп, жаттығуларды құрал-жабдықтармен орындап келген адамның күні бойы өте сергек жүретіндігі ғылыми негізінде дәлелденген. Осылайша күнделікті үзбей таңертеңгілік бой жазу жаттығуларын орындау ақыл-кеңесті, болмаса қаражатты талап етпейді. Тек жеке тұлғаның өзінің дені сау болсын деген ынтасы мен құлқы керек. Әсіресе аз қозғалатын кеңсе қызметкерлері үшін бұл өте қажет-ақ. Бірақ қазақ деген халықтаң бойында ынта-жігерден гөрі жалқаулық басым тұрады. Сондықтан да болар, бүгінгі таңда республикада адам өмірінің ұзақтығы 55-58 жасқа дейін төмендеп кетті.

Салауатты өмір сүру үшін әлеуметтік маңызы бар денешынықтыру жаттығуларының бір түрімен тұрақты түрде үзбей шұғылдануы деген спортпен шұғылдану дейді. Спортпен шұғылдану деген жаттығудың бір түрімен ғана шұғылданып, соны кәсіпке айналдыру. Әрине, күнделікті таңертеңгілік бой жазғанда орындалатын жалпы дамыту жаттығуларынан гөрі бұған қойылатын талап жоғары. Спортпен шұғылдану үшін әркім өзінің ағзасының мүмкіншілігін білуі керек. Салауатты өмір сүремін, ұзақ жасаймын деп жүріп, мүмкіншіліктен тыс күш түсіріп, ағзаны ауруға шалдықтырып алмауы керек.

Салауатты өмір сүру үшін тағы бір әлеуметтік маңызы бар мәселе – адамның бойында артық еттің болмауы. Толық адамның денсаулығын қандай болуы мүмкін.

Семіздіктің 3 түрі бар дейді француз халқының мақалы; біріншісі – қызықтырады, екіншісі – күлкілі, үшіншісі – жиіркендіреді. Толықтық дененің сұлулығын, әдемілігін бұзып қана қоймай, әртүрлі ауыр науқастарға әкеліп соқтырады, аламды мезгілінен бұрын ерте қартайып, өмірін қысқартады. Семіздіктің аяғы неге әкеп соғатынын бұрын Шығыс және Батыс медицинасының негізін қалаушылар Гиппократ, Ибн-Сина айтып өткен. Ертедегі Эллада және Рим елдерінде халықтың тамақтануы және оның тәртібі мен мөлшері туралы заң да шығарыпты. Сонымен ғалымдар адамның салмағы бойына сәйкес болса, ол кісі семіз адамнан әлдеқайда көп өмір сүреді деген қорытындыға келген. Күні кешегі Одақ заманында ғалым Кончаловскийдің есебі бойынша толық адамдардың 69 жасқа 69%-і жетеді екен, ал, арық адамның 90% 70 жасқа жетеді екен. Егер адамның салмағы 10-12 киллограм артық болса, 35-40 жас мөлшерінде жүрек, қантамырлар жүйесі бұзылып, ауруға шалдығады. Дүние жүзінде көп тамақ ішудің салдарынан адамдардың 55% семіздекке душар болады. Ауру адамдардың 99%-нің науқасы ас қорыту процесінің салдарынан, тек бір жерде отырып артық тамақ ішуге байланысты болады екен. Семіз адамдардың тек қана денесі толық болмай жүрек қан тамырлары да семіреді. Мұның аянстенокардия инфаркт тәрізді дерттерге әкеп соғады. Адам үшін аса қажет әлеуметтік маңызы болып келесі жүйе – тамақтану тәртібі. Міне біз ұсынып отырған бұл тұжырымдаманың негізгі қағидалары бүгінгі өмір салтын туындайды. Адам баласының салауатты өмір сүруінің қоршаған орта мен әлеуметтік-экономикалық, материалдық жағдайлармен ғана шектеліп қоймайды, қазақ деген халықтың қанында бар тазалық жүйесін сақтай білуіміз қажет. Салауатты өмір сүрудің негізгі шарты бұл дұрыс тамақтанып, күйбең тіршілікте ауру шалдыққанына бақылау жасап отырса, мүмкін бүгінгідей болашақ ұрпақтың денсаулығына қауіп төнбеген болар ма еді. Кім біледі?

1. Төтенай Б. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы, 1994.

2. Бэкон Ф. Соченения. Т. 2, – М., 19.

Резюме

Главной целью этой статьи является формирование понятие о здоровье человека и как достичь эффекта и все общего успеха в поднятии уровня санитарной грамотности в сохранении и укреплении здоровья и повышении нравственности.

Summary

The main aim of the article is the forming of the idea of men's healthy lifestyle of human being, and about the achieving effect and general success of the improving of level of sanitary education, strengthening of health and promotion of morality.

ӨОК343.244.2:316.346.36

ХИМИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК ЖӘНЕ ДАМУШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІНІҢ РӨЛІ

О.Я. Сулейменова, К.Сәдуақасқызы, Ә.Тапалова – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қорқыт Ата атындағы ҚызМемУ*

Жаратылыстану ғылымдарын оқыту кезінде технократтық тәсілден гөрі ғылыми білім алу жолдары және ғылыми танымның түйінді мәселелерімен таныстыру өмір қажеттілігі болғандықтан, педагог оқыту үдерісінде химия ғылымының тәрбиелік және дамытушылық рөлін тиімді пайдаланып отыруы жақсы нәтижелерге қол жеткізеді.

80-жылдардан бастап осы заманғы педагогикада білім берудің басымдық берілетін мақсаттарын анықтау проблемасы туындай бастады. Дәлірек айтар болсақ: оқушы тұлғасының алатын білімі маңызды ма, әлде дамуы мен тәрбиесі маңызды ма? – деген сұраққа жауап беру қажеттілігі туындады. Педагогтердің басым көпшілігі әрине оқушы тұлғасының тәрбиесі мен дамуы маңыздырақ, ал білім сол мақсатқа қол жеткізуге қажетті құрал екендігімен келіседі. Бірақ шын мәнінде мектептің іс-тәжірибесінде оқу пәндерінің тәрбиелік және дамытушылық мүмкіндіктері тиімді пайдаланылып жүрген жоқ, оған дәлел мұғалімнің қызметін бағалауда оның оқушыларының білім сапасының сандық көрсеткішін басшылыққа алатындығы болса, мұғалім жақсы оқушы деп өз пәнін жақсы оқитын оқушыны біледі.

Кез-келген ата-анадан «Сіз өз балаңыздың өскенде қандай адам болып шыққанын қалар едіңіз?

Балаңыз химияны, биологияны, физиканы, географияны жақсы білетін болса? Қазақ әдебиеті классиктерінің сөзін жатқа айтатын болса? Күрделі есептерді оп-оңай ойша шығарса? Қайсысын дұрыс көресіз?» деп сұраңыз. Әрине кезкелген ересек адам балаларының дені сау, жарқын мінезді, пысық, адал, әділетті, ыждағатты, еңбексүйгіш, өз жақындарына қамқорлық жасайтын болып өскенін қалар еді. Пән мұғалімдері қаншама өкпелі болатындығына қарамастан, олардың пәнінің мазмұны әрдайым екінші орынға кетеді. Ата-ана мұғалімге педагог ретінде ғана қарайды. Оларға мемлекеттік стандарт және оқытылу дәрежесі қажет емес. Оларды баласының сабақ үстінде өзін қалай сезінетіні, мұғалімнің қарым-қатынасы, оған қалай қарайтыны көбірек мазалайды.

Пәннің тәрбиелік әсерінің проблемасы жаңалық емес, бұрыннан сөз болып келе жатырған мәселе. Д.И. Менделеев тәрбиенің маңызы жайлы «Тәрбиесіз білім – ессіздің қолындағы найзамен тең» деп кесіп-пішіп айтқан еді. Сондай-ақ, дұрыс жолға қойылған тәрбиенің маңыздылығын В.Г. Белинскийдің: «Тәрбие – ұлы іс, ол адам тағдырын шешеді. Жас ұрпақ осы кездің қонағы, болашақтың қожайыны...» деген сөздері растайды [1].

К.Д. Ушинский «Тәрбиедегі адамгершілік элементі жайлы» деген мақаласында: «Әрине, ақылды біліммен және таныммен байыту көп пайда келтіреді, бірақ ботаникалық немесе зоологиялық танымдар... Гоголдің қалалық адал шенеунігін жасауы мүмкін, және Павел Иванович Чичиков органикалық химия мен саяси экономияға берілгенімен, қоғам үшін өте зиянды адам болуы мүмкін. Адамгершілік көп оқығандықтың және ақыл-ой дамуының нәтижесі емес, – деп ойлайтындар және сенетіндер... біздер адамгершіліктің әсері тәрбиенің өзегі, адам басын жалаң біліммен толтырғаннан әлдеқайда маңыздырақ деп түсінеміз...», – деп жазды [2].

Я.А. Коменский өзінің «Адамгершілікке үйрету» деген трактатында ескі рим философы Сенеканың айтқанын келтіреді: «...әуелі қайырымды істер жасап үйрен, сосын барып данышпандыққа үйрен, себебі біріншісіз екіншіге үйрене алмайсың» Сондай-ақ халық мәтелінде: «Кім ғылымды үйреніп, бірақ адамгершілікті үйренбесе, оның озғанынан қалғаны көбірек болады» деген [3].

Неміс педагогы Иоган Гербард: «Тәрбиенің міндеттерін бір ғана сөзбен – адамгершілік деген сөзбен жеткізуге болады» – деп жазды.

Тұлғаның дамуы мен қалыптасуындағы адамгершілік тәрбиесінің шешуші рөлін педагогикада әлдеқашан мойындалған. Сондықтан жұмыс істеп жүрген мұғалімдерді білім алуды рухани жағынан қалай көтеруге болатындығы жайлы мәселе толғандырамыз сөзсіз. Білімді адамгершілікпен байыту үшін маңызды қандай фактілік материалдарды пайдалануға болатындығы мәселесі де мұғалімді ізденіске жетелейді.

Тұлғаның адамгершілік сапаларын қалыптастыруда, мақсат қоюда және білім беру мазмұнында рухани құндылықтарға басымдық бере отырып, дүниенің үйлесімді бейнесін, ондағы мәдениетпен адам сұлулығын қоса беру арқылы білімді ізгілендіруден бастау абзал.

Осыған байланысты жаратылыстану ғылымдарының негіздерін үйретуді негізінен есептерді шешу, өлшеу техникасы, эксперимент жүргізу, компьютерді меңгеру, тестпен жұмыс істей білу арқылы жүзеге асыру маңызды.

Бұл дегеніміз технократтық тәсілден ғылыми білім алуға, ғылыми танымның этикалық проблемалары жайлы ұғымды кеңейтуге (ғалымның өзі ашқан жаңалығының салдары үшін жауапкершілікті мойнына алу проблемасы, алға қойылған ғылыми мақсатқа қол жеткізу үшін құралдарды таңдау проблемасы және т.б.) бет алу сөз. Қияли жазушы Герберт Уэллс «Моро дәрігердің аралы» атты романында ол басты кейіпкермен әңгімелесу кезінде хирургиялық эксперименттің күштілігі, ол арқылы тіпті жануарлардан адам тәрізді тіршілік иелерін жасауға болатынын сөз етеді. Бірақ ол өзінің жаңалығының адамгершілік нормаларына сәйкес келмейтін ғылыми жаңалық екенін түсінбейді.

Біздің оқушыларымызға ғылыми зерттеулердің қандай тәсілі жақынырақ? Оларды адамгершілік-этикалық проблема толғандыра ма? Олардың болашақтағы әрекеті басқа адамдарды трагедияға ұшыратпай ма? Бұндай сұрақтар біріншіден педагогтар мазалайтыны анық.

Кезкелген ғылымның адамдық мәнін ашудың ең бір маңызды жолы оның тарихына көз жүгірту болып табылады. Мектеп оқулықтарында ғылым тарихы жайлы мәліметтер болмауы мүмкін, не болмаса оның ашылған жылы, ғылымның аты-жөні, ашылған жаңалықтың қысқаша құрғақ сипаттамасын ғана табуыңыз мүмкін. Сондықтан, ол мәліметтер ешқандай тәрбиелік функция атқара алмайды. Ғылымдағы жаңалық қандай қиындықпен ашылғандығына қарамастан көбінесе елеусіз күйде қала береді. Жылдар өте ғалымның тұлғасы ұмытылады, оның жетістіктері мен кемшіліктері талданбайды, ғылымға елеулі үлес қосқан адам халықтың жадынан шығады. Ғылым тарихы курсының кейіпкер «батырының» тәрбиелік әсерін күшейту үшін, ғалымның ғылыми ойы, оның жеңісі мен жеңілісі, көтерілуі мен құлауы, трагедия-

лары жайлы мәліметтер берілуі тиіс. Оқушылар тек сонда ғана ғалымның ашқан ғылыми жаңалықтары химиялық үдеріс немесе оның қолданылу аймағы үшін емес, адамзат үшін маңызы айрықша табысы болып есептелетіндігін түсінеді.

Ғылым тарихы келесі деңгейлерде қарастырылуы тиіс.

1. Ғылыми жаңалық: кездейсоқтық, ізденіс, еңбекқорлық, данышпандық болжам. Мақсаты: кезкелген жаңалықтың ашылуы – ғалымның ұзақ жылдар бойы тынымсыз әрекетінің жемісі екенін түсіндіруі керек.

2. Химиялық реакцияның «адамдық бет-бейнесі» химиялық формулалардың артында ғылыми ізденістің қандай жолы жатыр?

Мақсаты: оқушылар химиялық реакция теңдеуінің кезкелген таңбасына бөтен кісінің еңбегінің нәтижесі ретпен құрметпен қарауы тиіс.

3. Адам неге ғылыми жаңалық ашуға ұмтылады? Ғылыми ашылудың құны. Мақсаты: оқушылар қандай әрекет мотивтері адамның танымдық белсенділігін басқаратындығын түсіндіре білуі тиіс.

4. Ғылыми жаңалық үшін жауапкершілік, немесе ғалым мен адамгершілігі жоғары адамды теңестіруге бола ма?

Мақсаты: оқушылар басқа адамдардың әрекетінің мотивтерін талдай алуы, олардың іс-әрекетінің салдарын дұрыс бағалай алуы тиіс.

Осы бағыттарды жүзеге асыру үшін келесі әдістемелік тәсілдерді қолданған орынды. Тарихтың аты тарих – фактілерді сипаттамай айту мүмкін емес.

Ең бастысы ақпарат және оны қалай түсініп қабылдау.

Ғылыми жаңалық... Химия ғылымында тағдыры ерекше жандар: әуелі алхимиктер, одан кейін дәрігерлер мен дәрі жасаушылар, ең соңында химияның өзі жасап келеді. Олар өздерінің ісіне сенеді, өз денсаулықтарын, тіпті өз өмірін де қиған, сөйтіп адамға қажетті заттарды алған. Олардың өмір жолын, өмірі жайлы егжей-тегжейлі білу өте қызық. Ол ғылыми жаңалықтар қалай ашылатындығын, ақиқатты тану қиын да күрделі екендігін түсінуге көмектеседі. Бір тақырыпты оқыту кезінде оқушыларға әртүрлі көздерден мәлімет жинап талдауды және соған сәйкес тапсырма орындауды тапсыруға болады.

Химиялық реакцияның «адамдық бет-бейнесі»: химиялық формулалардың артында ғылыми ізденістің қандай жолы жатыр?

1787-жылы Антуан Лоран Лавуазье: «Сөз ұғымды, ұғым-фактіні көрсетуі тиіс. Бұл үшеуі де бір баспадан» – деген еді. Реакция теңдеулерінің өзара сәйкестігін, оның мәнін, пайда болу тарихы мен мағынасын түсінуді викторина сұрақтарына жауап беру арқылы анықтауға болады. Викторинаны тақырыпты, бөлімді өткеннен кейін немесе сабақта бөлек-бөлек фрагмент түрінде беруге болады.

Адам неге ғылыми жаңалық ашуға ұмтылады? Ғылыми жаңалықтың құны. Нобель сыйлығын алуға бірден-бір лайықты ғалым Д.И. Менделеев сол сыйлықты ала алмады. 1906-жылы ол сыйлыққа ұсынылды, бірақ Нобель комитеті Менделеев күте тұрсын, Нобель сыйлығына түбінде бір қолы жетері анық, әзірше жас ғалымдарға беру керек, – деп шешіп Анри Муссанға беруді ұйғарды. Ол Нобель сыйлығын «Фтор элементін алғаны және электр пештерін зертханалық және өндірістік практикаға енгізгені үшін» алды, ал 1907 жылы атақты кестені жасаушы қайтыс болды. Муссанда солай қайтыс болған еді. Өмірдің қымбат сәттерін даңқтың бір минутына жұмсау қажет пе? Я болмаса ашқан жаңалығы мойындалмай өмірден өту ме? Осы сияқты мәселелерге арнап сыныптан тыс іс-шара өткізу пайдалы.

Ғылыми жаңалықтың жауапкершілігі, немесе ғалым мен адамгершілігі жоғары адамдар теңестіруге дұрыс па?

Рафаил Баймахановтың «Окси-дүниенің тәңірі» атты кітабында химия пәні мұғалімі қолданған қызық тәсіл жайлы айтылған. «Бұл бұдан бір жыл бұрын, яғни жетінші сыныпта болған еді. Мұғаліміміз Надежда Федоровна біздің сынып оқушыларының химия пәнінен білімі оны мүлде қанағаттандырмайтынын мәлімдеді. «Сендер пәннің ерекшелігін түсінбейсіңдер!» – деп сендірді бізді. «Иә, сендер үшін химия көп кітаптың бірі. Ал химия деген – өмір! Химияны білмей, оны сезінбей сендер өмір сүре алмайсыңдар! Түсінікті ме?» – деп портфелінен ақ картонның бір бумасын алды да, столдың үстіне емтихан билеті тәрізді жайды. Біз ішімізді тартып қалдық. Бір қызық нәрсе болатындай сезіндік. Надежда Федоровна тапсырманың шартын түсіндірді. Біз бір-бірден билет алдық. Әр билетте 3 элементтен берілген. Біріншісі туралы жан-жақты жазу керек, ал қалған екеуі жайлы қысқаша жазу жеткілікті.

Мерзім – бір ай. Кітаптар, оқулықтармен пайдалануға болады. Тек көшіруге болмайды. Ең бастысы – элемент жайлы біздің алған әсеріміз. Мұғаліміміз дәл сол алған әсерімізді бағалайды. Бізді таң қалдырғаны ол емес, екіліктер мен бестіктің орнына нөмір алғанымыз. Ең жақсы жазған – «№1 химик», келесі «2 химик» тағы солай жалғасып кете береді. Сыныпта 30 оқушы, мен «№28 химик» атағына ие болдым.

Өз оқушыларыңызға осындай билеттерді беріп көріңізші! Бірақ сұрақтар атақты химик-классиктердің адамгершілік сапалары жайлы болсын.

Қорытынды орнына былай деп тұжырымдауға болады: «Адамзат жаңа ашылулардан зиян емес, пайда табады, егер біз өз оқушыларымызға – XXII ғасыр тұрғындарына, жақсылық деген не? Жамандық деген не? Екендігін өз пәніміз арқылы ұғындыратын болсақ, онда біз оларды ол екеуінің жігін ажырата алатындай нәзік өнерге үйретіп шығарған болар едік. Педагогтің әрекетінің түпкі мақсаты мен нәтижесі – жан-жақты дамыған тұлға тәрбиелеп шығару. Сондықтан қайсы бір тәрбие түрі болмасын білім беру, ғылымға үйрету үдерісі арқылы берілсе, нәтижелі болары сөзсіз.

1. Титова И.М. *Методические основы гуманизации развивающего обучения химии* – СПб.: ГУПМ, 1994. – 85 с.
2. Ушинский К.Д. *«О элементах нравственности в воспитании»*. Избр.пед.соч. Том 11. – М., 1954.
3. Коменский Я.А. *Обучение нравственности. Великая дидактика*.

Резюме

В этой статье рассматриваются жизненная необходимость смещения акцента с технократического подхода к изучению естественных наук на знакомство со способами получения научных знаний, расширение представлений об этических проблемах научного познания.

Summary

This article looks at the vital necessity of shifting the focus from a technocratic approach to the study of the natural sciences to explore the methods of scientific knowledge, comprehensive idea of the ethical issues of scientific knowledge.

ON SOME ASPECTS OF KAZAKH NON-VERBAL COMMUNICATION

M.Ashirimbetova – MA, senior lecturer, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The concept of communicative competence, based on the knowledge of the rules of language structure and language use within a given culture is among essential skills. And in order to be aware of cultural peculiarities and be communicatively competent it is necessary to take into consideration various communicative and cultural aspects of different nations. The author of the article dwells upon cultural aspect of Kazakh national communicative behavior, non-verbal communication and communicative distance during the communication process.

Keywords: Kazakh, national peculiarities, non-verbal communication, communicative distance, handshake, tactile contacts

When considering language, culture and communication, it is important to understand that these three concepts are closely interrelated and consequently must not be investigated solitarily. The language – culture interaction is the main factor of human society development. Language is the mirror of culture reflecting the real world surrounding the human, their real life conditions. It also reflects social cognition mentality, national character, lifestyle, traditions, customs, moral value system and worldview of a nation. The language stores cultural values – in lexis, grammar, idioms, proverbs, folklore, and literature, written and oral speech. It is also the means for transferring this heritage from generation to generation [4]. In the first decade of the XXI century communication research gained popularity and there appeared a new trend in linguistics research. The approach that regarded language as a cultural code rather than a tool of communication was called anthropocentric. Language is viewed as a creation of another peculiar reality inhabited by a person. Modern science is characterized by integrative approach to the study of a certain subject connected to a human. Language is connected to psychology, culture, and activity of the latter. The communicative integrative approach allows disclosing of the most common aspects of subject research patterns.

Communicative, speech behavior is mostly dependent on mentality. Mentality here is used as a notion synonymous to the one of national character. Mentality is a worldview of a certain ethnical group, the way they perceive the world, and their dominant values. Today different researchers variously describe national character. All of us got used to the idea that we only communicate when we speak. However, even as we enter a room without saying a word people around you will understand that you, for example, don't have the mood. Thus, there exist two types of communication: verbal and nonverbal. Verbal is when communication is realized via verbal context and means, i.e. words, sounds, interjections; and nonverbal – through gestures and mimicry. Every country and every nation have their own communication style, their own words they say in a particular situation

and their own gestures they show in certain moments. That is why certain things among representatives of one nation are done and said in a certain and particular way. That is why scientists and linguistics turn to communication research as it reflects the identity and the peculiarities of a nation and a country.

Comparative linguistic in the century of globalization became a new trend in the study of languages. During the period when every nation is trying to preserve peculiarities and distinctive feature of their cultures the study of culture is of utmost importance. People are doing their best not to become a faceless race of Earth inhabitants. Thus representatives of every nation are studying the history and their own roots in order to understand the deeper reasons why certain things are done or said in one culture while look and sound absolutely different in another.

Nowadays, the shift of the scope of linguistics toward the communicative aspect caused the shift of the necessity in relevant information about that or another nation, its culture and communication in particular as communication plays one of the most important roles in shaping of a nation and understanding of it by representatives of another nation.

The concept of communicative competence [5], based on one's knowledge of the rules of language structure and language use within a given culture is among essential skills. And in order to be aware of cultural peculiarities and be communicatively competent it is necessary to take into consideration various communicative and cultural aspects of different nations. Culture is a complex set of interconnected traditions and norms which influence the life of any nation. Most of social phenomena, including communication, communicative distance and communicative etiquette can be explained from a cultural point of view as having a deep historical background. Under every national tradition which can be commonly known by every representative of a nation there is a cultural root conditioned historically and can be understood when referring to the national history. This is why culture and history are tightly connected and one cannot be considered without another. Culture is not something we are born with, but rather something we learn from our parents, teachers, friends, etc. – something we learn from the society we live in. And this affects the way we see ourselves – the way we make up our self-identity, the way we interpret events and make decisions. Culture helps us develop our own norms of what is 'good' and 'bad' behavior. Culture is dynamic in the sense that it evolves together with the time – our norms and values change as time passes. However, values referring to morals and ethics, leisure and work, definition of freedom, the importance of the past, religion and the pace of life are imprinted in a culture so greatly that they persist changes of time from generation to generation [6].

In the modern world when intercultural communication is an important skill of successful communication in general there appears an urgent necessity of recognizing our unique national cultural peculiarities and adapting those in an intercultural context. In order to do so successfully and not to fail in intercultural communication we need to understand the correlation between our culture and communication patterns.

Culture cannot be considered without a language. Onalbayeva [1] proposes the following functions of culture and language:

1. Cognitive (gnoseological) function of culture can be noticed in the fields like science, scientific and technological progress achievements. Via culture human cognizes themselves and the world around. Here a human enlarges and deepens their knowledge about things like religion and art. The process of gaining new knowledge via language and through linguistic works we come to know fully the culture of preceding periods and peoples.

2. Informational functions fulfills fixation of people's spiritual and material achievements and carries out their transmission from generation to generation. And a language here serves as a depository of all the human knowledge in linguistic units.

3. Communicative function fulfills information exchange between representatives of different social mediums and individuals and makes intercultural communication possible.

4. Axiological (assessing) provides the system of values of a certain ethnos, nation.

5. Regulatory function maintains balance in a society, preventing social conflicts and providing a rational existence in a society being based on axiological function.

6. Also there are semiotic (any cultural product can become a symbol of a certain national culture), expressive-emotive (prayers, sermons, sacral texts – means of ascendancy on the intended receiver of the message), socializing and individualizing (helps a person realize their potential and apply it in the society) functions identified [1].

Communicative behavior is a set of traditions and norms people use when communicate – both verbal (words, phrases, interjections, clichés, etc.) And non-verbal (mimicry, gestures, body language, etc.) aspects. One of the non-verbal aspects of communicative behavior is communicative distance – the distance between communicants in the process of information exchange.

There exist the following types of communication distance:

- a) Intimate distance;
- b) Personal distance;
- c) Social distance;
- d) Public distance.

Let us consider these more closely:

a) Intimate distance between Kazakh people is very short (0 to 20 cm), especially between babies and their parents, grandparents and grandchildren aged to 10. As children become older the distance grows bigger. And also the distance between children and their parents depends on the gender of a child. For example, the distance between a father and his daughter is bigger than the distance between a son and his father, as well as the distance between the son and his mother is bigger than a distance between the son and his father. The gender influence in Kazakh society has a great effect on families and distance between the representatives of same gender children and parents is smaller than the distance between the representatives of those of different genders. This can be explained by culturally conditioned Eastern notion that a girl is a 'stranger' in a family – when she grows older and gets married she will no longer belong to that family – she will become a daughter of her husband's family. And a boy is always considered to be a continuer of a kin.

b) Personal distance ranges from 20-100 cm and the influence of gender can also be noticed: the distance between girls and boys is bigger than the distance between boys and boys or girls and girls. The distance between a girl and a girl can be about 20 cm, while the distance between a girl and a boy is twice bigger, i.e. about 40 cm. This can be explained by religious and consequently cultural traditions – tactile contacts between representatives of different genders are prohibited and personal distance between them should be considerably bigger.

c) Social distance can be from 1 m to 3,5 m. And there are two types of social distance depending on the situation: official and non-official. Sometimes the distance in non-official situations, for example, at the big dining table – dastarkhan – is a lot smaller and can be only 15-20 cm. To some extent this is related to Kazakh hospitality. According to Kazakh traditions dastarkhan, inviting guests does not only imply having a meal – but, first of all, communication. In order for communication to be full-fledged the hosts invited additional people like their relatives, neighbors, and people who could support a conversation, make it more lively and interesting – those who know much, know a lot and can share their rich life experience. That is why Kazakh dastarkhan has been always populous and, in contrast to, for example, American dining table, empty place was always estimated as something negative. And for that reason social distance in non-official situations among Kazakhs is always shorter. When referring to official situations, in a boss – employee conversation in the boss's office the distance can range from 1,5 m to 3 m.

d) Public distance between in Kazakh society is from 2,5 to 3 m. However, depending on a communicative situation, the distance can differ. For example, the distance between a singer and their audience can be bigger than that between a presenter and the audience.

Zone of personal autonomy and personal space

The notions of personal autonomy zones and personal space at this stage only begin to form among Kazakhs. Communicative culture of Kazakh people is specified historically – nomadic lifestyle conditioned big personal space. This was oppressive to some extent: a person could be along with his family and cattle on a large area for a long time. That is why the situations when somebody intruded a personal space or a zone of personal autonomy were very rare. However, modern communicative culture and improvement of life standards condition more and more the formation of notions of personal property and personal space. And there is a tendency that people start to claim for a personal space.

Physical contact

In communication between representatives of different genders tactile contact is taboo among Kazakh people. Americans, for example, stop touching their kids by the age of 7-8. Kazakh people smell their children, pat them on the back, and touch them on their head. In Kazakh culture reverent treatment of children was cultivated. That is why Kazakh people love children – not only their own children, but children in general. In Kazakh culture communal children upbringing was practiced ("Қызға қырық үйден тыйым" – "Prohibitions for a girl are from 40 houses" – here we also can see the reflection of gender on upbringing of children by Kazakh society). And babies were accepted as their own children. Even when the child grows up they were and are (as the situation with treating and upbringing children hasn't changed much) treated reverently. One of the respondents told a story when a 63-year-old man was crying at a funeral of a 86-year-old woman saying: Енді маған 'Айналайын' дейтін адам қалмады. (Now there is not a person left who will call me 'Dear'). And this is also reflected in folklore. For example, in the song 'Анашым' ('Mother') there is a line 'Анасы бар адамдар ешқашан қартаймайды' ('A person who has a mother will never grow old'). This implies that a person who has a mother will always remain a child for her and will always be treated as a child and reflect the general national attitude of

Kazakh people towards children's upbringing – parents, especially mothers, care about their children even after they grow up, have their own families and children – they remain little in their parent's eyes.

Handshake, embrace and kiss

Among Kazakh men a handshake is a common action accompanying greeting or and signifying agreement. Among Kazakh women a handshake is less common and carries the regional character: some women from the south part of the country tend to shake hands with other women and men when greeting, while women from other regions tend not to shake hands with either women or men. And there is a difference between a woman's handshake and a man's handshake: a woman handshake is a kind of imitation of a man's handshake and is sometimes accompanied by imitation of a kiss. And a man's handshake can be of two types: a handshake with a hand and a handshake with both hands. Usually peers shake hands with their right hands, while they shake hands with their both hands with person of older age or of higher position or status. When shaking hands the young person reaches out his hands first the older person gives his right hand or his both hands. And the younger person usually bends his body toward hands – this signifies deep respect. A person is of a higher status can also reach out his both hands in response to signify equal respect.

A man's handshake among peers can be sometimes accompanied by an embrace. This shows good friendly relationship between people. Sometimes when shaking hands one of the people can slap on the other's back. In general, embrace is common among young people. Both, women and men embrace carries a salutary character. While an embrace between representatives of opposite genders is taboo.

A kiss between representatives of opposite genders is taboo in Kazakh society and is usually disapproved when seen in public. A more common kiss is between women which is just an imitation of a kiss carrying a salutary character. Men do not kiss women's hands – men and women kiss only children's hands.

However, today the influence of globalization can be noticed in modern Kazakh society and especially on young generation – the tradition of tabooed physical and tactile contacts is not followed as strictly as it used to be a couple decades ago and traditional cultural norms of behavior are undergoing the process of changes.

1. Оналбаева А.Т. Невербальное общение: социальный и национально-культурный контекст, – Алматы, 2010.

2. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика: проблемы теории и методики исследования, – М., 2007.

3. Очерк американского коммуникативного поведения. Под ред. Стернина И.А. и Стерниной М.А. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001.

4. Тер-Минасова С. Война и мир языков и культур, – М., 2008.

5. Dell Hymes "Models of the interaction of language and social life". In John Gumperz, and Dell Hymes, eds., *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. – New York: Blackwell, 1972, – pp. 35-71.

6. Ryan, S. B. *Recognizing Deep Culture's Influence on Communicative Behavior*. Available at: <http://www.lib.yamagata-u.ac.jp/kiyouh/kiyouh/kiyouh-16-3/image/kiyouh-16-3-069to080.pdf>

7. Orlando L. Taylor *Cross-Cultural Communication: An Essential Dimension of Effective Education, Revised Edition*, 1990. Available at: <http://www.maec.org/cross/4.html>

8. *International Business Wiki website*. Available at: http://internationalbusiness.wikia.com/wiki/Kazakhstan-Communication_Patterns-nonverba

Түйін

Қазақ бейвербальді коммуникациясының кейбір аспектілері.

Коммуникативтік хабардарлық² ұғымы мәдени контекстте тіл және тілдің құрылымының білімінде негізделінеді, сонымен бірге адамның негізгі дағдыларының бірі болып табылады. Мәдени өзгешілікті түсіну және коммуникативтік хабардарлықты меңгеру үшін түрлі халықтардың коммуникативтік және мәдени аспектілерін есепке алу керек. Мақала авторы қазақ ұлттық коммуникативтік мінез-құлқындағы мәдени аспектіні талқылайды, сонымен бірге қарым-қатынас кезіндегі коммуниканттар арасындағы бейвербальді коммуникация және дистанцияны қарастырады.

Резюме

О некоторых аспектах казахской невербальной коммуникации.

Понятие коммуникативной компетенции¹, основанное на знании структуры языка и языка в культурном контексте, является одним из основных навыков человека. Для понимания культурных особенностей и овладения коммуникативной компетенцией необходимо принимать во внимание различные коммуникативные и культурные аспекты разных этносов. Автор статьи рассматривает культурный аспект казахского коммуникативного поведения, а так же невербальную коммуникацию и дистанцию между коммуникантами в процессе общения.

¹ Dell Hymes (1972): "Models of the interaction of language and social life". In John Gumperz, and Dell Hymes, eds., *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York: Blackwell, 35-71.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА МУГАЛИМ АДистерДИ Даярдоо СИСТЕМАСЫ ЖАНА АНЫ РЕФОРМАЛОО МАСЕЛЕЛЕРИ

Р.Т. Сулайманова – Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунун директору, педагогика илимдеринин кандидаты, профессордун м.а. (Кыргызстан)

Кыргыз Республикасында мугалим адистерди даярдоо системасы өз ара тыгыз байланыштагы:

- мугалим адистерди даярдоо боюнча билим берүү программаларын ишке ашыруучу окуу жайлардан;
- педагогикалык билим берүүнүн ар кыл деңгээлдери үчүн түзүлгөн мамлекеттик билим берүү стандарттарынан жана билим берүү программаларынан;

- мугалим адистерди даярдоо процессин башкаруу органдарынан турат.

Педагогикалык адистерди даярдоочу орто жана жогорку кесиптик окуу жайлары:

- педагогикалык училищелер жана колледждер;

- педагогикалык институттар;

- классикалык типтеги университеттер жана педагогикалык, билим берүү академиялары.

Педагогикалык училищелер жана колледждер, жалпысынан алганда, башталгыч класстын мугалимдерин даярдап чыгаруучу орто кесиптик билим берүүчү жайлар болуп саналат. Окутуу мөөнөтү бул окуу жайларда күндүзгү бөлүмү үчүн негизги билимдин базасында 2 жыл 10 ай, жалпы орто билимдин базасында 1 жыл 10 ай. Анткени менен Кыргыз Республикасынын орто кесиптик билим берүү боюнча адистиктердин классификаторунда орто кесиптик педагогикалык окуу жайларда жалаң гана башталгыч класстардын мугалимдерин эмес, негизги мектеп үчүн (5-9-класстар үчүн) чет тили, кыргыз тили жана адабияты, орус тили жана адабияты, математика, информатика, география, тарых, дене тарбия, социалдык педагогика, мектепке чейинки билим берүү, көркөм өнөр жана чийүү сыяктуу ж.б. адистиктер боюнча мугалимдерди даярдоо каралган. Андыктан жогорудагы билим берүү документинин жана алдын ала Билим берүү жана илим министрлигинин кесиптик билим берүү башкармалыгынын макулдугу менен бекитилген эксперименталдык окуу пландарынын негизинде, аталган адистиктер боюнча билим берүү ишмердүүлүгүн жүргүзүү укугун күбөлөндүргөн лицензияларга ылайык айрым орто кесиптик педагогикалык окуу жайларында (И.Арабаев атындагы КМУнун колледжи, Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунун орто кесиптик билим берүү бөлүмү, Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун колледжи, Талас мамлекеттик университетинин орто кесиптик билим берүү бөлүмү, Жалал-Абад педагогикалык колледжи ж.б.) аталган адистиктер боюнча педагогикалык даярдыктар жүргүзүлүп жатат.

Азыркы күндө орто кесиптик педагогикалык билим берүү боюнча мамлекеттик билим берүү стандарттары 5 гана адистик боюнча иштелип чыгып бекитилген. Алар: башталгыч класстарды окутуу, мектепке чейинки билим берүү, социалдык педагогика, дене тарбия, көркөм өнөр жана чийүү. Ал эми калган башка адистиктер боюнча мамлекеттик билим берүү стандарттарынын жоктугуна байланыштуу билим берүү жайлары эксперименталдык окуу пландары менен жана Россия федерациясынын билим берүү стандарттарынын негизинде иш алып барууда.

Белгилей кетүүчү дагы бир жагдай, азыркы күндө Кыргыз Республикасынын педагогикалык орто окуу жайларында окутуу мөөнөттөрү да ар кыл. Айрымдарында негизги билимдин базасында 2 жыл 10 ай окутулса, кай бирлеринде 3 жыл 10 ай окутулат. Бул маселе дагы барып келип орто кесиптик билим берүү боюнча адистиктердин классификаторуна такалат. Себеби анда окутуу мөөнөтү башка адистиктерден айырмаланып, негизги билимдин базасында 3 жыл 10 ай болсо, жалпы орто билимдин базасында 2 жыл 10 ай. Окуу мөөнөтүн мындай ыксыз узартуу бир жагынан мугалимдик кесипти алууну каалаган улан-кыздарды андан алыстатса, экинчи жагынан ансыз да жетишсиз болуп жаткан мугалимдик кадрлардын санын төмөндөтүүгө жол ачат. Андыктан, социалдык зарыл шарттарды эске алуу менен мындай маселелерди мамлекеттик деңгээлде чечүүнүн зарылдыгы туулуп жатат.

Жогорку кесиптик билим берүүгө кабыл алуу эрежелеринен айырмаланып, орто кесиптик педагогикалык окуу жайларга кабыл алуу бланкалык тест формасында конкурстук негизде жүргүзүлөт.

Бүтүрүү сынактарын ийгиликтүү тапшырган бүтүрүүчүлөр «башталгыч класстын мугалими» деген квалификацияны алуу менен мамлекеттик үлгүдөгү дипломдун ээси болот.

Педагогикалык институттар – жогорку квалификациялуу мугалимдерди даярдоону ишке ашырган жогорку окуу жайлары. Окутуу мөөнөтү күндүзгү окуу формасында 4 жыл.

Жогорку кесиптик педагогикалык окуу жайларга кабыл алуу жалпы республикалык тестирлөөнүн жыйынтыгы менен конкурстук негизде жүргүзүлөт.

Педагогикалык институттун бүтүрүү сынактарын ийгиликтүү тапшырган бүтүрүүчүлөр орто жана жогорку класстарда сабак берүү үчүн «предметтик мугалим» жана «башталгыч класстын мугалими» (адистиги «башталгыч билим берүүнүн педагогикасы жана методикасы») деген квалификацияны алуу менен мамлекеттик үлгүдөгү дипломдун ээси болот.

Классикалык типтеги университеттер жана тармактык академиялар предметтерди илимий жактан теренирөөк өздөштүрүү менен тиешелүү структуралык бөлүмдөрүндө университеттик сыяктуу эле педагогикалык адистиктер боюнча дагы жогорку квалификациялуу адистерди даярдайт.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү тууралуу» мыйзамына ылайык университеттин структурасында эки деңгээлдүү окутуу системасы орун алган:

- бакалавриат, окутуу мөөнөтү 4 жыл болгон жогорку базалык билим. Жыйынтыктоочу аттестацияны ийгиликтүү өткөн бүтүрүүчүгө «предметтик мугалим» квалификациясы жана «бакалавр» академиялык даражасы ыйгарылат.

- магистратура – жогорку илимий педагогикалык билим. Окутуу мөөнөтү бакалавриаттын негизинде 4 жыл. Жыйынтыктоочу аттестацияны ийгиликтүү өткөн бүтүрүүчүгө «магистр» квалификациясы жана академиялык даражасы ыйгарылат. (6)

Азыркы күнгө чейин Кыргызстандын жогорку окуу жайларында окутуу 5 жыл мөөнөттө жүргүзүлүп, бүтүрүүчүлөргө жогорку профессионалдуу билими бар «мугалим» квалификациясы ыйгарылып келген. 2012-2013-окуу жылынан тартып биз жогоруда белгиленген эки деңгээлдүү окутуу системасына бүтүндөй мамлекетибиздин жогорку окуу жайлары өттү.

Бүгүнкү күндө эки деңгээлдүү билим берүү системасына ылайык көптөгөн адистиктер билим берүү багыттарына бириктирилген. Алсак, «жогорку кесиптик билим берүү боюнча классификатордогу»: «химия», «биология», «география» адистиктери биригип «табигый-илимий билим берүү» багытына, «кыргыз тили жана адабияты», «орус тили жана адабияты», «чет тили» адистиктери биригип «филологиялык билим берүү багытына», «физика», «математика», «информатика» адистиктери биригип «физика-математикалык билим берүү» багытына, «мектепке чейинки билим берүүнүн педагогикасы жана методикасы», «башталгыч билим берүүнүн педагогикасы жана методикасы», «социалдык педагогика» адистиктери биригип «педагогика» багытын гана түзүп калды. Демек, мында мугалим ар кыл тармак боюнча эмес, бир нече бириктирилген адистиктерге ээ боло алат. Мындай көрүнүш бүгүнкү мугалим адистердин жетишсиздигин түзүп турган маалда кыйын кырдаалдан чыгуунун ыңгайлуу жолу болуп саналат. Өзгөчө бул нерсе алыскы айылдардагы мугалимдердин жетишсиздиги маселесин чечүүгө да жакшы мүмкүнчүлүк түзө алат.

Кыргыз Республикасында педагогикалык орто окуу жайлары болгон педагогикалык колледждер жана училищелерден тышкары айрым жогорку окуу жайларынын базасында орто кесиптик билим берүү бөлүмдөрү (Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык кадрларды максаттуу даярдоо институтунун, И.Арабаев атындагы КМУнун, Талас мамлекеттик университетинин, Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун орто кесиптик билим берүү бөлүмдөрү) бар. Педагогикалык колледждерди, училищелерди жана жогорку окуу жайлардын орто кесиптик билим берүү бөлүмдөрүн аяктаган бүтүрүүчүлөр кыскартылган жана тездетилген билим берүү программалары боюнча тектеш адистиктер боюнча жогорку билим ала алышат.

Педагогикалык адистиктер боюнча башка адистиктер сыяктуу эле мамлекеттик гранттарга жана кредиттерге ээ болуу мүмкүнчүлүктөрү бар. Жалпы республикалык тестирилөөнүн жыйынтыгында жогорку баллдарга ээ болгон мектептин бүтүрүүчүсү 110 баллдан өйдө гранттык орундарга конкурстка катыша алат. Мындан тышкары 105 баллдан өйдө алган бүтүрүүчүлөргө окуу акысын өзү төлөп, келишимдик негизде билим алуу мүмкүнчүлүгү каралган.

Бүгүнкү күндө педагогикалык билим берүү системасынын эң башкы милдети болуп азыркы шарттагы Кыргызстанда орто билим берүүнү реформалоо процессинен келип чыккан милдеттерди өз деңгээлинде чечүүгө мүмкүнчүлүгү бар жаңы формациянын педагогикалык кадрларын даярдоого зарыл болгон шарттарды түзүү.

Азыркы күндө педагогикалык кадрларды даярдоо системасынын негизги приоритеттүү милдеттери болуп:

- педагогикалык билим берүү программаларын өздөштүрүү үчүн шарттарды түзүү;
- жаңы типтеги мугалимди даярдоодо экономикалык, саясий, маданий-идеологиялык детерминантарды колдонуу;
- мугалимди педагогикалык жактан даярдоонун жаңы принциптерин, мазмунун жана технологияларын, ошону менен бирге анын деңгээлин аныктоонун критерийлерин киргизүү;

- мугалимди даярдоонун жаңы маалыматтык технологияларын колдонуу;
- чет элдик педагогикалык билим берүүнүн азыркы өнүгүү тенденцияларын үйрөнүү, мугалимдик кадрларды даярдоонун алдынкы тажрыйбаларын Кыргызстандын жогорку жана орто педагогикалык окуу жайларынын иш практикасына киргизүү.

Бүгүнкү күндө мугалимдик кадрларды даярдоо системасы:

- ийкемдүү жана ар тармактуу түзүмгө ээ болуу менен бирге кыймылдуу болуу менен ар бир инсандын жекече өзгөчөлүктөрүн, кызыкчылыктарын керектөөсүн эске алып, калктын ар кайсы социалдык жана кесиптик топторунун билим берүүчүлүк муктаждыктарына тез жооп бере алышы керек;

- ачык, эркин болуу менен билим алуучуларга билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрдүн көлөмүн жана түзүмүн тандоо укугун камсыз кылышы керек;

- жалпы жана атайын даярдыктан өткөрүүнүн биримдиги принцибин максималдуу деңгээлде колдонуусу; жалпы билим деңгээлин жана профессионалдык компетенттүүлүктү ажырата билүү менен катар аларды камсыз кылуунун зарылдыгын ишке ашыруусу керек;

- окутуунун жаңы технологияларын кенири колдонуу менен дисциплиналар аралык ар тармактуу окутуу мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылуусу керек;

- практика жана турмуш чындыгы менен, жогорку окуу жайдын, аймактын, коомдун конкреттүү шарттары менен тыгыз байланышта болуусу керек;

- жалпы цивилизациялык контекстти эске алуу менен көп маданияттуу болуу; болочок мугалимди көп маданияттуу инсан катары тарбиялоо анын маданияттуулугунун бардык түрүн (интеллектуалдык, адеп-ахлактык, саясий, укуктук, эстетикалык, экологиялык, эмгектик, дене бой маданиятын) калыптандырууну түшүндүрөт (1);

- билим алуучулардын (жогорку окуу жайлардын жана колледждердин студенттери) өз алдынчалыгын жана активдүүлүгүн өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүүсү керек. Себеби билим берүүнүн активдүү субъекти катары мугалим гана эмес, баарынан мурда болочок адис өзү болууга тийиш;

- студенттердин өздүк билим алуу программаларын түзүүгө чейин жеткире алган окутуу процессин максималдуу деңгээлде индивидуалдаштыруу ишин камсыз кылуусу зарыл;

- педагогикалык окуу жайлардын багытын «предметтик мугалимди» эмес окутуп жаткан предметти класстагы окуучуларды өстүрүүнүн каражатына айландыра алган «билим берүүчүлүк ишмердүүлүктүн субъектиси болгон педагогду» даярдоого буруусу зарыл;

- көпчүлүк учурда окуу жайлардын окутуучуларынын жана студенттеринин диалогунда түзүлүүсү зарыл; лекциялык монологдор кызыктуу аңгемелешүүлөр, суроо-жооптор, дискуссиялар менен алмаштырылып же айкалышта болушу шарт;

- окутуу процессинин эффективдүүлүгүн кадыресе көтөрүүгө мүмкүнчүлүк түзө алган жаны коммуникативдик-маалыматтык технологияларды колдонууга багытталышы шарт;

- кыргыз тилиндеги мектептер үчүн азыркы талаптарга жооп берген жаны муундагы ата-мекендик окуу китептерин, ошондой эле Кыргызстандын коомдук-маданий шарттарга ыңгайлаштырылган окуу китептерин даярдоого жигердүү катышуусу шарт;

- инсанга багытталган билим берүү технологиясына өткөндүккө байланыштуу болочок мугалимдерди психологиялык жактан даярдоону активдештирүүсү талап кылынат;

- мугалимдерди даярдоонун сапатын жана адистикке багыттоо ишинин эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн өз ичине мектепти, педагогикалык колледжди, училищени, жогорку окуу жайды, кесипти жогорулатуу жана мугалимдик кадрларды кайра даярдоо мекемелерин камтыган үзгүлтүксүз билим берүү комплекстеринин чыгармачылык потенциалын колдонуусу зарыл;

- педагогикалык практиканын тиешелүү көлөмүн, өзгөчө жогорку окуу жайларда калыбына келтирүүсү зарыл;

- аймактын керектөөсүн, ресурстук, улуттук, маданий өзгөчөлүктөрүн сөзсүз эске алуу менен түзүлүүгө тийиш.

Улуттук билим берүү системасын этноаймактык принциптердин негизинде трансформациялоо педагогикалык билим берүү системасын өнүктүрүүнүн башка негизги багыттары менен биргеликте билим берүүнү реформалоонун стратегиялык приоритеттүү багыттарынын бири болуп саналат. Жогорку педагогикалык окуу жайлардын окутуу процессиндеги этноаймактык өзгөчөлүк маселесин жалпы теориялык планда жана ошону менен бирге республиканын ар кайсы аймактарынын мисалында чечүүнүн белгилүү ыкмаларын баалоонун аспектилинде кылдаттык менен жана ар тараптуу карап чыгуу талап кылынат. Кыргызстандын ар бир облустук борборлорунда эң алгач ошол аймак үчүн педагог адистерди даярдаган жогорку жана орто педагогикалык окуу жайлары бар. Жалпы мамлекеттик билим берүү программаларын иштеп чыгууда сөзсүз бул окуу жайлардын тажрыйбасы эске алынышы керек.

1. *Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелеринде тарбиялоонун комплекстик программасы.* – Бишкек, 2001. – 16 б.
2. *Закон Кыргызской Республики «Об образовании».* – Бишкек, 2003 г.
3. *Мамытов А. Концепции непрерывного педагогического образования в Кыргызской Республике. Известия КАО, 2009. №1. – с. 3-9.*
4. *Подготовка педагогических кадров в Кыргызстане. Рекомендации для повышения эффективности и подходы по улучшению качества образования. Германский центр технического сотрудничества.* – Бишкек, 2010.
5. *Решение коллегии МОиН КР «Об утверждении макета ГОС высшего профессионального образования нового поколения».* Июнь, 2010 г.
6. *Решение коллегии МОиН КР «О переходе на двухцикловую структуру высшего профессионального образования».* Июнь, 2010 г.

Резюме

В данной статье дается общее сведение по системе подготовки педагогических кадров в Кыргызской Республике и их взаимосвязь. Дается подробная классификация системы подготовки педагогических кадров и их назначение. В содержании статьи говорится о двухуровневой структуре высшего педагогического образования, об объединении различных родственных специальностей в одно направление и определяются основные приоритетные задачи нынешней системы педагогического образования. А также освещаются проблемы реформирования этой системы и некоторые пути их решения.

Summary

This article provides general information on the system of training teachers in the Kyrgyz Republic and their relationship. It provides a detailed classification of system of training teacher and their purpose. The content of the article discusses the two-level structure of higher pedagogical education, the merger of various related specialties in one direction and identifies the main priorities of the current system of pedagogical education. Also the problems of reforming this system and some of their solutions are highlighted.

ПЕДАГОГИКА ТАРИХЫ ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ

ТАТАРСКОЕ НАРОДНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Г.Т. Хайруллин – д.п.н., проф., КазНПУ им. Абая

Термин «татары» мы применяем здесь по отношению к тому народу, представителей которого принято называть волжскими (казанскими) татарами. Их предки испокон-веков проживали в Поволжье, здесь они вели свое хозяйство, создавали известные государства. Как и для любого достаточно крупного этноса, в числе предков современных татар можно назвать не одно племя, не одну народность. Очевидно, на формирование этого народа оказали определенное влияние и его ближайшие географические соседи. В то же время исторической наукой установлено, что его основными компонентами являются булгары и азиатские (восточные) татары. Поэтому для того периода по отношению к предкам современных татар вполне обоснованным считается применение термина «булгары-татары». Как писал М.Г. Худяков, «булгаро-татары, осевшие в Поволжье задолго до появления великороссов, представляли собою сравнительно древнюю расу» (1). «Издавна утвердился здесь торговый и промышленный народ – болгары; издавна, когда еще русский славянин не начинал строить на Оке церквей христианских, не занимал еще этих мест... болгарин слушал уже Коран на берегах Волги и Камы» (2).

Булгаро-татары, как часть Евразийских тюрков, имеют общую со всеми тюрками историю, общие корни культуры. Все это представляет собой великое общее наследие многих народов современного тюркского мира. Известно, что письменность тюрков имеет более чем двухтысячелетнюю историю. Древние тюрки пользовались собственной письменностью в межгосударственных связях с другими странами. Появление письменности свидетельствует о том, что к тому времени общетюркский язык уже был вполне сложившимся, достаточно стандартизированным языком.

Тюркская – руническая письменность получила свое название из-за сходства с древнегерманскими надписями-рунами; первоначально она включала в себя 37 знаков. Со временем эта письменность распространилась очень широко от Поволжья до Средней Азии и Кавказа, от Алтая до Днестра и Дуная. В Поволжье эта письменность применялась частично даже в XII веке.

Тюрки имели свою оригинальную систему воспитания. Любой человек был обязан уважать общий родовой тотем тюрков – белого волка. Он знал не менее семи своих прямых предков, их славные дела и важнейшие события из истории своего племени. В молодом поколении воспитывались бесстрашие и смелость, а также уважение к старшим. Высоко ценилась грамотность, писатели и переписчики входили в число особоуважаемых членов общества. Определенное представление о взглядах тюрков того времени дают орхон-енисейские письменные памятники VI-VIII веков. В них указывается: «Стыд сильнее смерти... Мужественный народ - это сильный народ».

В описании тюрков прошлых эпох иногда допускается определенная путаница с их названиями. Складывается впечатление, что воинственные тюрки Азии появляются в Западной Европе, затем исчезают, вместо них появляются новые волны других тюрков-азиатов. Однако это не соответствует исторической истине. Евразия является прародиной тюркских народов, где они жили уже в давние времена, и не появлялись здесь как бы ниоткуда. «Появление новых» тюрков вовсе не означало изменения этнического состава населения Евразии, а было связано лишь возвышением другого народа, иного племени из того же состава тюрков. Весь народ начинали называть по наименованию племени, занявшего господствующее положение. Один из известных датских историков еще более 150 лет тому назад подчеркивал, что общие имена тюрков «часто переменялись от того, что один народ брал перевес над другим. Скифы, Сарматы, Аланы, Гунны, Хазары, Уцы или Команы, Татары – суть общие имена, которые следовали одно за другим» (3).

В III-IV-века нашей эры возникло гуннское движение, которое не было связано с появлением некоего, доселе неизвестного народа откуда-то, из неведомого мрака. Эти народы проживали и хозяйствовало на своих исконных землях тысячелетиями. Как уже бывало не раз, один народ возвысился над своими соседями. Известно, что в римских источниках гуннов причисляют к скифам, что показывает неразрывность и взаимосвязанность исторического пути тюркских народов. Исследователи не случайно указывают, что у гуннов и тюрков совпадают почти все обычаи. «Хиен-ну, скифы, гунны и тюрки были различными стадиями исторического развития одних и тех же племен» (4). В гуннском объединении народов существовала единая языковая основа, которая позволяла людям понимать друг друга. Поскольку объеди-

нение в основной своей массе являлось тюркским, то именно тюркский язык выполнял здесь роль языка межнационального общения. Не случайно византийцы считали гуннов тюрками-кыпчаками. Греческие историки V века указывали, что булгары и хазары входят в состав гуннского народа. Тюрки-гунны пользовались руническими письменами. Знаменательно, что они уже имели свой признанный свод законов "Белег" («Знание»).

Много веков тому назад тюрки уже создали государственные образования в различных регионах Евразии. В их числе можно назвать Первый Тюркский, Западно-Тюркский, Восточно-Тюркский, Тюркешский, Уйгурский, Кыргызский каганаты, государства карлуков, кимаков, приаральских огузов и т.д. Эти государственные образования занимали значительные территории Южной Сибири, Центральной и Средней Азии, Нижнего Поволжья и Северного Кавказа. К слову, казахи и сибирские татары – это потомки коренных обитателей тех территорий, на которых они проживают в настоящее время. Их предки участвовали в создании вышеуказанных государств. Очевидно, существование и процветание государственных образований требовало наличия письменности, что говорит об определенной степени развития просвещения среди тюрков.

Булгары занимают значительное место среди тюркских народов Восточной Европы начала нашего летоисчисления. В письменных источниках, сохранившихся до настоящего времени, этот народ известен почти две тысячи лет. К примеру, армянские летописцы отмечают, что вследствие больших смут в Приазовской Булгарии многие жители этой страны во II веке нашей эры переселились в Армению. Греческие источники середины IV века упоминают булгар как кавказские и северокавказские племена.

Русские летописи XII века указывают, что скифы, хазары и булгары – это один и тот же народ. Подобное же утверждение высказывал польский исследователь XVII века, подчеркивая, что татары и турки происходят от скифов. Поэтому можно утверждать, что основной состав гуннских, хазарских, болгарских объединений состоял из одних и тех же тюркских племен. Известно, что все они говорили на одном и том же тюркском языке. Исследователи вполне обоснованно считают булгар и хазар потомками гуннов. Не случайно греческий историк того времени болгарского хана называл царем гуннов.

Булгары являлись основным населением государства Булгария в Приазовье. После распада этого государства часть булгар двинулась на запад и в дальнейшем создала государство Болгарию. Другая часть народа выбрала давно известное направление на север с тем, чтобы найти спокойную жизнь с другими болгарскими племенами, с давних пор обитающими в верхнем течении реки Итиль (Итиль в понимании тех лет включал в себя нижнюю и среднюю Волгу до устья Камы, Каму до места впадения Белой, а также нижнее и среднее течение Белой). Менее чем за сто лет на Среднее Поволжье и Приуралье прошли несколько крупных волн беженцев из Приазовской Булгарии и Хазарии. Переселенцы несли с собой особое этнополитическое самосознание, что выражалось в сохранении прежнего названия «булгар» и характерных элементов духовной культуры. В конечном итоге, именно булгары стали одним из основных образующих элементов татарского народа, сформировавшегося в Казанских краях. Подобные «вливания» в среду местных жителей заметно увеличивало тюркское население края. Вместе с коренными тюрками этих мест тюрки Южного Дешти-Кыпчака (Кипчакской Степи) внесли свою лепту в формирование современных татар.

Булгары стали крупным этническим объединением в Среднем Поволжье и создателями нового государства Великая Булгария на Волге (Волжско-Камская Булгария или Волжская Булгария). Со временем немалая часть бывших владений Хазарского каганата оказалась в составе Булгарии. Если Кавказские горы некогда называли цепью Булгарских гор, то теперь и Хазарское (Каспийское) море стали именовать Булгарским. "Атил – река в области кыпчаков, она впадает в море Булгар", – указывал Махмуд Кашгари в XI веке (3).

Великая Булгария в Поволжье стала важнейшим фактором общественно-политической жизни Восточной Европы. Правители Булгарии стремились к проведению активной международной политики, заключали мирные договоры с другими странами, обеспечивали поддержку взаимным связям с ними, в том числе торговым. Одним из примеров выхода Булгарии на международную арену может служить факт направления правителем Булгарии Ибрагимом ибн Мухаммадом денежных средств на строительство двух мечетей в Хорасане. К этому времени Булгария уже пользовалась широким признанием со стороны мусульманских государств. Известно, что в 902-908-годы Булгария уже чеканила собственные монеты. Вовлечение этих денег в торговые операции с иноземными купцами расширило круг международного признания государства.

Расположенная на торговых путях между Азией и Европой, Великая Булгария уже в IX веке начинает занимать позиции торгового центра Восточной Европы. Развивалась торговля с ближайшими соседями –

русскими княжествами и северными народами. В Булгарии было довольно большое количество городов. Число известных в настоящее время болгарских городов и укрепленных поселений достигает двух сотен. Поэтому в Центральной Европе Булгарию называли также страной городов. Западноевропейский путешественник того времени писал, что Великая Булгария – великое и могущественное государство с богатыми городами. Города Великой Булгарии являлись центрами ремесел и торговли, в них развивались образование и культура. Официальное принятие ислама в качестве государственной религии (X век) сыграло большую роль в объединении тюркоязычного народа Булгарии в единое целое. Западные европейские путешественники стали отмечать, что жители этой страны – единый народ, "крепче держащийся закона Мухаммадова, чем кто-нибудь другой". В XII веке исламская религия глубоко укоренилась во всех слоях болгарского общества.

Как и другие тюркские народы, болгары с давних времен пользовались рунической письменностью. С официальным принятием ислама начался постепенный переход на арабскую графику. Резкое расширение сети мечетей повлекло за собой увеличение числа школ, т.к. при любой мечети считалось целесообразным иметь школу. Путешественники X века отмечают, что во всех болгарских селениях имеются мечети и медресы.

Стали открывать школы более высокого уровня – медресы, в которых со временем появились также и учащиеся из других мусульманских краев, в том числе из Багдада, Ирака и т.д. Нередко и болгары обучались в известных учебных заведениях Аравии и Средней Азии. Тяга к знаниям, к всеобщей грамотности объяснялась не только давними традициями оседлого болгарского народа. Следует отдать должное и исламской религии, которая предписывает мусульманину учиться. "Если это нужно для получения знаний, то отправляйся хоть в далекий Китай, ибо приобретение знаний – первейшая обязанность каждого правоверного" (Хадисы). Мусульманские священнослужители сыграли чрезвычайно важную роль в повышении уровня грамотности болгарского населения, в распространении образования.

Распространение образования способствовало развитию науки. Болгарские ученые получили известность своими исследованиями в области математики, астрономии, медицины, истории и т.д. Астрономические наблюдения велись не только на территории Булгарии, но и на севере, в 700 километрах от Булгарии. Широкое признание получили труды философа Хаида бин Идриса аль – Булгари. Развитие металлургии и стекольного производства в стране потребовали обширных знаний в области химии.

Сохранилась книга Тахеддина аль-Булгари по фармакологии, переписанная его братом Хасаном. Книгу «О простых лекарствах», а также комментарии к книгам по этике и по риторике написал Бурханетдин бин Юсуф аль-Булгари. Автором книги по истории Булгарии (XI век) является Якуб бин Нугман (XI век). Здесь, в Булгарии, жили известные авторы богословских книг и т.д.

Булгарские ученые и мыслители получили мировое признание, были известны далеко за пределами своей родины. Не случайно, Ахмат Булгари в XI веке стал учителем султана государства газневидов (оно включало в себя современный Афганистан, часть Индии, Ирана и Средней Азии). Почитаемая многими паломниками могила этого богослова и лекаря находится неподалеку от святого источника «Ходжа Булгари» в юго-восточном Афганистане.

Булгары создали прекрасную литературу. Сохранившиеся памятники литературы вызывают восхищение современного читателя. В начале XII века творил известный ученый и писатель Сулейман Саксин – Суари (т.е. выходец из г. Саксин, принадлежащий к народности суар-сувар). Одна из его книг, названная "Сад цветов, излечивающих болезни", состоит из 67 разделов. В начале каждого раздела дается описание жизнедеятельности какого-либо ученого или иной выдающейся личности.

Всемирное признание заслужила поэма "Кыйссаи Юсуф" ("Легенда о Юсуфе"). Многие сотни лет это произведение служило самой любимой книгой болгар. В ней в числе высших благ для человека названы справедливость, ум, благочестие, великодушие, ученость и т.п. Поэма освещает проблемы борьбы добра и справедливости против темных сил, призывает читателя к милосердию, творению добра и дружбе. Автором поэмы является выдающийся поэт XIII века Кул Гали (1183-1236). В Татарстане учреждена премия его имени.

Как и у других тюркских народов, большое место занимало устное народное творчество. В культурной сокровищнице современных татар и сегодня сохранились легенды и предания о булгарах и буртасах, об Альпе и т.п. Сохранились также сказки, байты и многое другое, оставшееся с тех болгарских времен домонгольского периода.

Устная и письменная литература служили действенным средством воспитания детей. Болгарское воспитание подрастающего поколения в своей основе было воспитанием высоконравственных устоев. С самого детства воспитывалось бережное отношение к природе, трудолюбие и уважение к старшим. Особо

значимыми личностными качествами булгары считали любовь к родине, телесную и душевную чистоплотность, порядочность в делах и поступках.

Большое значение булгары придавали культу предков, уважительное отношение к месту вечного покоя предков являлось обязательной чертой любого человека. Следовало с уважением относиться к огню (нельзя плевать на огонь, бросать в него колющие и режущие предметы и т.д.). Вода воспринималась как один из первых элементов космоса. Булгары верили, что вода обладает охранительной, очистительной и плодородящей силой. Считалось, что вода отражает древнее верховное божество тюрков Тенгре.

Татаро-монгольские военные походы и создание новых государств увеличили татарский компонент булгарского народа. Процесс проникновения южных и восточных тюрков (в том числе и восточных татар) в Поволжье имел место и раньше, особенно он усиливался в трудные периоды жизни этих народов, тогда они искали себе защиту в Булгарии. Нередко проникали сюда кочевые кыпчаки. Монгольское нашествие согнало в Булгарию определенную часть населения из Средней Азии и современного Казахстана, а также жителей Ирана и Закавказья. После первых монгольских ударов по южным районам Восточной Европы большое количество половцев и саксинов переселилось на булгарские земли. Определенные изменения в этническом составе булгар ускорило формирование булгаро-татарской народности.

Известно, что в Сибири, а также и на территории современного Северного Китая и Монголии давным-давно обитали могущественные и многочисленные племена, называемые татарами. Племенное объединение татар являлось самым крупным из 14 тюркских племен и включало в себя 70 тысяч семей. Рашид-аддин (XIV век) писал, что «Если бы при их многочисленности они (*татары*) имели друг с другом единодушие, а не вражду, то другие народы из китайцев и прочих... не были бы в состоянии противостоять им. И тем не менее, они уже в глубокой древности большую часть времени были покорителями и владыками большей части племен и областей»; что из-за чрезвычайного величия и почетного положения татар «другие тюркские роды, при различии их разрядов и названий, стали известны под их именем, и все назывались татарами»(3).

В результате татаро-монгольских походов XIII века на просторах Евразии появилась мощная держава Золотая Орда. В этом государстве была создана уникальная цивилизация, во многом превосходящая уровень западноевропейских стран в области торговли, финансов, безопасности, градостроительства и т.д. Здесь был реализован симбиоз кочевых и земледельческих обществ. Предки всех тюркских народов внесли свой вклад в культурное развитие этой страны.

В начальный период развития Золотой Орды официальным языком в государстве являлся монгольский. В документах и дипломатии применялся также один из тюркских языков – уйгурский. На этом языке составлялись дипломатические письма, ханские ярлыки и т. д. Языком межнационального общения также служили другие тюркские языки, разговорная речь преимущественно была тюркской. К середине XIV века язык средневекового тюрки становится самым общеупотребительным.

В XV веке Золотая Орда – это уже «область исключительно татарская, переполненная разными животными и тюркскими племенами... во всех частях возделанная, обширная по объему, здоровая водой и воздухом. Люди ее – мужи в полном смысле, а воины ее превосходные стрелки. По языку это самые красноречивые тюрки, по жизни – самые прекрасные, по красоте – самые совершенные» (Ибн Арабшах). Таким образом, само государство стало именоваться татарским, Тамерлан называл его «Великой татарской страной». Подобным же образом наравне с названием «кыпчаки» применялось название «татары».

Как указывал Э.Паркер (4), письменную историю татар следует начинать с третьего века до нашей эры. В Золотой Орде уже начали применять арабскую графику. Письменная культура развивалась на языке средневекового тюрки, на нем писались и государственные документы. Но многие ученые и поэты того времени создавали свои произведения не только на тюркском языке, но и на арабском и персидском языках. В среде булгаро-татар широкое распространение получила книга Насреддина Рабгузи «Предания о Пророках» (XIV век). В тот же период создавали свои поэтические произведения ХисамКятиб, Хасан углы и многие другие. Знаменитое произведение поэта XVI века КылычаСайяди "Бабахандастаны" – это поэтическое предание о неугасимой любви Тахира и Зухры.

Творчество Сайфи Сарай (1321-1396) является кульминацией тюрко-татарской литературы золотоордынского периода. Поэт является уроженцем г. Камышлы в Поволжье. В зрелые годы он жил в столице Золотой Орды. В среде грамотного населения были широко распространены его поэма «Сухайль и Гульдурсун» о трагической любви, а также книга "Гулистан бит тюрки" – сборник рассказов и стихотворений. В этой книге Сайфи Сарай почти за сто лет до Коперника высказал мысль о вращении Земли вокруг Солнца.

Следует подчеркнуть, что на базе языка средневекового тюрки впоследствии развились литературные

языки тюркских народов кыпчакской группы. В силу этого примеру, древний дастан "КузыКюрпач" ("Козы Корпеш") входил позже в репертуар и татарских сказителей, и казахских акынов, и башкирских сесенов. Таким образом, высокая культура Золотой Орды – это общее наследие родственных тюркских народов. Поэтому было бы абсолютно неверным попытаться описывать культуру, литературу и искусство многих тюркских народов того периода в отрыве от Золотой Орды. Культура этого государства является достоянием современных татар и башкир, казахов и узбеков, и многих других тюркских народов.

В Золотой Орде булгары восстановили свои учебные заведения – мектебы и медресе. В них появились шакирды, а также преподаватели из других регионов, выходцы из других стран. К примеру, во второй половине XIII века в Булгаре работал известный историк и теолог Абу Аррижас Мухтар ибн Махмут – беженец из Ирана. В те же годы здесь жил беженец из Азербайджана Шейхульислам хаджи Хасан ибн Гумар – крупный религиозный деятель, наставник и учитель. Свободолюбивый человек и вольнодумец, он пользовался большим авторитетом в среде булгарских ученых, впоследствии стал известен под именем Хасана Булгари. В конце XIV века в Булгарии жил поэт и мыслитель из Ферганы Усман ибн Малик аль – Маргиани. Подобные примеры далеко не единичны. Стало быть, Булгария того периода являлась известным центром культуры тюркского, мусульманского мира.

Развитие народного образования в Булгарии привело к появлению целой когорты выдающихся педагогов. Знаменитый педагог Махмут Булгари преподавал мусульманское право, риторику, философию в медресе городов Булгара и Сарая, а также в Египте и в Сирии. Написанная им книга о воспитании была признана багдадскими учеными как одна из лучших книг по педагогике в XIV веке. Многих учеников воспитал Абу Мухаммад Садр ибн Галаятдин ал-Булгари. Один из его воспитанников Ибрагим ибн Мухаммад ал-Каратмани прославился своим объемным трудом "Руководство к соблюдению настоящего ислама" (1363-год). Ранее подобный теологический труд был написан Бурханетдином Ибрагимом ибн Хызыр ал-Булгари.

Первую половину XIV века можно назвать периодом расцвета булгаро-тюркской поэзии и литературы. Видный поэт того времени Котби из булгарского племени эсегел в 1342-году сочинил другой вариант известного произведения Низами – поэму "Хосров и Ширин". Появилась книга "Нахджел-Фарадес" ("Открытый путь рая"), написанная Махмутом аль-Булгари ас-Сараи (1358-год). Книга содержит рассказы о Пророке Мухаммаде и его близких, а также восточные фольклорные сюжеты. В них изложены основы поведения, норм семейной жизни, социального и общественного бытия. Эта книга была особо популярной у булгаро-татар.

Таким образом, Булгария в рамках Золотой Орды продолжала свое дальнейшее развитие, прерванное первыми десятилетиями после монгольского нашествия. «Победители нашли булгар народом менее для них чуждым, чем русские, ... заметили привлекательные свойства булгарской культуры в Прикамской-степи». Поэтому «в Булгарии продолжался прежний порядок», «торговля, скотоводство и земледелие шли своим чередом», а столица Булгарии – «город Булгар обстроился, увеличился, разбогател; число жителей в нем доходило до 50 тысяч» (5).

В период распада Золотой Орды на землях Булгарии поднялось Казанское ханство. Следует указать, что к этому времени термины «булгары» и «казанские татары (казанцы)» чаще всего воспринимались как синонимы, как различные названия одного и того же народа. После опустошительного похода Тамерлана на Булгарию «центр жизни передвинулся несколько севернее – в Казань, потому и население этой страны все чаще стало называться казанцами и татарами; булгары мало-помалу уступили им место в языке современников. Невозможно указать время, в которое прекратили свое существование булгары, сменившись татарами; те и другие постепенно ассимилировались и образовали один народ, который по справедливости должно называть булгаро-татарами» (5).

Основателем этого ханства является Олуг Мухаммад – один из последних ханов Золотой Орды. «Из-за малочисленности своей дружины он не пошел вглубь Московии, а степями вдоль границы подошел к Волге. Перейдя реку, он дошел до полуразрушенной Казани, подчинявшейся некогда Великим Булгарам. Там он обосновался, построил новый город, сделал себе ставку» (2). Способность нового государства обеспечить мирную жизнь своим гражданам привлекала в ханство значительную массу людей из других регионов. Сюда переселялись жители Нижнего Поволжья, Закавказья, Причерноморья, Крыма и т.д. «Слух о новом Казанском царстве отовсюду привлекал в него обитателей: шли сюда из Сарая, из Азова, Астрахани, из Крыма, Сибири и Бухары» (5). В большинстве своем эти переселенцы являлись тюркскими сородичами местного населения.

Таким образом, Казанское ханство создавалось на существующей базе со сложившимся укладом, местное население обладало многовековым опытом государственного строительства. По своему государственному устройству Казанское ханство представляло собой непосредственное продолжение Великой

Булгарии. Культура Казанского ханства по праву считается наследницей культуры Великой Булгарии и Золотой Орды. Это государство имело развитую науку, прекрасное искусство и литературу. К примеру, в 1550 году появилась книга Шарифи «Победа Казанского государства», представляющая собой исторический труд о борьбе булгаро-татар против внешнего врага. В начале 1470-годов была написана книга по медицине, автором которой является ученый Мухаммадамин аль -Булгари.

В Казанском ханстве творили такие поэты и писатели, как Гарифбек, Мухаммадшариф, Мухаммадамин, Уммикамал и другие. Выдающийся поэт Хасан Кайгы некогда был советником Олуг Мухаммада. Позже он стал известным казахским акыном (АсанКайгы). Литературное творчество в Казанском ханстве ценилось так высоко, что даже сеиды и высшие государственные деятели не чурались поэзии. Многие ханы были известными поэтами.

В Казани существовала школа стихосложения, в работе которой участвовали виднейшие поэты того времени. Сохранились прекрасные дастаны и народные предания. Книги в Казанском ханстве были не только местные, но и привезенные из Аравии и Персии. Это и немудрено, ведь грамотность в среде булгаро-татар была широко распространена, не прерывались культурные связи народа с Туркестаном, с Турцией, Аравией, Персией.

Творчество выдающегося автора настоящих поэтических шедевров Мухаммадьяра (1497-1549) вызывает восхищение также и современного читателя. Идеалом для поэта были служение родному народу и любовь к простому человеку. Мухаммадьяр резко выступал против лицемерия, подхалимства и лести. Он считал, что идеальному правителю должны быть присущи такие черты характера, как скромность, справедливость, щедрость, верность, правдивость, умение прощать, мужество и т.д. 500-летний юбилей Мухаммадьяра широко отмечался во всем современном литературном мире.

Города ханства застраивались деревянными, кирпичными домами и белокаменными зданиями. Особо выделялись мечети, даже в одном и том же селении могло быть несколько мечетей. Каждая махалля (слобода, округ) в городах имела мечети. Местная культура выдвинула свой тип городского строительства: города ханства традиционно являлись открытыми, мирными торговыми поселениями.

С уважением к другим религиям вполне согласовывалось не только основное мусульманское учение, но и другие наслоения ислама у булгаро-татар; в частности, суфизм – мистическое учение с буддийским оттенком. Казанские суфиты были последователями знаменитого Ахмата Яссауи. Именно от него – своего непосредственного учителя – получил благословение первый глава здешних суфитов. В дальнейшем звание главы суфитов преемственно передавалось следующему наместнику суфитов.

Следует отметить и уважительное отношение к языкам народов ханства. В Казанском ханстве имели свободное хождение шесть языков: татарский, башкирский, мордовский, чувашский, черемисский (марийский), вотяцкий (удмуртский). Казанское ханство осталось в истории как примерная модель «строительства и развития самодостаточной, ориентированной на внутренние ресурсы экономики и высокой культуры» страны. Оно проявило «во взаимоотношениях с соседями и на международной арене классические формы торговли и дипломатии». Таким было это ханство – «наследник и продолжатель хунно-тюрко-татарской цивилизации» (6).

Таким образом, «история татар уходит своими корнями в историю многих орд, каганатов и ханств. Этот народ, бесспорно, исторический, один из творцов человеческой цивилизации... Татары – народ исторический, деятельный, талантливый, созидательный, предрасположенный к дружбе и сотрудничеству» (7). Предки современных татар в Средние века развивали народное образование и литературу, продолжая исторические традиции тюрков; они вносили свой вклад в сокровищницу мировой культуры. Этот народ имеет глубокие исторические корни и, как неотъемлемая часть тюркского мира, является одним из наследников богатой общей культуры тюрков.

1. Худяков М. Г. *Очерки по истории Казанского ханства*. – Казань, 1990.
2. Соловьев С.М. *Сочинения*. – М., 1988.
3. Закиев М.З. *Происхождение тюрков и татар*. – М., 2003.
4. Паркер Э. *Татары. История возникновения великого народа*. – М., 2008.
5. Пинегин М. *Казань в ее прошлом и настоящем*. – СПб., 1890.
6. Тагиров Э.Р. *На перекрестке цивилизаций. История татар в контексте культуры мира*. – Казань, 2007.
7. Абдулатипов Р.Г. *Мой татарский народ*. – М., 2005.

Түйін

Мақалада татар халқының IX-XVI ғасырларда ағартушылық, әдебиет және ғылым дамуының тарихы қаралған.

Summary

The article reviews the history of the development of education, literature and science Tatar people in IX-XVI century.

НЕМІС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ҮНДЕСТІГІ МЕН САБАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

О.Я. Сулейменова – С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ

12 жылдық білім беру бағдарламасында негізгі жалпы білім алуға жағдай жасау, адамдар арасындағы және этносаралық қатынастар мәдениетін, тұлғаның біртұтас көзқарасын, өзін-өзі анықтауын қалыптастыру, тұлғаның өзін-өзі ұйымдастыру тетіктерін, кәсіби және танымдық ой-пікірінің туындауына, теориялық ойлау тәсілдері мен ғылыми таным әдістерін игеруіне ықпал ететін оқу әрекетін ұйымдастыру, өз халқының өткен тарихын білу, отбасында, қоғамдастықта және басқа адамдармен қарым-қатынаста жалпыадамзаттық және әлеуметтік мәдени құндылықтарға өз көзқарасын білдіре білуі, қазақ халқының мәдениетін, Қазақстан халықтарының және әлемнің мәдени көптүрлілігін түсіну және бағалауы, өзінің бәсекелестік қабілетін арттыру үшін өзін-өзі билеуге және кәсіби өсуге ынталы болуы білім мазмұнын ұлттық мәдениетті құрметтеуге, өзге мәдени бастамаларға ашық болуға тәрбиелеуге бағдарлау деп көрсетілген [1].

Ұлттық дәстүрді міндетті түрде сақтау, білім берудің этномәдениеттік ерекшеліктерін ескеру Қазақстанның білім беру жүйесін еуропалық стандарттар деңгейіне жақындатады. Сондай-ақ, ол білім саласын және оның бәсекелестік қабілетін әлемдік білімдік деңгейге көтереді. Дей тұрғанмен, әлеуметтанушы ғалымдардың пайымдауынша, білім алушы жастар арасында әлеуметтік тоқырау, яғни саяси және қоғамдық өмірден алшақтау, саяси партиялар мен саясаткерлерден көңілдерінің қалуы, отбасылық-өзімшілдік мінез көрсету, адамгершілік құндылықтардың дағдарысы, шындықтан, адалдықтан бас тарту, зорлық-зомбылық сияқты құбылыстар, адамгершілікке жатпайтын қылықтар кеңінен етек жаюда.

Осы аталған келеңсіз жәйтті болдырмау мақсатында халықтар мұрасындағы сабақтас этнопедагогикалық идеяларды зерттеу, жүйелеу, оқу-тәрбие ісіне пайдалану жұмысы – ең өзекті де, кезек күттірмейтін ғылыми-практикалық міндеттер болып табылады. Сол себепті де мәдениеттің өзара салыстырылуы тиімді, әйтпесе, бір де бір мәдениет, оның ішінде тіпті ұлы мәдениет те өзін толыққанды сезіне алмайды. Этнопедагогикалық идеялармен алғаш таныса бастағаннан-ақ, барлық халықтың өзіндік ерекшелігі бар, ежелгі мәдениеттің әлемдік өркениетке қосары көп екені аңғарылады. Бұл жөнінде белгілі педагог ғалым Г.Н. Волков былай деген: – «Мақсаты жағынан біріккен халықтар мәдениет пен адамгершіліктің ең жоғары дәрежесіне көтеріледі». Мәдени және этнопедагогикалық диалогтар халықтың рухани-адамгершілік, жалпыадамзаттық пен ұлтаралық құндылықтарын айқындайды.

Қазіргі кезде республикамыздағы тілімізге, дінімізге қайта назар аударған уақытта жас ұрпақтың өз ана тілін білмеуі, салт-дәстүрден қол үзе бастауы, түрлі қатыгездік оқиғалардың орын алуы, жағымсыз қасиеттердің етек алуы – халықтық тағылымнан қол үзудің нәтижесі екені ақиқат. Әлемде 2000-ға жуық ұлттар мен ұлыстар өмір сүреді. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән салт-дәстүрлері, мерекелері, тағылымдық идеялары бар. Олар адамзатқа ортақ рухани қазына – дәстүрлі мәдениеттің аса маңызды құрамдас бөлігі. Қазақ халқының да, неміс халқының да менталитетінде дәстүрлі мәдениет жетістіктерін терең аңғартатын тәлімгерлік идеялары мен тәжірибесі жеткілікті.

Әрбір мемлекет ұлттық даму ерекшеліктеріне қарай практикалық мәселелерді шешудің өз нысандарын іздеп, тәрбие мен білім берудің жүйелерін ұйымдастырудың моделдері мен түрлерін, варианттарын жасайды. Сол себепті шетел ойшылдарының педагогикалық ой-пікірлерімен тек қана танысып қоймай, олардың ішіндегі қажеттісін тандап және олардың жіберген кемшіліктерін назарға алып отырған жөн.

Әрбір елдегі салыстырмалы педагогиканың өкілдері шетелдік тәжірибеге, ең алдымен отандық мектептің және педагогиканың мұқтаждығы тұрғысынан қарайды.

Қазақстанда салыстырмалы педагогикалық зерттеулер салыстырмалы педагогиканың әдіснамалық, теориялық негіздері, білім жүйесінің салыстырмалы-педагогикалық сипаттамасы, жеке меншік мектептердің даму тарихы, әртүрлі елдердегі оқытушыларды кәсіби даярлау, америка педагогикасында тұлғаны әлеуметтендіру, Германия мен Қазақстан мектептеріндегі тәрбие мазмұнының этнопедагогикалық негіздерін салыстырмалы зерттеу, салыстырмалы этнопедагогиканың әдіснамалық негіздерін нақтылау, Ұлыбританиядағы жеке мектептерде элитаны тәрбиелеу, азия елдерінің білім жүйесінде рухани-адамгершілік құндылықтар қалыптастыру мәселелерін қамтиды [3-4].

Неміс классикалық философиясы жаңа уақыттың философиялық ой-пікірлерінің ең бір биік шыңы тәріздес, эмпириум, материализм, антропология, прагматизм және т.б. этникалық педагогиканы абсолютті шындыққа итермелейтін халық тәрбиесінің, тәжірибесінің үздіксіз көрінісі. Бұл ретте жеке

тұлғаны тәрбиелеу және қалыптастыруды этнопедагогика олардың бостандығын және жауапкершілігін қолдайтын адамгершілік заңдарына сүйеніп жөнге салады.

Халық педагогы Лютер неміс тілін тазартуда, байытуда, ерекшелендіруде орасан зор еңбек етті, халықтың сауаттылығын ашуда, тәрбиенің этникалық негізін салуда аямай күш жұмсады. Өз халқының психологиясын жақсы сезінген Лютер, діни нанымға, ағартушылыққа, отбасына, қалаға және бүкіл елге қатал тәртіп орнатты. Адамзатқа ағартушылық, оқымыстылық, білім беру арқылы ғана қарапайым халықтың деңгейін көтеруге болады деген гуманистік идея ең алдымен Лютердің есімімен байланысты.

Иохан Готлиб Фихте – таза Кант идеализмін жалғастырушы. Фихте болмысты емес, білімді бірінші қояды, сондықтан оның философиясы «ғылыми ілім» болып саналады. Ол тәрбиені «ұлт» категориясынан тыс қарамайды, яғни білімділік, ол тек халықтың білімі ғана емес, ол неміс халқының ұлттық білімі. Ұлттық тәрбиенің жүзеге асырылуында И.Г. Фихте халықтың білімділігі – капиталдың ең пайдалы салымы деп көрсете отырып, негізгі рөлді мемлекетке қалдырады, өйткені ол ұлтты өлшеусіз байлыққа және күшті болуға әкеледі [4]. Фихтенің осы ой-пікірлерімен Ш.Уәлихановтың әлеуметтік тұжырымдама-сында айтқан ой тұжырымдары сабақтасып жатқаны байқалады.

Ш.Уәлихановтың әлеуметтік тұжырымдамасының қысқа талдауы оқымыстының құбылыс мазмұнына терең бойлап, ұлттық ерекшеліктерді, ұлттық психологияны, көшпенді өмірдің өзіндік жағдайларында қалыптасқан ғасырлық дәстүрлерді есепке алмай өзге заңдардың жасанды түрде қолдануының зияндылығын байқауы таңдандырарлық жәйт.

Оқымыстының бұл азаматтық жарқын белсенділігінің байқалуының көрнекті мысалы, өз халқының патриоты болуы бүгінгі күннің көптеген оқымысты ғалымдары үшін үлгі боларлық дүние. «Адамға өзі өскен ортасының, кейбір жетіспеушілігіне қарамастан өзіне таныс заңдылықтардың, өзгенің басқа даналық заңдылықтарынан әлдеқайда қымбат та, түсінікті екеніне ешқандай күмән жоқ» [5]. Бұл XIX ғасырдың басында айтылған ойлар бүгінгі таңда өзінің маңыздылығын қазақ этнопедагогикасының теориялық-әдіснамалық негіздерін жасауда одан әрі арттырып отыр.

Философ-ойшылымыз Абай ғылымды меңгерудің ең басты шартының бірі білімге ұмтылу, бірақ бір ғана талаптың, ұмтылудың аз екенін, ең алдымен өз алдына мақсат қою керектігін айтты. Адам білімге ұмтылса, онда ол оны тез ұғады, бірақ адалдық қасиет қажет. Ғылым оңайлықпен келмейді, оған ұмтылыс, алғырлық, ең негізгісі қажырлы болу керек дейді. Ғылыммен айналысқан адам бір орнында тұрмауы қажет, ол әр кез оқып, өзін-өзі жетілдіріп отыруы керек және өзінің білгенін басқаға үйретуі қажет. Ғылымда ең бастысы мирасқорлық деп атап көрсеткен.

Шәкәрім адамды ғылыми тұрғыдан түсіндіргенде, адам – жан мен тәннің және екі әртүрлі қасиеттің – физиологиялық және психикалық үрдістердің бірлігі деді. Оның алға ұмтылуы, ол психиканы материалдық субстрат – ми деп ойлауы. Шәкәрімнің айтуы бойынша, адам мен жануарлардың психикаларының айырмашылығы, олардың дене бітімінің өзгешелігіне байланысты болуы, жануарлардың дене бітімінің төмен сатыда болуы, оларды танымға ұмтылу қабілетінен айырады. Адамды адам еткен, оның танымға ұмтылуы. Ол таным үрдістерінің табиғатын дұрыс түсіндірді: танымның алғашқы нүктесі ретінде танымның сезімталдық сатысын атады, ал танымның соңғы нүктесін – логикалық (ойлау) сатысы деді. Адамның психикалық әрекетін ол ақылға, сезімге, күш-жігерге, мінезге бөлді. Ол “қажеттілік” категориясына ерекше назар аударады, ол руханилықты ойдың негізгі өзегі деп санайды. Адамның қалыптасуы әртүрлі факторлардың әсеріне байланысты болады, бұның ішінде оның әлеуметтік және биологиялық талаптардың бірлесуінің маңызы зор. Шәкәрім психологиялық білімді адамдардың бір-бірімен, сондай-ақ, тәрбиеші мен тәрбиеленушінің ара қатынасының деңгейін жоғарылату үшін қолдануға шақырады [6]. Шәкәрім адам жаны мен болмысын, санасын күрделі теңеу арқылы түсіндіреді. Оның өлеңінде ой жалаң теңеулер арқылы түйінделіп, оқырман тұспалды сөздің астарын басқа құбылыстардың қасиетін аңғару арқылы біліп отыруға ұмтылады. Бұл – ұлттық психологияның өзіндік құпиясы және жалпы психологиядан бір төбе жоғары қасиеті.

Немістің классикалық философиясы мен этникалық педагогикасы өмірдің терең мағынасы – адамдардың бір-біріне деген сүйіспеншілігін, адам табиғатын түсінуін зерттеуде бір-бірімен байланыста болады. Адамды танып білу оған деген сүйіспеншілік арқылы ғана іске асады. Оның бақытқа талпынуы, сабырлық сақтауға тырысуы, мұқтаждық көрмеу үшін көп нәрселерден бас тартуға бара алатынын ескере отырып байыптауға мүмкіндік туғызады.

Неміс философ-ағартушысы Канттың азаматтық тәрбие негіздері туралы ой-пікірлері де өте құнды. Жеңілдіктер халық пен елді құртады, соның әсерінен мемлекеттің соншалықты төмендеуіне әкеліп соқтырады, азаматтардың қандай отбасына, қандай тайпаға жататындығын, қай тілде сөйлейтіндігін ұмытуына

себеп болады, өз ана тілінің құл мен күннің тіліне айналуына қожайындарының басқа тілде сөйлеп, шет тілін білмегендерді тұқыртып, менсінбеуіне әкеліп соғады. Міне, осындай өзінің туған, шыққан тегін ұмытуы – айрықша күштердің қожайындарына жағыну саясатынан шығады.

XX ғасырдың басында өмір сүрген неміс ағартушысы Р.Штайнер өсіп келе жатқан жас ұрпақ еркін тыс жағдайда тәрбиеленуі керек, сондықтан, еркін мектептер мен еркін университеттер құру жастардың еркін білім алуына, бұл олардың қасиеттерінің толық ашылуына және кейін оны қоғамда қолдануына мүмкіндік береді деп пайымдады.

Осындай пікірлерді қазақ ағартушысы Ы.Алтынсарин де айтқан. Ол мектептің білім беру бағдарламасы жүйелі болу керек деген. Сондай-ақ, мектепте оқитын балалардың жас шамаларының сәйкес болуы, оқу жылы мерзімдерін белгілеу керек екенін өзінің еңбектерінде дәлелдеп берген.

Ғалымның үлкен мән берген тағы бір мәселесі – діни оқу мен қазақ арасындағы таратушылар туралы көзқарастары. Ол діни оқуды адамгершілікті, ізгілікті насихаттауға бейімдеу керек деп түсінді Ы.Алтынсарин ислам дінінің аяттарындағы адамгершілік, имандылық, қарапайымдылық қағидаларын өзінің педагогикалық көзқарастарына негіздей отырып түсіндіруді көздеді. Ы.Алтынсариннің ағарту саласында салған осындай жолы ғасырлар бойы жалғасып, дамытылып келеді [7].

Неміс ағартушы-ойшылдары Лютер, Кант, Фейербах, Фихте, Штайнердің педагогикалық ой-пікірлерінің ортақ идеяларын төмендегідей қорытындылауға болады.

Қоршаған ортаға тәрбиеленуші өмір сүріп отырған әлеуметтік қоғамды жатқызады, ұлттық тәрбиеге үлкен мән беріп, діни оқулардың бала тәрбиесіне тиімді жағын пайдалануды уағыздаған. Діни мектептерде құдайға деген құрметті қалыптастыру, адамдардың шындықты сүю, қайырымдылық, адамдарды құрметтеу, әрқашанда көмек беруге дайын тұру қасиеттерін дамытатын табиғи құбылыстарды түсіндіру, діни оқуды саралап өткізу, төзімділік пен жанының қалауы олардың дүниетанымын түсіне білудің ең негізгі принципі болып табылады. Жас ұрпақ еркін тыс жағдайда тәрбиеленуі керек, сондықтан, еркін мектептер мен еркін университеттер құру олардың қасиеттерінің толық ашылуына және кейін оны қоғамда қолдануға мүмкіндік береді деп пайымдады.

Неміс ойшылдарының педагогикалық ой-пікірлерін талдау және оларды қазақ ойшылдарының педагогикалық ой-пікірлерімен салыстыру арқылы анықталған этнопедагогикалық идеяларының үндестігі мен сабақтастығының тәрбиелік мәні жалпы адамзаттық және этноәлеуметтік құндылықтарды игеруші этномәдени субъектінің қалыптасу, әлемдік қоғамдастыққа тұлғаны кіріктіру құралы болып табылады.

1. Қазақстан Республикасы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. ҚР МЖБС 2.003 2008. – Астана, 2008. – 23 б.

2. Нұрғалиева Г.К., Қусаинов А.К., Мусин К.С. Сравнительная педагогика. – Алматы: Рауан, 1999. – 176 с.

3. Кенесарина З.У. Теория и практика социализации школьников в США. Автореф.: докт. педагог. наук: – Алматы, 2000. – 47 с.

4. Қожасметова К.Ж., Жетписбаева Б.А. Введение в сравнительную этнопедагогика. – Алматы, 2001. – 78 с.

5. Сулейменова О.Я. қазақ және неміс халықтарының мәдениетіндегі сабақтас этнопедагогикалық идеялардың дамуы (тарихи-салыстырмалы аспект). Автореф: педагог. 13.00.01. – Алматы, 2004. – 24 б.

6. Құдиярова А.М. Педагогические воззрения Шакарима Кудайберды-ұлы. Автореф: канд. педагог. наук. 13.00.01. – Алматы, 1994. – 21 с.

7. Рысбекова Г.Е. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстанда Ы.Алтынсариннің идеялары мен ағартушылық қызметінің дамуы. Педагогика ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін жазылған дисс. авторефераты. 13.00.01. – Алматы, 2001. – 25 б.

Резюме

В данной статье изучены педагогические идеи немецких просветителей и мыслителей с научного аспекта, сравнивая с идеями казахских просветителей и мыслителей, выявлены их созвучия и преемственность, рассмотрена их роль в воспитании подрастающего поколения.

Summary

In this article there were studied pedagogical ideas of German enlighteners and philosophers from the scientific aspect and comparison with the ideas of Kazakh educators and philosophers, there was considered their significance in educating the younger generation.

ӘЙЕЛДЕР БАС КИІМІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Т.Оразова – спорт және өнер факультеті,

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралыққазақ-түрік университеті

Орта Азия халықтарының дәстүрлі мәдениетінің сәндік-қолданбалы өнерінің құрамдас бір көрінісі болған қазақ ұлттық киімдері, соның ішінде әйелдер бас киімі сан ғасырлар қойнауынан бастау алып, қазіргі уақытта оның көркемдік, мәдени-рухани, әлеуметтік тарихи заңдылығы, ерекшелігі өзіндік маңыздылығымен және елімізде өзінің өзектілігін қазіргі жаһандану дәуірінде арттыра түсуде.

Жалпы бас киім қызметінің барлық жүйесі әлеуметтік өмірдің негізгі бағыттарынан бастау алып, адамның дүниетанымдық болмысында рәміздік белгі ретінде бейнеленді. Әр халықтың сан ғасырлық ұрпақ тәрбиесінде жалғасын тапқан өзіндік рухани тарихы, тағлымы, ой-пікірі, қорытынды түйіні философиялық жүйесі болып көрініс табатыны белгілі. Көне тарихи ұғымдар мен түсініктер көшпелілер мәдениеті мен өнерінде көбінесе өзіндік көркемдік нақышты бейнеде кескінделіп, адамзаттың мәдени-рухани дүниетанымдық құндылығын байытады. Ұлттық бас киімнің өн бойындағы ұлттық нақыштың бейнелі кескінін біртұтастық және пәнаралық тәсілдеріне қарай талдау және жіктеу, қазақ мәдениетіндегі әйел киімінің өмір сүру кезеңдеріндегі тарихи ерекшелігін, әлеуметтік жағдайын қазіргі өзекті мәселелерде айқындауға мүмкіндік береді.

Ұлттық бас киімдердің дизайндық ерекшеліктеріне төмендегі мысалдар дәлел бола алады. Қазақ ғұрпында бас киім көріктілік пен сәнділікті, баршылықты білдіретін қасиетті киім саналған. Қазақтың «дос басына, дұшпан аяғына қарайды» деген мақалы осы жайдан қалыптасқан. Сол сияқты сыпайылық көрсеткенде, біреуден-біреу кешірім өтінгенде, аяққа жығылғанда бас киімді шешіп немесе бөрігін аяқ астына тастап ах ұруда осы бас киімді қастерлеуден туған. Қазіргі уақытта қоғамдық орындарда, жиындарда бас киім шешу мәдениеттілік белгісі ретінде осы ертедегі этикалық дәстүрлерден келіп жеткен [1].

Қазақ әйелдері жасы мен отбасы жағдайына байланысты өзіндік ерекшелігі бар баскиімдер киген. Олардың жазғы, қысқы түрлері болады. Әйелдердің негізгі баскиімдері: бергек, бөрік, жаулық, желек, қырға, кимешек, күндік, орамал, қарқара, сәукеле, тақия, шәлі (жібек, шілтер, оюлы және т.б.).

Жас ерекшелігіне қарай бас киім ауыстырыларда қазақы жолмен кішігірім той жасалған. Мәселен, қыз өз үйінен ұзатыларда шешесі қызының басындағы үкілі тақиясын алып сәукелені өз қолымен кигізіп, ақ батасын беріп аттандырған. Өзге шаңыраққа келін боп түсерде арнайы беташар жасалып, бөртпе немесе жібек жаулық салған. Ал перзент сүйіп ана атанғаннан бастап жасына қарай әртүрлі кимешек кие бастаған, онда да шағын той жасалып, жақсы тілектер айтылған. Жар іздеген жігіттер қыздардың басына қарап сөз салуға болатын-болмайтынын аңғарған. Мәселен, тақия, бөрік кесе басы бос екенін сезген, ұнатып жатса жаушы жіберіп, үлкендер арқылы құдалық сөйлескен. Кейде азаматтар шешесі, жеңгесі тігіп берген үкілі тақия немесе сырға, білезіктер арқылы сүйгеніне көңілін білдірген. Қыздар қарымта ретінде кестелі бет орамал силаған. Осының бәрі халқымыздың бас киімге деген ерекше құрметін бейнелейді.

Қазақтың ұлттық бас киімдері халқымыздың ақыл-ойы мен биік эстетикалық талғамының жемісі. Басқа ұлттық киімдерді былай қойғанда, қазақ халқы ежелден шапанды, камзолды, тақия мен бөрікті айрықша киелі киім санап, қадір тұтқан. Әсілінде, халқымыз ерте заманнан бері ұлттық бас киімдерді кімнің болса, соның басына кигізіп, қалай болса, солай сыйға тартуды қаламаған. Керісінше, ел басқарған хандар мен сұлтандар қазақы қалыптың, ұлтымыздың айрықша белгісіндей болған бас киімді әсте басынан тастамаған [2].

Киім – адам денесін ауа райының, қоршаған ортаның зиянды әсерінен қорғайтын бұйым. Олардың бәрі де адамдардың ақыл-ойы мен эстетикалық талғамының, еңбегінің жемісі. Адамзат плеолит-тас дәуірінде-ақ тігіссіз байланатын лыпа киімдерді пайдаланып, сүйек ине, сүйек бізді қолдана отырып тері және тоқыма киім-кешек жасауды үйренген. Ал енді неолит дәуірінен бастап өру, иіру, тоқу кәсібі өмірге келіп, иықтан, мықыннан киілетін киім түрлері пайда болды. Қазақтардың қазіргі киімдерінің көбісі сақ дәуірінен бастау алады. XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары Ойыл мен Сағыз бойын мекендеген қазақтардың киім-кешегін палеоэтнологиялық деректермен салыстыра зерттеген С.И. Руденко, тіпті күпінің қазаққа, оның ата-бабасына кем дегенде екі мың жыл бұрын белгілі болған киім үлгісі екенін дәлелдеп берді [3]. Негізінен, қазақ киімдерін кеңінен зерттеу Қазан революциясынан кейін ғана қолға алынды. «Алтын Адамның» баскиіміне де төрт алтын қауырсын ілінген. Тамғалы тастағы суреттерде де қауырсынды баскиім киіп, малдас құрып отырған адам бейнеленген. Баскиімге қауырсын тағу көп халықта бар. Ол мифтік наным бойынша жердегі адамның рухтық болмысының аспан әлемімен байланыста екендігін танытады. Жаулық. Оған қатысты арнайы заң жолы, салт бар.

Қазақ әйелдерінің ұлттық киімі, негізінен, көйлек, кимешек, жаулық, сәукеле, желек, тақия, камзол, кәзекей, кебіс-мәсі, көкірекшеден тұрады. Әшекей, ажар жағынан төрт топқа арналып тігіледі. Олар қыз

киімдері, келіншек киімдері, орта жастағы әйелдер мен бәйбішелердің киімдері. Қыз киімдері кеуделері тар, қынамалы, жаға, жең, кеудесі, өңірі кестелі, әшекейлі келсе, жас ұлғайған сайын неғұрлым етеккі, кең, мол қаусырмалы бола түседі. Қазақ халқының ұлттық киімдерінде тұрғындардың географиялық, ру-тайпалық ерекшеліктері де көрінеді және ол көбіне бас киім мен шапаннан байқалады.

Әлеуметтік дәрежесіне, қызметіне байланысты ұлттық киімдер мынандай да топқа бөлінеді: жоғары текті қазақтардың киімі, сал-серілер киімі, сән-салтанат киімдері, ұлттық ойын-сауық, жарыстарда киетін киімдер, ғұрыпты киімдер, қазақтың неке киімдері, күйеу жігіт киімі, қалыңдық киімі, дінге байланысты салттық және ғұрыптық киімдер, діндарлар киімі, жерлеу рәсіміне байланысты өлікке кигізілетін киім, аза тұтушылардың қаралы киімдері, қазақтардың ертедегі сулық және кәсіптік киімдері, малшылар киімі, аңшылар киімі, батырлар киімі және т.б.

Киім тақырыбына қалам тартқан этнограф С.Қасиманов қазақтың киімін сипатына қарай іштік, сырттық, сулық, бір киер, сәндік және кейбірінде салтанат ғұрып киімі деп бөледі [4]. Бір киер киім деп қымбат маталардан әшекейлеп тігілген, той-думандарға, жиын-топтарға барғанда, өзге елге сапарға шыққанда киетін сәнді киімдерді атаған. Қазақ салтында ер жігіт егеске түсерде, соғысқа барарда киімдердің ең жақсы көрнектісін киген. Іштік киімдері – көйлек, дамбал, желетке, қамзол, кәзекей, сырттық киімдерге – шапан, күпі, кеудеше, тон, шидем, сулық киімдерге – шекпен, қаптал шапан, кебенек, кенеп, сырттық жатады.

Қазақтың ұлттық бас киім үлгілерінің көшпелі тұрмыс пен құбылмалы ауа райына бейімделе дамуына көрші халықтармен арадағы мәдени-экономикалық байланыс, шаруашылық-мәдени тип, тіршілік қамы мәдениеті әсер еткендігі сөзсіз.

Қазақ халқының қолынан міне, осындай сан түрлі киім үлгілері жасалып шыққан. Әсіресе, ұлт өмірінде әйел затына арналған бас киімдердің ерекше рөлі болғаны анық. Себебі, әйел затына ерекше құрметпен қарау дәстүрлі мәдениетіміздің ерекше көрінісі екені күмәнсіз. Халқымыз қыз баланың әсемдігін денесін жалаңаштау арқылы емес, мың құлпырған бояуы қанық, келісті де көрікті киімдері арқылы көрсетуді жөн көрген.

Осы ретте Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы ұйымдастырып отырған іс-шараның да мәні аса жоғары деп есептеймін. Бұл байқау тек шарият бойынша киінудің мәселесін ғана емес, ұлттық нақыштағы киімдерімізді де насихаттаудың тиімді жолы. Көшелерде, түрлі қоғамдық орындарда әрі заманымызға сай, әрі қазақы, әрі мұсылмандық канондарға сай киінген қыз-келіншектер көбейсе, ұлттық мәдениетіміз де өркен жая бастайтыны даусыз. Әрине, бір ғана байқаумен бүкіл мәселе бірден шешіле қоймас. Бірақ осы іс-шараны әрі қарай іліп әкетіп, дәстүрлі түрде жыл сайын өткізудің жолдарын қарастырса құба-құп.

Жас қыздардың ұлттық киімдеріне келетін болсақ олар бүрмелі етеккі көйлек, бешпет, қамзол, қынама бел киімдер киеді. Бастарына үкі кепеш, аяқтарына мәсі, оюлы кебістер киген. Бойжеткен қыздар кәмшат бөрік киеді, сәндеп өрнектеген ақ шыт тартады. Тұрмысқа шыққан қыздар алғашқы жылы сәукеле, күнделікті өмірде желек киеді де, балалы болған соң сәукелесін тастап, шылауыш орамал жамылады. Жас келін деп үлкен кісілерді көрген кезде бетін желегімен көлегейлеп жүреді, бұл иба көрсеткені. Әлеуметтік мәртебесі бекіп, бірнеше балалы болған соң кимешек шылауыш киеді. Кимешекті қызыл жіппен шым кестелеп кесе күйеуі барлығын, ал ақ жіппен жай ғана су тартып кесе жесір әйел екендігін көрсетеді. Шылауышты кимешектің үстінен тартады. Әйелдер тері бұлғары мәсі-кебіс, қыста қозы елтірісінен ішік киеді. Елтірі ішік ақ, қара, күрең болады. Әйел киімдерінің қазақ елінің бәріне мәлім ортақ түрлері: көйлек, кимешек, жаулық, сәукеле, желек, тақия, қамзол, кәзекей, кебіс-мәсі, көкірекше сияқты заттар. Әшекей, ажар жағынан қыз бен келіншек киімдері, орта жастағы әйелдер мен қарт бәйбішелердің киімдері деп төрт топқа арналып тігіледі.

1. Сманова А.С. Ұлттық киім үлгісін әзірлеу ерекшеліктері. – Алматы: ҚазҰПУ. Хабаршы. - №3 – 12-16 б.

2. Асанова С.Ж. Қазақтың ұлттық киімдері. – Алматы: Атамұра, 1995.

3. Руденко С.И. Советская археология. 1965 - №4.

4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1996. – 264 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются история возникновения женских головных уборов и их роль в традициях казахов и развитие казахские национальные головные уборы, культуры и платья.

Summary

This article deals with the history of appearance of the women's head dresses and their role in the traditions of Kazakh people and development of models of national clothes, taste, culture and force of creative imagination.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

И.Р. Халитова – проф., Абай атындағы ҚазҰПУ,

А.Алтынбеков – PhD докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі кезде қазақ халқының ұлы ойшылдарының шығармаларындағы әлеуметтік-педагогикалық көзқарастарды зерттеп-зерделеудің қажеттілігі туындап отыр. Бұл әсіресе егемен мемлекетіміздің жастары үшін таптырмайтын білім бастауына айналды. Себебі бұрынғы өмір сүрген ғұламалардың туындыларында тек қана өз кезіндегі ғана емес, сонымен қатар келешек заманның мәселелері де қамтылған. Білім мен ғылымға толығымен бет бұрған, ұрпақ тәрбиесіне белсене кіріскен бүгінгі кезеңде даналардың мәнді тұжырымдарын кәдеге жарату алға қойған мақсаттарымызға жетудің кепілі болмақ. Қазақ топырағында өркен жайған тәрбие үрдістерінің негізін салғандар әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Ясауиден басталып, Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы идеялары арқылы жалғасын тауып отырды.

Солардың ішінде Шәкәрім Құдайбердіұлының тәлім-тәрбиеге қатысты идеяларын еліміздің даму жолындағы ізденістеріне тұғыр ететін уақыт келді. Өйткені ол, ең алдымен, өзі өмір кешкен тұстағы әлемдік деңгейде болып жатқан ғылыми-техникалық жаңалықтардың мәнін, сыр-сипатын анықтап, болашақ жастардың ғылым-білімнен үлес алуын аманат еткен. Кемеңгердің өз замандастарынан озық тұрғандығын Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті студенттерімен кездесуінде: «Қазіргі бәсеке заманында қажыр-қайратың, ынта-жігерің, тынымсыз ізденісің болмаса, көштен қалу оп-оңай. Данышпан ақын Шәкәрім бабаларың «Құбылған әлем жарысы. Ақылды жанның табысы деп бекер айтпаған. Ендеше жастарға жүктелетін міндет те үлкен» деп, Шәкәрім Құдайбердіұлының пікірін келтіруі дәлелдей түседі.

Шәкәрім еңбектеріне бойлаған сайын бүгінгі ұрпақ ұлы ойшылдың білімге шақырған ұранды үнін ғана емес, оның адамзатты тәрбиелеу саласындағы даналық ақылын терең меңгеріп, нұсқаған тағылымдарындағы теориялық ой-пікірлерге қаныға түседі. Оның педагогика ғылымының дидактика саласына қатысты пікірлері де ұшан-теңіз екендігіне көзіңіз жетіп, өнеге алар тұстары баршылық. Шәкәрім шығармаларының ішкі сырларын терең де, жан-жақты білу үшін жалпылама айтумен ғана шектелмей, ол ұсынған ойларды педагогикалық-психологиялық тұрғыдан өте байыпты да байсалды аңғара білу қажет. Өйткені, Шәкәрім дидактиканың басты принциптері мен ғылымды меңгеру тәсілдерін және оны игерудің амалдарын даналықпен дәл нұсқап, педагогикалық-психологиялық негіздерін терең аша білген [1].

Шәкәрім Құдайбердіұлының әлеуметтік-педагогикалық идеялары туралы сөз қозғамас бұрын, оның дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен негізгі жайттарды талдап, маңызды шындыққа көз жеткізуіміз қажет. Негізінде дүниетанымның, көзқарастың қалыптасуы адамның тал бесігінен жер бесігіне дейінгі аралықта толассыз жүретін өте күрделі процесс. Жеке тұлға санатына жеткен әр адам өзінің дүниетанымдық бастауларын ғасырлар бойы жинақталған білім, тәрбие тәжірибесі арқылы игеруі мүмкін. Немесе әлеуметтік-қоғамдық өмірде адамның көзқарасын мүлдем өзгертіп, оның мәдени-рухани тұрғыдан қайта түлеуіне әсер ететін субъективті себептер де болуы ықтимал. Сонымен қатар оның тынымсыз ізденісінен, еңбегінің нәтижесінде меңгеретін шынайы ақиқаттың да болмағы ләзім. Сол сияқты Шәкәрім Құдайбердіұлының адами тұрғыдан жетілуіне, тәлім-тәрбие жөніндегі ой-пікірінің жинақталуын жүзеге асырған жағдайлар болған. Шәкәрім жастайынан өзін-өзі тәрбиелей білген. Оның өмірлік ұстанымы ешкімге қиянат қылмау, бөгде адамға жаманшылық жасамау, мейлі жан-жануар, жәндіктерге болсын, зәбір көрсетпеу. Яғни адамшылықты, арды бұзатын барлық теріс қылықтардан тыйылуға ерте бастан кіріскен. Ол жас кезінде өзі басынан кешірген жағдайды үнемі есіне алып, ұдайы сол ісінен сабақ алып отырған. Шәкәрім жеті жасқа келгенде, әкесі Құдайберді қайтыс болып, үйіне жан-жақтан көңіл айтып, кісілер жан-жақтан келіп жатады. Бала Шәкәрім сол сәтте сай ішіне ойнауға кетеді. Ойнап отырып, ирелендеп бара жатқан жұлдыз құртын езіп өлтіріп тастайды да, кейін оған жаны ашып қатты өкініп жылайды. Ең алғашқы өлеңі «Өлтірдің онан таптың қандай пайда?» деген атпен осылайша дүниеге келеді. Бұл оқиғаның ақын есінде мәңгі-бақи қалғандығын баласы Ахаттың әкесіне қатысты естеліктерінде кездесетіндігіне қарап топшылауға болады. Өмірінде одан кейін жан-жануар, жәндік атаулыға қиянат жасамауға серт бергендігі оның тырнақалды туындысынан аңғарылады. Жетім қалған баланың ой-санасында атасы Құнанбайдың, өз анасы Ботантайдың берген тәрбиесі мәңгілік із қалдырады. Кеңестік кезеңде жарық көрген жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында Құнанбай мейлінше қатал, тасжүрек, мейірімсіз жан ретінде бейнеленсе де, тәуелсіздік алған уақыттан бері ғалымдардың оның шынайы тұлғасын зерттеуінің арқасында Құнанбайдың мүлдем басқа адам болғандығы, яғни қара қылды

қақ жарған әділ, ел арасында дау-жанжалдың өрістеуіне, қылмыс пен сұмдық істерге тосқауыл қойған тұлға екендігі ашылды. Дінге берік жан болғандығы, қажылыққа барып келгендігі жайлы мәліметтер де жиі кездеседі. Ол романда Шәкәрімнің де Шұбар есімімен ұшырасатынын, алайда шын болмысына қайшы келетін кісі ретінде көрінуінде де саясаттың салқын ызғары бар екендігін бағамдаймыз. Қажы отбасында Шәкәрімнен бөлек, Абай сынды ұлы ақынның дүниеге келгенін және тәрбиеленгенін ескергеніміз жөн. Сол атасының берген тәлімін жүрегіне терең сіңірген Шәкәрім, ең алдымен, елге, халыққа қызмет етудің артықшылығын түйсінеді. Ынсапты, арлы қалпынан таймай, еңбекке етене араласуға дағдыланады. «Шыққан тегіне, дәулет-байлығына мастанбай, қажы әулеті балаларының әрбіреуі киіз үйді құру мен бұзу, бүркіт салу, аң аулау, құс ату, ет бұзу, темір-терсек соғу, арба мен сағат жөндеу, бұдан да басқа тұрмыс жұмыстарын атқарған. Үлкен атасы немере-шөбересінің ақыл-ойын, санасын, мінез-құлқын, қол өнерін, халықтың әдет-ғұрпын сақтай тұрып, ретімен дамыта білген». Шәкәрімнің «Мұтылғанның өмірі» деп аталатын өз өмірінен сыр шертетін поэмасында осы айтылғандардың бәрі өз сөзімен, өз сезімімен баяндалады. Осы поэмада Шәкәрімнің он жасында домбыра мен гармонь тартуды үйреніп, мылтықпен құс атуға шығып жүретіндігі сипатталған [2]. Бұл жерде ақын өзінің жас кезінде істегендерін жай мысал ретінде ғана келтіріп отырған жоқ, ол өз бойындағы ең үлкен жан қуатын – білмекке құмарлықтың күші қандай болатынын сөз етіп отыр. Ол кезде сағат пен орган аспабы екінің бірінде кездеспейтін таңсық заттар болатын болса, бала Шәкәрім соларды бұзып көріп, қалай жұмыс істейтіндігін білуге талпынған. Жалпы Шәкәрімнің ағасы әрі ұстазы Абай жетінші қара сөзінде жас баланың анадан екі түрлі мінезбен туатындығы, оның біреуі – тән құмарлығы, екіншісі – жан құмарлығы екендігі жайлы сыр тарқата келіп: «Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, "ол немене?", "бұл немене?" деп, "ол неге үйтеді?", "бұл неге бүйтеді?" деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен; үйренсем екен деген» деп, жан құмарлығының мәні туралы толғанған. Шәкәрімнің бала кезінде әртүрлі өнер үйренуге талаптануы, өлең шығарып, ән айтып, серілікпен де айналысуын тізбелеп, оның бәрін жан ізденісіне телуі Абай тәлімімен жүріп-тұрып, Абай көзқарасымен бір арнада тоғысатындығын аңғартады. «Атасынан кейін өз ағасы Абайға соның жетелеуімен ержеткені үшін ризалық білдіретін. Ұлтының мақтаныштары болған ағалы-інілі тек қан жағынан туыс болып қоймай, солардың жан сырлары, рухани ізденістері ұштасып жатты». Абай қара сөзінде тән құмарлығының жанды түптің түбінде жеңетіндігін, жан жеңілісінің адамға өте ауыр соққы болып тиерін қынжыла жеткізсе, Шәкәрім осы ізбен «жан мен тән» тартысының көрінісін өрбітеді. «Жан құмары – істемек, біліп алмақ, Бөгет бола береді дене салмақ. Асыл іздеп асылды аласұрар, Амал бар ма денесіз қайда бармақ?» дейді. «Жастарға» деген ұзақ өлеңінде Абайдың тәлімін, Абайдың тәрбиесін алуға, содан өнер-білім үйренуге бүкіл талапты жастарды шақырып, оның қадірін білуге үндейді. «Білімді сол кісіден ізденелік! «Әдейі іздеп біз келдік сізге» делік. «Өмір зая болмастық өнер үйрет, Ақылыңды аяма бізге» делік» деп, ұлы ақынға шәкірт болудың жөнін айтады. Ш.Құдайбердіұлының ағасына әрі рухани ұстазына деген ізет-құрметі бауыры болғандығынан ғана емес, шын дананың қасиетін, бағасын толық ұғынғандықтан туындаған. Ұлы ақын қартайып, қайғы ойлаған шағында Шәкәрімге жер-жиһанды кезіп, Шығыс пен Батыстың өнер-білімін ден қойып үйренуді аманаттайды. Бірақ содан кейін Абай қат-қабат қайғыға тап болып, сүйікті ұлы – Мағауиядан айрылады. Одан кейін өзі де қайтыс болады. Шәкәрімге, әрине, жанашыр адамынан көз жазып қалу оңайға түспейді. Ақыры ол Абайдың аманатына адалдық танытуды мақсат етіп, Батыс елдеріне сапар шегеді. Ұлы Ахат Шәкәрімұлының естелігінде бұл туралы кеңінен қозғалған: «Сүйтіп, 1905 жылдан 1906 жылға қарсы күзде жүріп кеттім. Абайдың ақырғы кеңесі осы сапарым – менің көзім ашылып, адам қатарына қосылуыма үлкен себебін тигізді. Сол сапарда неше ұлттың ғалымдарымен сөйлесіп, пікір алысып, керек кітаптарды алдым. Ол кітаптарды посылка етіп, Семейдегі Әниардың атына жіберіп отырдым. Стамболда тарих қорларын сақтайтын орындарда болып, әрі бара жатқанда 13 күн тарих ақтардым. Ертедегі шығыс ақын-жазушы ойшыларының шығармаларын түгелдей алдым. Гомерден бастап, Грек халқының ойшыл-философтарының шығармаларын, Батыс философтарының шығармаларын, ертедегі Түрік ғалымдарының жазған шығармаларын, елдің лұғаттарын, Америка жазушыларының шығармаларын алдым. Демек, менің бұл сапарым – көкірек көзімді ашып, аңсаған арманыма қолым жеткен сапарым болды. Бұ да Абайдың маған берген ақыл-кеңесінің жемісі» дейді Шәкәрім. Одан әрі ақын Меккеге барып, көптеген қажеттіліктерін табады. Қайтар кезде Стамбулдың тарихи орындарын аралап, көптеген жайттарға қанығады. Бұл сапар ақынның әлеуметтік көзқарасының қалыптасуына игі әсерін тигізді. Ол туралы «Хақиқат нұрдың жарығын Жарылды жүрек көргенде» деп жеткізеді ақын.

Ақынның көптеген өлеңдеріндегі ел түзеуге, халық түзеуге деген сарындар оның көп жыл сарылған еңбегінің нәтижесі. «Адамнан артық жәндік жаралмаған...» атты өлеңі ақынның сыни қайраткерлігінің толысып, қоғам тәрбиесіне деген көзқарасының жетілгендігіне айғақ бола алады. Ол айналадағы жандардың қиянатшыл, екіжүзділік, мейірімсіз қасиеттерін көріп, басқалар үшін бұл мінездің қандай зиян тигізетінін ойлап қынжылады. Адамдық мәртебенің өзі ойшыл үшін кез келген кісіге тиесілі емес. Сонымен бірге оның «Кісіге адамшылық неге керек?» өлеңінде адамдық пен айуандықты бетпе-бет қойып, салыстырып отырып, адамдық қасиеттің орнын анықтап көрсетеді. «Кісіге адамшылық неге керек, Адамдық өзге айуаннан артық демек. Ит талаған төбеттей қалай дейсің, Аямай әлі келгенді жұлып жеген жемек», – деп оқырманға риторикалық сауал қояды, әрі қарай жауабын өзі беріп, айуанға, жыртқышқа тән әдетін сынайды. Одан әрі «Мейірім жақсы, зұлымдық жаман дейсің, Қасқырлыққа қайтасың құр дөңгелеп, Жаны ашып, жәрдем қылмай өткен адам, Өсіп, өніп құлаған бір бәйтерек», – деп өзі өлеңінде адамды адам ететін, адалдық пен азаматтыққа жеткізетін амалды, түрлі жолдарды іздестіреді. Адамның түзу жолда жүруіне, ар тазалығы мен жан тазалығына ақылдың үнемі көшбастаушысы болып отыруын қалайды. «Білімділер сөз жазып зарлағанда, Ой кезіп, жердің жүзін шарлағанда, Алдаусыз адам өмірін түзетерлік, Әділет, ынсап, мейірім бар ма адамда», – деп толғанып, өз заманының, қоғамын сынап, адам бойындағы жағымсыз мінез-құлықтарға жиіркене қарайды, басқаларды да жиіркендіреді.

Ұлы ақынның бұл өлеңдері жақсылық, әділдік, азаматтық сезім, ар-ұят өзін-өзі бағалау, қамқорлық, қарапайымдылық, кішіпейілділік сияқты адамгершілік қасиеттерді қалыптастырады. Нағыз адамшылықтың шарты: «мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек». Осы төртеуін өн бойына жиған адамға ғана адам деген ат лайық. «Ынсап» пен «мейірім», әділет тұтаса келе, ұжданға негіз болады. Шәкәрім Құдайбердіұлы материалистік танымға үзілді-кесілді қарсылық көрсете отырып, оның мынадай кемшіліктерін ашып көрсетеді: 1) Материалистік таным жетегінде кеткен адам ұждан қасиетіне де қарсы шығады. Өйткені ұждан екі дүние үшін де қажетке жарайды, адам өлген соң, оның осы дүниеде атқарған істері үшін жауап береді. 2) Материалистік ілім бойынша адам істеген істері үшін ешкімге де жауапты емес. Барлығы да із-түзсіз жоғалады. Бұған қарама-қарсы ұжданның азығы – ақ жүрек пен адал ниеттілік. Осы жолмен іс қылған кезде ғана кез келген жан о дүниеде Шәкәрімнің сөзімен айтқанда, мерейі үстем болып, «бәйге алады». Ұждан ұғымына ақын мынадай анықтама береді:

«Ұждан – екі өмірге бірдей керек таяныш. Бұған нана алмаған адамның жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң, жол тазарта алмайды. Егер кімде-кім жаны өлгеннен кейін де көретін өмірінде тірі болатындығына, ұжданы сол жанның азығы екеніне ақылмен сынап әбден істесе, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды. Адам атаулының бәрін бір бауырдай етіп, екі өмірде де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол – осы мұсылман жолы секілді. Кейбір діншілерді қорлыққа түсіретін шатақ дін – жалқаулық. Әйтпесе адамды жаратушы – нақты білімпаз. Адам жаны өлгеннен соң да ұжданды болып, еш нәрседен кемдік көрмейді [3]».

«Үш анықтағы» «ұждан» туралы көзқарас «Ұждандыны мақтайды тамам адам» деген өлеңінде жалғасын табады. Бұл шығармада әлеуметтік шындық пен азаматтық көзқарас біте қайнасқан. Адамға, қоғамға жақсылық жасаймын деп жүріп, талай жандар өліп кетеді. Ақын осыны терең ойдың тезіне салайық деп үндеу тастайды да, ақыры олардың не үшін өлгендіктерін зерделейді. «Құр мақтан үшін ажал тапса, онда бұдан артық қасірет жоқ. Ел түзеу үшін құрбанмын» десе, өзі одан ешқандай пайда ала алмайды. Ал, ең негізгі мақсатпен, «Құдайдың разылығы үшін өлдім» дейтін ешкім жоқ. Сонда өмірін қиып, не үшін тәуекел етті» деп толғана келе, ақын мұның бәрін терістеп шығады. Сайып келгенде, адамның ұжданы өлмейді. Жаны жоғалмайды, сондықтан осы дүниеде ұжданның іздегенін тауып, соны жетілдіріп өмір сүрген дұрыс деген қағидаға тоқтайды. Бұл, расында да заман шындығы. Себебі ойшыл өмір сүрген тұс – Кеңес өкіметінің енді орнап жатқан тұсы болатын. Жаңа өкіметті орнату жолында қаншама адам қырылды, өлді. Олардың барлығы да «Құдай үшін» деп өмірлерін қиған жоқ, «жаңа өкімет» үшін, не болмаса «ұрпақ бақыты» үшін деп жандарын қиды. Уақыттың өзі өкіметтің өткіншілігін көрсетіп берді. Шәкәрім Құдайбердіұлы «ар билейтін» заманның кешікпей ататынын көреген көңілмен болжап, біліп, өздерін құр босқа өлімге байлағандарға өкініш білдіріп отыр.

Шәкәрім Құдайбердіұлының азаматтық рухты жоғары көтеретін, эстетикалық сезімге баулитын өлеңдерінің бірі – «Сен ғылымға болсаң ынтық...» Бұл өлеңнің идеясы тұнып тұрған өсиет, ақыл мен нақыл. Ақын жастарға өнер, ғылымға жету жолдарын көрсетіп, оқуға шақырды. «Сен ғылымға болсаң ынтық, бұл сөзімді әбден ұқ, Білгеніңнің жақсысын қыл, білмегенді біле бер. Білген ердің бол шәкірті, білмегенді қыл шәкірт, Үйренуге қылма намыс, үйретуге болма кер [4]», – деген жолдарында ғылым мен білім, адамдық пен азаматтыққа жеткізетін бірден-бір құрал екенін айтып, шәкірттік пен ұстаздық арасын

айшықтап көрсетеді. Шәкәрімнің оқу-білімге, өнерге, еңбекке, биік гуманизм, адамгершілік идеясына көзқарасы үнемі Абаймен үндес келіп отырады. «Қай ғылымды білсеңіз де қазір оны елге жәй, «Құры ішінде кеткенше пайдалансын өзгелер», – деп ғылым мен білімнің көпке ортақ байлық екенін түсіндірді. «Піскен мен шикі» мысал өлеңі ақынның замандасы, педагог-жазушы Ыбырай Алтынсариннің «Бай баласы мен жарлы баласы» әңгімесімен төркіндес, тәрбиелік мән-мағынасы ұқсас. Шәкәрім поэзиясының биік тұғыры – гуманизм, туған халқына деген махаббат, жан мен тән тазалығы екенін айтып, ұрпақ санасына сіңіру – көкірегі ояу, сезімі сергек, зерделі жастық парызы. Шәкәрім еңбек тәрбиесіне ерекше мән бере келіп, өз шығармаларында еңбекті адам бойындағы қасиеттердің ең керектісі деп түсінеді. Еңбектің тек жеке адам өмірінде ғана емес, бүкіл адамзат дамуындағы тарихи маңызына көз жеткізе білді. Жалпы, адам өмірін осылайша жас ерекшеліктеріне қарай кезең-кезеңге бөліп сипаттау қазақ поэзиясында ертеден келе жатқан дәстүр.

Жастық қызығын дәріптеген ақын адам өмірінің осы екі кезеңін шендестірумен шектелмейді, бергін келе ұлғайған жастың өзіндік мәні бар екенін насихат қылды. «Әрине, балаң білсе қадіріңді, Орындап екі айтқызбай әміріңді. Жасыңнан жаның сырлас жарың болса, Қыл өткізбей білетін тамырыңды», – деп, адамның егде тартқан тұсында баланың, жардың қызметіне ерекше мән береді, оның тәлімдік-тәрбиелік тұстарына ерекше көңіл бөледі.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының әлеуметтік-педагогикалық көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен жайттар төмендегідей:

1. Жас кезінде түйген ойлары. Әкесі қайтыс болған кезде алғаш рет өз халін жәндікпен салыстырып, сол арқылы тірі мақұлыққа зәбір, жапа көрсетпеуге ант беруі;

2. Туған үй, өскен орта. Атасы Құнанбайдың тәлім-тәрбиесі мен еңбекке деген құштарлығы. Сол арқылы қоғамдық санасының қалыптасуы.

3. Немере ағасы қазақтың ұлы ақыны – Абайдың тәрбиесі, ғылым-білімге жетелеуі, ақыл-кеңестері.

4. Әр елдерге, мемлекеттерге жасаған сапарлары. Сол арқылы туындыларының, өлең-жырларының дүниеге келуі.

Осылардың барлығы Шәкәрімнің тәлім-тәрбиелік идеяларының бастау көзі ретінде танылады.

1. Акманова Г.Р. *Орта мектепте Ш.Құдайбердіұлы шығармаларын оқыту әдістемесі. Пед.ғыл.канд.дәр.алу үшін дайындалған дисс.авторефераты.* – Алматы, 2010. – 11-12 б.

2. Шәкәрім. *Иманым.* – Алматы: Арыс, 2000. – 238 б.

3. Шәкәрімұлы А. *Менің әкем, халық ұлы – Шәкәрім. Жұлдыз,* 1992, – 1-8 б.

4. *Құдайбердіұлы Ш. Үш анық.* – Алматы, 1991.

Резюме

В статье рассматриваются предпосылки, оказавшие на социально-педагогические взгляды Ш.Кудайбердиева. Приведены объемные философские, теологические трактаты, показавших широту и высокую степень религиозных, философских познаний мыслителя.

Summary

This article discusses prerequisites that have had on the socio-pedagogical views of Sh.Kudayberdiyev. It gives extensive philosophical, theological treatises, illustrating the breadth and high level of religious, philosophical cognition of a thinker.

DİL – KÜLTÜR BAĞLAMINDA ATASÖZLERİNİN YERİ VE

Dilek Eren – аға оқытушысы, магистр, Сүлейман Демирел университети

Dil insanlar arasında iletişim kurma aracı özelliği göstermekle birlikte aynı zamanda içinde bulunduğu toplumun kültür değerlerini de içinde barındırmaktadır. Eğer insanlar tek başlarına yaşasalardı, şüphesiz ki dile ihtiyaç duymayacaklardı. İnsanı insan yapan dil, toplumsal yaşantının da temel taşlarından. Millet kavramının oluşmasında en başta gelen kavramlardan biri de dildir. Bu bağlamda dil kültürün aynasıdır. “Kültür, bir toplumda soyut ve somut bütün kurumları yapısında barındıran, hem ulusallığı hem evrenselliği içeren toplumsal birikim olarak tanımlanabilir” [1.1]. Dil kültürün sonraki kuşaklara aktarılmasını sağlayan taşıyıcı bir özellik göstermektedir. Bunu yaparken birtakım sözlü anlatım biçimleri kullanmaktadır. Bu anlatım biçimlerinin başında atasözleri ve deyimler gelmektedir. Atasözleri ve deyimler kültürün gelecek nesillere taşınması ve içinde bulunduğu toplumun bakış açısını yansıtmaları açısından önemli dil kalıplarıdır.

“Toplumda dengeye ulaşmış kültürel örüntünün belleği olan dil, söz konusu örüntünün korunması ve kültürel bütünlüğün sağlanması bakımından gelenekleri içerisinde barındırır. Dilde geleneklere ortak olarak var olan hiçbir zaman unutulmama özelliği iki kurum arasında bir bütünleşmeye yol açmıştır. Atasözleri ve deyimler gibi her dilde gözlenen dil olguları bubütünleşmenin bir sonucudur” [2.1]. “Atalarımızın uzun deneyimlerinden yararlanarak kısa ve özlü öğütler veren toplum tarafından benimsenerek ortak olarak kullanılan kalıplaşmış sözlere atasözleri denir.”[3.1] Bu bağlamda dil, kültür ve atasözleri birbiriyle iç içe girmiş kavramlardır. Bir değerlendirme yapılırken üç yapıyı da incelemek gerekmektedir.

Birinci olarak dil kavramını ele alırsak dil düşünemeyeceğimiz kadar farklı özellikleri içinde barındırmaktadır. Doğan Aksan dil için “sırlarını bugün de çözemediğimiz büyü bir varlık” ifadesini kullanmaktadır [4.1]. Dil toplum açısından ele alınınca en başta değerlendirilmesi gereken bir yapıdır. Dil olmadan insanların birlikte yaşamaları, anlaşabilmeleri ve bir toplum oluşturmaları mümkün değildir. Dil bir topluluğa toplum olma özelliği katmaktadır.

Toplular milletleri oluşturmaktadır. Milleti millet yapan en önemli özellik dildir. Bir milletin birçok özelliği dile yansımaktadır. İçinde bulunduğu ulusun yaşayışı, gelenek ve görenekleri, hayata bakışı, inançları, bilimi, sanatı kısaca milleti millet yapan bütün özellikleri dile yansır. O dilde bahsettiğimiz bütün özellikler görülebilir. Eğer Türkleri ele alacak olursak geçmişten bugüne hangi milletlerle ilişki içinde bulunduğu, hangi süreçlerden geçtiği, hangi değerlere önem verdiği sadece sözvarlığı incelenerek anlaşılabilir. Orhon Abidelerine bakarsak Türklerin sekizinci yüzyıldaki yaşantılarına ait pek çok izler görmek mümkündür. Örneğin göçebe yaşadıkları, birçok savaşa katıldıkları, gelenek ve görenekleri yani o günkü kültür değerleri bu yazılarda açıkça görülmektedir. Yani dil kültürün aynası, geçmişle gelecek arasında kurulmuş sarsılmaz bir köprüdür.

Dilin toplumla ve kültürle ilişkisi özellikle XX. yüzyılın başlarında incelenmeye başlanmıştır. Fransız dilbilimci Antoine Meillet ve onunla aynı görüşü paylaşan diğer dilbilimciler başta toplumdaki sözcüklerin anlamlarının değişmesinde toplumdaki değişikliklerin önemi üzerinde durmuşlardır. Budun dilbilimci Claude Levi-Strauss da dili toplumsal fenomen olarak ele almaktadır. Kültürle dil arasındaki ilişki ise özellikle XVIII. yüzyıldan bu yana inceleme konusu haline gelmiştir. Herder, Wilhelm von Humboldt, Whorf gibi pek çok araştırmacı bu konu üzerinde durmuşlardır. Bu dilbilimcilerden özellikle Humboldt dille kültür arasındaki bağlantı konusunda geniş çalışmalar yapmıştır. Bir milletin dilinden o milletin kültürüne inileceğini savunan bilim adamı, dilin bir milletin ruhunun dış görünüşü olduğu tezini savunmuş, bu görüşü birçok bilim adamına benimsetmiştir. Humboldt “ulusun dili ruhudur; ruhu da dil” [5.1] ifadesi kullanmıştır. K. Vossler’egöre ise dil, kültürün aynasıdır. Bu görüşler ışığında dilin kültür ve toplumla ilişkisinin on sekizinci yüzyıldan başlayarak incelenmeye başlandığını ve günümüzde de güncelliğini korumakta olduğunu söyleyebiliriz.

Dil bir yönüyle kültürün gelecek kuşaklara ulaşmasını sağlarken, kültür de dilin sözvarlığına katkıda bulunma görevini yerine getirmektedir. Bir toplumda oluşan kültürün sağlıklı bir şekilde işlevini yerine getirmesi için en başta dile ihtiyaç duymaktadır. Dil bünyesinde kültür gelecek nesillere iletilmekte bazıları çağa uygun olarak yeniden şekillenmekte, bazıları ise aslını kaybetmeden yoluna devam etmektedirler. Bir toplumun kültürünü incelemek için mutlaka o toplumun dilini incelemek gerekir. Dilde hiçbir sözcük nedensiz bulunmaz. Her sözcüğün bir işlevi, taşıdığı bir mana bulunmaktadır. Bu konuya örnek verilecek olursa; Türk dilinde ata, baba ve oğul üçgeninde yüzden fazla atasözü bulunmaktadır. Bu durumda göçebe kültürden bu günlere ulaşmış Türk toplumunda erkek kavramının özellikle erkek çocuk düşüncesinin önemini geçmişten bugüne koruduğu görülmektedir. Yukarıda bahsettiğim dilde nedensiz ifadelerin barınmayacağı gerçeği bu durumu ispatlamaktadır.

Dil ve kültürün birbirlerine sıkıca bağlı kavramlar olduğunu belirtmiştim. Birbirinden ayrı ele almak tammanasıyla incelemeye imkan vermemektedir. Kültürün gelecek nesillere aktarılmasında işlevi bulunan en önemli dil öbeklerinden biri de atasözleridir. Atasözleri her milletin kendi deneyimleriyle ve bilgeliğiyle oluşmuştur. Bu sebeple olduğu toplumun kültürüyle ilgili önemli bilgiler verir. Örneğin atla ilgili atasözleri Türklerin yaşamında atın önemini göstermesi açısından kayda değerdir. Atasözleri “anonim karakter taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz”dür [6.1]. Bu sözler Türkçenin yapısında bulunan önemli dil kalıplarıdır.

Dilbilgisi alanında incelenebileceği gibi dilin kültürü taşımasında büyük katkıya sahiptir. Atasözlerinin birinci özelliği anonim olmasıdır. Bu özellik onun uzun geçmişini de gösterir. Söyleyenin belli olmaması onu bütün milletin ortak düşüncesi haline getirir. Ortak düşünce elbette ki ortak kültürün neticesidir. Oluşturduğu milletin geçmişten gelen bütün özelliklerini bugünlere taşır. Ayrıca hüküm bildirmekte, bireyin neyi nasıl düşünmesi gerektiği konusunda yönlendirme de yapmaktadır. İnsana, kültür değerlerini benimsemesi adına zihinsel bir baskı

yapmaktadır. Bu baskı milletin yüzyıllar boyu işleyerek bugünlere taşıdığı dünya görüşünün benimsenmesi açısından önemli bir işleve sahiptir. Örneğin “Ana bahtı kızına baba ocağı oğluna kalır” atasözünü incelersek geçmişe ait dünya görüşünün etkilerini görebiliriz. Kız çocuk gelin olarak başka bir eve gitmektedir. Kıza verilen çeyiz miras olarak değerlendirilmekte, miras hakkı erkek çocuğa verilmektedir. Bu anlayış islami bakış açısının yanı sıra eski geleneklerimizin de yansımasıdır, diyebiliriz. Göçebe anlayışına sahip olan Türkler yaşam şartlarının gereği olarak erkek çocuğa daha fazla önem vermiştir. Bu önemin neticesi elbette ki mirasa da yansımış ve baba evinin erkek çocuğa bırakılmasına sebep olmuştur. Ananın bahtının kızına geçmesi yine Türk toplumunda benimsenmiş bir yargıdır. Eğer anne hayatını sıkıntı içerisinde geçirmişse kızının da bu sıkıntıları çekeceği, ferah bir yaşam sürmüşse kızının da ferah bir yaşam süreceğine inanılır. Bu durumu anne ve kızın genellikle aynı ekonomik durumdaki ve kültür düzeyindeki kişilerle evlilik yapımlarıyla da açıklayabiliriz. Bu atasözü bugün hala Ordu bölgesinde kullanılmakta ve bu söze göre yargı verilebilmektedir.

Atasözlerinin kalıplaşmış yapılar olma özelliği kültürü taşımasında önemli etkenlerden biridir. Değişmeyen yapılar değişmeyen dünya görüşünü, hükümlerini, bakış açısını, bilgeliğini kısaca hayata dair ne varsa içinde barındırır. Günümüzde kullanılan atasözleri geçmişten bugüne kişinin tutum ve davranışlarına ilişkin bakışını anlatmak için önemli kaynaklardır. Kendi durumunu anlatan bir atasözü o bireye geçmişteki bütün atalarının gücünü katmakta ve o konudaki haklılığını kesin bir ifadeyle desteklemektedir.

Bir milletin kültürünü tarihi belgeler, mimari yapılar gibi birçok maddi kaynaklarda görmek mümkün olduğu gibi geçmişe ışık tulan kaynaklardan biri de ataların söylediği sözlerdir. Bu sözler tıpkı mimari eserler gibi yapıldığı veya söylendiği dönemle ilgili bilgi vermektedir. Bu bağlamda atasözlerinde atalarımızı izini sürmek yani geçmişe ait kültürümüzü bulmak oldukça kolaydır.

Sonuç olarak dil, kültür ve atasözleri birbiri içinde incelenmesi gereken yapılardır. Dili kültürden soyutlayıp sadece dilbilgisi yönüyle incelemek bir manada dile haksızlık yapmak, gerekli değeri vermemektir, denilebilir. Dil kültürle varolduğu gibi kültür de dil vasıtasıyla varlığını devam ettirmektedir. Bu bağlamda atasözleri hem dilin zenginliğini göstermekte hem de geçmişten süzülerek gelen kültürü bugünlere ulaştırmadır. Bu açıdan ayrıca önem verilmesi gereken bir dil yapısıdır.

1. Özkan, Bülent- Gündoğdu, A.E. ;*Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Türkçede Atasözleri ve Deyimler, TurkishStudies-International periodikalforthelanguages* 6-3 Summer 2001, – p. 1133-1147 TURKEY.

2. Köksal, Aydın; *Dil ile Ekin, – İstanbul: Toroslu Kitaplığı, 2003.*

3. Hengirmen, Mehmet; *Türkçe Dilbilgisi, Engin Yayıncılık, – Kasım, 2007.*

4. Aksan, Doğan; *Her Yönüyle Dil 1. cilt, – Ankara, 1995.*

5. Gesemmelte, Schrifter; 7. Cilt, – s. 42.

6. Korkmaz, Zeynep; *Gramer Terimleri Sözlüğü, – Ankara, 1992.*

Түйін

Бұл мақалада тіл, мәдениет және мақал-мәтелдердің бір-бірімен байланысы қолға алынған. Тіл мен мәдениет бір-бірін толықтырып тұрады және оларды бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды. Тілдің өміршеңдігін мәдениетте, мәдениеттің жалғастығын да тілде көруге болады. Осыған орай автор бұл мақалада мәдениеттің тілдегі көрінісін ең жарқын көрсете алатын бірліктің мақал-мәтелдер екеніне тоқталған. Мақал-мәтелдердің мәдениет бірліктерін күнімізге дейін алып келудегі маңызына тоқталған.

Резюме

Данная статья рассматривает взаимосвязь языка и культуры в народных пословицах. Язык и культуры являются концептами, который дополняют друг друга и не могут рассматриваться раздельно. Прделанное исследование подчёркивает единое существование языка и культуры. Эта связь ярко выражается а пословицах того или иного народа, тем самым пословицы являются самым важным элементом отражения культуры. Более того статья доказывает, что иименно пословицы доносят культурный самобыт прошлых лет настоящему поколению.

Summary

The article looks into the connection between language and culture. It is stressed out that concept of culture should be necessarily considered in the study of a language. Beside this, it is mentioned that proverbs reflect the culture of a country.

The research proves that language exists with culture and culture, in its turn, maintains its existence with language.

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ АУДАРМАШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

У.О. Муканова – *учитель, казахский язык и литература, школа «Келешек-РСФМШИ»*

Зейнолла Қабдолов Қабдолұлы Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан және Қырғызстан Республикаларының Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, Қазақ және Қырғыз Республикаларының ғылымдарына еңбегі сіңген қайраткер, Қазақстан Республикасы мемлекеттік сыйлығының иегері, профессор.

Зейнолла Қабдолов әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде табан аудармастан жарты ғасырдан аса ассистент /1950-1952/, аға оқытушы /1952-1962/, доцент /1962-1972/, профессор /1972-1975/, кафедра меңгерушісі болып /1975 жылдан 2000 жылға дейін/ үздіксіз қызмет етті. Мындаған маман филологтар мен журналистер, тарихшылар мен философтар, жүздеген ғылым кандидаттары мен докторларын тәрбиелеп шығарды.

Зейнолла Қабдоловтың әдеби адымдары мектеп қабырғасында басталады да, университеттегі студенттік жылдарға ұласады.

Алғаш ол өлең де жазған. Жас қаламгердің әр алуан тақырыпқа жазылған өлең-жырлары, әңгіме-очерктері оның шәкірттік жылдарының өзінде астаналық газет-журнал беттерінде жиі жарияланып тұрды, тандаулылары әр түрлі жинақтарға енді. «Жайық қызы», «Туған ел» сияқты лирикалық өлеңдері енге айналып, қалың көпке кеңінен тарады.

З.Қабдолов ғылыми-зерттеу ісімен де ерте айналысты. Университеттің үшінші курсына жазған «Абайдың лирикасы» атты зерттеуі жас ғалымдардың бүкіл одақтық ғылыми конкурсында бәйге алып, автор СССР Жоғарғы білім министрлігінің Мақтау грамотасымен марапатталған.

1947 жылы З.Қабдолов дарынды жас әдебиетші ретінде СССР Жазушылар Одағының мүшелігіне қабылданды.

Елуінші жылдардың алғашқы жартысында З.Қабдолов әдеби сын саласында /юмор мен сатира, ұнамды кейіпкер, көркем әңгіме т.б. тақырыптарға/ бірсыпыра мақалалар жазады. Орта мектептің 9 және 10-сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулықтарын жазуға қатысты. Үлкен Кеңес энциклопедиясында көне дәуірден осы кезге дейінгі қазақ әдебиетінің тарихы жайлы көлемді әрі тартымды мақала жариялады. А.Пушкин мен Н.Гогольдің «Күн перзенттері», Н.Хикметтің «Елеусіз қалған есіл ер» сияқты классикалық пьесалары да республикалық, облыстық театрларда З.Қабдоловтың аудармасымен қойылды.

Зейнолла Қабдолов ғылыми-зерттеу саласында аса жемісті еңбек етті. Туған әдебиетіміздің әр алуан келелі мәселелерін қозғайтын көлемді зерттеулерін, көптеген проблемалық мақалаларын өз алдына алғанда, жазушы шеберлігі мен әдеби еңбектің психологиясы туралы «Жанр сыры» /1964/, «Жебе» /1977/, «Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі» /1986/, «Сөз өнері» /1976, 1982, 1992/ секілді монографиялары, өмір мен өнердің өзекті жайларын талдап-толғайтын «Арна» /1988/, «Көзқарас» /1996/ тәрізді эстетикалық ой-пікір жинақтары, әсіресе, Қазақстандағы жоғары оқу орындарына арналған «Әдебиет теориясының негіздері» /1970/ атты тұңғыш оқулығы оқырманының қолынан түспейтін орасан қажет кітаптарға айналды. Ол қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының ірі жетістіктері ретінде бағаланды.

Зейнолла Қабдолов – көп қырлы кісі: ғалым, ұстаз, жазушы, әрі өз дәстүрін қалыптастырған шебер аудармашы. Ол орыс халқының ұлы ақыны А.С. Пушкиннің “Балықшы мен балық” туралы ертегісін, Н.В. Гогольдің (51 таңдамалы хаты) эпистолярлық туындыларын, Л.Кассильдің “Қымбатты балаларым”, В.Добровольскийдің “Сұр шинельді үш жігіт” повесін, В.Закруткиннің “Судағы станица” романын, М.Горькийдің “Күн перзенттері”, Н.Хикметтің “Елеусіз қалған есіл ер”, Г.Бичер-Стоудың “Том ағайдың лашығы”, Яшпалдың “Дивья”, Ян Отченасх пен Ярослав Бланктың “Мезгілсіз махаббат”, Азат Шагинянның “Трамвай паркке кетеді”, Ш.Айтматовтың “Қызыл алма” әңгімесін, көптеген өлеңдерді аударған.

Аудармашы тек қана аударма ісімен шұғылданып қана қойған жоқ, сонымен біре “биік өнер” туралы әр кезеңде ө пікірін айтып, қазақ аударма әдебиетінің хал-ахуалына мән берген, осы мәселелерді шешуге байланысты өз ұсынысын жасап отырады. Сыншы аудармашылар шеберлігін саралап, жетістіктер мен кемшіліктері туралы ой толғаған.

Аударма жайлы теориялық негізі бар пікір айтқан. Аудару әдіс-тәсілдерінің кейбір жолдарын ұсынған.

Аудармашының сын-талдаулары 1977 жылы “Жазушы” бапасынан жарық көрген, әдеби толғаныстары мен талдаулары енген “Жебе” атты ғылыми-зерттеу еңбегінде көркем аударма жөніндегі “Биік өнер” мақаласында орын алған және аудармашының 1964 жылдың 22 шілдесінде “Комму-

нистік еңбек” басылымында жарияланған Л.Толстой шығармасын аудару туралы “Бағалы байқау” мақаласын айтуға болады /1/.

Көркем аударманың қоғам өміріндегі ағартушылық, тәрбиелеушілік, идеологиялық тұрғыда сананы тәрбиелеу мен рухани дамыту рөлі жайында, “Елеусіз қалға есіл ер” атты кітабында сөз етеді /19/.

З.Қабдолов аудармаға төл шығармасындай мұқият қарайтын және аудармашыға да қатал талап қоя білген.

Аудармашы аса жауапты қиын іске, яғни биік өнерге үлкен біліммен, мол дайындықпен кіріседі. Себебі, аударманың көтерер жүгі ауыр. Оның аға буын жасаған дәстүрлі жолы бар екенін, сол арнаның сабасынан шықпай, керісінше тек алға қарай дамытып, өрісін кеңейту борышын аудармашы жете түсініп, терең сезінген. З.Қабдолов аударманың мазмұнын жағынан ғана дәл емес, пішін жағынан да әсем, “тілге жатық, жүрекке жылы тигендей көркем, әсерлі ширақ шығуына да мән беруді ұсынады” /7, 350/.

Нашар аударма жасау арқылы, әдеби аударманың құнын түсірмеу, оқырманның эстетикалық талғамына зақым келтірмеу қажеттілігін баса айтады /1, 358/.

Аудармашыға тән қасиеттер – еңбекқорлық, ұқыптылық, ізденгіштік екеніне тоқталып өтеді /7, 354/.

1961-1970 жылдары туған әдебиетіміздің тарихы мен теориясын зерттеп, филология ғылымдарының кандидаты және докторы дәрежелеріне диссертациялар қорғады.

Адамзат тарихында әрбір ұлт, әрбір қоғам алмасу, ауысу, араласу нәтижесінде өмір ағымы алға жылжиды, өседі, өркендейді. Яғни, өзінде жоқты өзгеден алады, білмейтінін үйренеді, білгенін басқаға үйретеді.

Аударма мәселелері, соның ішінде көркем аударманың проблематикасы тамырын тереңге жайып жатыр. Оның бастауы Ежелгі Римнен басталатыны бәрімізге белгілі. Сол дәуірде аударманың түпнұсқаға адалдығы туралы аса маңызды мәселе төңірегінде М.Т. Цицерон «аудару кезінде сөзді санамау керек, керісінше сөзді салмақтау керек» деген екен /4, 8/.

Ұлттық әдебиет сол халықтың күллі тарихымен, оның барлық даму жағдайларымен шартты түрде байланыста және басқа халықтар әдебиетімен қарым-қатынаста болады. Осы қарым-қатынас ішінде аударманың орны айырықша. Сонымен қатар, аудармашының шығармашылық жолында дүниетанымдық қорының баға жетпес көзі ретінде белсенді рөл атқарады /5, 8/.

Мені қызықтырған басты себептердің бірі – жазушы шығармаларының жазу стилі мені қатты таңғалдырды. Ақын шығармасын жазуда кульминациядан бастаған, яғни ең негізгі бөлігінен алып, оқу барысында сол сәтті түсіндіре отырған. Мен ақынның нағыз профессионалдық жазу тұрғысынан алғанда шын мәнінде таңқалдым. Сондай-ақ зерттеу барысында шығарма жазу үлгісімен, аударма түрлерімен таныстым.

Қазақ әдебиетінің сөз ділмарына, көсемсөздің зергеріне айналған Зейнолла Қабдоловтың қазақ әдебиетіндегі орны ойып аларлықтай. Дүниеде теңіз терең емес, адам жанының терең екендігін дәлелдеумен өткен осы бір заңғар алып тұлғаның қазақ әдебиетінің шоқтығы биік саңлағына айналуы, біздіңше, табиғи заңдылық. Зейнолла Қабдоловтың қазақтың сөз өнеріне сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Өні мен күйі шалқыған, сыры мен жыры тасыған ғажайып сұлу сахара – Атырау өлкесінде 1927 жылы дүниеге келген Зейнолла Қабдолов тірі болса, бұл күнде, яғни желтоқсан айының 12 жұлдызында сеңгір сексеннің бесеуіне келер еді. Осыдан бес жыл бұрын, 2006 жылдың 26 маусымында бұл дүниемен қоштасып, алыс сапарға аттанған заңғар тұлғаның алып бейнесі қазақ халқының мәңгі жадында қалады. Жазушы құрметіне есімін ұмытпас үшін өзі тұрған үйдің жанынан ескерткіш тақта орнатылды.

Қорыта айтқанда, ХХІ ғасырда заман ағымына сай жазылатын прозалық туындылар жазуда ағаларымыздың дәстүрін жалғастыратын ұлы жазушылар уатынына күмәнім жоқ. Қазіргі жастардың сауатты жазып, өз ана тілінде еркін сөйлеуі үшін көп кітап оқып, сөздік қорын көбейтіп, әдеби тілде сөйлеп, сөйлеу мәдениетін түзету керек деп ойлаймын. Ал талантты болу, іздену әр адамның өз қолында. Бойымыздағы жақсы қасиеттерді қоғам алдында жұмсай білсек, болашақ ұрпағымыздың тәрбиелі, білімді болатынына сенемін. Осы мақсатпен қазақ әдебиеті пәні бойынша өткізілген ғылыми жобаға 7 сынып оқушысын дайындадым.

Ізденуші Зейнолла Қабдоловтың аударма еңбектерін талдау арқылы оның әдебиет, аударматану т.б туралы айтылған келелі пікірлерін бір жүйеге түсіріп, оны біршама айқындауға тырысты.

Нақты мысал келтіру арқылы З.Қабдоловтың қазақ аударматану ғылымында алатын орнын анықтады. Ойларын мысалдар арқылы дұрыс өрбіте білді.

Жазушының өмір жолын, оның әдебиеттануға байланысты еңбектерін, аудармаларын жан-жақты талдап, өзіндік ой-пікірін білдіре білуі іздемпаздығын, теориялық білімділігін көрсетеді. Жазушының

нағыз адамгершілік, тазалық, бойындағы бар ізгі жақсы қасиеттерді шығарма арқылы көрсете білуі, сондай-ақ патриоттық, Отанына, халқына деген шын сүйіспеншілік қасиеттерін жазушының өмірі мен шығармашылығын зерттеу барысында бойына сіңіреді деп ойлаймын.

Мен ойымша, осындай заңғар жазушысы бар қазақ елі бақытты ел. М.Әуезовтан кейінгі прозалық шығармалардың жазу үлгісін Зейнолла Қабдолов жалғастыра білді. Сондықтан ұлы ғалымдарымыздың өмірі мен шығармаларын өскелең ұрпаққа насихаттау біздің міндетіміз.

Ал жазушының есімі қазақ халқының тарихында өшпестей алтын әріптермен мәңгі есте қалары анық.

Зейнолла Қабдолов өте бақытты жазушы. Ғалымның өмірі мен шығармаларын өскелең ұрпаққа насихаттау біздің міндетіміз.

Шығармалары: Өмір ұшқыны. Повесть (кейін роман). – Алматы: ҚМКӘБ, 1956; Искри жизни. Повесть. – Алматы: Казгосиздат, /1958; Жанр сыры. Монография. – Алматы: К.МКӘБ, 1964; Искра жизни. Повесть. – М., "Молодая гвардия", 1958; Адам. Әңгімелер мен очерктер. – Алматы: ҚМКӘБ, /964; Жалын Роман. – Алматы: «Жазушы», 1970; Әдебиет теориясының негіздері. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық – Алматы: «Мектеп». 1970; Пламя. Роман. – Алматы: «Жазушы», 1974; «Жалын», 1982; Сыр. Очерктер мен эсселер, – Алматы: «Қазақстан», 1975; Пламя. Роман. – М.: Профиздат, 1976; Жалын. Роман. Вьетнам тілінде. – Ханой: «Еңбек» баспасы, 1980; Сөз өнері. Монография. – Алматы: «Мектеп», 1976; 1982; 1992; Жебе. Әдеби толғаныстар мен пайымдаулар. – Алматы: «Жазушы», 1977; Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. – Алматы: «Жазушы», 1983; Таңдамалы. Екі том. – Пекин: «Ұлттар», 1988; Елеусіз қалған есіл ер. Пьесалар жинағы. – Алматы: «Өнер», 1987; Арна. Зерттеу-сын-эссе. – Алматы: «Жазушы». 1988; Көзқарас. Талдаулар мен толғаныстир. – Алматы: «Рауан», 1996; Менің Әуезовім. Роман. – Алматы: «Санат». 1997; Ұшқын. Жалын. Романдар. – Алматы: «Санат», 2001; Сөз өнері. Оқулық-монография. 5 басылымы. – Алматы: «Санат», 2002; Таңдамалы шығармалар. Бес томдықтың алғашқы кітаптары. – Алматы: «Санат», 2003.

1. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
2. Пушкин А.С. Собрание сочинений. – М.: Правда, 1987. - Т.5. – 446 с.
3. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
4. Левый И. Искусство перевода. – М.: Прогресс, 1974. – 397 с.
5. Федоров А. Искусство перевода и жизнь литературы. – Л.: Советский писатель, 1983. – 352 с.
6. Бехер И.Р. В защиту поэзии. – М.: Иностранная литература, 1959. – 373 с.
7. Қабдолов З. Жебе. – Алматы: Жазушы, 1997.
8. Жүсіп Қ. Жазушы. Ғалым. Ұстаз. – Алматы: Арыс, 1997.
9. Левый И. Искусство перевода. – М.: Прогресс, 1974.
10. Гоголь Н.В. Собрание сочинений 4.т. – М.: Правда, 1968.
11. Гоголь Н.В. Шығармалары 4.т. – Алматы: ҚМКӘБ, 1954.
12. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. – Алматы: Жазушы, 1987.
13. Пушкин А.С. Сказки. – Алматы: Жазушы, 1984.
14. Пушкин А.С. Шығармалары 3.т. – Алматы: ҚМКӘБ, 1954.
15. ҚазМУ хабаршысы. Фил. Сер. - №14. – Алматы, 1997.
16. Пушкин А.С. Собрание сочинений. 5.т. – М.: ГИХЛ, 1987.
17. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996.
18. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1976.
19. Федоров А. Искусство перевода и жизнь литературы – Л.: Советский писатель, 1983.
20. Бехер И.Р. В защиту поэзии. – М., 1959.
21. Чернышевский Н.Г. Полн.собр.соч. // ГИХЛ. 4.т. – М., 1948.
22. Горький М. Собрание Сочинений. // ГИХЛ. Т.6. – М., 1950.
23. Горький М. Пьесалар. – Алматы: Өнер, 1982.
24. Левый И. Искусство перевода. – М.: Прогресс, 1974.
25. Елеусіз қалған есіл ер. – Алматы: Өнер, 1987.
26. Долгополов Л. На рубеже веков. – Л.: Советский писатель, 1985.
27. Тимирязев К. Избр. Соч. Т.1. – М.: ГХИЛ, 1957.
28. Горький М. Собрание сочинений. – М.: ГИХЛ, Т.23. 1953.
29. Горький М. Собрание сочинений. – М.: ГИХЛ, Т.15. 1951.
30. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970.

31. Орысша-қазақша сөздік. Т.1. Алматы: ҚМЭБ, 1978.
32. Закруткин В. Плавающая станция – М.: Современник, 1981.
33. Закруткин В. Судағы станция – Алматы: ҚМКӘБ, 1952.
34. Добровольский В. Сұр ишinelді үш жігіт – Алматы: ҚМКӘБ, 1950.

Резюме

В данной работе разносторонне описывается переводческая деятельность казахстанского народного писателя, академика Национальной Научной академии Республики Казахстан, доктора филологических наук, заслуженного деятеля Казахской и Киргизской Республик, обладателя Государственной премии Республики Казахстан, профессора З.Кабдолова.

Переводчик З.Кабдолов внес значительный вклад в развитие переводческой культуры и школы мастерства. Его переводы – это образец высокого стиля, сознательного служения целям и задачам литературы. Он занимался не только переводами, но и разбирался в переводческом мастерстве и анализировал его достоинства и недостатки. Высказал мнение о переводческой теории, предложил некоторые методы перевода, умел ставить строгие требования переводчикам. Подходил с большими знаниями и хорошей подготовкой к особо ответственным и тяжелым делам, а также к высокому искусству.

З.Кабдолов следовал заветам старшего поколения переводчиков и стремился поднять переводческую отрасль на более высокий уровень.

Summary

This work variously describes the translation work of Kazakh national writer, academician of the National Academy of Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philological Sciences, honored person of the Kazakh and Kyrgyz Republic, winner of the State Prize of the Republic of Kazakhstan, Professor Z.Kabdolov.

Translator Z.Kabdolov has made a significant contribution to the translation of culture and school skills. His translations – are examples of high style, conscious of serving the goals and objectives of literature. He dealt not only with the translation, but also versed in translation skills and analyzed its advantages and disadvantages. Opined about translation theory, proposed some methods of translation, and was able to set strict rules for translators. He approached with great knowledge and good preparation for the special responsibilities and severe cases as well as to high art.

Z.Kabdolov followed the precepts of the older generation of translators and strived to raise translation industry to a higher level.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА

РАСПРОСТРАНЕНИЕ МОДЕЛЕЙ ДИФфуЗИИ И ИННОВАЦИЙ В ШКОЛАХ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

И.М. Курдюмова – д.п.н, ИНИДО, Москва

Правительство Великобритании предложило образовательным учреждениям целый ряд механизмов распространения примеров «эффективной» практики или организации исследований. Управление инспекции этой страны приводит примеры и дает оценку передовой практике и распространяет ее с помощью публикаций и других средств информации, особенно электронных. Конечной целью подобных инициатив является повышение достижений учащихся школ. Они сфокусированы на том, что происходит в школах и что влияет на достижения. Важным является вопрос – является ли процесс изменений в целом постепенным, предполагающим мелкие шаги в ходе изменений, или более глубоким, трансформирующим изменением практики [5, 9]. Впрочем, различие между этими видами изменений не вполне прояснено. Тем не менее, очевидно, что трансформация предполагает ясное видение радикально измененного будущего и соответственно связанные с этим радикальные стратегии.

Обратимся к опыту авторов, рассматривающих модели диффузии инноваций в процессе обучения счету и письму в начальной школе Великобритании. Были выделены следующие модели: *Каскад «известных» ответов*, *Общее течение*, *Обучение мастерству*, *Учитель как инноватор*, *Школы – примеры*, *Партнерство на местах* [6, 7].

Каскад «известных» ответов. Согласно некоторым инициативам, внедрению на уровне школ подлежат те формы практики, которые в центре были определены как «лучшие» и «эффективные». Такой подход был самым решительным образом поддержан в ходе реформ (правда, в основном на уровне риторики). Очевидным примером в данном случае являются стратегии обучения чтению и счету. Значительные усилия были направлены на то, чтобы создать базу свидетельств обучения чтению и счету в начальной школе с учетом самых мелких деталей процесса обучения – определено время, содержание, организация группы, метод распределения. Были предприняты значительные усилия для выявления «лучшего метода», который можно использовать в «каждом классе по всей стране». Это предполагало использование иерархических структур местного управления школами (LEAs) а также внутри школ и между учителями. К подготовке персонала были привлечены советники, директора школ, координаторы учебных программ. Чтобы сократить период адаптации, был использован «каскадный», четко определенный и детализированный подход к подготовке персонала. McNamara & Corbin [7] отмечают, что хотя комбинация учебных планов и методических предписаний, тестирования, постановки задач и инспекция на национальном уровне при определении стратегии обучения счету были беспрецедентно централизованы, частные задачи были оставлены для решения на местном уровне с учетом местного контекста.

Это поможет связаться с последующей моделью, названной моделью *Общего течения* (*common currency*). Имеется в виду, что при введении общих подходов к обучению грамотности (literacy) между учителями неизбежно возникнут разные подходы, обусловленные разным профессионализмом учителей и разными учебными контекстами. В таких случаях единая стратегия обучения грамотности и счету сведет подобные разногласия к минимуму.

Обучение мастерству. Стратегия обучения чтению и счету была разработана исследователями и затем предложена для внедрения в качестве передового опыта [1]. Другой путь заключается в поиске лучших учителей, чей опыт признан передовым и следовании их опыту. Эта модель может быть названа «Обучение мастерству». Мастер может передавать свой опыт разными способами: демонстрацией своих методов преподавания, давая советы учителям по конкретным вопросам, или помогая определить принципы обучения в связи с развитием школьной политики. Выделяются Продвинутое учителя (Advanced School Teachers or AST), в чьи обязанности входит: работа напрямую с отдельными учителями, обеспечение их поддержкой и советами; менторство по отношению к новым учителям или студентам; подготовка учебных материалов; распространение материалов, связанных с передовым опытом; обеспечение подготовки внутри школы. Однако само назначение Продвинутых учителей и список их обязанностей еще ничего не говорит о том, насколько они преуспели в распространении передового опыта. Для этого составляются оценочные доклады.

Учитель как инноватор. Еще одна инициатива также направлена на отдельных учителей, но с другими целями и предполагает создание моделей развития и диффузии передовой практики. Были представлены Стипендии за лучшее исследование передового опыта (Best Practice research Scholarships or BPRS) в рамках стратегии постоянного профессионального развития (CPD)[1]. Эти стипендии направлены на поощрение учителей, создающих знания, являющихся ресурсом передовой практики. Учителя, получившие эту стипендию, не только создают свое исследование, но и распространяют его среди других учителей.

Школы-примеры. Согласно некоторым инициативам, именно школы рассматриваются как основной двигатель в создании и распространении передовой практики. Школы-маяки (Beacon Schools) – один из таких типов школ. Об этих школах, распространяющих передовую практику посредством партнерства профессионалов и обмена знаниями между ними имеется обширная литература [3]. Еще одним «агентом изменений» являются специальные школы (Specialist schools), продвинутые в каком-то определенном, «специальном» направлении, и распространяющие свой опыт. Специальным школам выдается грант, одна треть которого должна быть потрачена именно на распространение опыта. Помимо выделения самого статуса школ-маяков и специальных школ, Правительство не определяет модели распространения передового опыта этими школами. Они могут быть самыми разными.

Партнерство на местах. Отдельные инициативы создают местные модели организации для развития политических приоритетов или для создания способов управления ресурсами и поощрения инноваций в более общем плане. Основными инициативами в этом направлении являются Зоны образовательного действия (Education Action Zones or EAZ) Наивысшие достижения в городах (Excellence in Cities or EiC). EAZ были созданы для «развития новых способов помощи школам в достижении общих задач» [2]. Они должны обеспечить активное партнерство как между школами, так и между родителями и местными властями в тех областях, где школы с высокими достижениями соседствуют с неуспевающими школами. При их создании предполагалось развитие новых форм коллаборации, которые невозможны в рамках одной школы. Предполагалась поддержка со стороны местного сообщества. Во многих местностях EAZ были объединены в более широкие программы EiC, направленные на развитие отстающих пригородов.

Одной из трудностей диффузии является то, что процессы, направленные на трансформацию, на практике могут идти медленно из-за нежелания школ или отдельных индивидов делать то, что необходимо. С этим связан вопрос о шкале времени. Предполагает ли цель достижения постоянного совершенствования (sustainable improvement) достижений учащихся необходимость изменения принципов, на которых основывается деятельность учителей и школ, и можно ли сравнить с теми изменениями, пусть и значительными, которые можно осуществить в короткий срок?

В одной из статей [8] сделано предположение, что процессы больших перемен должны быть адресованы как уровню организаций (в данном случае школ), так и отдельному учителю; между этими уровнями существует определенная взаимозависимость. Инициативы по изменению, рассмотренные в данной работе, носят комплексный характер [8]. Так, одни инициативы определяют как средства, так и задачи (стратегия грамотности и счета); другие определяют широкие цели, которые требуют одобрения на местах (EAZs); третьи предполагают самостоятельный выбор фокуса инноваций и распространения (Школы-маяки, Стипендии исследователям) [3, 4]. Основной вопрос здесь касается не только намерений правительства, но и интерпретации и действий тех, кто отвечает за внедрение на местном уровне. На местном уровне можно порой модифицировать инициативу из центра самым непредсказуемым образом. Авторы статьи [7] провели анализ способов, которыми учителя легитимизируют свою практику в связи национальной стратегией обучения счету (NNS). Статья иллюстрирует сложность индивидуальной реакции на инициативы. Из изучения 24 учителей начальной школы в течение года в ходе пилотного исследования следует, что «инициативы, подобные национальной стратегией обучения счету (NNS), не могут быть сведены к простой адаптации «поведения»(behaviours), они неизбежно влияют на эволюцию в осознании себя» [7].

Итак, был определен целый ряд моделей диффузии. Все они содержали заключения и рекомендации относительно применения на практике и способов, которыми лучше всего проводить совершенствование работы школ и отдельных учителей. Можно сделать вывод о том, что могут быть найдены разные модели; исследования показывают, что нет единой концепции диффузии передовой практики, содержащей необходимый импульс для совершенствования стандартов или реформирования процесса учения. Следует также иметь в виду, что разные модели могут быть основаны на радикально различных ключевых концепциях, таких, как природа образовательной практики; подходы к тому, как следует учить профессионалов (речь идет о подготовке учителя); насколько эффективные изменения в процессе учения требуются, а также каков моральный аспект предполагаемых изменений.

1. DfEE (2001) *Learning and Teaching. A strategy for professional development*. – London: DfEE.
2. DfEE (1997) *Excellence in Schools DfEE Excellence in Cities or EiC*.
3. DfES (2002) *Beacon Schools in the UK*, <http://www.dfes.gov.uk/beacon> 01/07/2002
4. *Education Action Zones or EAZ* <http://www.eaz.org.uk>
5. Johnson, G. and Scholes, K. (1999) *Exploring Corporate Strategy* (5th edn), Prentice-Hall
6. *Models of the diffusion of good practice: an analysis of key initiatives in the UK*. Robin Smith, Tim Simkins, John Coldron, Kath Aspinwall, Sheffield Hallam University [Note: An earlier version of this paper was presented at the Annual Conference of the British Educational Research Association, Exeter, September 2002].
7. McNamara, O. and Corbin, B., (2001) *Warranting Practices: Teachers Embedding the National Numeracy Strategy*. *British Journal of Educational Studies*, 49.
8. Van der Vegt, R., Smyth, L., and Vandenberghe, R. (2000) 'Implementing educational policy at the school level: organization dynamics and teacher concerns', *Journal of Educational Administration*, 39, 1, – pp. 8-23.
9. Wilson, D (1992) *A Strategy of Change*, – London: Routledge.

Резюме

В статье рассматриваются модели диффузии инноваций в образовании Великобритании, отражающие возможности переноса и трансформации передовой практики и роль Правительства этой страны в распространении инноваций в школах. Диффузия инноваций происходит как на уровне школ, так и среди учителей.

Summary

This work deals with innovation diffusion models in Great Britain's education; the UK Government recommends some possible ways of practice transformation and innovation diffusion in schools. The diffusion of innovation occurs both at the level of schools and among teachers.

SPECIFIC FEATURES OF KAZAKH TRADITIONS AND CUSTOMS AND THEIR ETHNOPEDAGOGICAL POTENTIAL IN UPBRINGING OF RISING GENERATION

T.Baimoldayev – professor of KNPU n/a Abai,

K.Ibraeva – docent of KNPU n/a Abai

Education acts as a leading cultural institution of Kazakhstan society, the main determinant of quality in the twenty-first century geo-strategic resource i.e. the country's intellectual potential. National traditions and customs as a guarantee for the preservation of traditional foundations of the society, opposing its teaching potential to the crises of contemporary society and popular culture which contributes to the targeted person through the "language" of human emotions, the complexity and subtlety of expression, which is directly connected with the creative intellectual personality development of the individual teacher of the new formation. Conceptual basis of this research are the development strategy "Kazakhstan-2050", the State innovation development program and the "Cultural Heritage", the reports of President N.Nazarbayev and other the scientific works.

The scientific and theoretical foundations of research – the national traditions and customs as a factor in the development of creative intellectual personality of the teacher are studies that reveal some aspects of ethnic culture and ethnopedagogy: their genesis (K.Zharikbaev, S.Kaliev etc.), *theory and methodology* (S.Uzakbaeva etc.), education and ethnic culture of educational opportunities (Sh.Muhtarova etc.). Domestic and foreign scholars have done much work on the use of different kinds of national arts in education: *music*: K.E. Ibraeva and others, *arts and crafts*: U.M. Abdigapbarova etc.; *public speaking*: S.K. Kaliev, R.K. Toleubekova and other researchers have made great contribution to the solution of the problem under research both in the country (G.N. Volkov and others) and abroad (Bamhardt, R, B.L. Vulfson, etc) [1-5].

Kazakh customs and traditions are unique traditions formed during the development of nomadic civilization, which has been passed on from generation to generation of Kazakhs over the centuries. Kazakh customs and traditions encompassed all aspects of life; the intellect, psychology, morality, ethics, science, education, religious life and family relationships of the Kazakhs.

Kazakh customs and traditions have their own peculiarities and specific features, the likes of which are distinguished from other nations, and have been recorded by both Kazakh and foreign scholars in their research.

Since the beginning of time, the Kazakhs considered the upbringing and education of their children in a civilized manner to be an obligation before the state and the people. Along with a healthy and normal physical upbringing, much attention was paid to the intellectual, moral and ethical development of a child.

This means that the child must grow up physically able to help his parents and relatives with their daily activities.

Once the children could understand and accept their surroundings, they were told tales and legends, riddles and proverbs, and were taught to respect parents, siblings, old people and strangers. At the same time parents carefully observed how their child accepted everything that was taught, monitored their behaviour, speech and actions, and supported and encouraged the good and condemned and criticized their wrong doings. In order to cultivate a child's knowledge and skills, the children were taught to tend and graze young animals, to water horses, to collect dry cattle dung, and to milk cows from a young age. The livestock breeders taught everything from their own experiences. By entertaining their children with puzzle games and toys made of wood or metal, the Kazakhs used to teach them Kazakh traditions and customs which served to broaden their minds. As the Kazakhs say, permanent scolding or rebuking of a child, or intimidation and threatening make a child perverse and stubborn, therefore a caring and loving education was considered particularly important. However, they said, excessive love and care made a child capricious and spoilt. Accordingly, Kazakhs have many proverbs such as «To be experienced instead of being spoiled».

A Kazakh taboo is considered like an unwritten law. The rules dictate the respect of people's relationships, respect of nature and environment, of the skies, outer space, of sun and moon and planets, of norms of behaviour, of traditions and education in human relationships. This oral folk law has been strictly observed by the Kazakhs for centuries and has become a homemade discipline for the educating and upbringing of children. For example: it is forbidden to look suspiciously at ones mother, father, grandparents, and familiar or unfamiliar elderly people. The offending person would be treated as a man disregarding the law and considered worse than an animal; it is forbidden to throw waste into rivers, lakes and spas, the offender would be punished for spoiling the water – the source of all life;

Kazakhs do not beat horses, dogs and animals; it is equal to beating a close friend;

Not feeding a guest is considered as a sign of ignorance and unfriendliness. This person would be called greedy and stingy, who ignores the Kazakh tradition of hospitality. It is forbidden to be unfair or inhuman, to be arrogant and rude, which insults the reputation of the elders, of ancestors and of one's personal reputation. The Kazakhs highly revere their reputation, which is evident from the proverbs «Better to die with a good reputation than be alive with a bad one»

The Kazakh taboos, rules of restrictions and unwritten law, are traditions inherited not only from our ancestors, but also from the teachings of «The Great Zasag», contained in the Code of Law called home to customs and traditions of the Kazakhs. The teachings designed to inspire and preserve good management of family and society, deal repeatedly with traditions any Kazakh should adhere to during his lifetime. For example, every human being should first of all, correct one-self, then bring in order his own house and at the end, his state. The sense in this teaching is that every person should grow up in a decent way (educated, just and fair, smart and energetic, etc), and be able to take care of his own home. A man successful in managing his own affairs, and in educating and bringing up his children should be able to succeed in state affairs. Some of the astrological taboos still linger in modern society. For instance, the day and hour to embark on a trip, purchasing goods, starting a new business, even cutting hair are often subject to an astrologer's calculations.

As the right nutrition was important for healthy growth, along with sufficient milk and milk products, children were taught about the danger of over-eating or being hungry and of choking, in addition to good manners.

Particular attention was paid to children's toys and games in order to make children smart, clever, intelligent, honest and trustworthy; games and toys created and invented by the Kazakhs prove this. For example, National games are usually performed on horse-back and are an opportunity to witness the Kazakh's outstanding riding skills, baiga (horse racing over 25, 50 or 100 km), kokpar (a sort of polo game played with a dead goat), kyz-kuu (catch the girl).

Upbringing of healthy generation was an aim of national pedagogy. Aim of physical education- to bring up to develop child's body, strengthen his health, to have healthy lifestyle and to organize his working day. In national pedagogy, physical education started from the very beginning of their childhood.

Strengthening one's health has always been considered as a source of health, one's action to develop his power, and capacities, promoting man's striving for a victory, promoting his tolerance to face and overcome troubles and difficulties of life.

Every nation believed that physical education as an essential dimension of culture, develops abilities, will power and self-discipline of every human being as a fully integrated member of society. The continuity and practice of physical activity was ensured through man's life.

National sports and games as means of physical education, contributed to the maintenance and improvement of health, improvement of health, provided a wholesome leisure time occupation and enabled to overcome drawbacks of living. Life of our ancestors was the struggle against his enemies, where physical training was of paramount importance, as to preserve and develop the physical, intellectual and moral power of human being improves the quality of life at national levels.

Kazakhs believed that physical upbringing and sport made a more effective contribution to the inculcation of fundamental human values, underlying the full development of people. They stressed accordingly, that physical education and sport promoted closer communication between people and individuals together with disinterested emulation and solidarity and fraternity, mutual respect and understanding, and full respect for the integrity and dignity of men.

Usually national Kazakh games and sport were held in national environment, in steppes where not only men who took part in various competitions, but things or animals e.g. horses were evaluated, as especially horses and camels were parcel (essential part) of our ancestor's life, culture, and traditions. This close connection with nature enriched them and inspired respect of earth's resources and concern to conserve and use them for the greater good of humanity as a whole.

We need to take into account the diversity of training and education existing in the world, but noting that notwithstanding the differences between national sport and games throughout the world it is clearly evident that physical upbringing are not confined to physical well-being and health of the rising generation, but also contribute to their full and well-balanced development.

The enormous efforts, work had been made before the right physical upbringing. In addition, nation strived to make it a reality for all generations. They expressed the significance of physical upbringing in national creations, in proverbs, sayings, transferred by words of mouth calling for healthy lifestyle.

What measures are taken to develop students' physical education in modern school curriculum?

Our nation within many centuries has saved up invaluable experience of an effective use of traditional games and competitions, which are close to them on spirit in contemporary educational process.

Everyone has opportunity in accordance with his national traditions of sport, for practicing physical education and sport, developing his physical fitness and attaining a level of achievement in sport, which corresponds to his gifts. Special opportunities are made available for young people, including children of preschool, and school age, for the handicapped to develop their personalities to the full through physical upbringing and sport programs suited to their requirements. They are bayga, ak suyek, five stones, asik, pulling the rope, kizz kuu, Kazakh wrestling etc.

Basic functions of traditional games and competitions are: education of the person, physical development and preparation, formation of the rising generation, development of military and applied practices and skills.

The basis of formation of the perfect man is folklore, basically heroic epos, legends, and myth and fairy tales. So, for example, in legends of different nations we can find an epic hero (bogatyr or batyr) who constantly trains, shoots from a bow, throw a spear, practices in running and carries huge weights. If the hero does not reach perfection in these exercises or throws it, he is doomed to death. Similar features allocate an ideal image of the hero-warrior in Kazakh folklore. He possesses the big physical strength so that he can one can battle to the whole group of enemies, defend, catching the arrows directed to it or jumping up so high, that arrows cannot pierce it and etc. The epos transferred from generation to generation is the main potential of origin, occurrence, and development of games and competitions of the population.

Archeological finds, heroic legends, pictures of cave people, and also notes of travelers, scientists-ethnographers tell us that the system of traditional games and competitions with a view of physical training, military and labor training (mainly to crafts such as hunting, cattle breeding, fishery) of children, teenagers, youth and adult population was widely applied.

In conclusion, the system of traditions and customs of indigenous population of Kazakhstan contains rich ethno pedagogical potential. The history of the native population of this region for many centuries that have been described by various scientists has reported till the contemporary period the philosophical reasoning and approaches on lives, religious and communal views for a life of the nationalities occupying our country. Getting food, struggle against enemies, protection against attacks of hostile nationalities, illnesses and hunger, various epidemics are the common episodes of everyday life among thousands of nations. So, successful ability to live and struggle with adversities are possible only in conditions of strict discipline, submission to the elder, the collective help of each concrete person. At the same time, traditions and customs always were the main means, forms, and methods of training and education.

The technology of creative development of innovative teachers on the basis of the national art materials creates preconditions for further development of vocational and personal problems of the teacher's personality, who is able to examine and learn new information and adopt unconventional creative solutions in conditions of 12-year period schools, conceptual and factual understanding of the problem, undoubtedly, will enrich pedagogical science with new knowledge of the essential characteristics of the national traditions and customs as a major factor for spiritual renewal of the society, and further innovative development of the intellectual formation of the nation of the Republic of Kazakhstan.

1. Bamhardt, R. (1997). *Field-based Education for Alaska Native Teachers: Cross-Cultural Issues to Alaskan Education*: Kleinfeld, J. (1989). *Cross-Cultural Teaching Tales*.

2. *Teaching/Learning across cultures. Center for cross-cultural studeis. Edited by R.Bamhardt, J.Kelly Tonsmeire. (1997).*

Түйін

Мақалада қазақ халқының салт-дәстүрлерінің кейбір ерекшеліктері қарастырылып, олардың жастар тәрбиесіндегі этнопедагогикалық әлеуеті анықталады.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые специфические особенности традиций и обычаев казахского народа, выявляется их этнопедагогический потенциал в воспитании подрастающего поколения

Summary

Some specific features of traditions and customs of the Kazakh people are considered in this article, their ethno pedagogical potential is revealed in education of younger generation.

БАЛАБАҚШАДА ҰЙЫМДАСТЫРЫЛҒАН ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Қ.Мендаяхова – п.ғ.д., проф., ҚазМемҚызПУ

Халқымыз ежелден-ақ бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, олардың парасаты мен мейірімді, ақылды, еңбекшіл болып өсуіне бағыт-бағдар беріп отырған. Тәуелсіз еліміздің еңсесін өркениетке жетелейтін ұрпақтың тәрбиесі бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Ендеше үзіліссіз тәлім-тәрбие үдерісінің түп тамыры, өзегі мектепке дейінгі тәрбиеден бастау алатынына ешкімнің таласы жоқ.

Тіл – мәдениеттің негізгі тұғыры, ұлттың ұлт болып жасауының шарты. Тіл арқылы әрбір адам өз ойын, пікірін жеткізеді, қоршаған ортамен байланысқа түседі. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту – өзіндік ерекшелігі бар, күрделі де өзекті мәселе. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту деп – балалардың сөздік қорын молайтуға, олардың мағыналарын түсініп, сол сөздерді дәл қолдана білуге, өз ойларын, пікірлерін екінші біреуге жеке сөйлемдермен логикалық, композициялық тұтастығын сақтай отырып, жүйелі түрде әңгімелеу арқылы ауызша дұрыс білдіруге, яғни «нәрсенің жайын-күйін, түрін, ісін сөзбен келістіріп айтып беруге» үйрету жұмыстарын айтамыз.

Мектепке дейінгі ұйымдарда жүргізілетін тіл дамыту жұмысы негізінен мынадай мақсаттарды көздейді [18]:

Балалардың бақылағыштық, ойлау қабілеттері мен тілін, дүниетанымын дамыту, әр нәрсені салыстыра талдап, жинақтап, жалпылап, нақтылап, салыстыру негізінде балаларды өз беттерімен қорытынды шығара білуге үйрету.

Бала бойында қазақ тілі нормасына сай, өз сезімін, ойын дұрыс айтып, бере алатындай дағдылар қалыптастыру.

Балаларды ана тілін сүюге, оның алтын қорын, тамаша сырлы, көркем де нәзік сөз байлығын қолдана білуге, оны сезініп, құрметтей білуге баулу.

Балалардың ауызша тілін дамытуға септігі тиетін жұмыстардың оңай да тиімді түрлерін іріктеп алып, ұсыну.

Балабақшада ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде дидактикалық ойындарды тиімді қолдана отырып, балалардың жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру, тілін дамыту қажет. Өйткені балалар дидактикалық ойын кезінде өздерін еркін сезініп, ұжымды сыйлауға, өз ой-пікірін дәлелдеуге, байланыстырып

сөйлеуге үйренеді. Сонымен қатар, ұлттық педагогика негіздерімен балаларды үйрету арқылы олардың өз халқын сыйлауға, туған тілін құрметтеуге үйретеді. Бұл балалардың бір-бірімен қарым-қатынас кезінде өзара кішіпейілділікпен қарауды, әдеп сақтауды, сыпайы сөйлесуді қалыптастырады, тіл мәдениеті жетіледі.

Дидактикалық ойындары оқыту мен тәрбие құралына айналдыру үшін бірқатар әдістемелік талаптардың қатаң сақталуы тиіс:

1. Тәрбиеші дидактикалық ойындардың неғұрлым көп түрін білуі тиіс.
2. Дидактикалық ойындарын балалардың жас ерекшеліктеріне және қызығушылығына байланысты іріктей білу.
3. Ойын ережесін жете білу және балаларға да түсінікті етіп жеткізу.
4. Барлық ойындардың тәрбиелік мақсатын анықтап алу.
5. Ойын барысында ережені сақтауды қатаң түрде қадағалау.
6. Ойынға арналған құрал-саймандарды даярлау. Қажет болған жағдайда өз қолымен даярлау немесе басқа құралдармен алмастыру.

Заманымыздың көрнекті педагогы В.А. Сухомлинский айтқандай, ойын мен ертегісіз баланың өмір сүруі мүмкін емес [35]. Олай болса, ойын бала өмірінің серігі, оны бақытты балалықтың шаттығына бөлейтін қуаныш, өмірді танып білудегі ұстазы, әрбір зат пен оқиғаны байқаудағы, сезінудегі, көрудегі тұсау кесер бастамасы деп білеміз. Педагогикалық жағдайына қарағанда, баланың ойнай білуі – олардың даму дәрежесінің көрсеткіші, өйткені ойын баланың көңілін қуанышқа бөлеп, жүйкесін, нерв, жүйкесінің қызметін жетілдіреді, дүние-танымын кеңейтіп, ақыл-ой, адамгершілік сапаларын бекітеді, дене қимылын ширатып, ерік пен ес қабілеттерін шынықтырады. Баланың ойынында адамдар арасындағы түрлі қарым-қатынастар, табиғаттағы құбылыстар, өмірде болып жатқан өзгерістер көрсетіледі және ол үнемі құбылып, дамып, баланың жасына, дербестігіне, танымына, ұғымына байланысты түрленіп отырады. Ойын – құрғақ қиял емес, әлеуметтік құбылыс. Бала өмірінде ойын олардың тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіре түсудің тамаша құралы. Сол себепті тәрбиеші-педагог ата-анамен ойын жөнінде кеңесіп, пікір адысқанда ойынның ерекше мәнін ескерте отырғаны жөн. Топта тәрбиеленетін балалардың ата-аналарының бәрі бірдей педагог емес, сондықтан балаларына ойыншық таңдауда қойылатын педагогикалық талаптармен баланың жас ерекшелігі, икемділігі, ойынның мазмұнын кеңейтуге, ойыншықтың мәні жөніндегі әдістемелік мәселелерді насихаттау – тәрбиешінің мамандығына лайықты төл іс.

Педагогикалық жағынан дұрыс ұйымдастырылған кез-келген іс-әрекет баланың ақыл-ойының, нышанының, еркінің, қабілетінің, танымдық күшінің жан-жақты дамуына әсер етеді. Іс-әрекет белгілі бір мақсатқа бағытталады, жоспарланады, нәтижесі алдын-ала бағдарланады, әдістері мен тәсілдері, жолдары белгіленеді, қорытындысы, нәтижесі бағаланады. Іс-әрекеттің ұйымдастыру дәрежесі жоғарылаған сайын бала дамуына тигізетін ықпалы да күшті болады. Жас ерекшелігінің әр сатысында бала іс-әрекетінің түрі ғана өзгеріп қана қоймайды, оның мазмұны да, тәсілі де, сипаты да, ниеті де өзгереді.

Баланың атқаратын іс-әрекет түрлері:

1) ойын әрекеті – баланың барлық нышандарының дамуына мүмкіндік тудыратын өзіндік ерекшелігі бар зияткерлік (интеллектуалдық) мектеп. Ойында іс-әрекет әдістерін, жолдарын меңгереді: «емдейді», «оқытады», «үй салады», «атқа мініп шабады» және т.б. Ойын әрекеті баланың ерік-жігерін, ақыл-ойын дамытады, шапшаңдыққа, шымырлыққа, ұқыптылыққа жаттықтырады, талдауға, жинақтауға үйретеді;

2) оқу әрекеті – жоспарлы, жүйелі түрде бірте-бірте жүргізіліп, ақыл-ойының, өмірге дұрыс қатынасының дамып, адамгершілік қасиеттері мен эстетикалық талғамын қалыптастыруға мүмкіндік тудырады;

3) еңбек әрекеті – бала алдымен өзіне, содан соң басқаларға септігі тиетін кезден бастап жүргізіледі де еңбек мазмұны, әдіс-тәсілдері, түрі жыл сайын өзгеріп, күрделеніп отырады;

4) қоғамдық әрекетке ұжымдық жалпы тапсырмалар, қоғамдық жұмыстар жатады. Бұлар баланың жауапкершілігін, көпшілікпен жұмыс істей білуін қалыптастырады;

5) көркемөнер әрекеті үстінде баланың көркемдік ойы, қиялы, арманы, елестетуі, сезімі, логикасы дамиды;

6) спорттық әрекетке дене шынықтыру сабақтары, спорттық ойындар мен жарыстар т.б. жатады, олар баланың қимыл-қозғалысын, жауап ретіндегі іс-әрекетінің тездігін дамытады.

Іс-әрекет үстінде бала жан-жақты дамиды, айналадағы дүние, адамдарға қарым-қатынасы қалыптасады. Сонымен іс-әрекет баланың дамуының негізі. Іс-әрекетсіз даму жоқ. Бұл педагогиканың ерекше заңдылықтарының бірі. Ойын – мектепке дейінгі кезеңдегі жетекші іс-әрекет екені белгілі.

Балалардың рухани дүниесін ізгілендіруде, рухани дамытуда дидактикалық ойындарды кеңінен қолда-

нуға болады. Себебі, дидактикалық ойындар ойнау барысында балалар өздерін еркін сезінеді, өз ойларын қысылып-қымтырылмай жеткізеді. Мұның өзі балалардың жеке тұлғалық қасиеттерінің дамуына, рухани жан-дүниесінің толысып тіл байлығының жетілуіне ықпал етеді.

Дидактикалық ойындары оқыту мен тәрбие құралына айналдыру үшін бірқатар әдістемелік талаптардың қатаң сақталуы тиіс:

1. Тәрбиеші дидактикалық ойындардың неғұрлым көп түрін білуі тиіс.
2. Дидактикалық ойындарын балалардың жас ерекшеліктеріне және қызығушылығына байланысты іріктей білу.
3. Ойын ережесін жете білу және балаларға да түсінікті етіп жеткізу.
4. Барлық ойындардың тәрбиелік мақсатын анықтап алу.
5. Ойын барысында ережені сақтауды қатаң түрде қадағалау.
6. Ойынға арналған құрал-саймандарды даярлау. Қажет болған жағдайда өз қолымен даярлау немесе басқа құралдармен алмастыру.

Дидактикалық ойынды ұйымдастыруға мынадай әдістемелік талаптар қойылады:

1. Ойынның мақсаты және керекті көрнекті құралдар мен материалдар күні бұрын дайындалып отыруы тиіс.
2. Ойынға кірісер алдында оның жүргізілу тәртібі балаларға әбден түсіндірілуі қажет.
3. Ойынға топтағы балалардың барлығының қатысуын қамтамасыз ету керек.
4. Оларды ойын үстінде ойлай білуге, шешім қабылдай білуіне желеу керек.

Балабақшада дидактикалық ойындарды оқу іс-әрекетінде қолданудың бірқатар педагогикалық шарттары бар:

- Дидактикалық ойындарды балабақшада пайдалану қарапайымнан күрделіге, нақтыдан абстрактілеуге және керісінше ұстанымдарға сәйкес қолдану;
- Беріліп отырған дидактикалық ойындарды өткен материалды еске түсіру және бекіту барысында тиімді, жүйелі қолдану;
- Дидактикалық ойындарды көрнекілікпен астарлап қолдану, көрнекіліктерді эстетикалық талаптарға сай жасап, ойынның дидактикалық мақсатына сай дұрыс қолдану;
- Ұлттық ойындарды әрбір сабақта материалдардың дидактикалық мақсатына сай қолдану;
- Ұлттық ойындар мен дидактикалық ойындарды іріктей отырып, әр сабақтың мазмұнына сай топастыру қажет;
- Ойындарға қажетті көрнекіліктер жасау, оларды арнайы қораптарға салып жүйелі пайдалана білу керек.

Мазмұны бойынша барлық дидактикалық ойындар балалардың ақыл-ой белсенділігін қалыптаспырудың маңызды құралы бола отырып, олардың бағдарлама материалының негізгі тақырыптары бойынша алған білімдерін тереңдете түсуді, әрі пысықтауды көздейді. Бұл ойындар балалардың сабақ үстіндегі жұмысын түрлендіре түседі, олардың білуге қызығушылығын оятып, ынты-ықылас қоюына баулиды және балалардың зейінін, ойлауын, зердесін дамытады. Өмір тәржірибесін бір жүйеге келтіруге үйретіп, нерв жүйесін демалдырады. Міне, сондықтан да ойын оқу-әрекетінде жетекші роль атқарады.

Балабақшада ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінде дидактикалық ойындарды тиімді қолдана отырып, балалардың жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру, тілін дамыту қажет. Өйткені балалар дидактикалық ойын кезінде өздерін еркін сезініп, ұжымды сыйлауға, өз ой-пікірін дәлелдеуге, байланыстырып сөйлеуге үйренеді. Сонымен қатар, ұлттық педагогика негіздерімен балаларды үйрету арқылы олардың өз халқын сыйлауға, туған тілін құрметтеуге үйретеді. Бұл балалардың бір-бірімен қарым-қатынас кезінде өзара кішіпейілділікпен қарауды, әдеп сақтауды, сыпайы сөйлесуді қалыптастырады, тіл мәдениеті жетіледі.

1. Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балаларды сөйлеуге үйрету. – Алматы, 1991
2. Леонтьев А.Н. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. – Воронеж, 2001.
3. Мендаяхова Қ. Балабақша балаларының тілін дамыту әдістері. – Алматы, 2006.
4. Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. – Астана, 2008. -332 б.

Түйін

Педагогикалық жағынан дұрыс ұйымдастырылған кез-келген іс-әрекет баланың ақыл-ойының, еркінің, қабілетінің, танымдық күшінің жан-жақты дамуына әсер етеді. Іс-әрекет белгілі бір мақсатқа бағытталады, жоспарланады, нәтижесі алдын-ала бағдарланады, әдістері мен тәсілдері, жолдары белгіленеді, қорытындысы, нәтижесі бағаланады. Осыған орай мақалада баланың атқаратын іс-әрекет түрлері, дидактикалық ойындарды оқыту мен тәрбие құралына айналдыратын әдістемелік жолдары және балабақшада дидактикалық ойындарды оқу іс-әрекетінде қолданудың педагогикалық шарттары көрсетілген.

Summary

From pedagogical point of view any well-organized activity affects the development of child's awareness, will, ability and the power of knowledge. Activity is directed to a particular direction, planned, a result is directed beforehand, methods, methodologies, ways are emphasized, and conclusion and result are assessed. Therefore, this article shows child's types of activity, teaching didactical games and methodological ways as a teaching tool and the pedagogical terms of using didactical games in the learning process in kindergarten.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТНОМ ПОДХОДЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ У УЧАЩИХСЯ

С.Фейзиев – к.ф.-м.н. *Азербайджанский Институт Учителей*

Следуя известному методисту Дж.Пойа, который отмечал, что главная цель математической программы на среднем уровне является сформировать у учащихся логическое мышление. Действительно, чтобы эффективно обучать, ученик должен открывать самостоятельно такую большую часть учебного материала, какую возможно при данных условиях. Такую формулировку в математической литературе называют «принципом активного обучения». Сторонники этого принципа считают, что математику нельзя оценить и усвоить без активной учебной деятельности. Учебная практика уже давно доказала, что ни один школьный предмет не может конкурировать с возможностями математики в воспитании мыслящей личности.

К сожалению, в практике обучения математике используется очень малая доля этих возможностей. Происходит это потому, что в массовой практике осуществляется обучения готовым знаниям. Достижение необходимого развивающего эффекта обучения математике возможно на базе реализации продуктивных (творческих) методов обучения. Широкую возможность для применения таких методов представляет «деятельностный» подход в обучении математике, разработанный в основном в работах отечественных методистов.

Деятельностный подход предполагает обучение не только готовым знаниям, но и деятельности по приобретению математических знаний способом рассуждений, создания проблемных ситуаций, стимулирующих самостоятельные открытия учащимися математических фактов, умения доказывать, решений задач.

Отметим некоторые особенности практической реализации деятельностного подхода, выделенные А.А. Столяром [3]. Деятельностный подход неалгоритмичен, т.е. его технология не есть предписание алгоритмического типа. Наоборот, она открывает широкие возможности учителю для творческого поиска и развития творческих особенностей школьников. Деятельностный подход по своей специфике является совместной деятельностью учителя и учащихся. Этот подход непосредственно связан с созданием в процессе обучения проблемных ситуаций. Такие ситуации, как правило, стимулируют глубокое понимание поставленной задачи у учащихся. Когда ученик что-то открывает для себя, хотя это давно открыто в математике, он рассуждает как первооткрыватель. Таким образом, обучая учащихся на первых порах логическому мышлению, мы учим их аналитико-синтетическому приему. Это лучше всего осуществляется на примерах задач. В процессе решения задач, деятельностный подход предполагает раскрытие поиска решения, разъяснение различных приемов и методов поиска.

Возрастающий эффект задач зависит не только от числа решенных задач, но и от того, какие задачи решаются и как они решаются. В реализации деятельностного подхода одно из центральных мест занимают различные уровни исследовательских методов. Не случайно, что в методике математики возникает понятие «школьное учебное исследование».

Такие маленькие исследования выступают и как метода обучения и как познавательная деятельность учащихся. Главное при таком обучении заключается в том, что учащиеся сами становятся соучастниками

построения некоторой маленькой теории и сам процесс обучения превращается почти в процесс исследования, имитирует процесс творческого поиска, опирается на исследовательские методы.

В данной заметке как раз такие исследовательские методы демонстрируются на примерах исследовательских математических задач.

Под понятием «школьные исследовательские задачи» понимается субъективно трудные теоремы или математические конструкции, доказательство (о существование), которых школьнику изначально неизвестно. Это такие задачи, при решении которых ученик сталкивается с необходимостью исследовать новые для себя математические модели, а также отыскивать и устанавливать логические схемы рассуждений.

Заметим, что понятие «школьные исследовательские задачи» всегда рассматриваются в относительном смысле в контексте конкретной личности учащегося. Это позволяет на данном материале более индивидуализировать процесс интеллектуального воспитания данного школьника.

Процесс поиска решения проблемной задачи востребует соответственное интеллектуальное напряжение школьника. При этом интеллектуальные способности учащегося получают мощный импульс развития.

Теперь перейдем к методике практической реализации деятельностного подхода посредством решения конкретных исследовательских задач. При этом выбор метода обучения зависит от характера задачи и от конкретной цели педагога.

I. Индуктивный метод (от частного к общему). Данный метод основан на некотором математическом эксперименте. Он требует больше времени, чем другие приемы. Наибольшая продуктивность при таком подходе является выдвижением гипотезы. Но этот метод обучения развивает интуицию, способен резко активизировать творческую активность учащихся.

Пример 1. Вычислить сумму:

$$S(n) = \frac{3}{1 \cdot 4} + \frac{3}{4 \cdot 7} + \frac{3}{7 \cdot 10} + \dots + \frac{3}{(3n-2)(3n+1)}$$

Решение примера приведем по этапам.

Первый этап состоит из эксперимента. Результат эксперимента позволяет наблюдать и изучить изменение значений величины $S(n)$ как функция от n .

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9
$S(n)$	$\frac{3}{4}$	$\frac{6}{7}$	$\frac{9}{10}$	$\frac{12}{13}$	$\frac{15}{16}$	$\frac{18}{19}$	$\frac{21}{22}$	$\frac{24}{25}$	$\frac{27}{28}$

Составленная таблица дает полное представление о характере зависимости величины $S(n)$ от n , т.е. прогнозировать точный аналитический вид $S(n)$ (формулу для $S(n)$) и тем самым облегчает выдвижение гипотезы во втором этапе.

На данном этапе важно дать возможность школьнику почувствовать собственную самостоятельность и познавательную активность. От верной гипотезы зависит скорость решения задачи. В данном примере не трудно заметить математическую закономерность зависимости $S(n)$ от n , т.е. формулу для $S(n)$. В силу этой закономерности получим рабочую гипотезу: предполагаемый ответ соответствует формуле:

$$S(n) = \frac{3n}{3n+1}.$$

Основная цель третьего этапа – доказать истинность гипотезы. В общем виде формулу для $S(n)$ можно доказать, например, разностным методом:

$$S(n) = \left(1 - \frac{1}{4}\right) + \left(\frac{1}{4} - \frac{1}{7}\right) + \left(\frac{1}{7} - \frac{1}{10}\right) + \dots + \left(\frac{1}{3n-2} - \frac{1}{3n+1}\right) = \frac{3n}{3n+1}$$

II. Метод аналогии. Ценность овладения учащимися приемом аналогии не только в конкретном изучаемом материале, но и в хорошей возможности обучения одаренных школьников основам научной деятельности, развития математического мышления.

Пример 2. Доказать формулу.

$$S(n) = \frac{3}{1 \cdot 4} + \frac{3}{4 \cdot 7} + \frac{3}{7 \cdot 10} + \dots + \frac{3}{(3n-2)(3n+1)} = \frac{3n}{3n+1}$$

На обучающем этапе инициатива в выборе подходящей теории или аналогии принадлежит учителю. В данном случае необходимо объяснить школьнику идею и технику применения разностного метода нахождения суммы ряда чисел.

Общий член данной суммы можно писать в виде:

$$a_n = c_n - c_{n-1} = \frac{1}{3n-2} - \frac{1}{3n+1}$$

Подставив вместо n последовательно 1, 2, 3, ..., n по аналогии с предыдущим решением, получим:

$$S(n) = 1 - \frac{1}{3n+1} = \frac{3n}{3n+1}.$$

III. Дедуктивный метод (от общего к частному).

При обучении технике решения исследовательских задач данным методом можно предполагать учащимся последовательные серии теоретических задач, приводящих к решению.

Пример 3. Вычислить сумму.

$$S = \frac{1}{19 \cdot 22} + \frac{1}{22 \cdot 25} + \frac{1}{25 \cdot 28} + \dots + \frac{1}{97 \cdot 100}$$

В данном случае школьник должен, прежде всего, попытаться дополнить условие задачи до общего вида, т.е. записать общую формулу зависимости S от n . После чего вычислить разность значений для конкретного числа $n = 6$ и $n = 33$. Так как

$$S(6) = \frac{18}{19}, \quad S(33) = \frac{99}{100}, \text{ тогда получим}$$

$$S = S(33) - S(6) = \frac{99}{100} - \frac{18}{19} = \frac{81}{1900}.$$

IV. Эвристический метод. Этот метод в современном обосновании имеет своего автора. Основные идеи изложены в интерпретации в Дж.Пойа [2].

Суть метода состоит в том, что учащийся не остается с проблемой поиска решения задачи один на один. Он вооружен общим эвристическим планом решения конкретной задачи в соответствии с своеобразным набором общих вопросов, ответы которые должны приблизить к догадке или открытию решения.

Пример 4. Решите уравнение

$$x^4 - 2\sqrt{7}x^2 + x + (7 - \sqrt{7}) = 0.$$

Относительно неизвестной переменной x , мы имеем дело с уравнением 4-й степени. Как известно, общий метод решения уравнений степени выше второй не включен в программу. Поэтому для большинства учащихся данная задача нестандартная. Даже владея методами решения уравнений высших степеней, найти решения данного уравнения не просто. После напряженных поисков школьнику «диктуется эвристическая информация», что нужно сделать замену $a = \sqrt{7}$. После такой замены получим уравнение второй степени относительно параметра a .

$$a^2 - a(2x^2 + 1) + (x^4 + x) = 0 \text{ или } (a - x^2 - x) \cdot (a - x^2 + x - 1) = 0.$$

Полученное уравнение уже стандартное для учащихся. Оно разбивается на два уравнения второй степени с параметром « a ». Так как $a = \sqrt{7}$, то корни уравнения вычисляются по обычной формуле.

Данное задание целесообразно расширить дополнительной проблемой, требующей конструирования нового уравнения. Например, при $a = \sqrt{1000}$ получим

$$x^4 - 2\sqrt{1000}x^2 + x + (1000 - \sqrt{1000}) = 0.$$

1. Пойа Дж. Обучение через задачи. Математика в школе, - №3, 1970.
2. Пойа Дж. Как решить задачу. – Львов, журн. «Квантор», 1991.
3. Столяр А.А. Чему должна учить методика преподавания математики. Математика в школе, - №6, 1979.
4. Столяр А.А. Роль математики в гуманизации образования. Математика в школе, - №6, 1990.
5. Иванова Т.А. Методология научного поиска – основа технологии развивающего обучения. Математика в школе, - №9, 1995.
6. Семенов Е.Е. Размышления об эвристиках. Математика в школе, - №5, 1995.

Түйін

Ықпалды қарым-қатынас дайын білімге үйрету ғана емес, ойлау арқылы математикалық білім алу туралы, оқушылардың математикалық фактілерді ашуы, дәлеледей білу, есептерді шешу болып табылады.

Резюме

Деятельностный подход предполагает обучение не только готовым знаниям, но и деятельности по приобретению математических знаний способом рассуждений, создания проблемных ситуаций, стимулирующих самостоятельные открытия учащимися математических фактов, умения доказывать, решений задач.

Resume

In the submitted note the creative approach and its practical realization is considered. The method and means are used so-called «school research problems» is seen at practical realization.

МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ СӘБИЛЕРДІҢ ТАНЫМ ҮРДІСТЕРІНІҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫН ТӘРБИЕЛЕУ

М.А. Асылханова – психол.ғ.к., проф., жалпы педагогика және психология кафедрасы,
Абай атындағы ҚазҰПУ,

Ш.С. Бекназарова – мектеп директоры

Ерте сәбилік кезеңдегі балалардың таным процестерінің қалыптасуы барысында бала дүниеге алғаш келген күннен бастап баланың айналасындағы қоршаған заттар мен құбылыстарды танып білуі таным әрекеттерінің біртіндеп қалыптасуы арқылы өтеді. Сәбидің дүние есігін алғаш ашқан күннен бастап, оның іс-әрекетінде түйсік, қабылдау, ойлау, сөйлеу, есте сақтау, қиял және басқа психикалық процестерін де, сонымен қатар өз мінез-құлқын ұйымдастыра білуге де жоғары талаптар қоятын өзгерістер мен бетбұрыстар орын ала бастайды.

Өмірді жаңа бастап айналадағы қоршаған заттарды танып білу үшін ең алдымен таным процестерінің бірі түйсік бала дүниеге келген күннен бастап дами бастайды. Сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының жеке қасиеттерінің сезім мүшелеріне тікелей әсер етуін бала бірінші күннен бастап сезіне бастайды. Мәселен: қант қоспаған таза су мен қант қосылған судың дәмін, немесе сүттің дәмін айыра алады. Осы сияқты айтылған тәтті мен қышқылды ажыратуы балада дәм түйсігінің ерте көрінетіндігін байқатады. Осы кезде есту түсігі де дамиды, жағымсыз өте қатты шыққан дыбысқа реакция беруі, немесе жарық пен қараңғыны сезінуі т.б. сезім мүшелері жағымды-жағымсыз реакция бере бастауы байқалады. Бала тілінің шығуы, оның жүре бастауы түйсіктің дамуына қолайлы әсер етеді. Ерте сәбилік шақта балада түйсіктердің негізгі түрлері дамып, үлгереді көру, есту, қозғалыс тағы басқада қимыл әрекеттері қалыптасады. Бала жүруге үйренгеннен кейін оның түсінігіндегі заттардың саны едәуір көбейеді, іс-әрекет қимыл-қозғалыстары да жетіле бастайды. Ерте сәбилік шақ сөйлеуге үйренуге қолайлы кезең, сөз үйренуге интенсивті әзірлік, нәрестелік кезеңнен-ақ басталады: балада фонематикалық естудің негізі қалыптасады, сөз дыбыстарын қайталау дағдыға айналады, алғашқы сөздерді түсіну және айту пайда болады. Бұл жағдай осы жастағы балалардың үлкендермен қарым-қатынасын кеңейтеді.

Сәбилік шақта сөйлеуді дамыту үшін балалардың бірлескен іс-әрекеттерді игеруіне байланысты пайда болатын үлкендермен қарым-қатынас формасындағы өзгерістерінің шешуші маңызы бар. Сәбилердің заттарға, олардың қасиеттеріне және сол арқылы іс-әрекет жасауға құштарлығының артуы үлкендермен үнемі қарым-қатынаста болуға, сөйлеп үйренуге итермелейтін басты қажеттілік болып табылады. Сәбилердің алғашқы сөздік қорының кеңейіп, сөйлемді дұрыс айтуына үлкендердің олармен қарым-қатынасы тығыз байланыста болуы қажет. Егер үлкендер көп қарым-қатынас жасамайтын болса, баламен көбірек сөйлеспейтін болған жағдайда баланың сөйлеу әрекеті нашар дамиды. Сөйлеуді игеру нәрестелік

шактан басталады, сөздік қарым-қатынас баладан қатынасу қабілетін талап еткен жағдайда, яғни үлкендер оларға түсінікті сөйлеп, өз ойларын айқын сөздермен құра білуге үйреткен жағдайда пайда болады. Ерте сәбилік шақ тілді дамыту үшін өте сезімтал сензитивті кезең болып табылады. Нақ осы кезде сөйлеуді игерумен баланың тілін дамытудың ең тиімді кезеңі.

Сөйлеуді дамыту үшін сөзбен қатынас жасаумен бірге, бірлескен іс-әрекет кезіндегі жинақталған әсерлердің де маңызы бар. Сол арқылы сөздің маңызын түсінуге және оларды айналаны қоршаған заттар мен құбылыстармен байланыстыруға мүмкіндік туады. Ерте сәбилік шақта бір жас пен үш жас аралығында сөйлеудің дамуы екі түрлі жолмен жүргізіледі: біріншіден үлкендердің сөзін түсінуі, екіншіден баланың мүдірмей сөйлеуі қалыптасады. Сөзді белгілі бір затқа не іс-әрекетке арнап айтуға бала бірден үйрене алмайды. Үш жастың аяғына қарай балада үлкендердің сөзбен берген нұсқауы баланың мінез-құлқын реттейді, сөйтіп баланың мінез-құлқында сапалы өзгерістер пайда болады. Баланың белсенді сөйлеуін дамыту бір жарым жасқа дейін баяу болады, бұл кезде отыз-қырық сөзден жүз сөзге дейін ғана меңгереді. Екі жастың аяғына қарай балада сөйлеу қарқыны тез өседі үш жүзге дейін, ал үш жастың соңында бір мың бес жүз, бір мың алты жүзге дейін сөз біледі. Алғашқыда бала сөйлеуі үлкендердің сөйлеуіне ұқсамайды, оны автономиялық сөйлеу деп атайды. Балалар әдетте үлкендер қолданбайтын өздерінің тілдері келетін сөздерді қолданады, бұл сөздер үш түрлі болады:

1. Біріншіден, аналар мен тәрбиешілердің баланың түсінуіне оңай болатын өздері ойлап шығарған сөздері, пәм-нәм, ма-мә, пә-пә т.б. сөздер жатады.

2. Екіншіден, автономиялық сөйлеуге тіл келмегендіктен балалардың өздері бұзып айтатын сөздері жатады. Фонетикалық естуі әлі толық жетілмегендіктен және тілі дыбыстық артикуляцияны игере бермейтіндіктен бала кей сөздердің дыбыс формасын амалсыз өзгертеті.

3. Үшінші, баланың өзі жеке сөздерді ойлап шығаруы т.б.

Кейін балада сөйлеу тәрбиесін бірқалыпты дұрыс берген жағдайда автономиялық сөйлеу тез жойылады. Әдетте үлкендер балалардың сөзді дұрыс айтуын талап етеді, ол фонематикалық есту мен артикуляцияның дамуына ықпал етеді. Сәбилік кезеңде сөздік қоры көбейіп, оны дұрыс айтуға үйренумен бірге, ана тілінің грамматикалық құрылымын игеру де басталады. Сөйлеуді меңгеру баланың жан-жақты психикалық дамуы үшін ерекше маңызды, әрі осы кезде балаға бірте-бірте қоғамдық тәжірибе берудің, үлкендердің оның іс-әрекетін басқаруының негізгі құралына айналады. Сөздің әсерімен баланың танымдық психикалық процесі-қабылдауы, ойлауы, есте сақтауы қалыптасады. Балалардың сөздерді игеру процесі баланың іс-әрекеттерінің дамуына оның қабылдауы мен ойлауына байланысты болады. Сөзді игерудің бастапқы сатысында бала естігенін, айтқан сөздеріне оларды үлкендердің қолданғандағы мазмұнынан гөрі өзгеше мән береді, сөйтіп сәбилік шақта сөздердің мәні өзгереді, мұның өзі баланың ақыл-ойының жетілуіне зор әсер етеді.

Баланың сәбилік шақтағы ақыл-ойының дамуының негізі жаңадан қалыптасып келе жатқан таным процестеріне қабылдау мен ойлау іс-әрекеттерінің жаңа түрлерін құрайды. Осы кезде бала өзін қоршаған заттар мен құбылыстардың қасиетін түсініп, олардың арасындағы қарапайым қатынастарды байқап, сол байланыстарды бала өзінің іс-әрекетіне пайдалануға талпынады. Қабылдау бірлескен іс-әрекетте қалыптасатын арақатынастық іс-әрекет үстінде дамиды. Бала заттарды олардың формаларына, көлеміне, түсіне сәйкес іріктеген кезде, оның сыртқы бағдарлау процестері қалыптасады, сөздерді игеру арқылы баланың бірлескен іс-әрекеттерді меңгеруі дами бастайды. Төрт, бес жастан былай қарай бала алдымен дауысты дыбыстарды, кейін дауыссыз дыбыстарды соның ішінде қатаң, ұяң түрлерін көбірек пайдаланады. Алғашқы кезде бір немесе екі сөзден құралған сөздерді, кейін екі немесе үш сөзден құралған сөздерді айта бастайды. Сәбилік шақтағы қабылдауы көбіне заттық іс-әрекетпен тығыз байланысты. Сәбилік шақта баланың сөйлеуге машықтануы мен заттардың қасиеті туралы қабылдау мен ұғым қалыптастыруы, осы үш жасқа дейін баланың үйренген сөздерінің көпшілігі заттар мен іс-әрекеттерді бейнелейтіндігінде. Сәбилік кезеңде көру қабылдауы мен қатар есту қабылдауы да жақсы дамиды, әсіресе фонематикалық есту қабілеті ерекше тез дамиды. Әр түрлі дыбыстар сөз ішінде ерекше естіліп, бала оны ретімен айыра бастайды. Үйдегі үлкендер балаларға қабылданған нәрселердің аты-жөнін айтып отырса, бала сол заттың мағынасын ұғу арқылы, затты тез қабылдайды. Мектеп жасына дейінгі сәбилер көп жағдайда олардың қабылдауы қимыл-әрекеттеріне байланысты болғандықтан, эмоциялық бояуларға бай болып келеді. Олардың қозғалмалы, бояулы заттарға тез зер салғыш келетіні, қанық бояулы заттарға ерекше құмартатыны да осыдан. Мектеп жасына дейінгі бөбектердің тәжірибесі аз болғандықтан төрт-бес жастағы бөбектер кеңістік пен уақытты, заттардың көлемі мен алыс-жақындығын не қашықтығын онша ажырата алмайды, өте нашар ажыратады. Алты жас мектеп алды кездің өзінде уақытты қабылдауы да қиындықтар туғыза-

ды, себебі ертең деген сөздің орнына бүгін деуі немесе кеше дегенді бүрсігүні деуі үнемі шатастырып отырады. Бала көп жағдайда заттарды қабылдаған кезде сол заттың өзіне ұнаған жағын ғана немесе көзге бірден көрінетін белгілерін ғана қабылдайды, себебі әлі талдап қабылдау жағы жетіспейді, баланың белсенділік жағы шамалылау.

Жаңа туған сәбиде ешқандай ойлау болмайды. Ойлау баланың сыртқы ортамен белсенді түрде қарым-қатынас жасауының нәтижесінде баланың өмір тәжірибесімен қатарласып дамып отырады. Тілдің шығуы бала ойлауының дамуындағы елеулі кезең болып табылады. Мектепке дейінгі шақта бала ойлауы дамудың ұзақ жолынан өтеді. Ойлау процесі бұл кезеңде нақтылы бейнелі болып, әрекетпен тығыз байланыста болады. Мектепке дейінгі жасты Швейцарияның атақты психологы Ж.Пиаже «операцияға», яғни ойлануға дейінгі жас деуі, бұл кезеңде бала үлкендер сияқты ешқандай нәрсені ойлай алмауымен қатар проблемалық мәселелерді шеше алмайды, бірақ бұл жас аралығында аңғарғыштық, ұқсас заттарды байқағыштық пен тапқырлық едәуір қалыптасқан. Ж.Пиаже мектепке дейінгі жастағы балаларды терең ойлана алмайды деуі дұрыс болғанымен, балада интеллектінің бар екендігін жоққа шығара алмайды. Мектепке дейінгілерде көбінесе нақты бейнелі ойының жүйелілігі едәуір қалыптасқан.

Нақты бейнелі ойы деп балалардың елестетулеріне негізделіп, бір ойдан екінші бір ойға келе алуын айтады. Нақты бейнелер бала үшін түсінікті, бірақ елестері үзік-үзік болатындықтан, соған байланысты бала дұрыс қорытынды шығара алмайды. Нақтылы бейнелі ойда бала ойын суреттер мен не сызықтар салу арқылы жеткізеді. Мектепке дейінгі жастағы балалардың ойының жүйелілігі деп тиісті фактілерден, не көргендерінен қорытынды жасай алуын айтады. Ойлауды дамытуда жеке бастың практикалық тәжірибесі қанша маңызды болғаны мен баланың ойлауын дамытуда әлеуметтік орта ерекше әсер етеді. Л.С. Выготский бала өмірінің алғашқы күнінен бастап оның мінез-құлқының сипатына әлеуметтік ситуациялар терең ықпал ететінін атап көрсеткен. Өздерінің алғашқы даму кезеңінен бастап баланың ақыл-ойының дамуы үлкендерге қарап бағыт-бағдар алады. Үлкендердің заттар мен жасаған іс-әрекеттерін бақылай отырып, бала практикалық бірлескен іс-әрекеттердің формаларын меңгере бастайды. Мектепке дейінгі шақта іс-әрекеттерді орындауға үйрену кезінде күнделікті өмірде пайдаланатын құрал-саймандар мен заттар арасындағы байланысты бағдарлай бастайды, кейін мұндай байланыстарды жаңа тапсырманы орындау кезінде жаңаша орындауға көшеді. Дайын байланыстарды немесе үлкендер көрсеткен байланыстарды пайдаланудан оларды өздері жасауға көшу бала ойлауын дамытудың маңызды баспалдағы болып табылады. Алғашқыда жаңа байланыс орнату іс жүзінде байқап қарау арқылы жүзеге асады соның өзінде кездейсоқ жағдай балаға көмекке келеді. Мысалы, Осы жастағы балаларға арналған ойыншықтардың көпшілігі олардың құрылыстарының өзінде бөлшектерін бір-бірімен салыстыру, өлшеу, қажеттігін туғызатындай етіп жасалған, мұндай ойыншықтарды автодидактикалық, яғни өзін-өзі үйретуші ойыншықтар деп атайды. Үш жаста балада дағдарыс болады мұны өтпелі құбылыс немесе өзін басқа адамдармен салыстыру баланың психикалық дамуындағы алғашқы маңызды қадам. Үлкендердей болуға ұмтылу ойын формасында неғұрлым толық шешім табуы мүмкін. Сондықтан үш жас дағдарысы баланың іс-әрекетінің ауысуы жолымен шешіледі. Мектепке дейінгі шақта жетекші іс-әрекет ойын болып есептеледі. Ойынның жетекші іс-әрекет болуы, қазіргі баланың өзінің көп уақытын ойынмен өткізуінде, үлкендердің еңбек әрекетіне аз немесе мүлдем араласпауына байланысты емес. Ойын баланың психикасына сапалы өзгерістер туғызады. Бұл арада бала құрал арқылы іс-әрекет жасауға болатын мүмкіндіктерге ие болады. Баланың сыртқы бағдарлау іс-әрекеттерінің көмегімен орындалатын ойлауы көрнекі іс-әрекеттік ойлау деп аталады. Балалар көрнекі іс-әрекет ойлауын қоршаған дүниеде байқалатын әр түрлі байланыстарды зерттеу үшін пайдаланады. Сыртқы бағдарлау қимылдары, біз өзіміз білмейтініміздей, ішкі психикалық іс-әрекет жасау үшін бастапқы пункт болып табылады. Сәбилік шақта балада сырттай байқап қарамай, іштей, ойша орындайтын қимылдар пайда болады. Міндеттерді шешуі немесе ішкі іс-әрекет жасау нәтижесінде болатын бала ойлауын көрнекі бейнелік ойлау дейді. Сәбилік шақта бала көрнекі-бейнелік жолмен тек белгілі бір қарапайым міндеттерді ғана шеше алады сондықтан балалардың ойлауын дамытуда қорытуды қалыптастыру жалпы белгілері бар заттарды немесе іс-әрекеттерді ойша біріктіру үлкен орын алады. Қорытудың негізі сөйлеуді үйренуден құралады, өйткені үлкендердің балаларды дұрыс сөйлеуге, сөздерді дұрыс қолдануға үйретудің өзінде қорыту жатыр. Мысалы: «Қант» деген сөзді балаға үйреткенде оны шәй ішкенде не нан жегенде пайдаланатын тамақтың бір түрі екенін түсіндіреді, бірақ бала оны бірден түсініп кете алмайды, кейін қант пен конфеттің ұқсастығына қарай бала өзі ажыратуға олардың ұқсастықтарын негізге алып меңгеруге жетеді. Балалар заттардың атауын оның функциясымен тығыз байланыстырады, сондықтан үлкендер бұрыннан таныс сөзбен атаған жаңа затпен кездескенде бала бұл затты қандай жағдайда болсын керегінше пайдалануға талпынуы мүмкін. Балаларда қалыптас-

қан қорытынды жасау бейнелер формасына ие болады және ол көрнекі-бейнелі ойлауды шешу процесінде қолданылады. Таныс функциялар әуелі практикалық бірлескен іс-әрекеттер мен байланысты түрде дамиды да содан кейін ғана сөз арқылы қолдануға көшеді, баланың сөзбен ойлауына мүмкіндік береді. Бір затты екінші заттың орнына пайдалануға болатынын түсіну баланың қоршаған ортаны игеруіндегі бетбұрыс кезеңі болып табылады. Ол ойын үстінде ғана емес, басқа іс-әрекетімен де күнделікті мінез-құлқында да байқалады. Мектепке дейінгі бес, алты жаста баланың қабылдауының жетілуі мен бірге ойлауы да дамып отырады. Сәбилік шақта жоғарыда айтқанымыздай ойлау заттық іс-әрекет процесінде жүзеге асса, ал бес-алты жаста практикалық жағдайда бұрынғы болған жағдайды дәлме-дәл келмейтін жағдайға ауыстыруды үйренеді. Мектепке дейінгі алты жаста бала ойлаудың үш түрлі формасын: көрнекі-әсерлі, көрнекі-бейнелі, және ұғымдарға сүйеніп логикалық пікірлесу жолдарымен шешеді. Бала не ғұрлым жас болған сайын практикалық байқап көруді жиі қолданады, ал төрт, бес, алты жаста олар көрнекі-бейнелі, кейін логикалық процестерді көбірек пайдаланады. Бес-алты жаста баланың ойлауын дамыту негізіне ақыл-ой әрекетін қалыптастыруды жатқызамыз.

Ойлауды дамытудың жоғарғы кезеңдеріне логикалық формаларында ақыл-ой әрекеттері іштей сөйлеу тұрғысынан жүзеге асыруда таңбалар жүйелері пайдаланылады. Алайда мектеп жасына дейінгі баланың ойлауын дамытуда таңбалардан гөрі, нақты заттарды жалпылай не схемалы түрде қолданған тиімдірек. Баланың бейнелі ойлауы белгілі бір жағдайларда дұрыс болмаса, қателіктерге ұрындыратындығына қарамастан қоршаған құбылыстарды танып білудің құралы болып табылады. Мектепке дейінгі кезеңде ойлаудың сөздік формаларының дамуы сөйлеу мен практикалық іс-әрекеттің өзара қарым-қатынасының өзгеруімен байланысты болады. Ойын арқылы баланың барлық таным процестері қалыптасып дамиды. Ойын үстінде бала өзінің істеген іс-әрекетіне риза болып немесе керісінше өзіне баға беруге тырысушылық пайда болады, қиялы дамиды т.б. Осының бәрі баланың мектепке даярлығын сипаттайтын негізгі сәттер болып табылады.

1. Пиаже Ж. *Речь и мышление ребенка*. – СПб., 1997

2. Выготский Л.С. *Проблема возрастной периодизации детского развития*. 1996.

3. Выготский Л.С. *Вопросы детской психологии*. – СПб., 1997.

Резюме

В статье рассматриваются развитие и формирование познавательных процессов и деятельности дошкольников. В том числе были проанализированы высокие требования к организации познавательных процессов, таких как ощущение, восприятие, мышление, речь, память, воображение и других психических процессов, а также изменения и новообразования данного возраста.

Summary

The article deals with the development and formation of cognitive processes and activities of preschoolers. Also there have been analyzed high requirements of organization of cognitive processes, such as sensation, perception, thought, speech, memory, imagination, and other mental processes, as well as changes and growth of this age.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚИТУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Т.И. Кокумбаева – п.ғ.к., доцент, ҚазМемҚызПУ

Білім беру мазмұны – оқушыларлы жан-жақты дамыту, ақыл-ойын, танымдық қызығушылығын қалыптастыру, еңбекке дайындау үшін белгілі типтегі мектепте оқытылатын білім мен біліктер жүйесі.

Білім беру мазмұны дидактикалық категория ретінде «нені оқыту керек?» сұрағына жауап береді. Оқушыларды жан-жақты дамыту үшін оларға адамзат жинақтаған білімдер, біліктер мен дағдылардың жүйесін меңгерту керек. Білім беру мазмұны қоғамның мектеп алдына қоятын ағымдағы және болашақ мақсаттары арқылы айқындалады. Сонымен бірге, оқу мазмұны жеке адамдардың да мақсаттарын ескереді. Айта кететін жайт, оқу мазмұны әрқашан саяси, идеологиялық күрес сахнасы. Саяси күштер мектеп арқылы барша қоғамға өз ықпалын таратуға тырысады.

Оқу мазмұны қоғамның әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық қажеттіліктеріне сай қалыптасады. Еліміздің тәуелсіздігі, республикамыздағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер мектеп түлектері жаңа қоғам құруға, мәдени және рухани өрлеуге дайын болуын талап етеді. Ал осының

даму бағыттарына: дүниежүзілік сапар мен еңбек ресурстарындағы білімнің өтімділігі, жеке дара білім мен біліктілікке баулу, пәндерді оқыту арқылы бейімді білім беру, әлемдік білім деңгейіне кіру, қазіргі және болашақтағы заманауи жетістіктермен ұштастыру. Халықаралақ және қазақстандық білім беру бағдарламаларына кіріктірілген осы күнгі оқу үш деңгейде жүргізіледі: бастауыш мектеп – негізгі орта мектеп – жоғары мектеп. Бұл үштұғырлы білім жүйесі бірін-бірі толықтырып отыруға тиіс.

Халқымыздың «білікті – бірді, білімді – мыңды жығады» деген ұлағатты сөзін білімнің шындығында да баға жетпес мәні зор.

Білім мазмұнына әлеуметтік және ғылыми жетістіктер деңгейі де өз әсерін тигізеді. Соңғы кезде ғылыми жаңалықтың пайда болуы мен оның мектепте оқытылуы арасындағы уақыт қысқарып бара жатыр. Мысалы, радио шыққанына қырық жыл өткенде ғана мектеп бағдарламасына енгізілсе, заманауи компьютерлік бағдарламалар шыққан жылы оқытылуда.

Оқу мазмұнына кіретін мәліметтер жас мүмкіндіктеріне де байланысты. Баланың есте сақтау қабілеті жоғары болғанымен, білімді игеру, мәнін түсіну үшін өмірлік тәжірибе керек.

Ұлттық және жалпы адамзаттық мәдениетке байланысты да оқу мазмұнында ерекшеліктер болады. Қазіргі заманда дүниежүзі бойынша оқу мазмұны адамдандыру, компьютерлендіру, кіріктіру, тұлғалық даму ерекшеліктеріне негізделеді. Оқу мазмұны дидактикалық талаптар негізінде қай сыныпта, қандай көлемде, қандай пәндер оқытылуы керектігін белгілейді. Бастауыш сыныптарда барлық пәндерден алғашқы элементарлық ақпарат берілсе, орта сыныптарда жүйелі білім беріледі.

Білім берудің мазмұны оқу жоспарында жеке пәндердің оқу бағдарламаларында және оқулықтарда, электрондық оқу құралдарында нақтыланады.

Білім беру – бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық мәдени дамудың жоғары деңгейін және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағыт талған тәрбие мен оқытудың үздіксіз процесі.

Білім беру жүйелері, білім берудің міндеттері, жолдары, оқу орындарының мемлекеттік түрі басқа және жеке меншік түрлерін, білім берудің принциптері, оларды мемлекет талаптарына сай болуы көзделген.

Білім жүйесінің негізін бастауыш мектептен бастаған, бастауыш білім берген. Бұл мектеп жүйелі оқытудың, үйренудің, дағдыланудың нәтижесін беріп, халық ағарту жүйесінің аса маңызды буыны болып табылады.

Бастауыш мектептегі білім елдің, халықтың сұранысын қанағат ете алмаған соң орталау, орта мектептер ашыла бастады. Қазақстанда міндетті түрдегі тегін орталау білімді XX ғасырдың 50-жылдары, ал орта білімді 60-70 жылдары іске қосты.

Жалпы мектепке дейінгі, бастауыш, орталау, орта білім беру жеткіліксіз болғандықтан кәсіптік-техникалық, арнайы орта білімді мамандар дайындайтын оқу орындары өмірге келді.

Жастардың білімі тек арнайы орта біліммен шектелмейді, мемлекет жоғары білімді қажет етеді.

Білім беру жүйесі жанұя, балабақшадан басталып бастауыш, орталау, орта және кәсіптік мектептер, арнайы орта (колледж), жоғары оқу орындары, бакалавриат, магистратура, докторантура және білімді жетілдіру институттарына дейін жалғасады.

Білім беру алты және жеті жасқа дейін тәрбие беріп, мектепке дайындау туралы айтылған, оны тегін жүргізу көзделген.

Мектеп жайында жалпы орта білімнің тегін берілетіні, оның үздіксіз өтетіні және міндетті екені айтылған.

Халықтың неғұрлым білімді, сауатты, мәдениетті болуына көңіл аударылады.

Неғұрлым оқушылар мәдениетті болса, соғұрлым қоғам мәдениетті, білімді болады. Мәдениетсіз оқушы байлықтың, дүниенің пархын білмейді. Ертеректе ата-бабалырымыз білімге қол созған, мәдениетке ұмтылған.

Педагогикалық құндылықтар білім саласында қалыптасқан қоғамдық дүниетаным, көзқарастыры мен педагог қызметтері арасында жанама және тікелей байланыстырушы ретінде, әрі педагогикалық іс-әрекетті реттеуші талаптар (нормы) ретінде қабылданған.

Барша құндылықтар сияқты педагогикалық құндылықтар да қоғамдағы әлеуметтік, саяси, экономикалық қатынастарға тәуелді. Олар тарих желісінде қалыптасып, ерекше танымдық бейне және ұғымдар түрінде қоғамдық сана формасына енеді. Өмірдің әлеуметтік шарттарының өзгеріске келуімен тұлға, қоғам қажеттерінің дамуымен педагогикалық құндылықтар да ауысып барады.

Білім – қоғамдық құндылықтардың аса маңыздысы. Мұның дәлелі – Ата заңында келтірілген әрбір адамның білім алуға болған құқығы. Бұл құқық әртүрлі бастау, тұжырым, бағыттардың дүниетаным шарттарына сәйкестендірілген нақты дәуір білім жүйесімен қамтамасыз етіледі.

Білім, өз кезегінде мемлекетті, қоғамдық және жеке тұлғалық құндылықтарға ие.

Білімнің мемлекеттік тұрғыдан құндылықты болуының себебі – мемлекеттің адами-инабаттық, ақыл-парасаттық, ғылыми-техникалық, рухани-мәдени, және экономикалық мүмкіндіктерінің негізі – білімде. Осыдан, білімді ел – мықты, мызғымас ел.

Білімнің қоғамдық құндылығы да жоғарыда аталған алғы шарттармен анықталады. Алайда, мемлекет және қоғам тарапынан болатын білім дамуына орай түсіністік пен ұмтылыс әрқашан сәйкес бола бермейді. Мысалы, осы күнгі ҚР 12 жылдық оқуға өту – мемлекет талабы, бірақ ол қоғам тарапынан түсінбеушілікке ұшырауда.

Білім, әлеуметтік қажеттілік болуымен бірге біршама қызметтер атқарады. Ғалымдардың пайымдауынша (Н.В. Берковский, А.А. Реан) білім қызметтері төмендегідей:

адамның ғылым және мәдениет әлеміне енуінің ең оңтайлы да жедел жолы. Бүкіл дүние қазіргі таңда әлем және барша планета азаматын тәрбиелеуге ұмтылыс жасап, білім аймағында барлық күш-қуатын топтастыруда. Дүниежүзілік білім кеңістігі жедел дамуда. Сондықтан да әлем қауымдастығы адамның жасайтын орны не елі, білім игеру типі не деңгейіне тәуелсіз жаһандық білім стратегиясын қалыптастыру талаптарын алға тартып отыр;

Тұлғаның әлеуметтенуі мен ұрпақтар жалғастығын қамтамасыз ету тәсілі. Адамдардың иеологиялық көзқарасы мен талғамдарының әлеуметтік танымдарының, мұраттары мен тіртішілік климаттарының түбегейлі өзгеріске түсіп жатқан заманда білім қайта жаңғырту мен тарихи және әлеуметтік тәжірибені әулеттен әулетке өткізу процесін қалыпты жүргізуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, жаңа саяси экономикалық жағдайларды, қоғам және мәдениет дамуын жаңа бағыттарын жас ұрпақ санасына ендіріп, бекітуге жәрдемдеседі. Тек білімнің ғана үйлестіру, тұрақтану қызметіне бола, адам жаңа өмір салттары мен тіршілік шарттарына икемделіп, бейімделеді.

Адамның қоғамдық және рухани өмірін, сонымен бірге жалпы халықтық рухани сана қалыптастыру тетіктері: білім беру және тәрбиелеу мекемелері белгілі дәуір адамның әлеуметтік-мәдени іс-әрекеттерінің ең жоғары өрнек-үлгілерін шоғырландырады. Осыдан білімнің әлеуметтік құндылығы білімді де ізгілікті қоғам адамның маңыздылығымен өлшенеді. Білімнің адамилық (гуманистік) құндылығы әрбір жеке тұлғаның танымдық және рухана қажеттерінің даму мүмкіндіктерінен көрінеді. Біртұтас білім жүйесінің барша түрлері мен деңгейлерінде елдің интеллектуал және рухани-инабаттық мүмкіндіктері жинақталып, даму жолына түседі.

Мәдени қалыпқа енген жеке мінез-құлық және қимыл-әрекет үлгілері мен қоғамдық өмірдің бекіген формаларының ауысып (трансляция) баруы. Оқу және тәрбие барысында адам өркениет дамуына қажет әрі мәдени-тарихи маңызы бар әлеуметтік мәдени нормаларды игереді, атап айтсақ, олар: адамның әлеуметтік топтар мен өндірістегі, отбасы мен қоғамдық орындардағы, сонымен бірге ортақтасу, жеке тұлғалық және іскерлік қатынастардағы моральдық және ізгілік талап өлшемдері.

Аймақтық жүйелер мен ұлттық салт-дәстүрлердің даму әдісі. Кейбір аудан тұрғындарының ерекшелігі педагогикалық міндеттерге өзіндік өң береді. Жастардың қала не ауылдың рухани өміріне енуі осы білімнің арнасында өтіп жатады. Аймақтық білім жүйесінде бұқара халық арасындағы әр қилы әлеуметтік топтардың сұраныстары ескеріледі.

Тұғырлы мәдени құндылықтар мен қоғамның даму мақсаттарын бірден бірге өткізіп тұрушы және іске асырушы әлеуметтік институт (ресми құрылым, мекеме). Әлеуметтік институттар жас ұрпақты бүгінгі қоғамда дербес жасалған мақсат бағдарлы дайындау жұмыстарын іске асырып барады.

Жеке адам мен қоғамдық өмірдегі мәдени ауысулар мен қайта түрленулердің белсенді үдеткіш күші.

Білім мазмұнын жаңарту, білім беру жүйесін дамыту, өмір талабының объективті заңдылығы. Әр халықтың тарихи, мәдени және әлеуметтік-экономикалық ерекшелігі диалектикалық бірлікте қарастырылып, мектептегі әр халықтың тарихи, мәдени және әлеуметтік-экономикалық ерекшелігі диалектикалық бірлікте қарастырылып, мектептегі білім мазмұнын жаңартудың негізгі көзі болуға тиіс.

Білім сапасына ерекше мән беріледі, ол мына қасиеттермен сипатталады: білімнің толықтығы мен ғылымилығы, белгілі бір оқу пәнінің мектеп бағдарламасына сәйкес өзегі болатын негізгі мағұлматтар, түсініктер мен ұғымдар, ережелер, заңдар, теориялар, білімдерді меңгеру саналылығы, оқушының ғылыми заңдар негізінде фактілерді, құбылыстарды, материалдық әлем заттарын түсіндіре алуы, білімдерді ұқсас жағдайларда қолдана алу және білімдер мен іс-әрекет әдіс-тәсілдерін жаңа жағдайларға көшіре алуы; білімдер жүйелілігі, жаңа түсініктер мен ұғымдардың оқушы санасындағы бұдан бұрын игерген білімдермен тығыз байланысы; беріктік-жинақталған сапа мен іс-әрекет әдіс-тәсілдерінің оқушы есінде сақталуы.

1. Қазақстан Республикасының жоғарғы білім беру туралы заңы.
2. Назарбаев Н.Ә. Президенттің Қазақстан халқына жолдауы – Алматы: Білім, 2012.
3. Әбиев Ж. Педагогика. – Алматы, 2003.
4. Қоянбаев Р. Педагогика. – Алматы, 2000.
5. Қалиев С. Этнопедагогика. – Алматы, 2008.

Резюме

Актуальность исследования определяется будущие начального обучение Республики Казахстан и его влиянием на патриотическое воспитание школьников в условиях всемирной глобализации. При этом приоритетным является формирование у школьников казахстанского патриотизма, основанного на государственную идеологию нашей страны.

Summary

Relevance of the research is determined by the primary education of the Republic of Kazakhstan's future and its impact on patriotic education of schoolchildren in a globalizing world. The priority is to form the Kazakhstan patriotism in schoolchildren, based on the State ideology of our country.

ҰЛТТЫҚ ОЙЫН ТҮРЛЕРІН ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Ғ.Кудияров – п.ғ.к., аға оқытушы,

Е.Маханбет – п.ғ.к., аға оқытушы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады.

Тәуелсіз елімізді әлемдік бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына қосу біздің негізгі мақсатымыз және Отан алдындағы борышымыз. Осы мақсатты жүзеге асыруда біздің жасөспірімдердің орны ерекше, өйткені еліміздің туын биіктен желбіретіп, 50 елдің қатарына енгізу үшін білім сусынымен терең қаруланған, денсаулығы мықты ұрпақ тәрбиелеуіміз қажет. Біздің елімізде дене тәрбиесі мен спорт бұқаралық сипат алған. Әрбір адамның дене тәрбиесімен шұғылдануы оның жеке басының міндеті деп айтуға болады. Ұлттық ойындардағы кимыл-қозғалыс әрекет – бұл бала денесінің барлық мүшелерінің дамуы және денсаулықты сақтау факторларының бірі. Ғылыми-әдістемелік жұмыстар мен жетекші оқытушылардың тәжірибесінен байқайтынымыз, дене жаттығуларының ұлттық түрін үй тапсырмасына қосу оқушылардың тәрбиесі мен оны оқытуға ерекше ықпал етеді [1].

Дәстүрлі халық мәдениетінің ажырамас бір бөлігі болып саналатын ұлттық ойындар мен спорттың қоғамдағы атқаратын пайдалы орнын анықтау, оны теориялық-педагогикалық тұрғыдан негіздеу, алдымен, ұлттық ойындар мен спорт түрлерінің осы уақытқа дейін толыққанды тәрбие құралы ретінде танылмай жүрген олқылықтарын жоюға, оқу-тәрбие және спорттық жаттықтыру жұмыстарында басқа дене тәрбиесі құралдары сияқты өзіне тиісті орнын алуға жол ашады.

Егемен Қазақстан жағдайында халқымызды дене тәрбиесі оның ішінде ұлттық спорт пен ойындар арқылы салауаттық өмірге баулу, денсаулығын жақсарту, бұқаралық спортты дамыту, салт-дәстүрді сақтау, елін-жерін сүюге тәрбиелеу жолдарын ғылыми негіздеу осы жұмыстың өзекті бағыты болып табылады.

Қазіргі кезде ұлттық ойындар арқылы дене тәрбиесімен шұғылдануға, халықтың тарихи қалыптасқан салт-дәстүрлерін білуге деген ұмтылысын, салауатты өмір сүруге бейімделуге деген дұрыс көзқарастың халық арасында артуымен түсіндіруге болады [2].

М.Тәнекеев ұлттық спорт түрлерінің даму тарихын әлем халықтарының және олимпиадалық ойындардың даму барысымен байланыстыра отырып, адамзат тарихындағы ұлттық ойындардың халықтардың тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланыста болғандығын тарихи тұрғыдан негіздеп көрсетеді. Ол өз зерттеулерінде «тоғыз құмалақ», «түйе жарыс», «қыз қуу», «көкпар», «күміс алу», «жаяу жарыс», «жамбы ату», тағы да басқа ойындардың жастар арасындағы тәрбиелік рөлімен қоса, халықтар арасындағы достық қарым-қатынасты дамытуда атқаратын орны туралы да тұжырымдар жасайды

Қазіргі уақытта ұлттық спорт пен ойын түрлері дене тәрбиесі сабағында дербес орын алады. Әрбір дене тәрбиесі сабағында ұлттық ойындардың қайта өрлеуі мен педагогикалық практикада халықтық ойынға аударылып отырған маңызға және жоғары әлеуметтік- мәдени және рухани қуатқа ие ұлттық спорт түрлері мен ойындарының бүтіндей дамуымен тығыз байланысты [3].

Ұлттық ойындар жасөспірімдердің дене тәрбиесі жөнінен сан алуан жұмыс түрінде бұларды кеңінен пайдалану мақсатымен, ұлттық ойындарды игеруін қарастырады. Дене тәрбиесі сабағында жасөспірімдер қазақ ұлттық ойындарын, ұлттық спорт пен ойын түрлерін, оның дене тәрбиесінде қолдану тиімділігін үйренеді, сондай-ақ ұлттық ойындардың бай фольклорының практикалық әдістерін меңгереді.

Ұлттық ойындар мен спорт түрлері жасөспірімдердің дене мәдениетін арттыруға тікелей байланысты, сондықтан оны Білім беру саласында кеңінен пайдалану қажеттігі туындайды. Ұлттық ойындар әр ұлттың тарихи қалыптасу, даму кезеңдерінде, жас ұрпақты тәрбиелеуде тиімді құрал ретінде кеңінен пайдаланылып келгендігін және ұлттық ойындар мазмұнында ұлттық салт-дәстүрлер кеңінен қолданылатындығымен ерекшеленеді.

Ұлт ойындарының пайда болу тарихы біздің эрамызға дейін жетінші-сегізінші ғасырларда қазақ жерінде көшпелі тайпалардың құралу дәуіріне сәйкес келеді. Сол дәуірде пайдаланған тас, ағаш, сүйек сияқты заттарды ұлттық ойындарда қолданған. Мысалы: осы дәуірімізде әлі де жалғасын тауып келген «асық ойыны» на кез келген сүйек емес, малдың асықтарын алса, «бес тас ойынына» үлкен домалақ тастарды пайдаланған. Мұндай табиғи заттар ұлт ойындарының қалыптасуына жақсы әсерін тигізген. Балалармен бірге ересек адамдарда өздерінің бос уақыттарын көңілді өткізу мақсатында ұлт ойындарын пайдаланған. Сондықтан да «асық ойыны» бірінші ересек адамдар арасында ойналса, кейін ол жасөспірімдер ойыны болып қалды.

Ұлттық ойындар халқымыздың тарихи өміріне байланысты болғандықтан “Ұлттық дене тәрбиесі” сөзін қолдану толық заңға сәйкес келеді. Себебі әрбір ұлттың өз тағдырын өзі шешетін дәуірінде, халқымыздың ата-бабамыздан келе жатқан салт-дәстүрін жалғастыру кезеңінде ерекше анықталған тәсіл.

Ұлттық ойындардың дене тәрбиесі саласындағы педагогикада қолданылуыын зерттей келе XX ғасырдың 20 жылдарына дейін ұлттық ойындар мен жаттығулар халық арасында дене тәрбиесі жұмыстарының негізі болып салаланғандығын көреміз. Бала дүниеге келісімен денесінің ширақ болып өсуінен бастап, оның есейіп азамат болу кезеңі, орта жаспен қарттық жасқа дейін ұлттық ойындарды кеңінен қолдану жағдайлары көптеп кездеседі. Қазақ халқы арасында XX ғасырға дейін ел арасында ұлттық ойындардың кеңінен таралып, адамдар өмірінде әрқашан қолданыста болғандығы туралы тарихи деректер мол кездеседі» [4].

Бұл саладағы ең көрнекті тұлға М.Таникеев белгілі бір халықтың дене тәрбиесінің мазмұны мен ішкі құрылымын, формасын тек осы тұрғыдан терең зерттеу мүмкін екенін әділ бағалайды [3]. Себебі онда еліміздің барлық білім беру салаларында бірнеше ұлттық ойын түрлерін дамытуға тарихи жолдары айқындалуда.

Жекелеген жағдайларда осы заманғы ұлттық спорт түрлерінде аңшылықпен, найза лақтырумен, садақ пен жебені пайдаланумен байланысының қалай бақыланатынына назар аударылады. Тарихи мәліметтер қыздар мен балалардың дене тәрбиесіне әртүрлі тәсілмен келудің заңдылықтарын растайды. Ерте дүние дәстүрлері мен салттары әртүрлі жастағы балалар топтарына әртүрлі талаптар қойылады, жылдамдық, әбжілдік, батылдық, орнықтылықтың қалыптасуына маңыз беріледі және белгілі бір өмір өткелдерінде (жағдайларында) пайдалана білуінен мағлұмат береді. Біздің дәуірімізге дейінгі YIII-YII ғасырларда Қазақстанның аймағында скифтердің сақ тайпасы өмір сүрді. Олар ірі одақтарға бірігіп, көшпелі өмір бейнесін кешті және мал шаруашылығымен шұғылданды. Олар күшті және жауынгер адамдар болды, олардың әскери және дене дайындығын, адамгершілік сапаларын басқа тайпалар жоғары бағалады. Бұл халықтың салт-дәстүрлерінің бірі некелесу жағдайы бойынша өткізілетін рәсімде спорттық сайыс өткізілуімен байланысты: бұл сайыстардың барысында жас жігіт қызды жеңуі тиіс болатын, яғни содан кейін барып үйленуге құқылы болды. Жасөспірімдердің жеке тұлғасының қалыптасуының бағыттары екі жолмен айқындалады, біріншісі, тікелей қызмет және ойындық қызмет, екіншісі жеке тұлғаның рухани қажеттілігінің қарқынды көрінуіне қызмет ете бастайды.

Ұлттық ойындар жасөспірімдердің дене қозғалысының дамуына тигізетін әсері мол. Мысалы, Арқан тарту, Жасырынбақ, Соқыр теке, Қуаласпақ, Қуып жету, Қап киіп жарысу, Асық ойнау, Қазақша күрес сияқты ұлттық ойындар дене қозғалыстарын дамытуда орны ерекше.

Сондықтан бұл ұлттық ойындардың көп ғасырлық тарихы бар, ал бәйге, аламан бәйге, көкпар, аударыспақ, күміс-алу, қыз қуу, тоғыз құмалақ ойындары жасөспірімдер арасында үлкен қызығушылық

оятады. Ұлттық ойындардың барлығы жасөспірімдердің күштілік, шыдамдылық, әбжілдік, қабілеттілік сияқты дене және рухани сапаларын дамытады. Олар үшін мінезінің ерік-жігер сапаларын тәрбиелеумен мақсатқа жетуге деген талаптануды қалыптастырумен байланысты ерлік және жарыстық рух тән.

Кеңес Одағы кезінде елімізде мұндай ұлттық ойындарға баса көңіл бөлінбеді. Еліміз егемендік аясына жеткеннен соң бұл ойындар жаңаша даму кезеңінде жасөспірімдерге халқымыздың төл дене мәдениетін біліп, оны жақсы көруіне мүмкіндік туды. Жоғары жетістіктерге жету мақсатында сөрелік бастау алаңы мектеп болып табылады, мектептегі дене тәрбиесі сабағы, яғни оларда оқытып, үйрету және тәрбиелеу аспектілері үзіліссіз үндеседі [5].

Оқу орындарына лабораториялық сабақтар өткізу қарастырылған, практикалық сабақтар саны көбейтілген, мақсатты бағыттағы дербес жұмыстар үшін тапсырмалар ауқымы кеңейтілген, жүйелі бақылау түрлері айқындалған, түлектердің кәсіби қызметке дайындығы педагогикалық практика барысында, сондай-ақ алдын-ала мектепте сабақ өткізіп, сынақ тапсыру кезінде айқындалады.

Қазіргі уақытта ұлттық спорт пен ойын түрлері дене тәрбиесі факультетінің оқу жоспарында дербес орын алады. Факультетте “Ұлттық ойындар” курсының қайта өрлеуі мен педагогикалық практикада халықтық ойынға аударылып отырған маңызға және жоғары әлеуметтік-мәдени және рухани қуатқа ие ұлттық спорт түрлері мен ойындарының бүтіндей дамуымен тығыз байланысты.

Курс бағдарламасы студенттердің дене тәрбиесі жөнінен сан алуан жұмыс түрінде бұларды кеңінен пайдалану мақсатымен, ұлттық ойындарды оқуын қарастырады.

Курстан өткен кезде студенттер, қазақ ұлттық ойындары мен басқаларының пайда болу тарихы мәселелерін, ұлттық спорт пен ойын түрлерінің элементтерін оқушылардың дене тәрбиесінде қолдану тиімділігінің теориясын оқиды, сондай-ақ ұлттық ойындардың бай фольклорының практикалық материалын меңгереді, педагогикалық және ұйымдастырушылық дағдыларды игереді.

Белгілі жайт, студенттердің қозғалыс әрекеттерінің белсенділігін қалыптастыру кезінде әрбіріне мұқият жеке тұрғыдан келу керек, оның іске асырылуы әрбір адамның жеке-психологиялық ерекшеліктерін нақты білуді талап етеді.

Халық ойындары мен ойын әдістерін дене тәрбиесі мен спорт жұмысында қолдана білушілік – дене тәрбиесі бойынша болашақ маман, педагог-бапкерді кәсіби дайындаудың негізгі түрлерінің бірі болып есептеледі.

1. Төлегенов Е.Қ. Ауылдық жердегі балалардың қазақтың ұлттық ойындары арқылы өзіндік сабақтарында дене дайындығы дағдыларын қалыптастыру. *Пед.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2010.*

2. Алимханов Е. Ұлттық спорт пен ойындардың теориялық және педагогикалық негіздері. *Пед.ғыл.канд. дисс – Алматы, 2010.*

3. Таникеев М.Т. *От байги до Олимпиады. – Алма-Ата, 1983. – 206 с.*

4. Меңдалиев Б.М. Ұлттық халық ойындарын мектеп жасына дейінгі балалардың дене шынықтыру сабағында қолдану. *Пед.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2009.*

5. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы, 1991.

Резюме

Статья посвящена национальным играм в школе в формировании здорового образа школьников в учебном процессе школы. Национальный спорт играет важную роль в воспитании и формировании духовного развития школьников.

Summary

The article is devoted to national games at school in the formation of healthy school children in the educational process of the school. The national sport plays an important role in the education and formation of the spiritual development of pupils.

ҰРПАҚ БОЙЫНА ЕЛЖАНДЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.А. Күрішбекова – оқытушы, ҚазМемҚызПУ

Егеменді елдің болашақ негізін жасаушылар ең алдымен оның қандай мемлекет екенін, оның рәзімдеріндегі белгілердің нені білдіретінін, мәні мен мазмұнын білгені парыз. Рулық, тайпалық заманда да, әр қайсысының өзіне тән таңбалары, тулары болған. Олар ең қасиетті, ер ардақты дүниесі болған. Соның рухы оларды істерге көтеріп қана қоймай, шабытта берер үлкен күш болғаны айан. Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері елдің елдігін білдіретін, азаматтарына қуат-күш, ел азаматы екенін сезіндірер ұлы күшке ие нышан. Сондықтан, оның әрбір белгісінің нені білдіретінін терең түсініп, қастерлеу борыш екенін білдіру мұғалімнің, ата-ананың қасиетті парызы. Ұрпақтан ұрпаққа аманаттайтын асылы. Мемлекеттік рәміздің арқылы патриоттық сезімді тәрбиелеуде ең басты сақсат мемлекеттік рәміздің *мәнін қабылдау мен түсіне білу* болып табылады. Осы орайда оқушы мемлекеттік рәміздегі әрбір белгінің мәнінен үңілуі қажет \1\.

Мемлекеттік ту – зерен көк түсті, тік бұрышты мата. Ені ұзындығының жартысына тең, *ал тудың сабын бойлай тігінен алтын зерлі ұлттық өрнек тартылған*.

Зерен көк түс тудың негізгі нышандық белгісі ретінде тегін таңдалмаған. Ол адалдық, тазалық және сенім деген ұғымдарды білдіреді. Халқымыз үшін адалдық, тазалық, сенім адамның ең тамаша кемелденуге лайықты қасиеті беп санайды. Адалдық пен тазалық бар жерде ғана адамдардың өзара ынтымақтасығы, берекесі мен бірлігі орнайды. Адам бағытты өмірге жете алады. Ал осындай ұстанымды, зайырлы, құқықтық, демократиялық және әлеуметтік бағыт алып отырған ел саясатына сенім арта отырып ел болашағына күресуім ортақ іс \2\.

Тудың ортасына жан-жағына нұрын шашқан *күн бейнесі* мен қанатын қағып, самғап келе жатқан *қыран бұркіт* суреті салынған. Бұл киелі түс – бірлік пен ынтымаққа шақырып, барлық халықтар үшін аманда тыныштық, бейбітшілік пен береке символына айналған ашық аспанды еске салатын рең.

Аспан көк түс қазақ халқының ұлттық реңі деп саналады.

Көшпелілер үшін табиғат қашанда тек тіршілік ұясы ғана емес, олардың бүкіл өмірінің ажырамас бір бөлігі болған. Төбесіндегі көк аспан, айнала қоршаған алып таулар, мөп-мөлдір өзен суы, көкжиекпен астасқан сағым дала – бәрі-бәрі қазақы дүниетанымда тек көкшулан түсті болып келеді.

Кезінде Түрік қағанаты, Хазар қағанаты, Ұлы селжүк қағанаты, Ақсақ Темір Көреген мемлекеті, Қазақ хандығы, бірқатар хандар мен батырлары көк асаба көтерген. Қазақ КСР-нің Мемлекеттік жалауында да шағын көк жолақ республиканың төл болмысының нышандық белгісі ретінде пайдаланылды \1\.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік туының бір түсті болуының мәні бар. Ол Қазақстанның егемен ел ретінде біртұтастығын паш етеді.

«Көк» (голубой) сөзінің көне түркі тіліндегі бір мағынасы «шығыс», «шығыстық» деген ұғымға сәйкес келеді. Яғни тудың түсінен белгілі бір нақты жағрапиялық ақпарат та алуға болады. Ол геральдика (елтаңбатану) тілінде бүкіл әлемге Қазақстанның жер шарының шығысында орналасқандығын, Ұлы дала өркениетінен бастау алатын, тамыры тереңде жатқан шығыс мәдениетінің өкілі екендігін баян етіп тұрғандай.

Күн бейнесі – байлық пен береке белгісі. Оның графикалық көрінісіне айналған шеңбер – адамзат тіршілігінің, өмірдің символы \3\.

Далалық өркениет дүниетанымында қасиетті аспан шырағы – Күн аса маңызды бағдарлық мәнге ие. Кеңістік және уақыт ұғымдары, мысалы, номадтар өміріне күн қозғалысын бақылау тәжірибесі арқылы енген.

Мемлекеттік рәмізіне күн бейнесін салу арқылы қазақ елі өзінің жалпы адамзаттық құндылықтарға ортақтастығын және халықаралық қауымдастықтың айнымас бір бөлігі екендігін аңғартып тұр.

Қыран бұркіт – биліктің, көрегендік пен дарқандықтың нышаны. Әдетте рәміздерге суретін салған кезде оның жыртқыштық кейпі мен ызғар шашып тұрған сұсты кескінін бейнелеуге ұмтылу дәстүрі бар. Сол арқылы күш пен қуат артықшылығы идеясы беріледі деп есептеледі. Қазақ елінің туында бұл образ мүлдем жаңа көркемдік шешімін тапқан. Біріншіден, суреттен салмақтылық, бейбіт аңсар аңғарылады. Екіншіден, ол күннің астында орналасқандықтан, өз қанатының үстінде Прометей отын, Бақыт шырағын алып ұшқандай әсер қалдырады. Үшіншіден, ол қозғалыс үстінде бейнеленген – биік мұратқа құлаш ұрып, самғап барады. Бұл – қазақстандықтардың бақыт пен байлыққа, өркениет шыңына ұмтылысының белгісі.

Қыран бүркіт образы қазақ халқының ұлттық дүниетанымында еркіндік, бостандық сүйгіштік, ерлік, жоғары аңсар, жан дүние кеңдігі, асыл мұрат, жүрек тазалығы сияқты адамгершілік асыл ұғымдармен астасып жатады.

Қазақы ою-өрнек-дүниені қазақ халқының өзіне тән өзгеше эстетикалық талғамына сай ерекше көркемдік тұрғыдан тану тәсілдерінің бірі. Оласа күрделі астарлы формалар, сызықтар мен ырғақтардың үйлесімі, сұлу жарасымы ретінде адамның ішкі жан дүниесін айрықша ашады. Ұлттық ою-өрнектердің айшықтары қоршаған ортадағы нақты заттарға және сан алуан табиғи құбылыстарға негізделеді.

Егемен ел туындағы әсем өрнек – қазақ халқының сан ғасырлар бойы асыл арманы, ұлттық ұлы мұраты болып келген мемлекеттік тәуелсіздік идеяның жүзеге асқандығының тағы бір жарқын айғағы.

Мемлекеттік елтаңба – күн сәулелі уықтарын қос мүйізді, қанатты пырақтар бейнесі көмкерген шаңырақ бедерлі күрделі сәулеткерлік (архитектуралық) туынды.

Елтаңба *өрнектері орналасқан шеңбер* рәміздің басты нышандық белгісімен – күн сәулелі уықтар көмкерген шаңырақ бейнесімен бірге дөңгеленген дүние космосы тәрізді. *Ортақ үй* – киелі қара шаңырақтағы ортақ тағдыр, қауымдасқан тіршілік, өмір (шеңбердің нышандық мәні) туралы ойларға жетелейтін де осындай образдық астарлар мен көркемдік қисындар \3\.

Көшпелілер мәдениетінде шаңырақ образының пайда болу себебін олардың қоршаған ортаға қатысты дүниетанымынан және соған сәйкес ойлау жүйесінде орныққан ұғымдардан іздеу керек.

Елтаңба астарына – зерен көк түс, бедеріне – сары алтын реңк пайдаланылып.

Оның күмбезді көк аспанға ұқсайтындығы кездейсоқ емес. Ол адамдар санасында сәулеленуі жөнінен де тіршілікке қажетті бірегей болмыстардың біріне жатады. Шаңырақ – туған үйдің, атамекеннің, әріден тартқанда, адамзаттың ортақ жер бесігі – айдай әлемнің символы.

Шаңырақ бейнесі – Қазақстанда тұратын барлық адамдардың ортақ үйінің бейнесі. Шаңырақтың беріктігі оның уықтарының сенімділігіне байланысты болса, ортақ үйдің бақыты да оның тұрғындарының талайлы тағдырына тікелей байланысты.

Әпсаналық арғымақтар – қанатты һәм мүйізді пырақтар образы батылдық, тектілік және ерік-жігер күші тәрізді геральдикалық ұғымдармен сипатталады.

Жалпы, жылқы – номадтардың жан серігі. Көшпелілердің бүкіл шаруашылық ғұмыры мен рухани өмірі осы бір асыл текті жануарлар тіршілігімен етене жақын.

Жылқы – қазақтардың ұлттық дүниетанымының маңызды бір белгісі. Оған сонау көне замандардан бері келе жатқан «Қазақ жылқы мінезді» деген қазақ мәтелі де айғақ. Бұл ұлттық мінез астарындағы жылқы табиғатымен үндес ұқсастықтарға меңзейді. Ол ұқсастықтардың өзегі – стихия ортақтастығы. Ең алдымен, еркіндікке, қозғалыс пен жылдамдыққа деген құштарлық. Қазақ өз жанының қалауы мен жүрегіне жақынның бәрін құндыз жалды, құралай сұлу, мінезіне күші сай, желден жүйрік текті тұлпар бойынан табады.

Қанат болса – қуатты, көркейген мемлекет құру жөніндегі асыл арман нышаны. Оны, сол сияқты, қоғамда келісім, береке-бірлік салтанат құрып, табиғатпен және әлемдік өркениет мұраттарымен жарасымға қол жеткізуге және өсіп-өркендеуге бағытталған ізгі ойлар мен ұмтылыстардың көрінісі десе де болады.

Дамудың төменгі сатысынан бастап жоғарғысына дейін өрлеу – әлемдік өркениет кредосы. Елтаңбада қанаттардың рәміздік сипаттарын пайдалануды мемлекет идеясына қатысты, асқақ армандар мен ізгі мұраттарға қатысты адам баласының табиғи құштарлығының көрінісі деп қабылдаған жөн \3\.

Қазақ тілінде «*мүйіз*» деген сөз – күш-қуат, ерлік, батылдық деген ұғымдардың баламасы. Мүйізге ұқсас түрлі бейнелер мен заттар ертеде дәстүрлі салт-жоралғыларда кең пайдаланылған, әскери байрақтардың тұтаяқтарының ұшар бастарындағы киелі белгілер ретінде ұсталған. Аспан құтының, өсіп-өнудің және жолы болудың нышаны саналып, биікке қойылатын. Ол көшпелілер дүниетанымындағы «әлем шоқысы» (миро-вая гора) ұғымына қатысты салт болса керек.

Елтаңбада *қос қанатты тұлпар* бейнелері бар. Олар киелі қара шаңырақты екі жағынан бірдей қорғап тұрғандай әсер береді, ортақ үй - туған Отанға адал қызмет ету идеясының жарқын көрінісі. Туған елді көздің қарашығындай сақтап, оған бар жан-тәніңмен беріле қызмет ету – әпсаналық пырақтар образындағы алтын өзек, асыл желі, міне, осы.

Бесбұрышты жұлдызды биліктің, бұралаң өмір жолындағы адастырмас жарық сәуле – өзгеше рухани темірқазықтың, асқақтық пен мәңгілікке деген айрықша құштарлықтың белгісі ретінде қолдану – адам баласы ықылым замандардан бері берік ұстанып келе жатқан елтаңбалық дәстүр. Символизм салты бойынша ол микрокосмостық, ғаламдық бейнеге жатады, адам формуласы деп дәріптеледі. Қазақ елі

елтаңбасының маңдай төріне қойылған *көркем жұлдыз* да – қазақстандықтардың көкейкесті мақсат-мүдделерінің айнасы. Ол болмысы бөлек беделді егемен мемлекет ретінде осы заманғы өркениетті елдер көшінен ойып орын алып, болашаққа батыл қадамдар жасау ниетін паш етеді. Жұлдыздың бес бұрышы – бес құрлыққа бірдей айқара ашықтықтың, барлық әлем мемлекеттері мен халықтары тарапынан ізгі ниетті, өзара пайдалы қарым-қатынастың қай-қайсысына да әрдайым әзір екендіктің белгісі.

Елтаңба шеңбер ішіне ойып жасалған белгінің төменгі жағында ел аты – *«Қазақстан»* деген жазу бар. Ол осы мемлекеттік атын айшықтап тұр.

Қазақстан дегенде ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан үш бірлік, үш негіз: «Жер, Ел және Тіл» көңіліңе ұялайды. Бұл үш құндылық қазақтың барлық бірлігі мен байлығын көрсетеді. Ел ұлт үшін мақтан етер мәдениеті.

Ел – ұлттық дүниетанымдағы ұлы ұғымдардың бірі. Ел сөзі қазақ халқының арғы қазақтан бүгігі қазаққа дейін «қағанат», «ел-жұрт», «отан», «мемлекет», мағынасында қолданылып келеді. Ел сөздің ұғымы – елдік мінез, едік дәстүр, елдік мұрат, елдік намыс, елжандылық, отаншылдық тәрізді құндылықтар оның өзегі болады [3].

Мемлекеттік әнұран – ел егемендігінің музыкалық-поэтикалық рәмізі. Тәуелсіз қазақ елінің бойтұмар әнұраны «Менің Қазақстаным» деп аталады. Бұл, тіпті де, кездейсоқ емес. Атау астарында рәмізбаян құпияларына жетелейтін терең де ғажайып сыр жатыр.

Менің Қазақстаным! Бұл сөзді жайбарақат айта салу қиын. Тіпті, мүмкін емес десе де болады. Оны айтқанда бойынды ерекше сезім билеп, сананда әлдебір жарқын сәуле жалт еткендей әсерге бөленесің.

Оны естігенде ел менен жерге деген махаббат, туған халқың мен туған топырағыңның алдындағы перзенттік парыз жайлы ойлар жадыға оралады. Одан өміршеңдік пен өрлікке, оптимистік пен жасампаздыққа бастайтын айбынды азаматтық рух сезіледі.

Менің Қазақстаным! Бұл – жігерінді жанып, жүрегінді баурайтын аса әсерлі сөздер. Оны ауызға алғанда кіндік қаның тамған киелі жермен, оның өткенімен, бүгінімен және ер-теңімен тәңірлік байланыстылығын, табиғи біртұтастығын еске түседі.

Оны айтқанда өзінді Алатауға арқанды тіреп тұрғандай тәкаппар да сенімді, алдында Сарыарқаның сары жазирасындай шетсіз де шексіз ұлы жол жатқандай еркін, ару Ақжайықтың әбілхат суымен тазарғандай тұнық та сергек сезінесің.

Оны тыңдағанда құлағыңа киелі көк берінің тау мен тасты күңіrentкен салқар сарынын, сағым қуып, самал желмен жарысқан сәйгүлік тұлпарлардың тұяғының дүбірін, қыран қанатының ғаламат суылын естігендей боласың. Қарлы шыңнан қияға көз салған қанатты барыстың тоятын таппай тоқтамас тегеурінді қимылы кез алдыға келеді.

Менің Қазақстаным! Бұл – қазақ деген көнбіс те қайсар халықтың жүрек сөзі. Барша әлемге ашық, бар дүниесін тек қызығына шашу үшін жинайтын, қонағын құдайындай сыйлайтын, «көрші хақы – тәңірі хақы» деп есептейтін, аузын ашса – жүрегі керінетін аңқылдаған ақадал ұлттың жан тебіренісі.

«Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген ізгі де асқақ афоризмді өмірлік кредосына айналдырған, «Еңкейгенге еңкей – ол атаңның құлы емес, шалқайғанға шалқай – ол құдайдың ұлы емес» дейтін тәкаппар да текті елдің серті бар онда. Менің Қазақстаным! Бұл – азаматтық позиция, елжандылық философиясы.

Менің Қазақстаным! Бұл – отандастық формуласы. Кең байтақ елімізде қатар ғұмыр кешіп жатқан жүздеген ұлт өкілдерінің бірлігі мен ынтымақтастығының қайнар көзі Қазақстанды ортақ шаңырақ, ортақ ұямыз деп сезінуде жатқаны белгілі. Оны өмірдің өзі дәлелдеп келеді.

Тек ел деп сокқан жүректер ғана елдіктің туын бірлесе көтеріп, ортақ мақсатқа бауырласа жұмылатынын қазақстандықтар жақсы біледі. «Бірлік бар жерде – тірлік бар» деген өміршең мәтел халқымыздың тағдыр мұхитына түскен талайлы кемесінің желкенін жықпауға себепкер болып келе жатқан арғы қазақ конституциясының ең жарқын тағлымы болуы да кездейсоқ емес.

Осы терең ұғымның Қазақстан Республикасының жаңа гимнінің өзегіне, мағыналық лейтмотивіне айналуы – тәуелсіздік идеясының логикалық арнасында жатқан, азаттық аңсарларымен әуендес әлеуметтік-саяси әрекет. Еркіндікке қолы жеткен егемен елдің қоғамдық санасындағы сілкініс тәуелсіздік рәмізі табиғатын айқындауға себепкер болуы – заңды құбылыс. Ұлттық рәміздің ұлт жанының жалауына айналуының басқа жолы да жоқ.

Әдетте гимн-әнұранды тек салтанатты әуен, мадақ жыр деп қана қабылдаушылар аз кездеспейді. Бұл – қате пікір.

Әдетте әнұранды тек көпшілік болып, қосылып айтар жеңіл, көңілді әуен, тез жатталар тәтті жыр деп қана қабылдайтындар да баршылық. Бұл да – қате пікір.

Әнұран – ел жүрегінің соғысы, ел тілегінің тоғысы. Оны елдің рухы ел төріне көтерген жалпының жан жалауы десе де болады.

Әдетте әнұранды гимн ететін – халықтың өз тағдырына деген жауапкершілігі. Дәлірек айтқанда, бұл дегеніңіз – әуен мен мәтін болмысында ерекше музыкалық-поэтикалық эмблема тілінде елдің ең асыл арманы, ең биік мұраты, ең ауыр көз жасы мен ең батыл сенімі көрініс табуы.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік гимні – бойға зор патриоттық сезім ұялататын асқақ та сыршыл әуен. Онда ел деп соққан жүректердің дүрсілі бар. Оның өн бойынан өміршең оптимистік рух лебі еседі. Музыкалық табиғатының марш жанрына жақындығы дауыс ырғағының екпінін арттырып, оған ерекше өршілдік қуат беріп тұр.

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030».

2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның болашағы қоғамның идеялық бірлігінде. – Алматы: Қазақстан, 1993.

3. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан республикасы туралы мемлекеттік туы – Алматы, 1992.

4. Қазыбеков Н. Аңызға айналған жеңімпаздар. – Алматы, 1984.

5. Жарықбаев Қ.Б. Қазақтың тәлім-тәрбиелік ой-пікір антологиясы. – Алматы, 1998.

Резюме

В статье автор рассматривает вопросы патриотического воспитания подрастающего поколения с помощью государственных символов Республики Казахстан.

Resume

In the article the author considers the ways of patriotic education of the younger generation by means of state symbols of the Republic of Kazakhstan.

ИЗ ПРАКТИКИ ИНТЕГРАТИВНОГО ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ И БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

А.М. Тагиева – диссертант Института Проблем Образования Азербайджанской Республики

Формирование знаний, умений и навыков, приобретенных учениками в процессе образования, требует организации обучения в интегративной форме. В мировой практике было определено множество форм интеграции. Одна из них – межпредметная интеграция. Эта форма подразумевает связанность результатов по одному предмету с результатами по другим предметам. Иными словами, межпредметная интеграция – это изучение преподавания какого-либо предмета, содержание которого получено из двух или более предметных областей.

Межпредметная связь заняла широкую нишу в творчестве известных преподавателей. Не случайно, что многое сказано о принципах, видах и значимости этой проблемы в преподавании предметов, и на эту тему было написано большое количество исследовательских работ.

Ф.Энгельс, который отчетливо видел взаимосвязь химии с биологией, писал: «называя физику молекулярной механикой, химию-атомной физикой, а биологию – белковой химией, я хотел бы выразить переход одной науки в другую, то есть как их связь и непрерывность, так и разницу и дискретность».

Как наука, «биохимия», которую считают специфической предметной областью, возникшей от взаимосвязи химии и биологии, обладает большой значимостью. Эта наука изучает и исследует биохимические процессы, идущие в мире растений и животных. Несомненно, что основание этой науки заложено в значимости и сущности преподавания предметов биологии и химии в средних общеобразовательных школах.

Преподавание химии располагает широкой возможностью для использования учениками знаний, умений и навыков, приобретенных в биологии. Основываясь на педагогическом опыте известных преподавателей, приобретенном в течении долгих лет, мы привели в следующей таблице связь между химией и биологией и возможности, которые вытекают из интеграции преподавания этих наук.

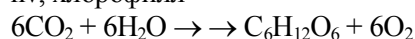
Таблица 1.

Химия		биология	
класс	темы	класс	темы
VIII	Введение. Что изучает химия?	VI-биология	Биология-наука о живой природе
VIII	Простые и сложные вещества. Химические формулы	VI-биология	Фотосинтез. Дыхание. Движение воды и минеральных солей, органических веществ в стволе
VIII	Неорганические и органические вещества. Кислород. Воздух. Сгорание. Вода. Растворы	IX-биология Человек	Химический состав клетки
		VI-биология	Фотосинтез. Дыхание
XIX	Основные классы неорганических соединений. Углеводы. Азотные органические соединения. Белки	X-общая биология	Неорганические вещества клетки
		X-общая биология	Органические вещества клетки. Углеводы. Липиды. Нуклеиновые кислоты. Белки. ДНК. РНК.

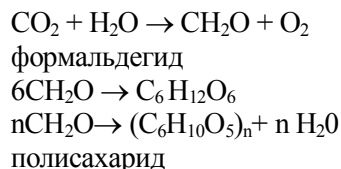
Каждая из перечисленных в таблице тем имеют большие возможности для широкого связывания химических тем с материалами, пройденными по программе биологии. Преподаватель химии, который хочет воспользоваться этими возможностями и различными методами преподавания, сначала должен глубоко ознакомиться с информацией, которую ученики усвоили из предмета биологии, так как при связи содержания каждой темы по химии, указанной в таблице, с приобретенными по биологии знаниями, оно воспринимается глубже и надолго запечатлевается в памяти. Преподаватель химии должен быть готов к установлению связи с биологией в преподавании указанных тем.

Для этого должны быть подготовлены вопросы, которые напомнят ученикам соответствующие знания. Для того чтобы ученики полюбили предмет, каждый преподаватель химии должен воспользоваться практикой работы ведущих преподавателей, неоднократно подкрепленной в педагогической практике, и личным преподавательским мастерством. Одним из образцов такой работы является интересное и содержательное преподавание урока «Введение» по химии. В введении говорится о том, что и химия является одной из естественных наук, так как ученики прошли занятия по биологии, физике, географии и природоведению, в содержании каждого из которых сообщается о науке химии. Ответив на вопросы о поглощении растениями кислорода из воздуха и выделении углекислого газа при дыхании и, наоборот, поглощении углекислого газа и выделении кислорода, приеме посредством корней минеральных веществ и передаче в органы посредством ствола, изученных в VI классе при обучении биологии, ученики вспоминают о приобретенных знаниях; после этого отмечается значимость ознакомления с тайнами химии в живом мире. Учитель, рассказывающий о значимости химии, отмечает, что ученые используют растительные и животные организмы и проводят на них опыты с целью получения многих новых веществ. Несомненно, что ученикам разъясняется более глубокое изучение химии в результате ее взаимосвязи с другими естественными науками, проверка многих научных сведений на основании опытов. Проведение интересных и развлекательных опытов еще более усиливает интерес учеников к этой науке. При разъяснении закона сохранения массы веществ по химии с законом сохранения энергии по физике учащимся напоминает о превращении солнечной энергии, круговороте углерода и кислорода в природе в процессе фотосинтеза и дыхания растений. С помощью преподавателя ученики вспоминают знания, приобретенные из биологии и других предметов, связывают это с информацией, полученной из предмета химии, и развиваются. Организация связи с биологией в процессе обучения химии в большой степени зависит от профессионализма преподавателя. Безусловно, что некоторые связи носят эпизодический характер. Например, в X классе при информировании учащихся о химических свойствах оксида углерода (IV) на основании следующих уравнений реакции необходимо объяснить, что благодаря использованию карбамида ($2\text{NH}_3 + \text{CO}_2 = \text{CO}(\text{NH}_2)_2$), возникающего в результате взаимодействия оксида углерода (IV) с аммиаком, в качестве удобрения для растений, в процессе фотосинтеза растения поглощают углекислый газ, который соединяется в организме растения с водой и образует формальдегид, а потом и углевод.

$h\nu$, хлорофилл

$h\nu$

Однако, в процессе преподавания органической химии при обучении каждой из тем, таких как сложные эфиры, жиры, углеводы, азотные органические соединения и белки, возникает научно-методическая необходимость использования знаний, приобретенных учениками из биологии. Поэтому о каждой из перечисленных тем даются обширные сведения в учебных единицах «общая характеристика веществ и энергообмена» из биологии 9-го класса, «химический состав клетки» и «клеточные вещества и энергообмен» из курса «общей биологии» 10 класса. Учитывая сказанное, мы хотели бы продолжить мысль о ходе урока при преподавании ряда тем.

Тема: белки – это многофункциональные естественные полимеры. Состав и строение белков.

Цель: развить знания учеников о белках, полученные из биологии, и выявить взаимосвязь между строением и свойствами.

Стратегия: проблемное объяснение, межпредметная связь, объяснение с опросными листками, активная организация урока с использованием независимых работ, ЗХЗУ.

Ресурсы: яйцо, спиртовая лампа, вода, пробирка, химический стакан, едкий натр, азотная кислота, пищевая соль, сульфат меди (II), ацетат свинца, рабочие листки, таблица «знаю, хочу знать, узнал» (ЗХЗУ).

Ход урока: после организации класса на основании заранее подготовленных вопросов по повторению «азотных органических соединений» оцениваются знания учеников. С этой целью классу задаются вопросы следующего содержания:

1. Какие органические вещества относятся к азотным органическим соединениям?
2. Напишите уравнение сгорания триметиламина
3. Назовите соединение $\text{CH}_3\text{-CH}_2\text{-CH-COOH}$
 NH_2
4. Напишите уравнение реакции глициновой кислоты с основаниями.
5. Покажите формулу строения метилэтиламина.
6. Покажите уравнение сгорания фениламина.
7. Назовите способы получения аминокислот
8. Напишите уравнение реакции между 3-аминпропаном и 2-аминбутановой кислотой.
9. Напишите уравнение реакции между 2-аминобутановой кислотой и 2-амино-2-метилпропановой кислотой.
10. Какими свойствами обладают аминокислоты по молекулярному строению?
11. Как образуются аминокислоты в составе клетки?
12. Напишите уравнения реакции получения аминокислот путем синтеза. После проведения кратковременного устного опроса учеников с целью привлечения их внимания к новой теме преподаватель обращается к классу с вопросом.

Мотивация:

Что вы знаете о белках, что вы хотели бы узнать об их строении и химических свойствах?

Для рационального построения преподавания темы о белках необходимо повторить информацию об «обмене органических веществ в организме» из главы «общая характеристика веществ и энергообмена» из биологии 9-го класса и «белках» из части, относящейся к «химическому строению клеток» общей биологии. Обращение к классу с целью привлечения внимания учеников к изучению новой темы:

Вы хорошо осведомлены об азотных органических соединениях. Наш новый урок также еще об одном представителе азотных органических соединений, изученных вами в общей биологии и составляющих основную составную часть клеток живых организмов. Ученикам раздаются рабочие листы, и они инструктируются, о том, что могут пользоваться учебником биологии и органической химии для подготовки ответов на вопросы.

Группа-Амин.

1. Что вы знаете о белках?
2. Объясните, из каких веществ образуются белки в живых организмах.
3. Напишите реакцию димеризации глицина и аланина.
4. В чем сущность теории о полипептидах.
5. Как происходит синтез белков в живых организмах.

Группа-Аминокислоты.

1. Объясните значение микробиологического способа.
2. В чем разница строения молекул белка?
3. Какие стадии имеются в биосинтезе белков?
4. Напишите реакцию образования трипептид-полимера из глицина, серина и цистеина.
5. Охарактеризуйте третье строение полипептидной цепи белков.

Группа-Белки.

1. Напишите уравнение реакции образования белковой молекулы из аминокислот с группой атомов – SH, -OH, -COOH, и -NH₂ в молекуле.
2. Объясните сущность стадии транскрипции в биосинтезе белков.
3. Что такое денатурация белков?
4. Объясните преобразования, происходящие в молекулах белков в процессе питания, в том числе, повторный синтез белков.
5. Объясните молекулярное строение инсулина, синтезируемого в организме (аминокислоты 21 и 30 объединяются с дисульфидным мостиком 2).

После завершения заданий в группах полученная информация обсуждается вначале внутри группы, а затем между группами, перед всем классом. Преподаватель активно участвует в этом процессе. Исследуется, как каждая группа выполнила задание. Безусловно, что самые интересные задания, с которыми ученики испытали затруднения, обсуждаются.

Рассматривается 5-ое задание группы-амин. Преподаватель отмечает, что ответ на этот вопрос объясняется в теме «биосинтез белков в клетке». Отмечается, что синтез белков проходит с участием рибосом, и-РНК, т-РНК, аминокислот и различных ферментов в клетке. Синтез белков проходит в две стадии: транскрипция и трансляция.

Ученики из группы-аминокислоты испытывают сложности с объяснением сущности микробиологического способа. Преподаватель отмечает, что белки составляют основу всех живых организмов и образуются в самом организме. Однако в данный момент осуществляется получение белков посредством микробиологического синтеза. В результате проведенных научных опытов было выяснено, что, размножаясь в соответствующей питательной среде, некоторые микроорганизмы могут образовывать обильную белковую массу. Например, из выбросов, выделенных при получении спирта из древесины, изготавливают пищевую закваску для животноводства. После этого процесса аминокислоты и витамины также синтезируются посредством микроорганизмов.

Ученики из группы «белки» испытывают сложности с объяснением «сущности стадии транскрипции в биосинтезе белков».

Стадия транскрипции биосинтеза белков проходит в ядре клетки. Дается информация о белке в форме последовательности нуклеотидов на двухцепной ДНК. Копия информации о белке из цепи ДНК выводится в форме и-РНК. Для этого с помощью фермента в цепь РНК вводится цепь и-РНК. Пройдя поры, она входит в цитоплазму. Наряду с и-РНК, на ДНК синтезируются т-РНК и рибосом РНК, являющиеся его видом. Таким образом, для того, чтобы ученики пришли к заключению и обобщению по полученным новым сведениям, они полностью усваивают информацию о белках из химии и биологии, их свойствах и получении. Для этого ученики каждой группы ломают птичье яйцо и повторно просматривают физико-химические свойства путем проведения опытов, то есть, основываясь на знаниях, приобретают и навыки. Продемонстрировав в опытах характерные химические свойства белкового вещества, имеющегося в курином яйце, учащиеся приобретают соответствующие навыки.

Учащийся из каждой группы проводит опыт с использованием оборудования на демонстрационном столе преподавателя.

В заключении учащиеся следующим образом заполняют таблицу 3Х3У.

Знаю	Хочу знать	Узнал
Образование белковых аминокислот в клетке, различное строение белковой молекулы, функция белков в клетках живых организмов.	Изучить взаимосвязь между строением и свойством белков. Составить соответствующие уравнения реакции. Изучить физические и химические свойства белков	Получение белков из аминокислот, различное строение полимерных белков, их химические качества

Каждый преподаватель должен знать, что критерием усвоения знаний является их творческое применение. Творческое применение укрепляет знания, раскрывает учащимся их практическое значение. Именно по этой причине преподаватель может по мере возможности предложить ученикам использовать полученные знания для решения определенных вопросов.

1. Проект курикулума по предметам химия и биология для общеобразовательных школ Азербайджанской Республики, 2007.
2. Учебники и программы по химии и биологии для средних общеобразовательных школ – последние годы.
3. Журнал «Курикулум», – Баку, 2008, - 1-4 №.
4. Вейсова З. Активное/интерактивное обучение, 2005.
6. Интерактивный курикулум – значение и образцы – Баку: Издательство «Адилог-лу», 2005.
7. Фараджов М. Межпредметная связь с преподаванием химии, – Баку: Издательство «Маариф», 1989.
8. Гасанов А.С. и др. Биологическая химия, – Баку: «Азернешр», 1989.

Резюме

В статье высказываются отношение к преподаванию программных материалов по связи химии с биологией. В подготовленной с этой целью таблице были показаны возможности связи химии с биологией. Связываются материалы о свойствах неорганических веществ, таких как кислород, вода и растворы, удобрения из химии, с процессами дыхания и фотосинтеза из биологии. Жиры, углеводы, азотные органические соединения из органической химии связываются со сведениями, относящимися к химическим свойствам клеток из общей биологии. В качестве примера урока был разработан ход урока, основывающийся на стадии активного обучения.

Resume

The article tells about the attitude to teaching program materials on relations of chemistry with biology. In prepared to this end table there were shown possible connection of chemistry with biology. Materials about properties of inorganic substances are connected, such as oxygen, water and solutions of fertilizer chemicals, with the processes of respiration and photosynthesis of biology. Fats, carbohydrates, nitrogenous organic compounds of organic chemistry associated with information relating to the chemical properties of cells from the general biology. As an example of the lesson course lesson has been designed, based on the stage of active learning.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЕРІК САПАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.А. Амирбекова – магистрант, ҚазМемҚызПУ

Егеменді мемлекеттің жағдайы өскелең ұрпаққа тәлім-тәрбие беріп, олардың білімінің сапалылығын барынша жоғарғы сатыға көтеруде, ғылымда өзінің жемісті нәтижелерін берген теориялар мен қағидаларды басшылыққа ала отырып, психологиялық зерттеулерді жаңаша бағдарда жүргізу керек екенін талап етеді. Қазіргі қоғамдағы білім беру жүйесі оқушының белгілі бір мөлшерде білімді игеріп қана қоймай, оның тұлғасын дамыту қажеттілігін де алға тартады. Осы орайда Қазақстан Республикасы Білім беру тұжырымдамасы білім беру ошағының негізгі звеносы – жалпы білім беретін мектептердің маңыздылығын нұсқайды. Біздің қоғамның болашағы мектеп оқушыларын тек сауаттылыққа қана емес, сонымен қатар белсенділікке, алдына қойған мақсат-міндеттеріне қызығушылықпен қарауға тәрбиелеумен байланысты. Соның негізінде тұлғалық позициясы белсенді, өзінің күшіне сенімді, орындалатын іс-әрекетке шығармашылықпен қарайтын тұлға қалыптасады. Әрине эмоциялық-ерік сфералары дұрыс қалыптаспаған оқушыларда осындай сапалардың көрініс беруі қиындайды немесе қалыптаспауы да мүмкін. Оқушылардың ерік сапаларының дұрыс дамуын ұйымдастыру оқу процесін нәтижелі меңгеруге жетелейді. Ерік оқушының дербестігі мен жауапкершілігін анықтайтын тұлға дамуының негізгі мәселелеріне жатады.

Тұлғаның негізі балалық шақта қалыптасады, сол себепті бастауыш мектеп жасы ерік сапаларын дамытудың маңызды кезеңі болып табылады. Күнделікті өмірде құрдастарымен қарым-қатынаста бастауыш сынып оқушысы табанды, мақсатқа ұмтылғыш және ұстамдылық танытуы мүмкін, ал оқу іс-әрекетінің табысты болмауы осы сапалардың әлсіз және еркін дамуының салдары болуы мүмкін. Сол себепті бастауыш сынып оқушыларының ерік сапаларының мотивациясы кейде жұмбақ болып қалады.

Оқушылардың ерік сапаларын білім беру процесінде зерттеу Н.И. Гуткинаның, В.А. Иванниковтың, Е.П. Ильиннің, О.А. Конопкиннің, В.А. Кружецкийдің, А.М. Прихожанның, В.И. Селивановтың, Т.И. Шульганың, В.С. Юркевичтің еңбектерінде көрініс тапқан.

Бастауыш мектеп оқушыларының ерік сапалары мәселелеріне арналған еңбектерде (Л.И. Божович, Н.И. Гуткина, А.М. Прихожан, Т.И. Шульга) оқушыларда ерік сапалары дамуының жеткіліксіздігі балалардың мектептегі оқуға дайын еместігімен байланысты екендігі байқалады. Бұл өзін жүйелі түрде еңбектенуге мәжбүрлей алмаудан, бастаған ісін аяғына дейін жеткізе алмаудан, жұмыс істеуіне кедергі келтіретін эмоцияларды тежей алмаудан, мұғалімді зейін қойып, мұқият тыңдай алмау мен оның талапта-

рына бағына білмеуден көрінеді. Психологтардың практикалық тәжірибелерін талдау балалардың мектепке психологиялық дайындығы көбінесе интеллектуалдық дайындықтың айтарлықтай жоғары деңгейімен, ал ерік тұрғысынан дайындықтың төмен деңгейімен сипатталатындығын көрсетеді [1].

Бастауыш мектеп оқушыларының ерік біліктері әлі дұрыс қалыптаспаған. Оларда мақсатқа ұмтылу айқын байқалмайды, олар әрекетті сәтті орындауға болатын жағдайларды ойша талдап, таңдай алмайды, сондай-ақ, көбінесе қиындықтармен күресуге, ойлағанын аяғына дейін жеткізуге дайын емес.

Сонымен қатар еріктік реттеу тек ерік біліктерінің болуын ғана емес, сондай-ақ, ерік сапаларының көрінуін де қажет етеді. Мысалы, әрекеттердің жоспарын ойластыру үшін ұстамдылық керек, міндеттерді шешудің бірнеше нұсқаларының ішінен біреуін таңдау немесе міндеттерді шешу барысында жіберілген қатені түзету үшін табандылық таныту қажет. Бірақ бастауыш мектеп жасында тұлғаның мұндай сапалары енді ғана қалыптасудың бастапқы кезеңінде болады. Әуелі бұл сапалар оқу іс-әрекетін орындаумен байланысты жағдайларда ғана көрінеді, ал кейін оқушы іс-әрекетінің басқа да сфераларына тарайды.

Бастауыш сынып оқушыларында ерік сапаларының дамуы байқала бастайды. Осы жас кезеңінде ерік сапаларының даму ерекшеліктерін зерттей келе, зерттеушілер олардың дамуының жеткіліксіз дәрежеде болуы көбінесе балалардың мектептегі оқуға дайын еместігімен байланысты екендігін көрсетеді [2]. Бұл мінез-құлықтың импульсивті түрлерінен, мұғалімді тыңдай алмау және түсінбеуден, оның талаптарын, сондай-ақ, мектеп өмірінің нормалары мен ережесін орындай алмаудан көрінеді. Мұғалімдер мектепке келу сәтінде балаларда өз жұмысын ұйымдастыра білуден, үй тапсырмасын өз бетінше орындай алудан, өз әрекеттері мен қылықтарын қадағалай алудан көрінетін ерік сапалары жеткілікті дәрежеде қалыптасқан деп күтеді.

Осыған сүйеніп, мұғалімдер оқушыларда когнитивті компоненттерді дамытуға көп көңіл бөліп, өз қабілеттерін жүзеге асыруға, компетенттілігін арттыруға мүмкіндік беретін тұлғалық сапаларды қалыптастыруға мән бермейді. Сөйтіп оқушыларды оқудың сыртқы жағына – компетенттілік сезіміне көңіл бөлмей, ересектер тарапынан өз жұмысына жоғары баға алуға бағыттайды.

Е.И. Игнатъевтің, В.И. Селивановтың және басқалардың зерттеулері 1-3 сынып оқушыларында ерік күшін таныта білу айтарлықтай арта түсетіндігін көрсетеді, бұл олардың ақыл-ой іс-әрекетінен анық көрінеді. Ерікті ақыл-ой әрекеттері қалыптаса бастайды: арнайы есте қалдыру мен оқу материалын еске түсіру, ерікті зейін, мақсатты және тұрақты бақылау, ойлау міндеттерін шешудегі табандылық [3].

Е.П. Ильин С.И. Хохловтың еріктің даму деңгейі әлсіз оқушылардың өздерін қызықтыратын пәндерді оқу кезінде ғана жоғары және айтарлықтай тұрақты белсенділік танытып, ал «ұнатпайтын пәндерді» оқу кезінде ерік дамуының деңгейі жоғары оқушылар ғана жоғары әрі тұрақты белсенділік танытады дейтін көзқарасын талдайды. Бұл жастағы балаларда іске кедергі келтіретін күшті эмоциялардың, сыртқы әсерлердің ықпалымен күресуге қабілетті ерік механизмдері әлі дамымаған. Көбінесе төменгі сынып оқушылары ерік белсенділігін тек басқалардың еркін жақсы орындаушы болу үшін ғана, ең алдымен, ересектердің, оның ішінде мұғалімдердің жақсы ілтипатына бөлену үшін танытады [4].

Бастауыш мектеп оқушыларында дербестік, өз бетінділік белгілі бір деңгейде дамыған, ол көбінесе олардың жағдайды және ондағы өз рөлдерін сыни тұрғыда ұғыну нәтижесінде емес, эмоциялары мен тілектерінің салдарынан болады. Жалпы ережелерге әдейі бағынбау – бұл қыңырлықтың көрінісі, оны оқушылардың өздері ересек, тәуелсіз, табанды және қайсар екендіктерінің көрінісі ретінде бағалайды.

Бастауыш мектеп жасының соңына қарай шешім қабылдағыштық айтарлықтай дамиды, бұл да белгілі бір шекте осы жас кезеңінде импульсивтіліктің әлі де жоғары болуымен байланысты болуы мүмкін. Бастауыш оқушыларының батылдық танытуы көп жағдайда баланың құрдастар тобында болуына немесе өзі жалғыз батылдық танытуына байланысты. Құрдастар тобы аталмыш ерік сапасының көрінуіне жағымды ықпал етеді. Төменгі сынып оқушыларында ұстамдылық, өз сезімдерін басқара білу артады, ол әуелі ересектердің талаптарына бағынудан көрінеді және мектептегі мінез-құлық ережесіне балалардың мінез-құлқы бағынған кезде дәл осы жас кезеңінде беки түседі [5].

Бақылаулардың көрсетуінше, екінші сынып оқушылары өзін-өзі ынталандырудың кейбір тәсілдерін қолданады: өзін-өзі жігерлендіру, оқыған кітаптарындағы кейіпкерлерді еске түсіру. Қыздар ұл балаларға қарағанда ұстамдырақ, өйткені ұлдарда импульсивтілік күштірек [92]. Ұстамдылықтың жоқтығы еріксіз зейіннің ерікті зейіннен басым болуынан байқалады, бұл балалардың оқу тапсырамаларынан оңай ауытқып кетуіне, яғни, бастауыш сынып оқушыларының тәртіпті әдейілеп бұзбауына әкеледі. С.А. Петухов үшінші сынып оқушылары еңбекке қарағанда ойын мен оқуда жақсы ынта танытатындығын көрсетті [6].

Мінез-құлықтың жаңа түрлерінің пайда болуы бала үшін міндетті болып табылатын, тәртіпті, жинақы болуды талап ете отырып, бірқатар нормалар мен ережелерді сақтау қажеттілігін анықтайтын және т.б.

оқу іс-әрекетімен байланысты. Алайда баланың мектепке келуі өздігінен бұл сапалардың көрінуін қамтамасыз етпейді. Олар арнайы ұйымдастыруды талап етеді. Осы жерде қарама-қайшылық туындайды: мектеп табалдырығын аттаған сәттен-ақ баладан дамудың жаңа әлеуметтік жағдайында енді қалыптасуы тиіс нәрсені талап етеді. «Ешбір мұғалім ешқашан оқушыдан шешу жолын алдын-ала үйретпеген арифметикалық есептерді шешуді талап етпейді. Бірақ көптеген мұғалімдер оқушылардан жинақылықты, жауапкершілікті, ұқыптылықты, т.с.с. талап етеді. Бірақ сол кезде балаларға алдын-ала сәйкес біліктер мен дағдыларды беруді және оларды тиісті әдеттерге баулуды ойламайды» [1].

Осыған байланысты бұл кезеңдегі тәрбиелеудің міндеті – оқытудың алғашқы жылдарында оқушыны өз мінез-құлқын саналы түрде басқара білуге үйрету және оның бойында сол үшін қажетті тұлғалық сапаны қалыптастыру деп көрсетеді Л.И. Божович. Ол үшін төмендегідей жұмыс жүйесін жүргізу қажет: біріншіден, әуел бастан-ақ өзінің жаңа жағдайына жағымды қатынасты қалыптастыру және осы қатынасты бастауыш мектеп жасы кезеңінің барысында сақтап қалуға тырысу; екіншіден, меңгерген білімдеріне танымдық қызығушылықты дамыту, интеллектуалдық күштеңу мен интеллектуалдық қиындықтарды жеңуге дағдыландыру; үшіншіден, ырықты мінез-құлықты жүзеге асыруға қажетті жағдай туғызатын тұлғалық сапаларды тәрбиелеу (ыждағаттылық, жауапкершілік).

Сонымен, белгілі бір жағдайларда бастауыш мектеп жасындағы балалар өз мінез-құлқын қойылған мақсаттар мен жеке ниеттеріне сай ұйымдастыруды үйренуге қабілетті. Еріктік мінез-құлық дамуының маңызды шарты болып ересектің араласуы табылады, өйткені ол баланың күшін бағыттайды және басқару құралдарымен қамтамасыз етеді.

Оқу іс-әрекетінде бастауыш мектеп оқушысының еркін жұмылдыруға бірқатар жағдайлар мүмкіндік туғызады.

1) Тапсырманың оқушылардың қажеттіліктерімен, қызығушылықтарымен байланысы. Бастауыш мектеп оқушысының табандылық пен жігерлілік танытуы көп жағдайда мұғалімнің орындалатын тапсырманы оқушы тұлғасының мотивациялық сферасына қаншалықты ендіре алғанына, оқушылар үшін оны маңызды ете алғанына байланысты.

2) Оқушының мақсатты көре білуі.

3) Тапсырманың күрделілігінің қолайлығы. Тым оңай тапсырмалар оқушыны селкостандырады, ал қиын тапсырмалар ерік күші деңгейінің төмендеуіне немесе тіпті, тапсырманы орындаудан бас тартуға әкелуі мүмкін («бәрібір орындай алмаймын ғой»).

4) Тапсырманы орындау тәсілдері туралы нұсқаудың болуы.

5) Оқушыларға мақсатқа жетуге ілгерілеп келе жатқандығын көрсету. Мұғалім бастауыш сынып оқушысының оқу іс-әрекетін оқушы мақсатқа жетудегі өз жетістігін көретіндей етіп, ең бастысы, оқушының бұл ілгері дамуы оның өзінің еңбегінің нәтижесі екендігін ұғынатындай етіп ұйымдастыруы керек.

Бастауыш мектеп оқушысының ерік сапалары «не істей аламын» мен «не істеу керектің» арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Мұғалім оқу үдерісінде оқушылардың оқу іс-әрекетіне қажетті ерік сапаларын (табандылық, шешім қабылдағыштық, төзімділік) қалыптастыруы қажет. Бұны әр түрлі жағдайларда әр түрлі құралдармен жүзеге асыруға болады. Ең басты шарты – оқытуды сензитивті кезеңдер мен психикалық жаңа құрылымдарға сүйеніп ұйымдастыру, осы жағдайда аталған ерік сапалары бастауыш мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетінің табыстылығын жоғарылатудың құралына айналады. Педагог психологпен бірлесе отырып, дұрыс құрастырылған дамыту бағдарламасы арқылы оқушылардың ерік сапаларын дамыта алады. Қолданылатын барлық құралдар оқушыларды қызықтыра білуі керек. Олар оқушылардың жақсы оқуға деген қажеттіліктерін ынталандыруы, табанды да ұстамды болуға жетелеуі тиіс.

Қорыта келгенде, балада еріктік реттеуді қалыптастыру арнайы педагогикалық міндет болып табылады, ол балаға тән ырықты белсенділіктің әр түрлі түрлерінде, оның психикалық дамуының әр түрлі кезеңдерінде, ересек пен баланың педагогикалық өзара әрекеттесуінің әр түрлі түрлерінде дәстүрлі және психологиялық көмек жүйесі арқылы шешімін табуы тиіс деп ойлаймыз.

1. Божович Л.И. Этапы формирования личности Текст. – М.: Воронеж, 1995.

2. Быков А.В., Шульга, Т.Ш. Становление волевой регуляции в онтогенезе Текст. – М., 1999.

3. Селиванов В.И. Воля и ее воспитание Текст. – М., 1976.

4. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2001.

5. Гуревич К.М. Воспитание воли в процессе производственного обучения Текст. – М., 1966.

6. Изучение мотивации поведения детей и подростков Текст. / Под ред. Божович Л.И. – М., 1972.

Резюме

В статье рассматриваются особенности волевых качеств младших школьников. Обосновываются важные условия и системы формирования личностных и волевых качеств младших школьников как фактор их успешности в обучении.

Resume

In the article are examined the features of volitional qualities of junior schoolchildren. Justified important terms and systems of forming of personality and volitional qualities of junior schoolchildren as a factor of their success is with educating.

УПОТРЕБЛЕНИЕ АЛКОГОЛЯ, КАК ОДНА ИЗ ФОРМ НЕГАТИВНОГО САМОУТВЕРЖДЕНИЯ ТРУДНЫХ ПОДРОСТКОВ

К.Мухамеджанов – доцент, кафедра педагогики

Таразского инновационно-гуманитарного университета, г. Тараз

За последние 6-7 лет, число людей, употребляющих спиртные напитки, во всём мире существенно возросло, особенно среди молодёжи. Не исключением стали и школьники, в том числе с отклонениями в поведении, которые систематически употребляют алкогольные напитки, курят табак, анашу, другие одурманивающие средства. Некоторые из них приобщаются к сильнодействующим наркотикам. Тем самым они пытаются утвердиться среди сверстников и старшеклассников. Более того, в состоянии опьянения совершают различные правонарушения и преступления. При этом многие из них даже не подозревают, что длительное употребление одурманивающих средств (2-3 года), приводит подростков, особенно девочек, к устойчивым психосоматическим расстройствам организма, нередко к патологическому, непреодолимому влечению и физической зависимости от этих средств. Это может привести к появлению болезненного состояния организма и даже к отмиранию отдельных участков коры головного мозга. В результате этого происходит резкое снижение успеваемости в школе, теряется интерес к обучению, искажённо воспринимается учебный материал на уроке. Преодоление этого недуга с подростками даёт более ощутимые результаты, чем со старшеклассниками, которые имеют нередко уже богатый опыт асоциального самоутверждения личности.

Для понимания процесса алкоголизации и выявления закономерностей его формирования, необходимо учитывать особенности употребления спиртных напитков. К основным особенностям необходимо отнести, прежде всего, причины начала употребления алкоголя, регулярность, количество выпитого, отношение к выпивке. Эти данные, так или иначе связаны с влиянием микросреды, т.е. семьи, родственников, друзей, знакомых и являются предметом анализа соотношения социальных и биологических факторов в развитии личности трудных подростков.

Многочисленные исследования медиков, дефектологов, юристов, психологов, педагогов, психиатров (БС. Братусь, В.Я. Гиндикин, В.В. Ковалев, Э.Г.Костяшкин, В.Н. Кудрявцев, И.Ю. Кулагина, К.С. Лебединская, А.Е. Личко, Ж.И. Намазбаева, И.А. Невский, С.Ж. Омирбекова, В.В. Трифонов и др.) показали, что процесс алкоголизации необходимо считать одной из форм отклонения в поведении несовершеннолетних [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12]. Данное поведение формируется под влиянием микросреды, тесно взаимосвязанной с особенностями протекания психофизиологических процессов личности. Употребление алкогольных напитков в семье является одной из прочно укоренившихся традиций и воспринимается ребенком уже в дошкольном возрасте как норма общения между взрослыми. Это создает предпосылки для формирования в сознании ребенка положительного отношения к алкоголю. С приходом ребенка в школу у него значительно расширяются связи, контакты со сверстниками и старшими школьниками, появляется гораздо больше, чем в семье, возможностей, соблазнов, форм и ситуаций для употребления алкоголя.

Динамика изучения личности трудных подростков показывает, что в большинстве случаев семьи являлись носителями традиций распития в быту алкогольных напитков. Соответственно и сам процесс знакомства ребенка с алкоголем, обычно, начинался в семье. При этом, многие семьи, несмотря на пристрастие к алкоголю, пытались контролировать ребенка, старались не дать ему быть похожим на себя, по принципу, "если я алкоголик, пропащий человек, то ты таким не будешь". Благие намерения родителей не давали желаемого результата. Когда же ребенок попадал в группу сверстников или под влияние

старших школьников, учащихся профессиональных школ, взрослых подстрекателей, то для него снимались те незначительные психологические барьеры, которые были в семье. В этом случае употребление алкоголя уже ничем не регламентировалось и никем не контролировалось, поэтому процесс дальнейшей алкоголизации протекал, как правило, более интенсивно.

Злоупотребление спиртными напитками приводит к снижению успеваемости учащихся в школе.

По нашим наблюдениям, большинство трудных подростков познакомились со спиртными напитками в возрасте до 10 лет. При этом, более чем одна треть впервые попробовала алкоголь в возрасте до 7 лет. Нами была прослежена зависимость: чем раньше ребенок начинал употреблять алкоголь и одурманивающие вещества, тем выше у него была степень пристрастия к ним.

Среди трудных подростков, впервые употребивших алкоголь, в возрасте 7-10 лет было 60%, возрасте 5-7 лет – 36%, возрасте 3-5 лет – 3%. Около 1% – это были беспокойные, нервные дети. По рассказам родителей, для их успокоения одни матери мочили соску в вино, другие давали его выпить по чайной ложке, третьи сами выпивали один, два стакана спиртных напитков и молоком с содержанием алкоголя кормили ребенка.

Среди обычных школьников, впервые употребивших алкоголь, возрастная граница начинается в 13-14 лет, отличается также и периодичность употребления. Обычные школьники делают это редко не более двух раз в год, трудные часто – не менее одного раза в месяц. Характерно также, что трудные подростки распивают спиртные напитки, в обществе сверстников или старших школьников, объединенных в неформальную группу, и лишь незначительная часть выпивает в одиночку. Эти наблюдения говорят о том, что в приобщении к спиртным напиткам, микросреда играет заметную роль. Обычные школьники употребляют алкоголь, в основном, вместе с родителями и, как правило, во время праздника. Случаев одиночного употребления алкоголя мы не обнаружили.

Ведущим мотивом первого случая употребления алкоголя, трудных подростков, явилось желание узнать его вкус и воздействие на организм (58%), а также желание казаться взрослым (42%). О социальной обусловленности алкоголизации свидетельствуют такие распространенные показатели, как частота потребления спиртных напитков и их дозировка. В микросреде трудных подростков было принято употреблять крепкие спиртные напитки, которые составляют, в средней дозе однократного, употребления от 50 до 200 мл, 80% случаев и лишь 13% – падает на употребление спиртных напитков с приятным вкусом и слабовыраженным алкогольным воздействием. Дозировка их потребления составляет более 200 мл. Такое соотношение в распределении потребления алкоголя мы традиционно связываем со стереотипами поведения "сильной" личности, для которой механизм подражания играет довольно заметную роль в процессе ее социализации. В 7% случаев трудные подростки не употребляли алкоголь по самым различным причинам: вредно для здоровья, боязнь потерять контроль над собой, запрещают родственники, неприятен вкус и запах алкоголя и др.

Итак, процесс раннего приобщения трудных подростков к употреблению алкоголя связан, прежде всего, с распушенностью чувств и желаний в семье, ее аморальным обликом, бесконтрольным влиянием со стороны ровесников и старших учащихся. Недоразвитостью механизмов самоконтроля, неумением личности противостоять негативным воздействиям внешних микросоциальных условий. Несформированностью внутренних социальных установок и ценностных ориентаций личности, широкой распространенностью алкоголизации среди взрослых и молодежи в микросреде трудных подростков. Искривленной мотивацией утверждения своего асоциального статуса, который является одним из значимых показателей признания "зрелости" личности в окружающей микросреде.

По нашим наблюдениям наибольший эффект, на пути преодоления среди трудных подростков этих негативных привычек и связанных с ними мотивов ложного самоутверждения личности, можно получить на ранней стадии организации профилактики вредных привычек среди младшего и подросткового возраста. Рекомендаций по этому вопросу написано очень много, а конкретных результатов исправления поведения трудных подростков, приведено крайне мало. В связи с этим мы хотели бы предложить лишь одну практическую рекомендацию.

Классным руководителям и преподавателям школы совместно с родителями трудных подростков необходимо настойчиво и регулярно учить подопечных им учащихся приемам и способам самоконтроля повседневного настроения и поведения, приучить их к трудолюбию, научить мыслить и совершать поступки полезные для развития растущей личности и нравственно-духовного обогащения общества, в котором им предстоит жить и работать.

1. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии. // Вопросы психологии, 1977, - №5 – с. 3-12.
2. Гиндикин В.Я. Социально-психиатрическая характеристика различных контингентов трудных подростков // Дети с отклонениями в поведении. – М., 1968. – С. 78-84.
3. Ковалёв А.Г. Психология личности подростка. – М.: Просвещение, 1970. – С. 107.
4. Костяшкин Э.Г. Индивидуальная работа в школе с трудными подростками. – М.: Знание, 1971. – 98 с.
5. Кудрявцев В.Н. Социальное и биологическое в антиобщественном поведении // Биологическое и социальное в развитии человека. – М., 1977. – С. 153-157.
6. Кулагина И.Ю. Личность школьника от задержки психологического развития до одарённости. – М.: «Сфера», 1999. – 192 с.
7. Лебединская К.С. Клинико-психологический анализ нарушений поведения у подростков // Дефектология. 1980. - №5. – 86 с.
8. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1977 – 208 с.
9. Намазбаева Ж.И. Развитие личности учащихся вспомогательной школы. Дис...докт.психол.н.-М., 1986. -278 с.
10. Невский И.А. Трудный успех. – М.: Просвещение, 1986. – С. 4-5.
11. Омирбекова С.Ж. Особенности самооценки детей подросткового и раннего юношеского возраста: Автореф. дис...канд. психол.н., – Алматы, 1999. – 30 с.
12. Трифонов В.В. Воспитательная работа с трудными подростками в условиях общеобразовательной школы. Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки», - №4(32), 2011.

Түйін

Мақалада шағын ортаның әсіресе жанұяның қиын жасөспірімдердің ішкілікке салынуына түрткі болуына әкелетін себептер көрсетілген. Алькагольды ішкілік сусындар құштарлығына бейресми топтардың және ересек азғырушылардың рөлі көрсетілген. Отбасының аморальды ажарымен жас өспірімдердің еліктеуі қосылып сезімнің және арманның азғындаушылығы құқық бұзушылыққа жетелейді. Мақалада қиын жасөспірімдерінің оқуға және тәртібінің түзелуіне ықпалын қалыптастырудың кейбір жолдары ұсынылады

Summary

The article shows the negative conditions of the microenvironment and especially troubled teen's family influences, encouraging them to start drinking. The role of informal groups and adult instigators, which attach them to take alcohol, is revealed. It often leads to the commission of offenses, in conjunction with the immoral appearance of family, the imitation seniors and promiscuity feelings and desires. The article suggests some arrangements to create a difficult teenagers motivation to learn and correct them behavior.

ЖАС ӨСПІРІМДЕРДІҢ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ұ.А. Сейдахматова – магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ

Қазіргі кездегі қоғам алдына қойылған негізгі міндеттердің бірі – жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер кәсіп таңдауда жеке ерекшеліктері мен қызығушылығын есепке алуды жетілдіруді талап етеді. Қоғам нарықтық қатынастарға көшіп, өмір адамдарды саналы таңдау жолына салып, жаңа жүйені уақыт талабын алға тартуда. Осы орайда оқу жүйесіндегі үлкен өзгерістер білім мазмұнының қазіргі талаптарға сәйкес болуын қажет етіп отыр, бұл мәселе Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтің «Қазақстан-2030» жолдауында «...Жаңа құндылықтар жүйесіне тезірек бейімделіп кеткен, болашаққа жаңаша көзқарасы бар жас ұрпаққа сүйене отырып, бұқаралық сананы төзімділікпен жаңғыртуға тиіспіз», – делінген [1].

Жасөспірімдердің өздері таңдаған болашақтағы игеретін мамандықтарына байланысты олардың психологиялық дайындықтары мен кәсіби өзіндік анықталу механизмдеріне өзіндік бағалау ерекшеліктері әсер ете ме? Жасөспірімдердің мамандық таңдауы мен кәсіби бағдарларының дұрыс қалыптасуының мәні неде? Міне осы сұрақтар – әрқашан да өз маңыздылығын жоймайтын және педагогикалық-психологиялық ықпал негізінде зерттеуді талап ететін мәселелердің бірі. Жасөспірімнің саналы түрде мамандық таңдауы – бұл көптеген факторлардың және әлемге деген көзқарасының қалыптасуымен байланысты күрделі де ұзақ процесс. Мұнда адамның болашақта кім болуын, қандай қоғамдық топта болуын, қайда және кімдермен жұмыс істейтінін және өмір сүрудің қай стилін таңдауын айқындайды. Жасөспірімдерге еңбек іс-әрекетіне деген шығармашылық қатнасты орнату, кәсіби жарамдылығы, медициналық, білімдік, әлеуметтік саяси және нақты дұрыс психологиялық бағдар беру, психологиялық дайындықты қалыптастыру, психологиялық іріктеу жүргізу сұрақтары аса маңызды.

Психологиялық іріктеу нақты бір кәсіп пен мамандық талаптарымен анықталатын жеке адамның психологиялық қасиеттер жиынтығының даму деңгейін, жағдайын анықтауға бағытталған. Яғни жоғары сынып оқушысы мектептегі соңғы жылдарда өзінің болашақта кім болатындығын, қандай мамандықты таңдап алатындығын саналы түрде ой елегінен өткізе бастайды. Ол тек өзіне ұнаған мамандықтың иесі болуды ғана ойламай, сонымен қатар өз мүмкіндігіне көңіл бөлуі тиіс.

Қазіргі қоғамда жасөспірімдердің кәсіби іс-әрекет пен мамандық таңдауға саналы дайындығының ішкі субъективті факторын зерттеу қажеттілігі психология ғылымы үшін әрқашанда маңызды болып табылады.

Алайда, кәсіби бағдарлану жүйесінің білімдер сферасындағы жетіспей жатқан жақтарының бірі жасөспірімдердің ішкі әлемін, олардың қызығуын, білімділігін, қаблеттерін зерттеу және мамандық таңдауға байланысты өзіндік бағалауларын зерттеу мәселелері әлі де жеткіліксіз.

Жасөспірімдерді еңбек іс-әрекетіне тәрбиелеу, олардың жеке басының дамуының мәнді өзгерістеріне әкеледі, яғни еңбекке деген жағымды көзқарас қалыптасады. Кәсіби қызығушылықтардың кейінгі дифференциясы өтеді, өмірлік болашақ пайда болады. Мұнда жасөспірімдердің сана-сезімдері мен мәні өзгереді: өзін еңбек субъектісі ретінде түсінуі қалыптасады, еңбекте өз мүмкіндіктерін бағалау құралады, мамандықты дұрыс таңдау бағыты дамиды.

Мамандықты таңдап алу дегеніміз – өзіне ұнаған мамандықтың оқуына түсу емес, ол адамның мүмкіндіктеріне байланысты, яғни адамның таңдап алған мамандығының талаптарына кейбір қасиеттері мен мүмкіндіктері, мектептегі үлгерімі, денсаулығы, мінез-ерекшеліктері, ойлау және таным ерекшеліктері сәйкес келуі. Бұл жерде кәсіби жарамдылықтың рөлі ерекше. Яғни әр мамандықтың адамға қоятын талаптары алуан түрлі. Оқушының мамандықты өз мүмкіндігіне сай дұрыс таңдап алуы қоғам үшін де, өзі үшін де тиімді. Себебі, өзің таңдап алған мамандығыңа деген қызығушылығың немесе сол мамандыққа шын ықыласын, сонымен бірге сол жұмысты қоғамның көңілінен шығатындай етіп орындаса, бәрі де ойдағыдай болуы тиіс.

Мамандықты таңдау жағдайы өте маңызды, себебі ол тұлғаның өмір бойы қалыптасатын негізгі оқиғалардың бірі, әрі тұлғаның әрі қарай даму жолдарына әсер етеді. Ал кәсіби анықталу процесі тек мамандық таңдаумен анықталмайтындығы белгілі. Е.А. Климовтың айтуы бойынша, мамандық таңдауды нақтылау адамның белсенді өмірінде әр уақытта туындап отырады [2]. Сондықтан да, жасөспірімдердің кәсіби өзіндік анықталу мәселесі іргелі сипатқа ие, себебі ол тұлғалардың өмірлік құрылуларының жалпы мәселелерін қамтиды. Осы мәселелерді зерттеулерді талдау барысында олардың көпшілігі мамандық таңдау шарты мен фактілерін, сондай ақ таңдау процесін зерттеуге бағытталған. Сондай ақ фактілерді тауып қана қою жеткіліксіз.

Жасөспірімдерге тән басты ерекшелік – бұл олардың өмірлік жоспарларының қалыптасуы. Бұл бір жағынан мақсаттардың тиянақтылығының, қорытылу нәтижесінде өмірлік жоспарлар туындап, олар өздеріне жеке ұмтылыстарды бағындырады. Екінші жағынан мақсаттардың нақтылану мен даралану процестері жүріп жатады. Өмірлік жоспар - бір мезгілдегі әлеуметтік және этикалық құбылыс.

Кім болам? (кәсіптік сананың қалыптасуы) және қандай болу? (моралдық сананың қалыптасуы) сұрақтары жасөспірімдік өркендеу кезеңінің әуелінде ешқандай айырмасыз болады. Қай жер болса, сол жерде жасөспірімдер (бозбалалар) өмірлік жоспарларымыз деп беймәлімдеу белгілер мен армандарды атайды. Алайда бұл нәрселер олардың практикалық қызметтерімен еш қабыспайды. Өмірлік жоспар, өзінің тура мағынасында, тек ой-толғауларының соңғы нәтижесінде ғана емес, сонымен бірге оған жетудің әдісі, яғни адамның жүріп өтуге мақсатты жолы және объективті, субъективті ресурстар, олар өз кезегінде активті де таңдану – қанағаттану түрінде.

Өмірлік жоспар – бұл іс-әрекеттің жоспары, сондықтан оны бірінші кезекте кәсіптік таңдаумен ұштастырады. Жасөспірімдер мен бозбалалар үшін кәсіптік таңдау көбінесе моралдық проблема болып келеді. Мамандықтаңдаудағы біздің басшылыққа алатын ең басты нәрсеміз ол өзімізді жетілдіруіміз және адамзаттың игіліктері. Мамандық таңдау адам баласын өзінше анықтайды. Ол өзіне іс-әрекет етудің белгілі бір сферасына араласады, яғни ол онда өзінің күш-жігері мен әдістерін жүзеге асырады. Бұл сонымен бірге басқа да толып жатқан іс-әрекет пен қызметтерден бас тарту болып есептелінеді және де бұл жеңіл болып көрінгенімен жауапкершілікті өзі шектеуді таңдау оңай емес. Кәсіп жөнінде өзін-өзі анықтау бүгін көп жақты, көп баспалдақты процесс. Оны психологияда әртүрлі көзқараста қарастырады [3].

Біріншіден, талаптардың жиынтығы ретінде, онда қоғам қалыптасып келе жатқан тұлғаның алдына қояды, яғни белгілі бір уақыт аралығында осы тұлға оны байсалдылықпен шешуге тиісті.

Екіншіден, шешімдер қабылдау процессі ретінде, оның көмегімен индивидуалды өзінің басым бағалау

және қабілеттерінің балансын қалыптастырады және оны саралайды, екінші жағынан қоғамдық еңбек бөлісу жүйесінің қажеттілігіне орналасады.

Үшіншіден, өмірдің жеке стилін қалыптастыру. Мұның құрамдас бөлігі ретінде кәсіптік қызметі. Бұл үш тәсіл жұмыстың әр түрлі жақтарын басым көрсетеді (бірінші қоғамдық сұрақтардан туындайды, үшінші жеке тұлғаның қасиеттерінен, екінші – екеуінің келісімдерінің жолдарын іздейді). Бірақ сонымен бірге өзара толықтырушылар болып есептелінеді (бірінші басым әлеуметтік, екінші әлеуметтік, психологиялық, үшінші – дифференциалды психологиялық).

Жас дамуының психологиялық, кәсіптік бойынша өзін-өзі анықтауы бірнеше этаптарға бөлінеді. Олар әрине мезгілі жөнінен әр түрлі болады.

Бірінші кезең – балалар ойыны, мұнда бала өзіне әртүрлі мамандық рөлдерін ойнайды және сол мақсатта өзін баулап көреді.

Екінші кезең – жасөспірімдердің фантазиясы, мұнда ол өзін әр түрлі сүйкімді мамандық иесі ретінде армандайды.

Үшінші кезең – жасөспірімдік кезең мен бозбалалықтың басым бөлігін қамтиды – бұл алдын-ала мамандық таңдау. Әр түрлі іс-әрекет түрлері сортталып бағаланады. Алдымен жасөспірімдердің көзімен тарихи романдарды сүйемін, сондықтан тарихшы болатын шығармын, соңынан оның қабілетіне орай (менде математика жақсы жүреді, мүмкін сонымен айналыссам ше) акырында оның бағалау жүйесіне байланысты! Менің ауруларға көмектескім келеді, дәрігер болармын: көп табыс тапқым келеді.

Төртінші кезең – практикалық шешім қабылдау, мамандық таңдау. Өзіне екі бас құраушы кіреді. Болашақ еңбектің мамандық дәрежесін анықтау, оған қажетті дайындықтың көлемі мен мезгілін анықтау, тиянақты мамандықты таңдау. Былайша айтқанда бұл екі таңдаудың мезгілі әртүрлі болуы мүмкін [4].

Қыздар алдымен іс-әрекеттің белгілі аумағын қамтуы мүмкін. (медицинамен айналысқым келеді) сонан соң барып оның кәсіби дәрежесін анықтайды, дәрігер болу керек пе? фельдшер ме?, медбике ме, әлде санитарка ма? немесе керісінше – алдымен дәрежесін белгілеу, сонан соң мамандық (жоғары оқу орнына түсемін, бірақ әлі қайсысына екенін білмеймін). Әлеуметтік зерттеулерге қарағанда екі жол өте көп сияқты: жоғарғы оқу орнына түсуге бағытталу, тиісті мамандық таңдауға қарағанда ерте қалыптасады.

Мамандық таңдау көп баспалдақтылықпен ерекшеленеді. Тоғызыншы сыныптың соңына қарай оқушылар әрі қарай оныншы класс оқу керек пе? жоқ колледждерге түсу керек пе? – деп ойланады. Бұл жылдары көп балалар оқуды табыс табудан ұшастырғысы келеді [5].

Білгілі бір кәсіптің маңыздылығы, қоғамдық пікір оның жалпылығымен қарсы байланыста болады. Жұмысшыларға қарағанда Е.А. Климов мұны екі айналы пирамида есебінде бейнелейді: біріншісі – қоғамның кадрларға деген қажеттілігі, екіншісі – (төңкерілгені) жастар үшін қызғылықтылығы. Қызғылықтылығы артық деп есептелінетін кәсіптерге үміткерлер көп болады. Бірақ қажеттіліктердің саны аз болады. Сондықтан олардың басқа іспен айналысуымен тура келеді. Бұл кездері қоғамның қажеттілігі мен кәсіптік бағдардың айырмасы жастар арасында біршама азайды.

Кәсіптік таңдау жасөспірімдерге екі информация болатындығын көрсетеді. Кәсіптер әлемі туралы: өзі туралы, өзінің қабілеттері мен қызығулары. Мұның екеуі де жасөспірімдерге жетпейді. Көп жылдық еңбегін нәтижелей келе Е.А. Климов былай деп жазады. "17 жаста кәсіптер әлеміне қатынас қызығушылық тәжірибе арқылы қалыптасады: ата-аналарына, таныстарынан, достарынан, құрдастарынан, кітаптардан, кинофильмдерден, телехабардан алынған білімдер" [6].

Мамандық таңдау мен өмірлік жоспарлардың орындалуы әлеуметтік жағдайларға, оның ата-аналарының білім деңгейіне байланысты. Ата-аналарының білім деңгейі жоғары болған сайын олардың балалары да оқуын жалғастыруы көбейіп және ол жоспарлар жүзеге асады.

Сондай ақ қорыта келгенде егер де ғылым әр уақытта жаңа деректермен толықтырылып отырылмаса, дами алмайды. Жасөспірімдік шақ қазіргі заман талабына сай болуға үлкен мемлекет, университет деңгейіндегі іс-шараларға арласуда, бұл тұлғалық ерекшеліктердің бірден бір қасиеті. Осы жас кезінде жастар қаншалықты қоршаған ортада өз қабілеттерін қолдана алса, соншалықты өзіндік тұлғалық дамуы артады. Ал бұл адамға интеллектуалды, моральды және рухани дамуына мүмкіндік береді.

Белгілі бір мамандық иесі болу әр қалыпты тұлғаның өмір жолының басты мәні, мағынасы деу артық болмас. Осы өмір мағынасының «ірі компоненті» деседі де болады. Мамандық таңдау тұлғаның кәсіп таңдау жөніндегі ой көзқарасының пайда боуынан басталады.

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030».

2. Климов Е.А. "Школа... а дальше как", 1971.

3. Мұқанов М.М. «Жас және педагогикалық психология» – Алматы: Білім, 2002.

4. Иовайша А.А. "Проблемы профориентационной ориентации школьников", 1983.
5. Климов Е.А. "Как выбрать профессию", 1990.
6. Климов Е.А. "Человек и профессия", 1976.

Резюме

В статье рассматриваются психологические особенности проблемы выбора профессии молодежи. Который влияет на формирования мировоззрения личности школьника. Правильный выбор профессии в жизни школьников, является «главным компонентом» в профориентационной работы школы.

Summary

Choosing the profession begins with the formation of opinion according to the profession of an individual. Being the specialist of definite profession is the important significance of the way of life of an individual. It can be «the large component» of significance of life. «The problem of choosing profession», the psychological peculiarities in choosing future profession of young people are considered at present time.

4-СЫНЫПТАН 5-СЫНЫПҚА КӨШКЕН ОҚУШЫЛАР БЕЙІМДІЛІГІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

А.С. Рахышова – оқытушы, жалпы педагогика және психология кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
С.Елеубаева – мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары, орыс тілі мен әдебиеті пәнінің
мұғалімі, Бақанас орта мектебі, Балқаш ауданы, Алматы облысы

Бастауыш, негізгі және орта білім беру сатыларындағы оқушылардың алғашқы сатыдан келесі сатыға өту кезеңі педагогикалық және психологиялық жағынан сұрақ туғызатындай сәт екені рас. Әсіресе 4-сынып оқушыларының 5-сыныпқа көшуге дайындығы, олардың орта буынға бейімделуі көңіл аландатарлықтай жағдай. Оның бірнеше себебі бар:

Бастауыш сыныпта оқушы бір ғана мұғаліммен қарым-қатынаста болады да, 5-сыныпта әр пәннен әр түрлі мұғалімдер сабақ береді. Бір ғана мұғалімнің сөйлеу мәнеріне, эмоционалдық қарым-қатынасы мен белгілі бір темпераменттік мінезіне үйренген балаға, әр мұғалімнің дауыс өзгешелігі, темпераменті, материалды жеткізудегі сөйлеу жиілігінің өзі бейімделуді қажет етеді [1]. Күнделікті көз алдында жүрген баланың әр жетістігін бастауыш сынып мұғалімі байқап, марапаттайды, мақтайды, ал орта буын мұғалімі аптасына 2 немесе 4 рет сабақ өткізгенде белгілі бір балалар назардан тыс қалып қояды, мұндай жағдай ол оқушының пәнге қызығушылығын күрт төмендетеді.

Бірінші сабақтан соңғы сабаққа дейін бірге жүретін бастауыш сынып мұғаліміне шәкірті әр кез ақыл сұрап келе алады және өзінің іс-әрекетіне кез-келген уақытта есеп беретінін есте сақтайды. 5-сыныпта оқушы өз іс-әрекеті жөнінде тек сынып жетекшісінің алдында ғана жауап беруге тиіспін деген оймен сынып жетекшісінің бақылауынсыз уақытта өзін шамадан тыс еркін ұстағандықтан келесі сабаққа бірден көңіл қойып кетпей, үзіліс кезіндегі әсерден арыла алмай отырады, сабақты қабылдау, оған «бойлау» кешігіп іске асады. Сонымен қатар, оқушының теріс іс-әрекетіне сынып жетекшісі ескерту жасағанша уақыт өтіп кетіп, іс-әрекетке баға беру және оның жауапкершілігін сезіну өзінің актуалдығын жоғалтады [2].

Бастауыш сыныпта білім негізі қаланады, онда жылдам оқу, сауатты оқу мен жазу, логикалық ойлау жүйесінің қарапайым деңгейлері жүзеге асады және ол тікелей мұғалімнің жетелеуімен іске асады. Орта буынға келген оқушы өз бетімен дайындалуға, өзінше жаңалық ашуға мәжбүр болады да, оқу материалдарының күрделілігі мен оқу материалдарын оқушыға жеткізу жылдамдығына төтеп бере алмай, өзіне деген сенімді жоғалтады.

Бастауыш сыныпта әр сабақ оқушы дәптерінде із қалдырып, дәптерде бағаланады. Орта буын сыныптарында сабақты қабылдау және меңгеру дағдысы белгілі бір деңгейде ауызша жүзеге асады (өз ойын айту, сұраққа жауап беру, қорытындылау сияқты). Осыдан келіп оқушының дәптерде өткен материалды тіркеуі назардан тыс қалады.

Бастауыш сыныпта оқушы мақтан тұтатын көркем жазу мен жылдам оқу техникасы орта буында назардан мүлдем тыс қалады, ол жағдай тағы да оқушыда «бұрынғы жетістіктерім қажетсіз екен» деген ой қалдырады.

Бастауыш сыныпта сабақ кестесі өзгермейді, мұғалімді ауыстырғанда да сол сабақ кестесі сақталады. Орта буында денсаулығына байланысты сабақты босатқан мұғалімнің орнына сабақты ауыстыратын мұғалім өзінің сабақтарымен қатар келген сабақты басқа ретпен өткізеді (сабақ кестесінде 2-ші болып

тұрған сабақ 3-ші немесе 4-ші болып өтуі мүмкін), бұл да бұлжымайтын заңдылыққа үйренген балаға сабақтың болмай қалуы да мүмкін-ау деген күмән туғызып, оқушының ішкі дайындығын әлсіретеді [3].

Ата-аналар тарапынан бастауыш сынып оқушысы үлкен қолдау тауып отырса, орта буынға келген оқушыны ата-ана да назардан тыс қалдырып, оқушы өз уақытын өзі жоспарлайды және ол көп ретте оқушы үшін тиімді емес болып шығады (бастауыш сыныпта ата-аналар жиналысына ата-аналар түгел келсе, 5-сыныптан бастап ата-аналар саны күрт азайғанын байқауға болады).

Бастауыш оқу сатысында оқушының әлеуметтік топ мүшесі тұрғысынан сыныптағы орны оның білім деңгейіне қатысты болса, орта буында оқушылар арасында стихиялы түрде көшбасшылар пайда болады және олар көбіне оқу үлгерімі жақсы және орнықты да тәртіпті балалар бола бермейді. Мұндай «көшбасшылар» соңдарынан сынып оқушыларының басым бөлігін, әсіресе ұл балаларды ертеде де, сабақты жақсы оқу, тәртіпті болу көрсеткіші соңғы орындарға жылжиды.

Осындай немесе бұдан да өзге себептердің кесірінен 5-сыныпта оқушылардың білім сапасы төмендейді, мектепте өздерін ұстау тәртібі сын көтермейтін дәрежеге жетеді, салмақты, байыпты, өзіне назар аударуға тырыспайтын балалар назардан тыс қалып, бастауыш сыныпта орнықты білімімен лидер саналатын бала өзінің қимыл-әрекетінің шапшаңдығымен, тапқырлығымен ұтымды көріне білетін балаларға орын босатады да, өзі көлеңкеде қалып қояды. Бұл сынып ішінде өзгеше қарым-қатынас, белгілі бір құндылықтарға басқаша көзқарас тудырады. Сынып ұжымы ішіндегі психологиялық ахуал өзгереді, бұл балалардың тез шаршауына, зейіндерінің тұрақты болмауына әкеп соғады, ал бұл өз кезегінде білім сапасын төмендетеді.

Сондықтан, 5-сынып оқушыларына пән мұғалімдерінің тарапынан аса сезімталдық пен мұқият қарым-қатынас қажет. Оқушы білімін бағалауда жүйелілік болу керек және кездейсоқтыққа жол бермеу керек, әр бағаны түсіндіріп, бағалауға жеткіліксіз жауап болған жағдайда оқушыға ертеңгі күні міндетті түрде бағаланатыны жөнінде ауызша ғана емес гарант берілуі керек. Осы ретте оқушы жұмысын бағалауда балдық жүйені пайдаланған дұрыс. Оқушы дәптері үнемі тексеріліп тұруы керек, оқушының ауызша жауабын бағалауға дәптердегі жұмысының және үйде орындалған тапсырмасының әсері бар екеніне тұрақты түрде оқушы назарын аудару қажет [4].

Сынып жетекшісі тарапынан 5-сынып оқушылары үнемі бақылауда болуы қажет және үнемі қастарынан табылатындай мүмкіндік болуы керек.

Пән мұғалімдері оқу-тәрбие үрдісіне үлкен жауапкершілікпен қарап, әр сабақты қызық та мазмұнды, оқушыға таныс та түсінікті деңгейде, бала психологиясын ескере отырып өткізуді, танымдық қабілеттерін, белсенділіктерін арттыратындай жағдаяттар туғызуды жүйелі түрде жолға қойып, оқушылардың сабақ және үзіліс кезіндегі өздерін ұстай білу мәнерін назардан тыс қалдырмауды әдетке айналдырған жөн.

Мектеп кезекшілері тарапынан да осы оқушыларға қажетті назар аударылуы оқушылардың орта буын жүйесіне тезірек бейімделуіне оң әсерін тигізеді.

Оқу үрдісін жетілдіруге, білім сапасын көтеруге мектептің бастауыш және негізгі сатысында білім берудің сабақтастығы жүзеге асқанда ғана қол жеткізу мүмкін болмақ. Отандық білім жүйесінің 12 жылдық білім беруге көшуінің мақсаты әлемдік білім кеңістігіне ену болса, білім мен тәрбие жалғастығы мен біртұтастығы ғана білімі терең, мәдениеті жоғары, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеуге мүмкіндік ашады.

1. Усова А.В., Бобров А.А. Педагогика и психология / Подписная научно/популярная серия.

2. Кан Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М., 1989.

3. Леонтьев А.Н. Вопросы детской психологии. – М., 1948.

4. Казакина М.Г. Самооценка личности школьникам педагогической условия ее формирования. – М., 1981.

Резюме

В статье рассматриваются психологический-педагогический аспекты склонности учеников, особенности волевых качеств 4-го 5-у классу. Обосновывается важные условия и системы формирования личностных и волевых качеств младших школьников как фактор их успешности в обучении.

Summary

The article considers psychological and pedagogical aspects of inclination of students, features of volitional qualities 4th to the 5th class. It is justified important terms and systems of forming of personality and volitional qualities of junior schoolchildren as a factor of their success in education.

ПРИНЦИПЫ ПОСТРОЕНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИЯ

У.М. Ниятбай – магистрант МИЯ,

Научный руководитель: А.А. Головчун – к.п.н., доцент,
Университет Иностранных Языков Деловой Карьеры, г. Алматы

Исходной научной категорией моделирования как метода познания и исследования является «модель», с помощью которой добывается новая информация об объекте, новые знания о нем. С.С. Кунанбаева определяет модель как искусственный конструкт, создаваемый с целью получения или хранения информации в форме образа, отражающий свойства, характеристики и связи объекта оригинала. [1; с. 67-112] Вслед за Э.А. Штульманом под моделью мы понимаем такую мысленно представляемую или материально реализованную систему, которая, отображая или воспроизводя объект исследования, способна замещать его так, что ее изучение дает нам новую информацию об этом объекте». Следовательно, модель – это определенный образ объекта, а создание этого образа, т.е. мысленное отображение объекта или его воспроизведение в материальной форме, есть моделирование [2; с. 56-80].

В теории моделирования различают два основных типа моделей – предметные (материальные) и знаковые (идеальные). Если первые функционируют по законам своего бытия, независимо от того, созданы они людьми или природой, то вторые, хотя они и воплощаются в определенную материальную сферу в виде схем, графиков, формул, всегда функционируют по законам логики и требуют применения абстрактно-логического мышления исследователя. Так, для настоящей работы адекватным мы считаем сочетание таких способов моделирования, как логический, дидактический, концептуальный, графический и структурно-функциональный. Необходимость использования метода моделирования определяется тем, что многие объекты или проблемы, относящиеся к этим объектам непосредственно исследовать или вовсе невозможно, или же это исследование требует много времени и средств.

Процесс моделирования включает три элемента: 1) субъект (исследователь), 2) объект исследования, 3) модель, опосредствующую отношения познающего субъекта и познаваемого объекта. Пусть имеется или необходимо создать некоторый объект, мы конструируем (материально или мысленно) или находим в реальном мире другой объект – модель объекта.

Этап построения модели предполагает наличие некоторых знаний об объекте-оригинале. Познавательные возможности модели обуславливаются тем, что модель отражает какие-либо существенные черты объекта-оригинала. Вопрос о необходимости и достаточной мере сходства оригинала и модели требует конкретного анализа. Очевидно, модель утрачивает свой смысл как в случае тождества с оригиналом (тогда она перестает быть оригиналом), так и в случае чрезмерного во всех существенных отношениях отличия от оригинала.

Любая модель замещает оригинал лишь в строго ограниченном смысле. Из этого следует, что для одного объекта может быть построено несколько "специализированных" моделей, концентрирующих внимание на определенных сторонах исследуемого объекта или же характеризующих объект с разной степенью детализации.

На втором этапе процесса моделирования модель выступает как самостоятельный объект исследования. Одной из форм такого исследования является проведение "модельных" экспериментов, при которых сознательно изменяются условия функционирования модели и систематизируются данные о ее "поведении". Конечным результатом этого этапа является множество знаний о модели.

На третьем этапе осуществляется перенос знаний с модели на оригинал – формирование множества знаний об объекте. Мы можем с достаточным основанием переносить какой-либо результат с модели на оригинал, если этот результат необходимо связан с признаками сходства оригинала и модели. Если же определенный результат модельного исследования связан с отличием модели от оригинала, то этот результат переносить неправомерно.

Четвертый этап – практическая проверка получаемых с помощью моделей знаний и их использование для построения обобщающей теории объекта, его преобразования или управления им.

В теории и практике моделирования при исследовании каких-либо сложных систем принято руководствоваться специально разработанными принципами. [3; с. 25-56], [4; с. 25-45] Нами будут сформулированы принципы построения методической модели формирования научно-исследовательской компетенции у будущих учителей ИЯ.

Рассмотрим принципы обучения иностранным языкам. В теории обучения иностранным языкам существуют различные подходы к классификации и описанию принципов обучения (С.С. Кунанбаева, А.Н. Щукин, Н.И. Гез, Н.Д. Гальскова, И.Л. Бим, Р.К. Миньяр-Белоручев и др.).

А.Н. Щукин выделяет дидактические, лингвистические, психологические и собственно методические принципы [5; с. 149-173/с. 480].

Н.Д. Гальскова и Н.И. Гез делят принципы на общедидактические и методические. [6; с. 141-157] В числе общедидактических принципов авторы выделяют: принцип личностно ориентированной направленности обучения; принцип сознательности; принцип творческого характера процесса обучения иностранным языкам; принцип деятельностного характера обучения; принцип направленности обучения на формирование автономии учащегося в учебной деятельности по овладению конкретным изучаемым языком [6; с. 336].

К методическим принципам авторы относят: принцип коммуникативной направленности обучения; принцип усвоения учащимся изучаемого языка как средства межкультурного общения; принцип ориентации на родную лингвокультуру учащегося [6; с. 336].

Характеризуя деятельностную теорию «межкультурной коммуникативной компетенции» как современную и социально-обусловленную, С.С. Кунанбаева отмечает, что она центрируется на отражении совокупности таких методологических принципов как: коммуникативный; когнитивный; концептуальный; социокультурный; лингвокультурологический; личностно-центрированный [7; с. 264].

К собственно методическим принципам, С.С. Кунанбаева относит: принцип дискурсивности; принцип прагматизированной обусловленности предмета общения; принцип вариативной дифференцированности содержания иностранного языка; принцип интегративности; принцип полисубъектности; принцип аутентичности предметного содержания; принцип проблемности; принцип ситуативности и др. [7; с. 264].

Основываясь на методологических и методических принципах иноязычного образования, раскрытых С.С. Кунанбаевой, мы выделяем также три группы специфических принципов, характеризующих процесс формирования научно-исследовательской компетенции с использованием дистанционных образовательных технологий: психологические, организационные и технологические принципы.

Актуальной проблемой «высших учебных заведений является обучение учащихся способам добытия и переработки информации путем самостоятельной исследовательской практики в рамках компетентностного подхода. Такая задача требует целенаправленного развития исследовательской компетентности студентов, способствующей высвобождению деятельностного начала в человеке, укреплению его потребности в познании.

С нашей точки зрения более полным определением исследовательской компетентности будет следующее – личностное качество, которое формируется в процессе научно-исследовательской деятельности, выражается в способности организации исследовательской деятельности, во владении специальными знаниями, умениями и навыками, в способности к творческой деятельности.

Формирование исследовательской компетентности учащихся в образовательном процессе будет происходить эффективно, если созданы следующие педагогические условия:

- содержание образования ориентировано на формирование готовности студентов к исследовательской деятельности и удовлетворяет принципам проблемности;
- организация образовательного процесса ставит студента в активную позицию исследователя, овладевающего универсальными способами познавательной деятельности;
- учитель осуществляет руководство исследовательской деятельностью студентов и психолого-педагогическую поддержку ее на основе сформированной у него готовности к такой работе.

Важнейшая цель современного высшего образования – дать будущему специалисту определенный комплекс знаний и умений, но и создать у студента установку на самообучение и самоорганизацию, на непрерывное расширение и углубление знаний и умений, что является ключевым для продолжения учебы в течение всей жизни. Если студент, опираясь на собственный опыт самостоятельно “добывает” знания в учебном процессе, а не получает их в готовом виде, то он будет стремиться аналогично действовать в своей будущей профессиональной деятельности. Воспитание творчески думающих специалистов возможно через привлечение студентов к научно-исследовательской работе. Специалист, обладающий исследовательской компетенцией, умеет активно и продуктивно анализировать фактическую информацию, создавать и выбирать новые более эффективные алгоритмы, ресурсы, технологии.

[8; с. 340] За период обучения в вузе каждый студент самостоятельно выполняет ряд различных работ: доклады, рефераты, курсовые и дипломные работы. Каждая новая работа должна отличаться от предыду-

щей возрастающей степени трудности и объемом. Одни работы содержат лишь обзор и критическую оценку имеющихся научных трудов, другие являются результатом исследовательской деятельности студентов. Все эти виды работ помогают студентам: овладеть современными методами поиска, обработки и использования информации, освоить некоторые методы научно-исследовательской деятельности, определиться в своей педагогической позиции, умение отстаивать и защищать её, что, в конечном счете, помогает развить у специалистов способностей и творческому отношению к своей профессии.

Профессиональная компетентность преподавателя формируется и проявляется в деятельности. Исследовательская компетенция педагога является составной частью профессиональной компетентности, и обеспечивает ее эффективность. Исследовательская компетенция педагога – это характеристика личности педагога, означающая владение умениями и способами исследовательской деятельности на уровне технологии в целях поиска знаний для решения образовательных проблем, построения образовательного процесса в соответствии с ценностями-целями современного образования, миссией образовательного учреждения, желаемого образовательного результата.

Г.Н. Лобова считает, что учебно-исследовательская компетенция студентов должна предполагать умение студента постановить задачу, предварительно проанализировать имеющуюся информацию, условия, методы, планирование педагогического эксперимента. А также, научно-исследовательская компетенция предполагает активную деятельность студентов, обеспечивающую приобретение необходимых навыков творческой исследовательской деятельности, которая завершается самостоятельным решением студентами задач, уже разработанных в науке. Сформированность учебно-исследовательской компетенции является необходимым базисом для развития научно-исследовательской компетенции. Показателями сформированности научно-исследовательской компетенции студентов служат сформированные исследовательские знания, умения и навыки.

В постиндустриальном обществе производственным ресурсом становятся информация и знания. Наиболее ценными качествами являются уровень образования, профессионализм, обучаемость, креативность работника. В эпоху быстрой смены технологий востребована новая система непрерывного образования, способная обеспечить удовлетворение спроса глобального рынка на специалистов широкого профиля с высокими интеллектуальными способностями, использующих информационные ресурсы, готовых к переобучению, обновлению профессионального пути.

Большую роль играют личные достижения студентов в исследовательской деятельности, их успешные выступления на конференциях с презентациями, умением аргументировано отстаивать свои суждения. Это позволяет им чувствовать себя увереннее, смелее включаться в новые виды деятельности, активнее вступать в общение с окружающими, оптимистичнее смотреть в собственное будущее, выбирать профессию. В процессе формирования исследовательских компетенций развиваются качества личности, необходимые человеку для полноценной жизни в обществе: целеустремленность, логическое мышление, способность к преодолению трудностей, коммуникативность, умение сотрудничать, развивается исследовательская позиция по отношению к окружающему миру, что становится определенной гарантией успешности личности и её самореализации в современном обществе [9; с. 160].

Таким образом, разнообразные формы урочной и внеурочной деятельности учащихся позволяют обеспечить формирование у них ключевых компетентностей, в частности, исследовательской, без которых невозможна адекватная адаптация выпускника к условиям постиндустриального общества, смене профессий, готовности к переобучению.

Формирование инициативной, духовно богатой личности, способной творчески мыслить и находить нестандартные решения, способной адекватно адаптироваться к условиям высокотехнологичного конкурентного быстро меняющегося мира, является важнейшей задачей современного общества, в связи с которой проводится модернизация образования с учетом требований Болонского соглашения.

Одной из ключевых компетентностей учащихся является исследовательская, которая дает возможность личности самостоятельно творчески осваивать и перестраивать новые способы деятельности в любой сфере человеческой культуры. Именно поэтому формирование исследовательской компетентности приобретает особую актуальность и значимость в образовательном пространстве высших учебных заведениях.

- 1 Кунанбаева С.С. «Теория и практика современного иноязычного образования», – Алматы, 2010 – с. 67-112/с. 261-267.
- 2 Штудльман Э.А. Основы эксперимента в методике обучения иностранным языкам. – Воронеж, – с. 56-80.
- 3 Пассов В.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М., – с. 25-56.
- 4 Кунанбаева С.С. Теоретически основы коммуникативно-ориентированного обучения иностранным языкам. // Коммуникативные основы обучения иностранным / неродным языкам. Сборник научно-методических статей. – Алматы, 1994. – с. 25-45.
- 5 Шукин А.Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика: учебное пособие для преподавателей и студентов. 3-е изд. – М.: Филоматис, 2007. – с. 149-173/с. 480.
- 6 Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика: учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин.яз. высш.пед.учеб. заведений. – М.: Академия, 2004. – с. 141-157/с. 336.
- 7 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – с. 264.
- 8 А.Т. Чакликова Научно-теоретические основы формирования межкультурно-коммуникативной компетенции в условиях информатизации иноязычного образования: дис. ... докт. пед. наук.: 13.00.02. – Алматы, 2009 – с. 340
- 9 Вороницков С.Г. Учебно-познавательная компетентность старше-классников: состав, структура, деятельностный компонент / Вороницков С.Г. – М.: АПК и ПРО, 2006. – с. 160.

Түйін

Бұл мақала шет тілін оқытудағы ғылыми-зерттеулік құзыреттілікті қалыптастыру барысында әдіскерлік үлгінің ұстанымдарын құрастыру мәселесін талқылайды. Сондай ақ, ғылыми-зерттеулік құзыреттілікті қалыптастыруда әдіскерлік үлгінің барлық ұстанымдарын жан-жақты қарастырады.

Summary

This article is devoted to the principles of constructing teaching models. It stops at the formation of scientific-research competence of future foreign language teachers.

ЖАСТАР САЯСАТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРА ОТЫРЫП, ЖАСТАРДЫ ОТАНШЫЛДЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

Ы.Н. Бердешова – аға оқытушы, ҚазМемҚызПУ, Алматы қаласы

Президенттің 2012 жыл 27 қаңтардағы Жолдауында жастарды отансүйгіштік рухында, мораль және парасаттылық, ұлтаралық келісім және толеранттылық, физикалық және рухани даму нормаларына сай тәрбиелеу сияқты жауапкершілігі мол мақсат қойылды. Президенттің айтуы бойынша, бұл құндылықтар, меншіктің қандай түріне жататынына қарамастан, барлық оқу орындарында да сіңірілуге тиіс. Жастарды тәрбиелеуде жаңа сапаға көшіп, жаңа механизмдерді жүзеге асыру керек. Қазіргі заманда жастар саясаттан белгілі бір дәрежеде алшақтаған, деструктивті әсерлер күшеюде, тұрмыстық жағдайдың қиындығы, діни ағымдар сияқты кедергі жасаушы факторлар да бар. Сондықтан тәрбие жұмысын жүргізуде жылдам, шапшаң қимылдап, жүйелі түрде жүзеге асырылуы керек [1].

Әрбір қоғамның, әрбір отбасының ертеңгі келбеті ондағы жастардың қалай өсіп, тәрбиеленуіне байланысты. Сондықтан, бұл мәселеге мән беру тұрмыстық-әлеуметтік көзқарас ғана емес, саяси салмағы бар үлкен міндеттердің бірі деп атасак, артық айтқандық емес. Кеше де солай болған, келешекте де солай бола береді. Қазақ халқы да ежелден "ат тұяғын тай басар" жастарының жайына бей-жай қараған жоқ. Сондықтан да ата-баба мирас еткен намыстылық, имандылық, отанды сүю, ынтымақ пен бірлікті берік сақтау үрдісі әлсіреген жоқ, қайта жаңғырып, одан әрі жалғасын тауып отырды. Ата буынның үмітін бала буын ақтай білді, қысқасы, ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілді. Егемен елдің ертеңгі тағдыры, ең алдымен қазақты, барша Қазақстандықты тынымсыз ойландыруға тиіс. Оның басты өлшемі мынау: жастарымыз қалай өсіп келеді екен деген сауал. Олардың жан-дүниесінде қандай жасырулар бар? Не нәрсеге еліктейді, не нәрседен бой тартады? Ұлттық болмыстарға деген жанашырлықтары қандай? Міне, осы тектес сұрақтардың алдымызды орайтыны рас.

Жастардың мүмкіндігіне қарай, қоғамдағы болып жатқан оқиғалардан өзін оқшау ұстамағаны жақсы. Өйткені, олар – елдің болашағы. Ата жолын жалғастыратын мұрагер. Бүгінгі аяқталмай жатқан істерді мәреге жеткізетін солар. Сол үшін де жастарға белсенділік, сергектік пен кәсібилік өте керек. Және мұндай болу жастар табиғатына жарасатын мінез. "Егер біз лаулап жанбасак..." деген тіркес бар. Сол тіркестің мағынасы әлі өз күшінде. Онда жастарымыздың саяси өмірге араласып, қатысып тұруы міндетті емес пе?

Қолда бар деректерге қарап отырсақ, Қазақстан халқының басым бөлігі жастар дей аламыз. Ендеше, олар саясатта да шешуші рөл атқара алады. Себебі, жастар қоғамымыздың ең белсенді бөлігі. Барлық кезде осылай болған. Мемлекеттік жастар саясатының қажеттігі жас өркеннің өмірге қадам басып, қоғамда өз құқығын иелеумен, оның алдында жауапкершілік арқалау сәтінде бетпе-бет келетін өмір мәресінің қиындықтарымен айқындалады [2].

Жастар саясатын қалыптастыра отырып, мемлекет жастардың болашақта маңызды салмаққа ие болар халықтың бірден-бір белсенді тобы екендігін ескереді. Мұның өзі жастардың мемлекет құрылысындағы рөлі мен орнын бағалауға жол беруді көздейді.

Мемлекеттік жастар саясатының дәстүрлі әлеуметтік саясаттан айырмасы ол тек өтелу тетіктерін әзірлеуге ғана сайымайды. Ол жастардың еңбек пен шығармашылық қуатын айқындайтын белсенді де жаңаша, өндірушілік аспектілерден тұрады. Бұл мемлекеттік жастар саясатын қоғамның стратегиялық ресурстарын дамытудағы бірден-бір маңызды бағыт ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Қоғамдық өзгерістердің күрделілігі жас азаматтардың әлеуметтік жағынан жан-жақты қалыптасуына, жас қауым тіршілігінің барлық қалтарысына әсерін тигізді. Дәстүрлі жастар мәселелерін шешудің мазмұны мен тәрбие тәсілдері жаңа тарихи жағдайларда мүлде өзге қырынан қарастырылуға тиіс болғандықтан түбегейлі өзгерді.

Қазақстандық жас буын бойында отаншылдық, іскерлік, жауапкершілік қасиеттер қалыптастырмай, жастардың ізгілікті, рухани өркендеуіне, сондай-ақ, өткен буынның әлеуметтік-мәдени тәжірибесін, әлем өркениеті жетістіктерін игеруіне жол ашпай әлеуметтік ұстанымдағы экономикасы бар демократиялық қоғам құру мүмкін емес. Мұндай мақсаттарды жүзеге асыру жастарға, жалпы қоғамға қатысты саясатты қалыптастыру мен жүзеге асыру ісіне жастардың өздерін белсенді түрде тартуды көздейді. Мемлекет жастарға, олардың материалдық деңгейі мен әлеуметтік жағдайына қарамастан, өмір жолын таңдау мен жеке жетістіктерге жету үшін мейлінше мол мүмкіндіктер ашуға тиіс. Сонда ғана жастар саясатының өзекті міндеті – жастардың тұлғалық қалыптасуын қамтамасыз етуі іске асатын болады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясатының негізгі мақсаты – жастардың азаматтық, әлеуметтік дербес тұлғалық қалыптасуын жүзеге асыру үшін қажет құқықтық, экономикалық, ұйымдас-тырушылық жағдайларды жасау мен нығайту [3].

Алға қойған мақсаттарды жүзеге асыру жастар саясатының мына бағыттарына басылымдық беруді көздейді:

Жастар бойында патриотизмді қалыптастыру, жастардың ізгілікті әрі рухани дамуы.

Еңбек, білім беру және денсаулық сақтау саласындағы жастардың әлеуметтік құқықтарын қамтамасыз ету.

3. Жастардың әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін дербес жүзеге асыруына жағдай жасау.

4. Жастардың денесін шынықтырып, интеллектуалдық дамуына жағдай жасау.

5. Жастардың қоғамдық игі бастамаларын қолдау мен ынталандыру.

6. Қазақстандық жастарды халықаралық мәдени, экономикалық, ғылыми және білім беру процес-теріне тарту.

Абайлап қарасаңыз, бүгіндері жастарымыздың қамқарекеттерінде жаңа бір үрдіс байқалады. Ол өздері өмір сүріп отырған қоғамға, яки күнделікті тұрмысына қанағаттанбағандықтан қайткен күнде де соны өзгертуге тырысушылық. Осының жолында қандай әрекеттерге болсын олар әзір. Қазақстандық қоғам-дық түбегейлік қайта құрулар барлық әлеуметтік топтар, соның ішінде жастардың да басына түскен бір тұтас жүйенің құлдырауымен бірге жүреді. Бұл асу бір сәтте және барлық адамдар үшін бірдей болуы мүмкін емес. Қазақстандық модернизмнің айқын айғағы тек қана жас әрі қуатты "жаңа қазақтар" емес, сонымен бірге әлеуметтік жағдайы төмен адамдар, ал олардың ішінде қаншама жасөспірімдер, балалар мен жастар бар. Жастар жұмыссыздар қатарын толықтыруда, жастар арасындағы қылмыстың көрсеткіш-тері өсуде. Қазіргі таңда айтарлықтай сұранысқа ие болмай жатқан мамандықтың көбейе түсуі жұмыссыз-дықтың өсуіне, жастардың бәсекелестігінің төмендеуіне, қоғамда өз орнын таба алмауына әкеліп соқты-руда. Жұмыссыздар ішінде бүгінде жастар тобының алар орны өте үлкен. Жұмыс күшіне деген сұраныс пен ұсыныстың арасындағы айырмашылық өсе түсуде. Бүгінде жасөспірімдер ақысы төмен әрі біліктілігі төмен жұмыстарға қызықпайды, соған қарамастан жоғары оқу орындарының басым көпшілігінің маман-дар даярлау сапасы еңбек рыногінің талаптарына сай келмей отыр. Мұндай жағдайда жастар арасында әлеуметтік қорғансыздық сезімі өсе түседі және олар өздерінің өмірлік деңгейін кез келген жолдармен көтеруге ұмтылады.

Өтпелі кезең ұраншылдықты тудырады. Бүгінде Қазақстан жастары, аға ұрпақ сияқты тұрақсыздық пен жайсыздықты бастан өткізуде, түрлі айтыс тартыстың көзі болып отыр.

Жастар аға және орта ұрпаққа қарағанда уақыттағы түрлі жағдайлардағы деректер, пікірлер және болып жатқан уақиғалардағы сәйкессіздіктерді терең сезіммен, эмоциялы қабылдайды. Басқа жағынан алсақ, жастар үшін өткенмен қоштасу жеңілдеу, олар болашақтан үміткер. Бүгінгі бейбітшілік пен тұрақтылық, жаугерлік пен айтыс-керіс қарым-қатынастары ертеңгі Қазақстан қоғамының болашағында жастардың қандай орын алатындығын көрсетеді. Егер де мемлекет болашаққа бағыт ұстаған болса, ол жастардың санасындағы өзгерістерсіз жүзеге аспайды. Бүгінгі жастар қандай құндылықтармен тәрбиеленсе, болашақ та сондай болмақ. Адам төзгісіз жағдайларда өмір сүріп жатқан және осыған лайық менталитетке ие болған жастар болашақты да осындай санамен құрады. Сондықтан да мемлекет жастардың санасын қалыптастыруға, нақты бағыттағы саналы күш-жігер жұмсауы тиіс. Жастар – қоғамның ең басты стратегиялық ресурсы. Тек қана құрылыс және өндірістік жобаларды қаржыландырып қана қоймай, адамның жан-жақты соның ішінде мәдени-рухани әлеуметтік дамуына баса назар аудару қажет. Қазақстандағы жастар саясатының түп негізін қайта қарау қажет. Жастар саясатының екі түрі бар: біріншісі, мүгедек балаларға, қиын жағдайға ұшыраған жасөспірімдерге, жұмыссыздарға әлеуметтік көмек көрсету және екіншісі, жас адам белгілі бір жағдайларда өз мәселесін өз шеше алатын, өзін-өзі қорғау бар. Жастар саясатының жүзеге асырылуында жастар өздерінің қоғамдық құрылымдары арқылы тікелей атсалысуы қажет. Ауыл жастары да мемлекетіміздің болашағы болып табылады. Біз олардың ішінен тек білімді жастарды ғана емес, сонымен қатар жан-жақты дарынды, тәрбиелі жастарды көруіміз керек. Біздің азаматтық міндетіміз ұрпаққа отанымыз біреу ғана екендігін, оның аты Қазақстан екендігін, ол жылдар бойы ұрпақтардың тері мен қаны арқылы құрылғандығын және оның болашағы қазіргі жастардың қолында екендігін жеткізуіміз болып табылады, өйткені қазақ халқының ғасырлар бойғы арманын жүзеге асыру және ХХІ ғасырда алаңсыз өмір сүру солардың қолында. Әлемнің барлық алдыңғы қатарлы елдерінде жастар және балалар ұйымдары мемлекеттік көмекті пайдаланады. Олардың маңызды әлеуметтік жобалары бюджеттен қаржыландырылады. Сондықтан да республикадағы жастар қозғалысының бұдан әрі дамуы мемлекеттің қолдауынсыз аса қиын болмақ. Жастар жалқау да, жігерсіз де емес. Олар жетекші күшке де айнала алады. Жалпы, қазақ халқының саналық, рухани-интеллектуалдық потенциалы зор екенін тарих дәлелдеп берді. Демек, қазақ жастарына себебін көрмей, салдары арқылы ғана кейіс білдірудің, құрғақ ақыл айтудың қажеті жоқ. Жастарға мүмкіндік беру керек. Ол жастарды әлеуметтік қорғауға және бүгінгі күні жастар алдында тұрған бірқатар міндеттер мен мақсаттарды орындауға ықпал жасайды деп ойлаймыз. ХХІ ғасырды дарынды және еңбекшіл жастардың ғасыры деп еш күмәнсіз айта аламыз. Жастар ғана белсенді өмірге қадам баса отырып, өз елін, жанұясын қорғауды үлкен жауапкершілікке алады. Жаңа қоғамдағы тенденциялар, жас ұрпақтың қалыптасуы мен тәрбиесіне қоғам мен мемлекет тарапынан қолдау табу жастар саясатын құруда сапалы қадамдарды талап етеді. Осыған орай, бүгінгі күні жастар саясаты жас ұрпақты қоғамға әлеуметтік интеграциялаудың ең басты механизмі болып табылады.

Жас ұрпақтың дүниетанымындағы өзгерістердің мәнін ой елегінен өткеріп, зерделеу теориялық міндеттер тұрғысынан қалай зәру болса, өмірлік мақсат-мүддеден де солай маңызды. Қоғам дамуының жаңа арнаға түсуі, яғни еліміздің егемендік алуы – тәуелсіздігіміз қаншама құндылықтарға жол ашты. Қоғамның күллі бағыт-бағдары, ізгі мұраттары, қажеттіліктері мен себеп-салдарлары түбегейлі өзгерді, мұның өзі жастардың ой-санасына, өмірлік ұстанымдарына әсер-ықпалы болмай қалған жоқ.

Жастардың тән, жан саулығы – елдің стратегиялық қоры және оның қазіргі дамуының шешуші факторы. Жасөспірімдер мен жастардың бойында ізгілікті, рухани құндылықтарды қалыптастыру әлемдік, ұлттық мәдени құндылықтарды насихаттауға иек артып, жас шамасына қарай қарастырылуы тиіс. Жастарға тән құндылықтар сипаты жас азаматтың тағдыры мен тұрмыс жағдайының әркелкілігін, құндылықтар жайлы түсініктерінің сан алуандығын көрсетеді. Жастардың эстетикалық, ізгілікті талғамының қалыптасуына бұқаралық ақпарат құралдарының, әсіресе, электронды ақпарат құралдарының айтарлықтай ықпал ететінін ескеру қажет. Зорлық-зомбылықты, қатігездікті уағыздау жастардың мінез-құлқына жан-жақты әсер етіп, өмірді қабылдауы барысында сондай әдет-дағдыларды қалыптастырады. Дүлей күшке табынушылықты, шылымды, спиртті ішімдіктерді жарнамалауға шектеу қою – мемлекет алдындағы жас ұрпақты рухани сауықтырудың бірден-бір кезек күттірмейтін шаралары.

Ақпарат құралдарының, озық ойлы зиялы қауымның күш-жігері, тәрбиенің бағыттылығы қоғамда отансүйгіштік, іскерлік, үлкенді сыйлау, өзін қастерлей білу, жеке басы мен жақындары үшін жауапкершілікті сезіну сияқты қасиеттерді жоғары қоятын онтайлы орта қалыптастыруға септігін тигізу қажет.

Жастардың төл мәдениеттен нәр алуы, еліміздің тарихи өткенін оқып-үйренуі, қоғамымыздағы достық ахуал мен бейбітшілікті, рухани келісімді нығайту жас ұрпақ бойында біздің ортақ Отанымызға – Қазақстан Республикасына деген мақтаныш сезімін қалыптастыруы тиіс.

Мемлекеттің күш-жігері мәдени инфрақұрылымды материалдық қамтамасыз етуге, білімінің мектептерден, студенттік оқу мекемелерінен тыс жастардың бос уақытын пайдалы өткізуге мүмкіндік жасайтын театр, кітапхана, спорт құрылғыларын қолдауға, оқу-әдіс-тәсілдемелік құралдарын, көркем әдебиеттер шығару, оқу орындарын компьютерлендіру, дене тәрбиесі мен спортты дамытудың мемлекеттік, аймақтық бағдарламаларын жасау, ізгілікті, рухани құндылықтарды, салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталады. Жастарға рухани, патриоттық тәрбие беру ісінде мемлекеттік тілді оқып-үйренуге, қазақ тілін оқытып-үйретудің жаңа, тиімді тәсілдерін жасап, енгізуге ерекше мән берілетін болады [4].

Жастарды отаншылдық, рухани, адамгершілік тұрғыдан тәрбиелеу ісінде оларды діни экстремизм мен фанатизмнің залалды ықпалынан қорғау аса маңызды бағыт алуы шарт. Осы мақсатта жастар арасына діни-экстремистік көзқарастардың еніп кетуінен сақтау тетіктері жасалуы керек. Мемлекет дарынды тұлғаның аса зор қоғамдық маңызын, олардың даму мүмкіндіктері мен ашылуына неғұрлым кеңінен жағдай жасауды басшылыққа алады. Қоғамның интеллектуалдық, шығармашылық қуатын сақтау мен дамыту, жастардың дербес шығармашылық дамуына жағдай жасау жас таланттарды қамқорлығына алған мекемелер мен кәсіпорындарға, қоғамдық ұйымдарға, қайырымдылық қорларына, өзге де қорларға, жеке тұлғаларға экономикалық жағынан қолдау көрсетуді, дарынды жастарға стипендиялар, жүлделер, жәрдемақылар тағайындауды; жастардың шығармашылық, жаңашылдық қызметіне мемлекеттік қолдау көрсетуді көздейді. Қорыта айтқанда, жастарды отаншылдыққа тәрбиелеу, дарынды жастарды қолдау мен дамытудың мемлекеттік саясаты елдегі жалпы адам ресурстарын дамытудағы саясатпен қанаттас жүргізілуі тиіс.

1. «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» 2012 жылғы 27 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Абдирайымова Г. С. Социальная работа с молодежью. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
3. "Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы" Жоба. // Егемен Қазақстан, 2002, 14 мамыр.
4. Жаңа ғасыр – жастардың қолында. // Астана Ақшамы, 2002, 27 шілде.

Түйін

Бұл мақала шет тілін оқытудағы ғылыми-зерттеулік құзыреттілікті қалыптастыру барысында әдіскерлік үлгінің ұстанымдарын құрастыру мәселесін талқылайды. Сондай ақ, ғылыми-зерттеулік құзыреттілікті қалыптастыруда әдіскерлік үлгінің барлық ұстанымдарын жан-жақты қарастырады.

Summary

This article is devoted to the principles of constructing teaching models. It stops at the formation of scientific-research competence of future foreign language teachers.

ТҮР-ТҮС КОНЦЕПТІСІНІҢ ӘР ХАЛЫҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ОРТАҚ ТҰСТАРЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.Б. Жүнісбекова – оқытушы, ҚазМемҚызПУ

Бүгінгі таңда лингвистика ғылымы әрбір ұлттың рухани ой-санасын, дүниетанымын, мәдениетін тіл арқылы зерттеуге бағыт алуда. Біздің мемлекетіміздің қазіргі даму кезеңінде барлық саладағы халықаралық байланыстардың нығаюы әр түрлі тіл және мәдениет өкілдерінің әлемді қабылдау, сезіну ерекшеліктерін тану және түсіну қажеттілігін сезінуде. Этностар арасындағы мәдени және психологиялық ерекшеліктерді зерттеудің бірден-бір жолы ол концептерді зерттеу [1]. Әрбір ұлттың ұлттық дүниетанымын және мәдениеті мен әдет-ғұрпындағы ерекшеліктерін айқындайтын және менталитетін көрсететін мәнді концепттердің бірі «түр-түстер» концептісі. Қазақ, қытай тілдеріндегі түр-түс концептісін ашатын ұлттық мәдени реңктегі сөздер мен сөз тіркестерін салыстыра-салғастыра зерттеу арқылы түр-түс концептісінің ұлттық-мәдени сипаты мен ерекшеліктерін және жалпы адамзатқа ортақ тұстарын айқындауға болады. Қазіргі уақытта тіл мен мәдениеттің арақатынасы мәселесі когнитивтік лингвистика ұстанымдары негізінде түсіндіріліп, жалпы лингвомәдениеттану теориясының дамуына үлес қосуда. Сонымен қатар, қазақ, ағылшын, қытай тілдерінде түр-түс концептісі арқылы берілетін ұлттық дүниетаным көрінісін тіл және мәдениет тұрғысынан жан-жақты зерттеу арқылы, түр-түс концептісінің әр халықтың ұлттық дүниетанымдағы ортақ тұстары мен ерекшеліктері айқындалады. Әрбір ұлттың түсінігінде түр-түстердің өзіндік ұғымы болады, кейде бір түс бояуының өзі жағымды да, жағымсыз да мағына беруі мүмкін. Кейбір

түстердің психологиялық әсеріне тоқтала кетсек; ақ түс – жеңіл, таза, балғын, пәк, тыныштандырғыш; ал сары түс – жылы, ашық, көңілді, көк түс – ауыр, суық, тыныш, тығыз, қатаң; көгілдір түс – жеңіл, қоңыр салқын, балғын, тұнық; қызыл түс – белсенді, ыстық, ауыр, еліктіргіш деген қасиеттерге ие. Әр халықтың мемлекеттік рәміздері мен нышандары, символикасы, тарихы олардың ұлттық әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі мен дүниетанымына байланысты болады. Жалпы адамзат ерте дәуірден бастап түр-түстерге ерекше мән бере бастаған. Мысалы, ақ түс – жақсылық, сауығу, қара күштерді жеңу мағынасын берсе, қызыл түс – өмір, күш, қуат; ал қара түс – ауру, өлім, жеңіліс, құлдырау және жалпы жамандық мағынасын берген. Әрбір ұлт күнделікті тұрмыста қолданылатын заттарын түрлі-түсті өрнектермен зерлеп сәндеу арқылы жақсылық, құт-береке, денсаулық, молшылық, жолы болуын тілеген игі ниеттерін білдірген. Қытай халқы мен басқа елдердің мәдениеті мен дүниетанымында көптеген айырмашылықтармен қатар, ұқсастықтар да кездеседі. Қытай тіліндегі кейбір түстердің мағынасы қазақ және орыс тілдеріндегі мағынасына сәйкес келе бермейді. Мәселен, қытай халқының ойшылы Сюньцзының атақты нақыл сөзінде 青出于蓝而胜于蓝 qing chu yu lan er sheng yu lan екі түрлі түс қолданылған 青 qing және 蓝 lan. Көне қытай философиясының екінші томында бұл былайша аударылған: Бұл көк сыр (краска): индиго шөбінен алынған, индиго шөбімен салыстырғанда көк түс әлдеқайда қоюлау, қанық түс. Басқа сөздікте былай аударылған: Көк түс көгілдір түстен пайда болады, дегенмен оған қарағанда әлдеқайда қою, қанық, яғни, «ұстаздан шәкірт озар» деген мағынада. Екеуінде де 青 qing сөзінің мағынасы көк түс екендігін байқаймыз. Ал негізінде бұл түстің бірнеше түрлерін білдіреді: Үлкен қытайша – орысша сөздікте қою көгілдір, ашық көк, ашық жасыл, қара, күңгірт деген бірнеше мағынасы кездеседі. Сондықтан көптеген сөз тіркестерінде бұл түс әртүрлі аударылады: 青既非绿又非蓝 qing ji fei lu you fei lan мұндағы, «qing» көк түсі – не жасыл емес не көгілдір емес, 青红皂白 qing hong zao bai көк пен қызыл және қара мен ақ (бір-біріне қарама-қарсы), 不分青红皂白 bu fen qing hong zao bai «мұндағы түр-түстердің мағынасы жалпылай берілген, нақты айырмасын талқылап беру мүмкін емес», 青堂堂 qing tang tang «ашық жасыл», 青绿山水 qing lu shan shui «жап-жасыл табиғат көріністері». Басқа түстермен үйлескенде «青» qing сөзінің мағынасын түсіндіріп беру қиынға соғады. Мысалы: 他身材很高大, 青白脸色, 间时常夹些伤痕, 一部乱蓬蓬的花白胡子. Н.Т. Федоренко бұл сөйлемдегі 青白脸色 qing bai lian se және 花白胡子 hua bai hu zi сөз тіркесіндегі 青白 qing bai немесе 花白 hua bai деп ақ түсті екі түрлі қолданған, бірде өңі солғын, беті бозарған десе, бірде сақалы ағарған немесе сақалының түсі ақшыл көк деп аударғандықтан, бұл түстің нақты қандай екенін түсіну үшін бір аз ойлануға тура келеді. Ал қазақ тілінде «бет-әлпеті боп-боз, өңі солғын» және «бурыл сақал» деп айтылады [2].

Әрбір халықтың бір түс мағынасы туралы түсінігі әрқилы болуы мүмкін. Қытай халқы үшін қызыл түс нұр, күш-қуат, өмір тынысы, сәттілік, қуаныштың және бақыттың символы. Сондықтан бұл түсті ерекше ұнатады. Кез-келген мереке кезінде қызыл фонарлар және қызыл қағазға жақсы тілектер жазып іледі. Балаларға міндетті түрде ақшаны қызыл конвертке салып сыйлайды. Тіпті қонақтарға қызыл түсті дастархан жаяды. Үйлену тойында қызыл түсті «喜» xi (қуаныш, бақыт) иероглифін жапсырады, қызыл түсті киім киеді. Сондықтан қытай ұлты үшін қызыл түс ерекше мәдени мәнге ие. Мысалы: 这位作家很红 zhe wei zuo jia hen hong «бұл атағы жер жарған жазушы» немесе 红运 hong yun «үлкен сәттілік» т.б. Ал ағылшын тілінде бұл мағынада жасыл түс қолданылады. Ағылшындықтар үшін қызыл түс керісінше қауіп-қатер немесе белгілі бір жағдайдың шектен шығу дәрежесін білдіреді. Осындай себептерге байланысты 红楼梦 Hong lou meng «Қызыл сарайдағы түс» классикалық романы «Тастағы жазулар» (石头记 Shi tou ji), ал романда мәтіндегі «көңілді қызыл аула» 怡红院 yi hong yuan «жасыл аула» деп аударылған. Қытай тіліндегі қызыл сөзі қазақ тілінде 红茶 hong cha «қара шәй», орыс тілінде «черный чай», 红糖 hong tang қызыл қант «сары қант», ал орыс тілінде «желтый сахар» деп әртүрлі аударылады.

Қытай ұлтының 红白喜事 hong bai xi shi «той мен өлім» деген сөз тіркесіндегі қызыл түс той, ал ақ түс өлім-жітім, қайғы-қасіретпен байланысты. Қытай халқы үйлену салтанаты кезінде қалыңдық қызыл көйлек кесе, күйеу жігіт қызыл галстук, қызыл белбеу тағады, ал еуропалықтар аппақ көйлек киеді. Ал қазақ тіліндегі «ақ дастархан» тіркесіндегі ақ сөзі ақ пейілді білдірсе, «аққа құдай жақ» деп, күнәсіздік пен адалдықты, тазалықты білдіреді. Қазақ халқы сұлулықты ақ, қара, қызыл түстерін қолдану арқылы сипаттайды, ал қытайлар қызыл түс арқылы жастық шақ пен сұлулықты бейнелейді. Мысалы: 红光满面 hong guang man mian «беті нарттай қызыл, яғни денсаулығы мықты мағынасында», 红颜 hong yan «әдемі қыз», 红男绿女 hong nan lu nu «қызылды-жасылды киінген әдемі, жас қыз-жігіттер» немесе 红人 hong ren орыс тілінде «любимчик, фаворит», ал қазақ тілінде «ең сүйікті адам» мағынасында қолданылады [3].

Қытай тілінде заттың түсін сипаттауда 粉 fen «ұнтақ, ұн» сөзі ақ түс мағынасында қолданылады. Мысалы: 粉墙 fen qiang «ақ қабырға», 粉底 布鞋 fen di bu xie «табаны күлгін түсті шүберек аяқ киім», 粉笔 fen bi «бор, яғни ол ақ түсті», fen hong se қазақша «қызғылт түс», ал орысша «розовый». Ал «цянь»

морфемасы қызыл түсті сыр бояуын дайындайтын «цянь цао» марена өсімдігінің атауымен байланысты. «Цянь jiang» орыс тілінде «мареновый» яғни, «қызыл түсті ерітінді» мағынасында қолданылады.

Батыс пен Шығыста бет-әлпетті сипаттайтын түстердің қолданылуында біршама айырмашылық бар. Еуропалықтар қара торы, күнге тотыққан бет терісін денсаулығы мықты, сұлу адамдарға тән деп санаса, ал қытай ұлты бет терісінің аппақ болғанын ұнатады да, сол үшін әдетте қолшатыр немесе үлкен қалпақпен күннен қорғануға әрекеттенеді. Еуропалықтар «демалыс кезінде күнге әбден тотығып, өңің жақсарып келіпті» деп мақтау сөз айтады, ал қытай ұлтына бұлай айтса, керісінше 黑得多了, 像个乡巴佬 hei de duo le, xiang ge xiang ba lao «ауылдық шаруалар сияқты қап-қара болып кетіпсің» деген мағынада қабылдап ренжиді. Қазақ халқында «қара жамылу» сөз тіркесіндегі қара түс өліммен байланысты. Батыс халқы үшін де қара түс ауыр тұрмыстың, қайғы-қасірет нышаны. Әйтсе де, бұл ұқсастықтан басқа, қазақ ұлтының дүниетанымында қара түстің «ұлы, қасиетті» деген жағымды мағынасы «қасиетті қара шаңырақ» тіркесінде кездеседі [4].

Қытай ұлты үшін сары түс байлық пен патшалық лауазымның, биліктің символы. Ертеде Қытай императорлары айдаһар бейнеленген сары түсті киім кигендіктен, бұл түсті «император түсі» деп те атайды. Сонымен қатар, «жер кіндігі немесе орталығы» деген мағынасы да бар. 黄金时代 huang jin shi dai «алтын ғасыр» немесе «гүлденген дәуір» деген тіркес қазақ-орыс тілдеріндегі мағынасына сәйкес келеді. Ағылшын халқында сары түс «сатқындық, тұрақсыздық, қызғаншақтық» мағынасында қолданылады. Ал қазақ тілінде жағымды мағынада «күн шуағы мен жылу, молшылықты» білдіреді. Жағымсыз мағынада «сары уайымды» білдіретіндіктен, ұзатылған қызға сары түсті көрпе-жастық немесе т.б. бұйымдарды сыйға бермейді. Орыс тілінде де осылай және «желтый дом» жындыхана, яғни ақыл-естің кемістігі мағынасында қолданылады. Тіпті ерлі-зайыптының бірінің опасыздығы немесе «көзіне шөп салу» мағынасында да қолданылады. Қазіргі қытай тілінде де 黄了 huang le «сарғайды» деп, яғни «сәтсіздікке ұшырады» деп жағымсыз мағынада қолданылады. Мысалы: 买卖黄了 mai mai huang le «Сауда-саттық келісімі ойдағыдай жүзеге аспады». 黄粱美梦 huang liang mei meng мысалында сары түс «сағым арман» немесе «орындалуы екіталай арман» деген мағынаны білдіреді. Қазіргі қытай тілінде 黄色情的小说 huang se qing de xiao shuo «сары роман», ал орыс тілінде «желтая пресса» яғни, «сары басылым» деген жағымсыз мағынасы да кездеседі. Қытай тіліндегі “黄” сары түс пен ағылшын тіліндегі «blue» көк түс бұл халықтардың ұлттық мәдениетінде ұқсас мәнге ие, яғни билік пен лауазымның символы.

Қазақ халқында жасыл түс жағымды түс, жастықтың белгісі, сонымен қатар, мұсылмандар да жасыл түсті ұнатады. Мұсылман мемлекеттерінің туы көбінесе жасыл түсті болады. Орыс халқында да жасыл түс күш-қуат, сергектік, үміт сияқты жағымды мағына береді. Ал қытайларда 脸都绿了 lian dou lu le «беті әрсіз, көріксіз» немесе 戴绿帽子 dai lu mao zi «жасыл телпек кию», «мүйіз тағу» сияқты жағымсыз мағына береді. Сондықтан Қытайда бұрын дүкен сөрелерінде жасыл телпек өте сирек кездесетін және болса да, көбінесе қытай ұлты сатып алып кимейтін. Ал 绿茶 lu cha қазақ тілінде «жасыл шәй» емес, «көк шәй» деп қолданылады. Қазақ тілінде «көкті жұлма, көктей соласың» деген тыйым бар, мұндағы көк сөзі «жасыл, балғын өсімдіктер» және «жастай, өрімдей жас» мағынасын береді. Яғни, ата-бабамыз жап-жасыл балғын шөптерді бостан-босқа жұлға тыйым салып, табиғатты аялауға көңіл бөлген. Жалпы, көк түс қазақ халқы үшін мәңгілік пен бейбітшілік символы [5].

Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының қолданылуы мен символдық мән-мағынасында көне түркі көшпенділерінің көк тәңіріне қатысты діни дүниетанымына тән ерекшеліктер көрініс береді. Сол сияқты шығыстың Конфузышылдық (тағылымшылдық) ағымы мен батыстың христиан діні дүниетанымында болсын, көк аспан – тәңір, құдай мекені, ал тәңір әділдік пен адалдықтың бейнесі ретінде көрініс табады. Әрбір ұлттың өзіне тән дүниетанымы, мәдениеті мен салт-дәстүрімен танысу, ұқсастығы мен айырмашылығын білу тек тілдік тұрғыдан ғана емес, мәдени қарым-қатынас жасауда өте маңызды болып табылады.

1. Щичко В.Ф. Теория и практика перевода. Китайский язык. – М., 2004.
2. Общие знания по культуре Китая. – Пекин, 2009.
3. Софронов М.В. Введение в китайский язык. – М., 1996.
4. Прядохин М.Г. Краткий словарь трудностей китайского языка. – М., 2000.
5. Қалибекұлы Т. Жалпыға арналған қытай тілі. - №2. III, 2011.

Резюме

В статье рассматриваются семантические значения цветов на казахском, русском, английском и китайском языках и их особенности и схожести в употреблении.

Resume

This article deals with the peculiarities and similarities of semantic meanings of colors in Kazakh, Russian, English and Chinese languages.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СЕМЬИ И ШКОЛЫ В НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Б.И. Кожабаяева – к.п.н., проф.,
А.И. Ибрагимов – к.п.н., ст. преподаватель

Во все времена и всегда вопросы нравственного воспитания, развития, совершенствования человека волновали общество. Проблемам воспитания уделяли в своих трудах внимание Вергилий, Конфуций, Кант, Гегель, Абай, Крупская и многие другие. Ни один известный мыслитель, политик, государственный деятель не обошёл эту тему своим вниманием потому что, воспитание неразрывно связано с жизнью семьи, общества, государства. Если нет доброго воспитания, то рухнет даже могущественное государство.

Воспитание подрастающего поколения – важнейший фактор развития общества. Функция его состоит в передаче от поколения к поколению многостороннего опыта людей, выраженного в общей культуре, науке, искусстве, языке, нравственности, поведении, общественных отношениях. Под духовно-нравственным воспитанием понимается передача детям таких знаний, которые формируют их духовность и нравственность на основе наших традиций, выработанных в течение двух тысячелетий. Несмотря на то, что в настоящее время понятие духовности несколько размыто, в философских, а также религиозных системах оно сохраняет свою суть: это свойство души, когда нравственные и интеллектуальные интересы преобладают над материальными, бытовыми; свойство, проявляющееся в стремлении человека сеять «разумное, доброе, вечное». С тех давних времен почти все мыслители и педагоги обращались к проблеме воспитания фундаментальных добродетелей.

Становление личности в детстве, в отрочестве и юности, происходящее в школе и семье – основные этапы подготовки человека для общества с помощью воспитания. В общей системе всестороннего развития личности большую роль играет нравственное воспитание. Нравственное становление личности – сложный и противоречивый процесс. Это и усвоение исторически сложившихся понятий в области нравственного современного общества, и достижение высокого уровня самоконтроля. Нравственное воспитание ребенка начинается рано, с дошкольного возраста, когда закладываются первые привычки поведения детей. Развитию нравственных качеств необходимо уделять серьезное внимание. Систематическое нравственное воспитание дети получают в школе. Здесь они овладевают основами наук, познают мир, развивают ум, чувства, приобщаются к жизни коллектива. Но это только самые общие этапы формирования личности.

Одним из важнейших факторов формирования личности является семья. Именно семья дает ребенку жизненный опыт, закладывает основы характера и морального облика, его манер. То что привито человеку в детстве, так или иначе, сказывается на протяжении всей его жизни.

Семья созидает личность ребенка, затем подростка, молодого человека своим стилем жизни, направляет развитие детей характером взаимоотношений между супругами, между старшим и младшим поколением, а также различными педагогическими средствами, применяемыми для достижения определенных воспитательных целей.

Проблема воспитания детей в семье – одна из сложных и многогранных. Воспитание готовит человека к жизни и труду, передает ему производственно-трудовой опыт и духовные богатства, накопленные человечеством. Нравственное воспитание формирует у подрастающего поколения взгляды и убеждения, укрепляет волю и характер человека и т.д.

Основы нравственности закладываются, прежде всего, в семье. Именно в семье дети приобретают первые знания и понятия о жизни, людях, их взаимоотношениях друг с другом. В семье, с первых лет своей жизни дети знакомятся с социальными нравственными ценностями, получают информацию о событиях, происходящих в окружающем мире, узнают их оценку из уст родителей и старших.

Существенную роль в приобретении детьми лучших человеческих качеств играет личный пример родителей, их труд, знания, моральный облик. Всё, что видит и чувствует ребенок в ранние годы, оставляет в его сознании глубокий неизгладимый след.

Быть нравственно воспитанным – это значит уважать всех, кто трудится, самому хорошо трудиться, быть активным во всем, творчески подходить к делу, стараться приносить как можно больше пользы, быть честным, справедливым, нетерпеливым к жестокости, злу, ко всяким формам унижения человека.

Фундамент нравственности заложен в человечности, в доброте. Воспитывая доброту, следует знать, что человек, испытавший на себе доброе отношение других, сам становится лучше, отзывчивей к чужой беде.

Правильному воспитанию детей в семье могут помочь доступные для каждой семьи средства формирования нравственного сознания детей: рассказывание сказок, чтение детям вслух, беседы, игры, внушения и др., а также личный пример родителей, трудовое и эстетическое воспитание в семье, общение с природой. Так, например, сказки обладают огромной силой воздействия на чувства и воображение детей, их психику. В них заключены чудесные вымыслы, глубокая мораль, веками накопленная мудрость многих поколений. Слушая сказки, ребенок мысленно переносится во времена давно минувших событий, знакомится с жизнью и обычаями разных племен и народов. Ему становится близким то, что пережито народом – это горе и радость.

Воспитательная сила родительского примера чрезвычайно велика. Дети в своем поведении копируют родителей во всем, вплоть до словесных оборотов и жестикологии. Давно замечено, что в семьях, где взрослые добросовестно относятся к труду, доброжелательны к людям, правдивы, честны и т.д., нравственное развитие детей происходит без каких-либо отклонений, а также без особых усилий со стороны родителей. И наоборот.

Пример родителей является первым образцом, на который ребенок ориентируется и на основе которого овладевает различными формами человеческих отношений. Это очень важно, так как первые впечатления – самые сильные, они остаются на всю жизнь. Дети постоянно ориентированы на родителей, ежедневно находятся в общении с ними. Поэтому они усваивают образ действий взрослых, их манеры, привычки, а также внутренние качества, образ мыслей, отношение к своим обязанностям и т.д.

Данное общение является неповторимым, т.к. построено на чувстве любви и привязанности к родителям, освящено их авторитетом. Это усиливает силу влияния родителей всеми сторонами личности: внешним обликом, взглядами, интересами, отношениям к труду, к окружающим и т.д.

Семья служит важнейшим питательным источником нравственного развития ребёнка. Восприятие и усвоение образа мыслей, а также действий родителей, характера их поведения осуществляется на уровне подражания. «Подражание, – указывает А.Г. Ковалев, – является наиболее характерным способом познания действительности ребенком, а подражательность – основным свойством развивающейся личности». Родителям необходимо хорошо знать действующие в школе правила поведения учащихся и содействовать, чтобы их ребенок приучился выполнять все требования этих правил. Советы по реализации этих задач можно получить в школе, от классного руководителя. А.С. Макаренко отмечал, что истинная сущность воспитательной работы, вовсе не в ваших разговорах с ребенком, не в прямом воздействии на ребенка, а в организации вашей семьи, вашей личной и общественной жизни и в организации жизни ребенка. С учётом национальных особенностей и семейного уклада факторами, влияющими, на воспитание детей в семье и подготовке к самостоятельной жизни являются:

1. Социальное единство семьи с жизнью народа, с целями общества, предъявление со стороны родителей высоких требований к себе, к своему труду, к своему поведению. Необходимость делиться с детьми своими успехами в трудовой и общественной жизни, а вместе с тем проявлять большой интерес к успехам детей в учении труде.

2. Совместная трудовая деятельность в семье родителей и детей, разумное разделение труда между всеми членами семьи.

3. Организация всего бытового уклада семьи: - порядка и точности в семейном хозяйстве; - планового распределения семейного бюджета; - порядка хранения вещей (какую вещь клади на своё место); - общего режима дня (времени сна, труда, отдыха); - определение для каждого рабочего места, места для занятий; - соблюдения семейных правил (купил – принеси сдачу, уходя из дому, скажи или оставь записку, когда вернешься);

- с раннего детства определить детям постоянные обязанности (самообслуживание, посильный труд и т.п.)

4. Создание благоприятных отношений в семье:

Участия в жизни членов семьи, взаимопонимание, дружба и уважение между старшими и младшими. Дети быстро взрослеют, родителям необходимо учитывать их растущие запросы, признавать за ними право на самостоятельность, уважать их как личность.

5. Другим важным фактором, влияющим, на воспитание детей в семье являются прогрессивные традиции таджикского народа. Тысячелетиями в процессе трудовой, бытовой и семейной жизни создавались традиции, обычаи, обряды, соблюдение которых обеспечивало функционирование общества. Воспитательные усилия народа были направлены на максимально полную передачу мыслей, чувств, привычек подрастающему поколению, молодежь через семейный быт, традиции, обычаи и обряды перенимали опыт старших поколений, который закреплялся в сознании, духовной культуре, образе жизни.

Научный интерес к данной проблеме вызван, во-первых, тем, что в дальнейшем развитие демократического общества в нашей республике и рыночных, общественных отношений молодежи принадлежит будущее; во-вторых, в семье закладываются основы всестороннего гармоничного развития, закрепление, сохранение и умножение нравственных и духовных ценностей; в-третьих, в реальном процессе жизни функционирует не только позитивные, но и негативные, консервативные факторы, влияющие на воспитание молодого поколения. Преодоление и устранение их так же является одной из важных социально-педагогических задач; в-четвёртых, связь школы с родителями учащихся является средством выявления недостатков в воспитании детей в семье и просвещение родителей педагогическим методам воспитания. в-пятых учебно-воспитательный процесс в школе позволяет комплексному воспитанию учащихся, оказывать помощь родителям в повышении их педагогических знаний.

Школа занимает ведущее место в воспитании подрастающего поколения, так как она является координатором воспитания детей в семье и школе и корректирует неудовлетворительное воспитание детей родителями в семье, т.е. в процессе воспитательной работы в школе исправляет допущенные недостатки в семейном воспитании. Это возможно только при установлении совместной воспитательной работе семьи школы, единых педагогических требованиях к воспитанию младших школьников и ознакомление с детьми и их родителями до поступления в начальную школу. В этом и заключается Педагогика сотрудничества или педагогическое взаимодействие семьи и школы в учебно-воспитательной работе.

Нравственное воспитание является важнейшей стороной формирования и развития личности ребёнка и предполагает становление его отношений к родителям, окружающим, к коллективу, к труду своим обязанностям и к самому себе. Младший школьный возраст это этап развития ребёнка, соответствующий обучению в начальной школе.

Следовательно, огромная обязанность ложится на начальные классы. В этой важной ответственной работе важное место уделяется взаимодействию школы и семьи.

Раскрытие духовного и нравственного потенциала личности, её всестороннее и гармоничное развитие является высшей целью общества. Нравственная культура – один из существенных аспектов всесторонне развитой личности. Поэтому нравственному воспитанию принадлежит важное место в многогранной работе по формированию человека. Сегодня его содержание к методике реализации должны быть направлены на формирование духовно-нравственных ценностей, эмоциональной отзывчивости и ответственного отношения детей к современной жизни и людям, приобщение ребенка к великому духовному опыту человечества через формирование нравственного сознания на необходимом идейном уровне.

Значение нравственного воспитания обусловлено его возможностями оказывать влияние на общее развитие личности. Под влиянием нравственных воздействий происходит преобразование нравственного характера, меняются взгляды и убеждения человека, его отношение к труду и к людям, развиваются творческие силы и способности.

Таким образом, формирование нравственной культуры подрастающего поколения осуществляется на практике системой учебно-воспитательных учреждений и общественных организаций. Её центром является школа. Наряду со школой важную роль в этом играет семья, как ближайшее социальное окружение ребенка. Семья обладает своим специфическим потенциалом многообразных нравственных воздействий на личность школьника, является одним из ведущих звеньев системы нравственного воспитания.

1. Макаренко А.С. «Книга для родителей». 1983.
2. Байдельдинова Г.К. «Школа и семья формирует человека». – Алма-Ата, 1984.
3. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание. – М., 1999.

Түйін

Бұл мақалада оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудегі отбасының ролі ашылып көрсетілді. Мектеппен арадағы байланыстың тұлғаның қалыптасуына әсер ететін факторлары көрсетілген. Педагогикалық үрдісте жанұя мен мектептің әрекеттестігі қажет. Отбасы – бұл жалпы адамзат ұжымның бөлігі, жеткіншек ұрпақ социализацияның маңызды институттарының бірі. Дамудың қандай жағын алмасақ та, оның тиімділігінің шешуші ролі қай кезеңде де отбасы екенін көреміз. Отбасы – бұл тәрбиеде негізгі, ұзақ әрі ең маңызды орын алатын ерекше ұжым. Сенім мен қорқыныш, сенімділік пен қажырсыздық, тыныштық пен алаңдаушылық, салқындық пен айрылысуға қарама-қайшылық келетін бауырмалдық пен жылулық – осының бәрі отбасында қалыптасады. Бұл қасиеттер бала мектепке бармай тұрып оның бойына сіне бастайды және тұрақтайды, сондай-ақ оның дамуына ұзақ уақыттар бойы ықпал талап етеді. Отбасы мектептің де, бұқаралық ақпараттың да, қоғамдық ұйымдардың да, еңбек ұжымдарының да, достардың да, әдебиет пен өнердің де айнасы ретінде көрініс табады. Тұлғаның ұтымды қалыптасуының осы

аталғандарға анық тәуелді екенін педагогтардың көрсетуіне мүмкіндік туды. Ал оның ең бірінші шарты – жанұя. Бала уақытының үлкен бөлігін үйде және мектепте өткізеді, сондықтан ата-ана мен педагогтардың іс-әрекеттері бір-біріне қарама-қайшы келмеуі, керісінше ол әрекеттерді баланың жақсы әрі белсенді түрде қабылдауы өте маңызды. Егер ата-ана мен педагогтар одақтас әрі тілектес бола білсе, тәрбиелеу барысында туындаған мәселелерді ақылдасып әрі қызығушылық таныта отырып шеше білсе, бұл өте мүмкін.

Summary

This article addresses the role of the family in the moral education of students. Shows the factors affecting the formation of the person in connection with the school. Necessary pedagogical interaction between home and school in the educational process. The family – a part of universal collective, the most important institution of socialization of the younger generation. Whichever side of development, we have not taken, will always be, the decisive role of its efficiency on some stage playing family. Family – a special kind of team that plays in the education major, long-term and important role. Trust and fear, confidence and shyness, serenity and anxiety, sincerity and warmth in communication as opposed to alienation and coldness – these attributes are acquired in the family. They appear and secured in a child long before they start school and have a lasting impact on its development. Family reflects the school, and the media, community organizations, labor groups, friends, influence of literature and art. This allowed teachers to take quite a successful relationship of identity formation. Caused, it is primarily a family. Most of the time a child spends in school and at home, so it is important that the interaction of parents and teachers are not in conflict, and perceived positive and active child. This is possible if the teachers and parents will be allies and like-minded, motivated and consistent will solve the problem of education.

ҚАЗІРГІ МЕКТЕП ДИРЕКТОРЫНЫҢ МЕКТЕПТІҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН БАСҚАРУЫ

С.Нұрмағанбетов – *Ақтобе облысы, Айтекеби Ауданы, Жабасақ орта мектебі директоры*

Мектепті басқару мен басшылық ету кезінде педагогикалық-психология ғылымында мектепті басқару бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Қазіргі заман мектебі – күрделі де кіріктірілген жүйе, ол оқушылардың, оларды оқытып, тәрбиелейтін мұғалімдердің, мектеп әкімшілігінің (директоры, оның оқу және тәрбие жұмысы бойынша орынбасарлары), оқу-тәрбиелік және қызмет көрсететін адамдардың іс-әрекетінен, мектеп алдында тұрған жалпы міндеттерді шешуге белгілі бір жағдай жасайтын материалдық базадан тұрады. Сонымен қатар, мектеп дегеніміз – мұғалімдер мен онда қызмет ететін адамдар ұжымы, олар білім беру жүйесін мемлекеттік тұрғыдан басқарудың объектілері болып табылады. Қазіргі мектепті өзара байланысы бар, ішкі құрылымы және социуммен белгіленетін тұтас әлуметтік-педагогикалық жүйе ретінде қарастыру керек. Ол өзара тығыз байланысты екі жүйеден тұрады: басқарушы және басқарылушы. Бұл қазіргі кез-келген оқу-білім беру мекемесінің алдына өмірдің өзі қойып отырған міндеттерді жүзеге асыру бойынша барлық жұмыстың басты ұйымдастырушысы ретіндегі мектеп директорының тікелей басқару іс-әрекетінде көріну керек. Мектеп басшылығы мен мұғалімдерден тұратын басқару жүйесі жетекші болып келеді. Басқарылушы кіші жүйеге оқушылар мен олардың ұйымдары жатады.

Мектепті басқарудың басты мәні – оқыту мен тәрбиелеудегі онтайлы нәтижені алу мақсатында оқушылар мен олардың ата-аналарына педагогтардың мақсатты бағытталған ықпал етуінен тұрады.

Ел президенті, Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты жолдауында «XXI ғасырда кәсіби білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық», – дей отырып, білім беруді әлемдік стандарт деңгейіне жеткізу үшін, жаңа сипаттағы Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстанның жастарын кәсіби білікті мамандар етіп даярлау керектігін баса айтқаны баршаға мәлім.

Міне, соған орай білім алып жатқан оқушылар мен мамандардың кәсіби қабілеттігін дамытуда оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын меңгерген болашақ мамандарға «білім беру жүйесінің жоғары сапасын қалыптастыру, әлемдік білім беру кеңістігінде бәсекелестікті, қабілеттілікті арттыру және экономиканың дамуындағы индустриальды-инновациялық қазіргі кездегі қажеттіліктерге жауап бере алатындай» бағдарламаны жүзеге асыру жағдайы келтірілген. Бүгінде білім беру жүйесіндегі негізгі мәселе мемлекетті керекті профильдегі мамандар қажеттілігін қанағаттандыру болып табылады. Аталған қажеттіліктер, ақпараттық технологиялармен, шығармашылық тұрғыда оқу-тәрбие процессін меңгере алатын жеткіншектерді тәрбиелеу. Мектепті басқару мәселесіне, мектеп басшыларын ұйымдастыруға және мектепті басқаруға даярлаудың әдіснамасы және маңыздылығы ғылымда жеткілікті баяндалмаған. Бірақ, қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі қиыншылық жағдай, білім берудің, қазіргі тәрбие жүйесін белсендіруді, оның жаңа түрлері мен әдістерін табуды, әсіресе, бұл процесте басқарудың басқа амалдарын табуды бүгінгі таңда аса қажет етеді.

Қазақстан Республикасында білімді де білікті азаматтарды тәрбиелеу мәселесі ерекше мәнге ие болып отыр, яғни бұл процесс педагогикалық басқару ісін заман талабына сай басқаруды талап етеді.

Г.И. Щукинаның [1] пікірі бойынша, мектеп ішіндегі “психологиялық, ұйымдастырушылық және әдістемелік” сияқты күрделі процестер мен қатынастарды саналы түрде реттеу. Алайда басқарудың алдыңғы қатарлы тәжірибесін жинақтап қорыту тек материалды жинаумен ғана және оны тиісті ғылыми-әдістемелік тұрғыдан бағаламай, тек баяндаумен ғана шектеледі. Көбінесе, негізгі идеялар мен тәжірибенің таңдаулы формасы бола бермейді және оларды қолданудың не енгізудің шарттары да көрсетілмейді. Ал кейбір жағдайларда, тұтас жұмыс жүйесі емес, керісінше, жекелеген тәсілдер ғана суреттеліп таратылады. Кейде, мектеп басшылары мен білім беру орталықтары үшін ешқандай тәжірибелік құндылығы жоқ көптеген материалдар жинақталады. Ю.К. Бабанский [2] “Басқару – мектептің қалыптасуын, тұрақтануын, тиімді қызмет етуін және дамуын қамтамасыз ететін барлық субъектілердің мақсатты іс-әрекеті” деген. Бұл анықтама маңызды екі нәрсеге назар аудартады: біріншіден, кез-келген басқарудың мақсатты іс-әрекет болып табылатынына; екіншіден, ол басқалардан өзінің міндеттерімен ерекшеленетініне. Басқару – нақты бір мақсатқа жетуді қамтамасыз ететін қалыптасуға жауап беретін жүйенің қызметі.

Педагогикалық басқару әлеуметтік мақсатта жүзеге асады, ол ұжымдағы адамдардың іс-әрекетін басқару мен олардың бірігуіне қатысты процесс. Жалпы басқаруға әлеуметтік объектілерімен қатар, оқушылар, мектептер, мектептен тыс мекемелер, халыққа білім беру бөлімшелері т.б. факторлармен ерекшеленеді.

Практикалық іс-әрекет ретіндегі педагогикалық басқаруға оқушылардың оқуы мен тәрбиесі, педагогикалық басқару теориясы, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар жүйесі, ұжымдар мен жеке адамдар жүзеге асыратын тәрбие мен оқыту процестерін басқару туралы білімдер кіреді. Педагогикалық басқару ұғымына білім беруді басқару ұғымынан кең мағынада, өйткені ол тәрбие мен оқытуды жүргізетін басқа мемлекеттік және қоғамдық құрылымдарда, яғни жанұя, қоғамдық ұйымдар, мамандықты көтеру жүйесінің мекемелері т.б. компоненттер кіреді. Педагогикалық басқарудың білім беру жүйесіндегі басты объектісі, жеткіншек жас ұрпақтар болып табылады. Оларды оқыту мен тәрбиелеуді басқару не тікелей, мұғалімдер, тәрбиешілер арқылы, не жанама мемлекеттік қоғамдық ұйымдар арқылы жүргізіледі. Басқару субъектісінің іс-әрекеттерінің жиынтығын басшылық дейді. Білім беру мекемесін басқару іс-әрекетінің басқа мекемелер немесе өнер-кәсіп орындарындағы басшылықтың жұмысынан едәуір айырмашылығы бар. К.Д. Ушинский [3] былай деп жазған: “Егер қаржы немесе әкімшілік әлемде олардың идеяларының орындаушыларға ұнайтын-ұнамайтынын ескермей, ұйғарыммен, жарлықпен қызмет етуге болатын болса, қоғамдық тәрбие беру әлемінде ашық айтылып, ашық қабылданған пікірден басқа идеяны жүзеге асырудың басқа амалы жоқ” – деген. Мектеп жұмысын басқару өндірістік және қоғамдық өмірдің басқа салаларын басқарудан айтарлықтай ерекше, өйткені ұжымдық қарым-қатынастар мен өркениеттілікті үйлестіру, байланыс пен өзара тәуелділік жүйесін жүзеге асырудан басқа, оқу-тәрбие процесінің барлық жақтарына бағытталған ұйымдастырушылық-педагогикалық ықпал ету мәселелері басты мәнге ие.

Білім беру жүйесінің белгілі бір ретпен жасалған иерархиялық құрылымының әрбір элементінде, министрлік болсын, облыстық, аудандық басқарушы ұйым, департаменттер, білім беру бөлімдері немесе мектептер болсын, бәрінде, тек педагогикалық қана емес, басқарудың басқа да түрлері кездеседі, мысалы: әкімшілік, шаруашылық, құқықтық. Басқарудың барлық түрлері білім беру жүйесінің шеңберінде бір-бірімен байланысты, олардың бәрі жалпы тәрбиелік және білім беру міндеттерін шешуге бағытталған. Білім беруді басқаруды жіктегенде мынаны ескеру керек: басқару, адам іс-әрекетінің ең маңызды түрлерінің бірі, бұл іс-әрекетті қатал шектеу мен бөлуге болмайды.

Егер білім беру жүйесін қарайтын болсақ, педагогикалық басқару мен басқарудың басқа түрлерінің үлес салмағы мен қатынасы әртүрлі екенін байқауға болады. Мектеп директоры, деңгейінде педагогикалық басқарудағы мұғалімдер практикалық қызмет-әрекеттеріндегі педагогикалық талаптарды тікелей жүзеге асыру ретінде толығырақ көрінеді. Педагогикалық басқаруға қызмет көрсету, мектептің материалдық базасы, құрал-жабдықтары мен оқу-техникалық құралдары т.б. маңызды, бірақ бағынушылық мәнге ие.

Әдетте, білім беру жүйесіндегі басқару туралы сөз еткенде, көбінесе, иерархиялық тұрғыдан: министрлікті, облыстық, аудан, қалалық білім беру басқармалары бірінші болып аталады. Оқу-тәрбие процесін тікелей басқару мектеп әкімшілігі деңгейінде және мұғалімнің қатысуымен жүзеге асырылатыны жиі ұмытылып қалады. Мектепті басқару теориясы арасында ғылыми іс-әрекет пен практикалық іс-әрекет ретінде объектілерді, басқарудың тәсілдері мен нәтижелерінде айырмашылықтар бар.

Мектепті басқару теориясының негізгі объектісі оның барлық құрамды элементтерімен алынған процесс болып табылады, ал практиканың негізгі объектісі, мектептің әртүрлі құрылымдық топтары; ұжым, сынып, жеке субъект.

Практикалық басқару іс-әрекетінің құралдары, басқару әдістері. Басқарудағы ғылыми іс-әрекеттің құралдары, ғылымның нақты бір объектісін зерттеуде қолданылатын жолдары, тәсілдері, амалдары: мысалы, мектептерді басқару бойынша білім беру мекемелерінің жұмыс тәжірибесін қортындылап талдау, ғылыми болжамдар жасау, оларды эксперименталды тексеру және т.б. әдістер арқылы жүргізіледі.

Білім беру жүйесіндегі немесе бөлек топтағы практикалық басқару іс-әрекетінің нәтижесі, тәжірибені көбейту, оған оқу-тәрбие процесінің қортындылары дәлел бола алады. Басқару теориясының нәтижесін, практикалық іс-әрекеттерге, жүзеге асырылатын жаңа білімдер, заңдар, принциптер, ережелер, тұжырымдар т.б. жатады.

Мектептегі практикалық басқару іс-әрекетінің бағыттары, құндылығы жағынан бірдей емес. Мектептің негізгі әлеуметтік міндеттеріне сәйкес, ол өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу мен оқытуды жүзеге асырады, осыған байланысты, басқарудың барлық бағыттарының ішінде оқу-тәрбие жүйесін басқару бірінші орында болуы керек.

Мектеп директоры оқу-тәрбие жұмысы мен сапасы үшін арнайы жауапкершілік атқарады, оның міндеттеріне кіретіндер:

- кадрларды дұрыс таңдау мен орналастыру, мектептің педагогикалық ұжымына басшылық ету, мұғалімдердің кәсіби, ғылыми-теориялық және психологиялық-педагогикалық деңгейін көтеруге жағдай жасау, олардың педагогикалық шығармашылығына жол ашу және оқыту мен тәрбиенің озық педагогикалық тәжірибесін енгізу;

- оқу-тәрбие процесінің барысын, оқушылар білімінің сапасы мен жеке тұлға ретінде дамуын, сыныптан тыс жұмыстың мазмұны мен ұйымдастыруын бақылау;

- оқушылардың кәсіби бағыты бойынша тәрбиелік жұмысты ұйымдастыру және оларға өмірде өз жолын табуға кеңес беру;

- оқушылардың өзін-өзі басқару процесінде практикалық көмек көрсету және оның іс-әрекетін белсендіру, мектептегі оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру бойынша мұғалімдер мен оқушылардың қоғамдық ұйымдарымен іскерлік ынтымақтастық қатынас жасау;

- Еңбек туралы Заңға, мектептің ішкі тәртіп ережелері мен жарғысына сәйкес мектеп қызметкерлерінің міндеттерін анықтау мен қанағаттандыруы;

- ата-аналар қоғамдастығы ұйымдарының жұмысын ұйымдастыру мен оларға басшылық жасау;

- жергілікті қоғамдық ұйымдар, мекемелер және негізгі кәсіпорындармен іскерлік байланыс орнатуы;

- мектептегі қажетті санитарлық-гигиеналық тәртіпті орнату, оқушылардың, мұғалімдер мен мектептің қызмет көрсету адамдарының сабақтағы және іс-әрекеттің басқа да түрлері барысындағы еңбекті қорғау мен қауіпсіздік шараларын сақтауы;

- мектептің қазіргі заманғы оқу-материалдық базасын нығайту мен дамытуы;

- мектеп қызметкерлерін жұмысқа алу мен жұмыстан шығаруы;

- мектептің педагогикалық кеңесімен келісіп, мұғалімдерді және мектептің басқа да қызметкерлерін мадақтау мен марапаттауға ұсынуы т.б. міндеттер жатады.

Сонымен, педагогикалық басқаруды ұйымдастыру – ол мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар жүйесі, ұжымдар мен жеке адамдар, сондай-ақ жалпы білім беретін мектептер жүзеге асыратын педагогикалық жүйені басқару, өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу, оқыту және дамыту.

Білім беруді басқару теориясы ағарту саласындағы ерекшеліктерді ескере отырып, әлеуметтік басқарудың жалпы заңдылықтарына негізделеді.

1. Щукін Г.И. Педагогический процесс в общеобразовательной школе. – Алматы: Мектеп, 1984.

2. Бабанский Ю.К. Методическая работа в школе. – М., 1986.

3. Ушинский К.Д. Изб. пров. 2-том. – М., 1939. – 77-96 бб.

4. Основы внутришкольного управления. / Под ред. Худоминского П.В. – М., 1987.

5. Портнов М.Л. Алфавит школьного управления. – М., 1991.

6. Симонов В.П. Директору школы об управлении учебно-воспитательным процессом. – М., 1987.

7. Сухомлинский В.А. Разговор с молодым директором школы. – М., 1982.

Резюме

Данная статья рассматривает о психолого-педагогической значимости управления учебно-воспитательным процессом школы. Также означений психолого-педагогических исследований на современном этапе.

Resume

This article discusses the importance of psychological and pedagogical management in educational process of the school. Also it highlights the value of psychological and pedagogical research at present time.

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Н.Досова – магистрант отделения психологии, КазГосЖенПУ

Развитие полиэтнического государства, коим является Казахстан и совершенствование демократических преобразований в нём возможно лишь на основе межнационального мира и согласия, гарантом которой является толерантность народов друг к другу. При интенсивных процессах современной глобализации проблемы диалога между народами доказывают необходимость толерантного взаимодействия и взаимообогащения их при сохранении самобытных культур. «Мы выработали уникальную формулу общенационального единства и согласия всех казахстанцев, независимо от их религиозной, этнокультурной принадлежности», – отмечал Президент Казахстана Н.А. Назарбаев на прошедшем в г. Астане IV Съезде лидеров мировых и традиционных религий.

Понятие «толерантность» рассматривается психологами как духовно-нравственное качество личности, выраженное в принятии «другого» независимо от его национальности, культуры, языка, отношения к религии, убеждений, социального положения, а также возраста, состояния здоровья, пола. Исходя из этого, основой толерантности как качества личности является признание права на отличие, которое проявляется в уважении, сдержанности к тому, что не разделяешь, понимании и принятии традиций, ценностей и культуры представителей другой национальности и веры.

В современном Казахстане проживает много различных народов, имеющих свою древнюю самобытную культуру. Сегодня одним из важнейших аспектов работы в поликультурном социуме, который представляет Республика объединяя около 130 этносов в едином мегаполисе, становится проблема формирования толерантности как одной из значимых черт личности, актуализирующейся у учащихся уже в начальной школе.

Формирование толерантности у детей в стенах школы весьма важно, т.к. оно должно обеспечить их всестороннее развитие в системе этнических отношений и сформировать прочные установки, направленные на толерантность взаимоотношений с окружающими. Отмечается, что именно в начальных классах начинают складываться взаимоотношения между детьми разных этносов, обладающих различным жизненным опытом в общении. В межнациональных контактах актуализируются стереотипы привычного поведения, стремление к сравнению себя с окружающими и стремлению продемонстрировать окружающим свои ценностные ориентации. Культура межличностных межнациональных отношений представляет собой нечто иное, как совокупность личностно-мировоззренческих, нравственных, эстетических ценностей, которые могут либо взаимообогащаться, либо порождать конфликт и стремление к самоутверждению любой ценой в процессе совместной учебной деятельности.

Гуманистическая психология (А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Олпорт, В.Франкл) указывают на значимость этнопсихологического подхода к самобытности культуры различных народов и самоактуализации как национальных, так и общечеловеческих нравственных качеств.

Так, А.Маслоу рассматривает толерантность как способность к позитивной ценностной ориентации относительно общности с другими. Современные российские теории А.Г. Асмолова, Р.Р. Валитовой, В.Васильева, Д.В. Зиновьева, В.А. Лекторского, Г.Н. Волкова и др. раскрывают пути формирования толерантной личности. Анализ научной литературы, посвященной формированию толерантности у младших школьников, свидетельствует о том, что исследование проблемы межэтнической толерантности в классах с многонациональным составом вполне актуален сегодня и весьма существенен, особенно в таком полиэтническом регионе, каким является Казахстан. Однако данная проблема должна рассматриваться в плане совместной деятельности семьи и школы, а также в тесной связи с нравственными канонами Ислама. В настоящее время становится все более очевидным, что реально вставшие перед обществом задачи в связи со спецификой сложившейся в стране ситуации требуют дальнейшего исследования феномена толерантности и выявления его социально значимых характеристик, их связи с народными традициями. В этой связи, важное значение приобретают практические исследования, связанные с дальнейшим совершенствованием межличностных взаимоотношений школьников при опоре на этнические традиции, оказывающие существенную роль в развитии личности младших школьников в целом и формирования у них толерантности в частности.

На основе теоретического анализа состояния разработанности проблемы формирования толерантности у младших школьников были выявлены противоречия:

- между активизацией процессов национального и религиозного возрождения и обострением межэтнических противоречий;

- между потребностью современного общества в формировании у подрастающего поколения толерантности и недостаточной разработанностью психолого-педагогических механизмов воспитания толерантности;

- между необходимостью в формировании толерантности у детей младшего школьного возраста и недостаточной разработанностью форм и методов работы по практике школьного и семейного воспитания.

Показателями сформированного гуманного толерантного поведения во взаимоотношениях с окружающими являются следующие признаки:

- наличие уважения, сочувствия, желания прийти на помощь и умение приветливо обращаться со всеми окружающими людьми, вежливо отвечать на просьбы. Проявление желания делать приятное для сверстников (коллектива и отдельного сверстника) и способность прислушиваться к общественному мнению и руководствуясь в своих действиях общественно-значимыми мотивами.

Несформированность нравственных норм поведения у детей – является одной из причин их агрессивного поведения, которое может проявляться в следующих признаках:

- неадекватное протестующее действие, враждебное отношение к другим;
- желание «взять свое» любой ценой, конфликтность, грубость;
- жесткие и резкие реакции на чьи-либо действия;
- излишняя негативная активность, несдержанность, неумение контролировать себя, открытое выступление против всех;
- драчливость, озлобленность, склонность к насильственным действиям.

На основе вышеизложенного можно сделать вывод о том, что толерантное поведение непосредственно связано с нравственным аспектом человеческих взаимоотношений. Оно может рассматриваться как частный случай ценностного отношения к окружающим, например, проявления сочувствия и сострадания к другим детям, что составляет суть как толерантного, так и гуманного поведения. Задача классного руководителя в начальных классах и психолога школы заключается в том, чтобы помочь детям понять значимость толерантного общения в системе личностных ценностей. Поскольку педагог для младшего школьника обладает исключительным авторитетом и является примером толерантного отношения к себе и другим людям, его поведение надолго становится нормой, эталоном и переносится в сферу детского общения. Школа должна стать тем местом, где обучают решать проблемы с позиции ненасилия, где учат толерантному, гуманному поведению. Эта работа предполагает следующие проявления: развить у детей способность видеть в другом ребенке носителя иных культурных ценностей и других, свойственных ему, форм поведения, а также осознать его права быть другим, т.е. сформировать способность и умение видеть мир с двух позиций: своей собственной и его. Формирование толерантности начинается на начальном этапе школьного детства, что связано по мнению Л.С. Выготского с «социальной ситуацией развития» когда складываются «отношения между ребенком и окружающей его действительностью» [1] и наиболее интенсивно развиваются чувство доверия, способность к сопереживанию, восприимчивость и впечатлительность, формируется эмоционально-чувственное отношение к окружающей действительности, переход от мира кратковременных, поверхностных переживаний к миру глубоких чувств, т.е. возникает новый уровень самосознания. Родственность понятий «гуманное поведение» и «толерантное поведение» очевидно. Первичный опыт гуманного поведения приобретается детьми в процессе участия в благотворительных акциях, в подготовке праздников, в походах, а также в процессе организации учебной и внеклассной деятельности, а также анализ поведения воспитанников в специально созданных условиях (метод воспитывающих ситуаций). Метод убеждения также предполагает разумное доказательство необходимости толерантного поведения, который реализуется через различные формы, в частности, используются отрывки из различных литературных произведений, исторические аналогии, библейские притчи, басни.

К.Эрли и Э.Мосаковски отмечают, что этнокультурная компетентность связана с эмоциональным интеллектом, благодаря которому из общего числа всех людей, мы дифференцируем то, что отличает каждого из нас от другого. «Культурно компетентный человек в состоянии определить, какие свойства конкретного человека характерны для всех людей, какие-только для него и какие не являются ни универсальными, ни уникальными» [3].

На основе использования опросника для измерения общих социальных установок у детей (по Э.Френкель-Брунвик) [10] мы смогли выявить уровень предубежденности у младших школьников по отношению к представителям других этносов. Как было установлено, многие дети склонны высказывать суждения совершенно не связанные с этническими установками и это представляло определенные трудности в проведении нашего исследования.

Диагностический тест отношений (ДТО) использовался для исследования межэтнических и межличностных отношений, а также этнической толерантности у детей (Стефаненко, Шлягина, Ениколопов) [11]. Выявлено, что школьники младшего школьного возраста (8-9 лет) склонны приписывать определенные положительные качества представителям своей группы («мы – экономны, бережливы») и могут интерпретировать эти же качества как отрицательные, говоря о другой этнической группе («они – жадны и скупы»). При составлении пары качеств, полюса которых различаются по контрасту, мы использовали 12 пар качеств (модифицированный тест *Солдатовой*) при помощи которых дети могли дать оценку качеств, присущих им самим, идеальному человеку и представителям других этнических групп.

Проведенное нами исследование уровня толерантности у учащихся 2 классов средней школы №113 показало достаточно высокие показатели дружелюбия и уважения между детьми. В результате исследования было выявлено отсутствие различий между русской и казахской национальностями отмечалось наличие толерантных взаимоотношений и позитивным отношениям к другим народам, на основе чего был сделан вывод о том, что в зависимости от наличия сформированности у школьников значимых нравственно-ценностных ориентаций, которые подтверждаются отношением как к собственной, так и другим этническим группам, является важнейшим условием мирного межкультурного взаимодействия в полиэтническом социуме.

Поскольку формирование толерантности рассматривается как позитивное отношение к представителям другой нации и культуры, то в начальной школе эта проблема наиболее эффективно решается через приобщение к народному фольклору (поговоркам, сказкам), представляющих собой особую среду, в которой формируются условия для духовного развития ребенка. Народное искусство (в т.ч. музыка: народные песни и танцы) также способствует сохранению исторических, культурных и художественных традиций, обусловленных коллективным характером трудовой деятельности. Яркость и выразительность языка, тесная связь народного творчества с окружающей жизнью, отраженная в эстетике и практической деятельности, нацелены на формирование гуманности школьников и гармонизации их жизни в социуме.

Однако всё вышесказанное невозможно реализовать, если мы не будем формировать в учебно-воспитательном процессе уважение школьников к любому народу с типичными проявлениями социально-психологических черт, присущих тому или иному этносу. Формирование этнокультуральной личности с её неповторимыми духовно-нравственными качествами является источником стабилизации межнациональных отношений через формирование этнокультуральной компетентности школьников, базирующихся на уважении, доброжелательности, учёту этнических особенностей и интересов каждого народа.

Условием обеспечения комплексного подхода в приобщении младших школьников к изучению традиций и культуры разных народов на принципах адекватного отношения к ним и единства факторов создания толерантной среды предполагает взаимодействие семьи, классного коллектива учащихся, педагогов школы, средств массовой информации в деле формирования этнической толерантности школьников, отражая интересы общества и политики государства. В формировании мировоззрения детей, как основы толерантности, предполагается разработка программы системного и целенаправленного воспитания в совместной деятельности, где будут созданы все необходимые условия для того взаимодействие детей на основе дружбы и взаимоуважения и таким образом, чтобы оно оказывало эффективное влияние на формирование механизма толерантного становления личности младших школьников. Для реализации данной программы с младшими школьниками мы предложили следующие методы: словесного воздействия на сознание детей; морального воздействия; эмоционального воздействия на чувства детей; педагогического просвещения родителей; контроля и анализа эффективности работы по толерантному воспитанию. Стимулирует толерантное поведение также организация общения и совместной деятельности представителей различных национальных и социальных групп.

Для выявления и оценки уровня сформированности толерантности у младших школьников (высокий, средний, низкий) были определены следующие критерии: когнитивный; мотивационный; поведенческий; рефлексивный. От степени проявления совокупности всех свойств личности на всех этих уровнях, меры согласованности между ними, зависит успешность совместной деятельности учащихся в целом.

Большую ценность для учащихся имеют этнографические знания о происхождении народов, с представителями которых они вместе учатся, о своеобразии национального этикета, обрядов, быта, искусства, праздников и т.д. Сплочению детей способствует проведение массовых праздников таких как «Фестиваль национальных культур», «Неделя национального кино и детской литературы», «Неделя национальной кухни», «Неделя национальной моды», «Выставка детского национального творчества», «праздник «Родина моя!», беседа «В мире национального искусства», конкурс творческих детских работ

на тему «Моя родословная»), а также проведение концерта с участием национальных сказочных героев, исполнением национальных танцев. Планируется в дальнейшем также проведение утренника на тему: «Мир начинается с меня!», проведение бесед о толерантности между народами, утренника «Я и другие» и обсуждение положительных аспектов в традициях народов многонационального Казахстана. Разработанная нами программа предполагает обучение детей конкретным способам и формам толерантного взаимодействия с представителями других этносов на основе взаимоуважения и желания работать вместе.

Младший школьный возраст – важнейший период в психосоциальном развитии человека, т.к. в этом возрасте формируется идентичность, осваиваются различные социальные роли. Жизненная ориентация ребёнка во многом зависит от того, как он будет относиться к миру в целом, к себе и другим в этом мире. Позиция терпимости и доверия – это основа для сосуществования человечества. Укоренение в школе духа толерантности и формирование отношения к ней как к важнейшей ценности общества вносит значимый вклад в психологическую подготовку детей к развитию культуры мира на Земле.

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти т. Т.6. – М., 1984.
2. Крушельницкая О.И., Третьякова А.Н. Все вместе: Программа обучения младших школьников взаимодействию и сотрудничеству. – М., 2004.
3. Культурная компетентность. /Harvard Business Review, 2007. - №3 – pp. 32-36.
4. Олпорт Г.У. Природа предубеждения // Век толерантности. Вып. 6. – М., 2003.
5. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. – Самара, 2003.
6. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека/Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – М., 1994.
7. Солдатова Г.У. Толерантность: психологическая устойчивость и нравственный императив // Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности / Ред. Солдатова Г.У. и др. – М., 2003.
8. Солдатова Г.У. Жить в мире с собой и другими. Тренинг толерантности – М., 2000. – 112 с.
9. На пути к толерантному сознанию / отв.ред. Асмолов А.Г. – М.: 2000.
10. Психодиагностика толерантности личности. / Под ред. Солдатовой Г.У., Шайгеровой Л.А. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.
11. Практикум по исследованию и диагностики толерантности личности. / Солдатова Г.У. – М., 2005.
12. Румянцева Т.В. Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре – СПб., 2006. – С. 82-103.
13. Фопель К. Сплочённость и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения. Пер. с нем. – М., 2005.
14. Яковлева Е.Л. Психология развития творческого потенциала личности. – М., 1997.

Түйін

Тәрбиенің толеранттылық өзіктілігі әлемде қоғамды мазалайтын процесстармен кесімділеді, солай да Қазақстандық қоғамы да. Ең бастысы бұл экстремизмнің, агрессивтік, конфликтті зонаның аумақ тауының және конфликттік жағдайлардың түрлі-түрлі өсуі. Осы әлеуметтік көріністер, әр жастың максимализм өзгешілігіне байланысты жастарға айрықша тиеді. Мектеп – әлеуметтік институт сияқты балаларды толеранттық тәрбиелеуіне көптеген мүмкіндіктері бар. Мүмкіндіктер оқу процессінде солай да оқу кезіндегі емес жағдайларда жүзеге асырылады. Баланың гуманитарлық бәсі және шынайы толеранттық тәртібіне дайындығы тап мектеп одақта белгілі нысанға келтірінеді. Бұл мақалада жалпы білім беретін мектептің төменгі сынып оқушыларының толеранттылықтың қалыптасу жұмысының басты аспектілері белгіленген. Кілтті сөздер: Төменгі сынып оқушылары, толеранттылық, толеранттылық қарым қатынастар, толеранттылықтың қалыптасуы.

Summary

In article the basic aspects of work on formation of tolerance at younger schoolboys at comprehensive school are defined. Relevance of tolerance education is caused by the processes that worry the international community, including the Kazakhstani society. First of all, it is the growth of various types of extremism, aggressiveness, increased conflict zones and conflict situations. These social phenomena are particularly affecting young people, who by virtue of age are prone to perfectionism, a desire for quick and simple solutions for complex social problems.

The school as a social institution has great opportunities to teach tolerance to the children. These opportunities can be implemented in the process of learning, and extracurricular activities. Particularly in the school community, it is possible to develop humanistic values and a real commitment to a tolerant behavior in the child.

ЕРТЕ ДАМУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҰСТАНЫМДАРЫ ТУРАЛЫ

А.Қ. Әлімов – фил.ғ.к., доцент,

А.Б. Аранжанова – Абай атындағы ҚазҰПУ магистранты

«Дамудың» не екендігін білеміз, «ерте» дегеніміз де түсіндіруді қажет етпейді. Ал «ерте даму» дегеніміз не? Неге, не себепті «ерте даму»? Ерте даму керек пе, оның қажеті бар ма? Мүмкін ол баланың балалық шағын ұрлауға әкелетін болар? Осы секілді күмәнға толы сұрақтар мен сауалдарды әрі қарай жалғастыра беруге болады... «Ерте даму» ұғымы осылайша сұрақтар тудырып, даулы пікірлер мен қарсылықтарға ұшырап жатады.

Осындай түсінбеушілікті болдырмау үшін «ерте даму» ұғымын одан әрі қарастырайық, оның не екендігін және не үшін керек екендігін сараптап көрейік...

Әрбір бала – жеке тұлға. Ол өз екпінінде дамиды, біртіндеп сан түрлі мүмкіншіліктерді меңгереді. Әр баланың функциялары да өзінше дамиды. Бұл жәйттерді ешкімге дәлелдеудің қажеті жоқ.

Алайда педагогикалық ортада бала дамуының өзіндік жас ерекшелік кезеңдерінің нормалары бұрыннан қалыптасқан, мұнда баланың қашан еңбектейтіндігі, отыра алатындығының мерзімдері, жүріп және жүгіретіндігінің және т.б. орташа уақыттары көрсетіледі. Егерде бала функциялары көрсетілген жас кезеңдерінде дұрыс қалыптаспаса, онда дамудың кешеуілдеуі жайлы айтуға тура келеді. Мұндай жағдай бала қатты ауырғанда немесе ата-ана назарын, жылуын, қарауын өз дәрежесінде және мүлде алмаған балаларда көп кездеседі.

Сондықтан бала дамуында ата-ананың назары, жылуы, махаббаты өте маңызды. Балаға күнде-күнде жеткілікті мөлшерде уақыт пен көңіл бөлу қажет: онымен бірге ойнау, сурет салу, кітап оқу т.б. қажет.

Мұндай кездерде балаларға бәрі де қызық болып көрінеді, олар ата-аналарымен бірге көп отырып, шұғылдануды жақсы көреді және ересектерден мұндайды талап етеді. Олармен ойнағанда мақсатсыз жай ғана ойнап, оқып бермей, ерте дамудың белгілі бір әдістемелерін пайдалана отырып оқытса (партаға отырғызбай, ойын арқылы), онда бала одан әрі тез дами түседі де, оның сөзі (және тіпті жақындағы өзінің сөзінен) құрдастарының сөзінен ғажап ерекшеленетін болады. Ол өзінің шығармашылығымен, тапқырлығымен, ақылдылығымен ата-аналарын таңдандыра бастайды.

Баланың ерте жастан дамуы ата-ананың, әже-атасының ерте жастан белсенді іс-әрекетін талап ететін үрдіс болып табылады. Баланы ерте жастан дамытуда ата-ананың негізгі мақсаты-дамытатын орта құру. Кез-келген оқыту ойын түрінде жүруі қажет. Міне осы іс-әрекеттің барлығын баланың туған сәтінен бастау шарт. Себебі қазіргі таңда психологтар ата-аналар мен мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілеріне баланың дамуының ең маңызды кезеңі туғаннан үш жасқа дейінгі кез екенін жиі айтып жүр. Бұл кезеңде баланың ағзасы тез ескеруді қарқынмен дамиды, бала барлық ақпаратты тез қабылдайды.

Бала өмірінің алғашқы үш жылы зияттылықтың (интеллектуалдықтың) қалыптасуының ең маңызды кезеңі. Соңғы зерттеулерге сүйенсек, үш жасқа дейін баланың алдыңғы ми клеткалары ересек адаммен салыстырғанда 70-80% дейін қалыптасады [1]. Бұл жәйт бала тәрбиесін туған кезден бастап, үшке дейінгі жас аралығында ерекше қарқынмен және мұқияттылықпен жүзеге асыру керек дегенді білдіреді. Ал біздің «Сәби не біледі деп ойлайсың?» деген немқұрайлы түсінігіміз баланың дамуына да олақ қарайтындыққа алып келеді. Сол себепті де баламен сөйлесуге асық емеспіз, онымен ойнауды ерсі санаймыз, оның мүмкіншіліктері мен қабілеттеріне сенім артпаймыз.

Алайда нәресте сөйлей алмаса да бәрін түсінеді. Өйткені түсіну сөйлеуден бұрын қалыптасады. Сондықтан ата-ана баламен алғашқы мезеттен бастап шынайы және тең дәрежелі қарым-қатынас жасап, оған жеке тұлға ретінде қарауы қажет. Балалар

Ересек адамға тән қасиеттер балаға да тән. Алайда балалар өзінің адами табиғатын ересектерден өзгеше көрсетеді:

- балалар табиғи құбылыстарға өте сезімтал, бірақ оларға өзгерістер енгізе алмайды, бұл жәйт баланың өз мүмкіндіктерінің шектеулі екендігін сезініп, оның ішкі жан дүниесінде қанағаттанбау сезімдерін туғызады;

- балалар сыртқы және ішкі әлемдерді, өзін-өзі тануда белсенді болады;

- бала ағзасы өте бейімшіл болғандықтан, ол сыртқы ықпалдарға сезімтал болып, өзгерістерге бейім және динамикаға толы болады;

- бала әсершіл, сезімтал, эмоцияларға тез беріледі, сол себепті өзін-өзі объективті тұрғыдан талдай және бағалай алмайды;

- өмірлік тәжірибесі шамалы болғандықтан бала өмірді экстравертті қабылдаудан гөрі көбінесе интровертті мазмұнда болып, ойдан құрастырған ішкі әлемі мен ойынға ерекше ықылас танытып, әуестенеді;
- бала қоршаған әлеуметтік ортаға тәуелді болады, сол себепті оның дамуына ерекше ықпал жасайтын-да орта деп түсінген дұрыс.

Әрбір бала өмірге келгенде оның бойында туа біткен орасан зор қабілеттер болады. Оның қабілеттерін дамытып, жарыққа шығару ата-ананың қолында. Әрбір бала қайталанбас, ерекше тұлға. Олардың ешбірі де кемегер данышпан немесе ақымақ болып туылмайды. Бұл мәселелердің барлығы да бала өмірінің шешуші сәтімен, яғни алдыңғы мидың даму кезеңінің деңгейі мен оның стимуляциясына байланысты, яғни үш жасқа дейінгі уақытқа тәуелді деп есептейді ерте даму теориясының жақтаушылары. Олардың қатарына Н.С. Құлжанова, С.Ғаббасов, М.Монтессори, Масару Ибука, Глен Доман, Сесиль Лупан, Б.П. Никитин, В.Балобанова, О.Жукова, В.Г. Дмитриева және басқа да ғалымдарды қосуға болады. Бұл теорияны жақтаушылар «ерте даму» ұғымына былай деп анықтама береді:

Ерте даму – ересектердің, бірінші кезекте ананың, баламен алғашқы жылдарындағы белсенді қарым-қатынасы.

Бұл – баланы шығармашылық тапсырмалармен жүктеп, әрдайым оның әрекеттік мотивациясын көтеретін, белсенді әрекеттерді, оның ішінде саналы тұрғыдан қабылданған еңбекті талап ететін үздіксіз процесс.

Ерте даму – ересектердің, бірінші кезекте ананың, баласымен бірін-бірі түсінісу жолдары.

Ерте даму – ата-аналардың балаларымен бірлесіп, күндерін қызықты әрі мәнді ету ниеті мен әрекеттері.

Баланы ерте кезеңде дамыту дегеніміз оған сандар немесе әріптерді күштеп үйрету емес, мәселе мұнда оған уақытында жаңа әдістерді үйретуде болып табылады. «Ерте дамытудың негізгі мақсаты – бақытсыз балаларды болдырмау» дейді тамаша жапон педагогы Масару Ибука. Бұл үшін баланың жан әлемінде эстетикалық сезімдерді оятып, оларды дамыту керек: балаға жақсы әуендерді тыңдату, музыка аспаптарында ойнау немесе оның өзін ойнату қажет, әрине бұның барлығы одан атақты музыкант шығару үшін емес, баланың әсемдікке деген ынтасы мен құштарлығын аялау үшін маңызды.

Бұған қоса баланың дүниетанымын шектемей, оны мейлінше кең ауқымда қарастырған абзал. Балаға шет тілдерін үйрету қажет: үш жасқа дейін баланың ең кем дегенде бір шетел тілін игергені дұрыс дейді ерте даму теориясының жақтаушысы. Бұл әрекеттің де мақсаты баладан дана лингвист дайындау емес, тіпті оны бала бақшаға немесе мектепке тыңғылықты дайындалуы да емес, ең бастысы – баланың шексіз әлеуетті (потенциалды) мүмкіндіктерін дамыту, сол арқылы оған үлкен қуаныш сыйлау. Бала қуанса – бүкіл Әлем шаттанады деп есептейді Масару Ибука [1].

Нәрестенің әлеуетті мүмкіндіктері мол деп айтқан едік. Табиғат адам баласына болмысынан шексіз мүмкіндіктер беретін сияқты. Бұл жәйтті нәрестенің физикалық шамасынан көруге болады деп есептейді кеңес педагогы Борис Никитин. Ол өзінің «Ступеньки творчества или развивающие игры» атты кітабында жаңа туған балаға саусағыңызды берсеңіз, нәресте оны шап беріп ұстап алады, егер қолыңызды жоғары көтерсеңіз, бала оған жармасып, бірге көтерілетіндігін жазады [2]. Демек, нәрестенің физикалық күші – туа біткен қасиет. Ал ерте даму теориясы жақтаушыларының пікірі бойынша алдымен бала физикалық тұрғыдан дамып, оның интеллектуалды санаты кейінірек қалыптасады және де ол физикалық дамуға тікелей байланысты болады. Бұл дегеніңіз, нәрестенің алдымен дене мүшелерін (аяқ-қолы, мойны, саусақтары, омыртқасы, буындары т.б.) дамыту қажет деген сөз. Физикалық тұрғыдан жақсы дамыған бала интеллектуалдық тұрғыдан да ерекшеленеді.

Сондай-ақ ерте даму теориясын жақтаушылардың бірі Гленн Доман ерте жаста алғашқы жазу мен математиканы үйретуді нақты білім беру деп қабылдамайды. Нақты білім беру 6-7 жасында жүргізіледі, ал бұл жасқа дейінгі үйрету – таным жолындағы бастама білім беру. Үш жасқа дейінгі кішкентай баланың білуге деген құштарлығы әр кезде артып тұрады, сондықтан баланың жаңа мәліметтерді білуге деген құштарлығын тудыратын жағдай жасау қажет. Баланы жалықтыратын және ата-анаға да ауыр тиетін міндеттерді жүктемеу қажет деп кеңес береді Г.Доман. Бала миының өсіп, дамуы үшін оған ойлау жұмыстарымен айналысуы қажет. Миды қаншалықты дәрежеде тапсырмалармен жүктейтін болсақ, ол соншалықты дами түседі екен [3].

Ерте даму теориясын жақтаушылардың тағы бірі Сесиль Лупан өз әдістемесінде мына қағидаларды негізге алады:

- Балаңыз жаңаны үйренгісі келсе, оған сене отырып үйретіңіз;
- Балаңызды шектемеңіз;

- Оқыту дегеніміз ойын, ол бала шаршамай жатып тоқтатылуы тиіс;
- Балаңызды тексерудің қажеті жоқ.

Бала өмірінің алғашқы жылдары – даму және өсу үшін ең маңызды кезең. С.Лупанның айтар ұсыныстарын барлық аналар біледі, дегенмен де оны маңызды деп санамауы мүмкін, өйткені олар, алғаш көргенде тым қарапайым болып көрінуі мүмкін:

- Балаңызды жақсы көріңіз, оны көбірек қолыңызда ұстаңыз және де бесік жыры мен басқа да өлеңдерді айтып беріңіз.

- Балаңызды ерке қылып аламын деп қорықпаңыз.

Міне, осындай қарым-қатынас балаңызға сенімділік береді. Балаңыз дүниеге келген сәттен бастап онымен көбірек сөйлесуге тырысыңыз. Бала еш нәрсе түсінбейді деп ойламаңыз.

АҚШ-та мынадай бір тәжірибе өткізілді. Бір күнде, бір уақытта туған үш немістің, үш ағылшынның, үш орыстың баласын кіндігі кесіле салысымен барлығын бір үйге апарып, оңаша жатқызып қойып, алдымен неміс тілінде, «Өмірге қош келдіңдер, жолдарың сәтті болсын!» деп жақсы-жақсы сөздер айтқан екен. Ағылшын мен орыс балалар қыбырсыз жатыпты да, неміс сәбилер қозғалып, үн шығарыпты. Ал осы сөздерді ағылшын тілінде айтқанда, жаңағы неміс пен орыс нәрестелер қозғалмай, ағылшын шараналар қимылдап, көңіл аударыпты. Орысша айтқанда да осы жағдай қайталанады. Сонда өмір есігін жаңа ашып, жарық дүниені жаңа көріп отырған сәбилердің өз тілін білгені ме? Мұның себебі неде? Әрине, ана тілі баланың қанына ана құрсағында жатқанда сіңген, ендігі мезетте бұл қасиетті күнделікті тәрбиемен жалғастыру қажет. Міне сондықтан баланың барлығын түсінетініне еш күмән келтірмеуіміз керек. Балаңызбен сөйлескенде, дауыс ырғағыңызды өзгертіп отырыңыз. Оны барлық уақытта тыныштықта қалдырмаңыз. Өлең, әңгіме айтып беріңіз және әртүрлі музыка қосып тыңдатыңыз [4].

Балаңыздың қабілетті әрі дарынды болғанын қалайсыз ба? Олай болса балаңыздың шығармашылыққа жетудегі алғашқы қадамын жасауға бкөмектесіңіз! Баланың өмірге келуінің құпиясы жоқ, алайда оның дамуында орасан зор құпия бар. Сондықтан оның болашағына жауапкершілікпен, сеніммен қарауға үйренейік!

1. Масару Ибука. После 3-х уже поздно. / Пер. с англ. – М.: Знание, 1991, – 191 б.

2. Никитин Б.П. Ступеньки творчества или развивающие игры. – М.: Просвещение, 1991, – 156 б.

3. Глен Доман. Гармоничное развитие ребенка. – М.: Карпуз, 2001, – 265 б.

4. Лупан С. Поверь в свое дитя. – М.: Карпуз, 2000, – 283 б.

Резюме

В данной статье рассматриваются о принципах теорий раннего развития. Обосновываются важные условия и системы формирования личностных и волевых качеств младших школьников как фактор их успешности в обучении.

Resume

In the article the theory of early development is considered. It is justified the important terms and systems of forming of personality and volitional qualities of junior schoolchildren as a factor of their success in education.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ АЗАМАТТЫҚ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Л.К. Жасыбаева – «Келешек-РМФМОМИ» мектеп директорының тәрбие ісі - жөніндегі орынбасары

**«Біз Қазақстанның барлық азаматтарының
отаншылдық сезімі мен өз еліне деген
сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз»**

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев [1]

Тәуелсіздікке енді ғана қол жеткізген Қазақ елі жаһандану үдерісінде өзінің әлеуметтік, экономикалық және саяси әлеуетімен төрткүл дүниеге таныла білді. Найзаның ұшымен, білектің күшімен, қылыштың жүзімен осынау ұлаңғайыр аумақты ата-бабаларымыз бізге мұра етіп қалдырды. Ендігі кезекте Азия мен Еуропаның алтын көпіріне айналған Отанымыздың мызғымастығын сақтай отырып, кемелденуіне өз үлесін қосу – бізге сын.

Сол себепті Қазақ елінің болашағын жарқын етуге талпына алатын жас буынды дайындау үшін білім ордаларында отансүйгіштік, ұлтжандылық сипаттағы іс-шаралар өткізілуі тиіс. Мектептерде патриоттық мәнге ие мұндай іс-шаралар және тәрбие сағаттары намысшыл, отаншыл тұлғалардың қалыптасуына әсері мол.

Патриотизмнің ажырағысыз бөлігіне айналған тіл, діл, салт-дәстүр, әдет-ғұрып ұғымдары бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналып отыр. Ұлт көшбасшысы, ел президенті Нұрсұлтан Әбішұлы жас буынды ұлттық рухқа, патриотизмге баулудың ел дамуының қайнар көзі болатындығын мәлімдеді. Осыған орай Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттерінің қатарына қазақстандық патриотизмге, толеранттылыққа, кемел мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу еніп отыр. Сөзімізді дәйектеу үшін «патриотизм» ұғымына мән берейік: аталмыш сөз грек тілінде – patriots – отандас, paths – отан, атамекен, яғни Отанға деген сүйіспеншілікті, оған адалдықты, өз іс-әрекеттерімен оның мүдделеріне қызмет етуге ұмтылысты, сондай-ақ, туған жеріне, тұрақтаған мекеніне бауыр басушылықты білдіреді. Осылайша, Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм қашанда ұлттық сипатқа ие, өйткені, патриоттық сезім мен көзқарастар қашанда белгілі бір ұлтқа, ұлысқа жатады. Мұндай патриотизм сынды қастерлі ұғымды қадірлейтін білім ордаларының қатарында көш ілгері тұрған «Келешек-РМФМОМИ» мектебін атап айтқан жөн. Дарынды балаларға арналған физика-математика мектебін бәсекеге қабілетті оқушылармен қамтамасыз ету мақсатында өмірге келген «Келешек-РМФМОМИ» мектебі шаңырағының бағыт-бағдарының аясы бүгінгі таңда заман талабына сай кеңейіп келеді. Алтын ұя қабырғасында ұлағатты ұстаздардың тарапынан мемлекеттің мәртебесін шыңдайтын мерекелерге байланысты тәрбие, сынып сағаттары үздіксіз өткізілуде. Мәселен, Алғашқы Президент күні, Тәуелсіздік күні, «Елімнің өткені, бүгіні, болашағы» атты презентация 8-9 сыныптар аралығында, Орыс сыныптарында «Казахский язык – основа государства» жарысы, Демократиялық жаңару күні, Наурыз мейрамы және т.б. мерекелер кезінде патриоттық бейнедегі іс-шаралар өткізіліп тұрады.

«Болашақ» бағдарламасы шеңберінде жастар алыс-жақын шет елдердің алдыңғы қатарлы оқу орындарында тегін білім алу мүмкіндігіне ие болғаны баршамызға мәлім. Себебі, ел келешегі жастардың қолында екені дау туғызбайтынын жете түсінген аға буын өкілдері кейінгі ұрпаққа бар мүмкіндікті жасағаны аян. Жер жаһанға Көк туымызды желбіретіп, ел үмітін ақтайтынына мол үмітпен қарағандардың қарасы мол еді. Дегенмен бойында патриоттық сана сезіміне қарағанда материалдық дүниені алдыңғы шепке қойған жастар ел арқалаған үмітті ақтамай, жат жұрттық атанды. Әрине, бұл оларға тәлім тәрбие берген ата-аналар мен ұстаздардың жіберген ағаттығы. Себебі буыны қатаймаған баланың бойына мектеп қабырғасында рухани құндылықтарымызды сіңірсек, келешекте ол өзінің тарихи отанына қайта оралары сөзсіз. Сондықтан жастарға бірінші кезекте ұлттық құндылықтарды, тіліміз бен дінімізді насихаттасақ, ел үмітін ақтайтын соны бір элитаны тәрбиелеп шығарамыз. Аталмыш мәселеге байланысты менің төмендегідей ұсыныстарым бар:

1. Қазақстанда тұратын барлық ұлт өкілдері Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздеріне ерекше құрметпен қарап, шын ниетімен қадірлеуі тиіс.

2. Қазақстанда тұратын барлық халықтардың ұлтына қарамай, Отанды қорғауға дайын болуы қажет.

3. Қазақстан Республикасының қарулы күштерінің әскер қатарында болатынына ұлттық патриоттық мақтаныш сезімінің болуы парыз.

4. Ел азаматтары Қазақ халқының тарихы мен салтын, тілін сүю және құрметтеуге, оның таңдаулы дәстүрлерін сақтауға және оны дамытуға ынталы болуы керек.

Ал енді ұлтжандылық, отансүйгіштік міндеттерді негізге алатын білім ордасының шарықтауына өзіндік үлесін қосып келе жатқан білікті де, білімді педагог «Келешек-РМФМОМИ» мектебінің директоры Гүлшарбан Қамылбайқызы Сабурованың ерен еңбегі зор. Әр оқушының жеке тұлғалық ерекшелігін бағалап, оларға тәлімді, өнегелі тәрбие беретін Гүлшарбан Қамылбайқызы рухани қазынаны өз бойына сіңірген жаңа буынның тұлғалық қасиетінің қалыптасуына осылайша әсер етуде. Кезінде Республикалық физика және математика мектебінде ұстаздық етіп жүргенде өз ісінің шебер маманы талай танымал азаматтарды тәрбиелеп шықты. Олардың қатарында саяси, аксиологиялық, бизнес элита өкілдері бар. Мәселен, Самұрық-Қазына қорының акционері Тимур Құлыбаев, ҚР Президентінің әкімшілігінің төрағасы Кәрім Мәсімов, Премьер министрінің орынбасарлары Қайрат Келімбетов, Ерболат Досаев, кәсіпкер Марат Сабалақов, РМФМОМИ директоры физика-математика ғылымдарының кандидаты Қайрош Макишев, мектептің Қамқоршылар қорының төрағасы Еренчинов Данияр Қағазбекович, Қоршаған орта және табиғатты қорғау министрі Аппаров Нұрлан сияқты белді азаматтар бар. Сайып келгенде Гүлшарбан Қамылбайқызы сынды аксиологиялық элиталар Қазақ қоғамының білімі мен ғылымының дамуының кепіліне айналары сөзсіз.

«Келешек-РМФМОМИ» жеке меншік мектеп болғандықтан білім ордасының негізін қоғамның таңдаулы тобының өкілдері құрайды. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, аксиологиялық, бизнес, интеллектуалды

элита отбасынан шыққан балалардың көбісі рухани құндылыққа қарағанда материалдық жағдайды алдыңғы шепке қояды. Нәтижесінде жоғарғы сынып оқушыларын өздерінің базалық білімдерін ТМД елдерінде, тіпті мұхиттың арғы жағындағы мемлекеттерде жалғастыруға мүдделілік танытып отыр. Яғни, элиталық топты қалың бұқараның көзқарастарына сай дағдыландырып, отандық білікті кадрларды дайындап шығу – бізге парыз. Сонымен, тарихтың Үшінші мыңжылдық баспалдағына аяқ басқан Отанымыз өзінің осындай ұлтжанды, патриотты азаматтарымен мәңгі бірге болмақ. Демек, Қазақстанның келешегі күмәнсіз жарқын!

1. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2050 стратегиясы.

Түйін

Бұл мақалада алаш жұртының алдында тұрған басты проблемалардың бірі – патриоттық сезім және оларды жастар арасында насихат жүргізудің әдіс-тәсілдері қарастырылған. Ел тәуелсіздікке жеткен соң «Болашақ» бағдарламасы қабылданған болатын. Бірақ шет елде мемлекет қолдауымен білім алып жатқан жастардың жат жұрттық атанып кету проблемасы өзекті болып отыр. Аталмыш мәселелерді шешудің жолдары және олардың алдын алу үшін ұсыныстар да мақалада көрініс тапқан.

Резюме

В данной статье рассмотрена одна из важнейших проблем, являющейся приоритетной в данное время для казахского народа – чувство патриотизма и методы его пропаганды среди подрастающего поколения. Также, здесь предложены пути решения проблем, когда студенты, обучающиеся по программе «Болашақ», по известным причинам остаются в других странах.

Summary

This article discusses one of the major problems and the prior issue at this time for the Kazakh people – a sense of patriotism and methods of its propaganda among the younger generation. Also, there are proposed some solutions to the problems of students entering the foreign according to the «Bolashak» program and staying in other countries for obvious reasons.

МЕТОДИКА МУЗЫКАЛЬНОГО ДИКТАНТА НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ СОЛЬФЕДЖИО

Д.К. Абдулова – преподаватель музыкально-теоретических дисциплин ЗКО,
с. Переметное, Зеленовская районная ДМШ №1

Основной целью курса сольфеджио является обучение, воспитание и развитие разных сторон музыкального слуха – звуковысотный, интонационный, гармонический, относительный, внутренний, одновременно с этим развивается чувство ритма и лада. В процессе занятий учащиеся должны приобрести также ряд навыков – анализа, чтения и записи музыки.

Как анализ и чтение, так и диктант – это итог знаний и навыков, определяющий уровень музыкально-слухового развития ученика.

Сложный процесс записи диктанта – «слышу-понимаю-записываю» – требует не только определенных знаний, уровня развития слуха, но и специальной подготовки, обучения. Это одна из важнейших задач методики сольфеджио – показать, как учить писать диктант.

В работе над диктантом, перед учителем стоят основные задачи;

- научить слышимое сделать видимым (в нотных знаках);
- развивать память, дающую возможность, припоминая, уточнять услышанное;
- внутренний слух – способность мысленно слышать и представлять себе звуки, ритм и другие элементы;
- использовать диктант как средство для закрепления и практического освоения знаний и навыков полученных на уроках сольфеджио и других музыкальных дисциплин.

Таким образом, прежде чем приступить к записи диктанта, педагог должен быть уверен в том, что учащиеся подготовлены к этой работе, что мышление, память, внутренний слух, теоретические знания достаточно ясно проявились на предыдущих занятиях и были закреплены в других формах работы (в интонационных и ритмических упражнениях, в чтении с листа и в анализе на слух). Особенно в занятиях

с детьми эти навыки воспитываются постепенно, требуя большой подготовительной работы, иначе могут сформироваться неверные навыки и неправильные приемы процесса записи.

В начальный период для усвоения правильного написания нот дети должны выполнять домашние задания на чистописание. Чаще всего это переписывание в тетрадь песенок-попевок из сборника сольфеджио. Одновременно дети учатся настраиваться в тональности и сольфеджировать с тактированием простейшие мелодии.

Особое внимание нужно уделить упражнениям, подготавливающих детей к восприятию мелодий небольшой протяженности;

а) запоминание и пение на память с названием нот просольфеджированной 2-3 раза простейшей четырехтактной мелодии (возможна и 8-тактная повторного строения);

б) короткие, двух, четырехтактные устные диктанты для отдельных учащихся;

в) устные диктанты по методу «два такта играютс я - два такта поются». Сущность этого упражнения заключается в следующем; после настройки в определенной тональности дается один такт дирижирования в размере 2/4 без музыки.

Далее учитель играет двухтактную фразу, без какого-либо перерыва учащиеся поют эту фразу, называя звуки тональности. Затем педагог играет новый двутакт и т.д. Если группа неопределила правильно мелодию, педагог повторяет фразу заново и добивается полного ее усвоения классом. Это упражнение представляет собой устный диктант, в котором участвует весь класс. Оно развивает музыкальную память и быструю ориентировку в звуковысотности, что очень важно в написании диктантов.

Успех написания диктанта зависит от внимательности и собранности учеников. Поэтому не рекомендуется проводить диктант в конце урока, когда внимание учащихся утомлено или в самом начале урока, так как внимание и слух еще недостаточно активизированы.

Начиная урок, учитель проверяет, у всех ли учащихся есть тетради, карандаши и ластик. Далее очень важно создать обстановку, способствующую лучшему восприятию диктуемых мелодий. С этой целью дается ряд упражнений повышающих слуховую активность и внимательность учеников, о которых говорилось выше (упр. а, б, в). Если группа быстро и четко выполняет указанные упражнения, можно переходить к письменному диктанту. Если же дети не справляются с заданием – письменный диктант давать не следует, а следует продолжить работу над упражнениями, увеличив время на них до 20 минут.

Приступая к письменному диктанту, педагог добивается запоминания мелодии и ее ритмического рисунка, для освоения которого необходимо тактировать во время всех проигрываний.

Далее перед учащимися ставится конкретная задача – записать небольшую мелодию в размере 2/4, начинающуюся с сильной доли такта. Мелодия основана на повторности или поступенном движении вверх и вниз по трем звукам до мажора: до, ре, ми, звучание которых тут же воспроизводится на инструменте.

После первого проигрывания мелодии делается небольшой перерыв для ее осмысления, затем мелодия проигрывается вторично.

Возможно, наиболее способные ученики скажут, что они запомнили пример и могут его записать, но не следует разрешать им это: поспешность часто приводит к ошибкам. Третье и четвертое проигрывание даются с небольшими перерывами, примерно в полминуты.

По окончании проигрываний мелодию первого диктанта рекомендуется петь хором с тактированием, после чего педагог разрешает оформить ее нотами, требуя быстроты и точности записи. Когда диктант написан, нужно предложить некоторым ученикам, спеть получившуюся в их записи мелодию со всеми неточностями и разъяснить им ошибки. После исправлений диктант надо переписать начисто.

Далее педагог доводит до сведения учащихся, что второй диктант будет несколько похож на первый, но каждый напишет его самостоятельно без пропевания после четвертого проигрывания. На первом уроке следует ограничиться двумя письменными диктантами.

Аналогично тому, как был написан второй диктант, нужно писать диктанты на последующих уроках, стремясь на протяжении 15-20 минут довести их количество до 4-х.

После первых же диктантов необходимо определить, какой из трех факторов – звуковысотность, ритм или память – хуже всего освоен группой и принять меры для быстреего освоения учащимися наиболее слабого раздела, введя дополнительные упражнения.

При введении ритмической группы «две восьмые» в письменный диктант, желательно написать несколько ритмических диктантов, которые педагог прохлопает в ладоши (или пропеть на ритмо – слоги «ти-ти-та»). Такие диктанты записываются после двухразового исполнения на нотном стане или на отдельной линейке:

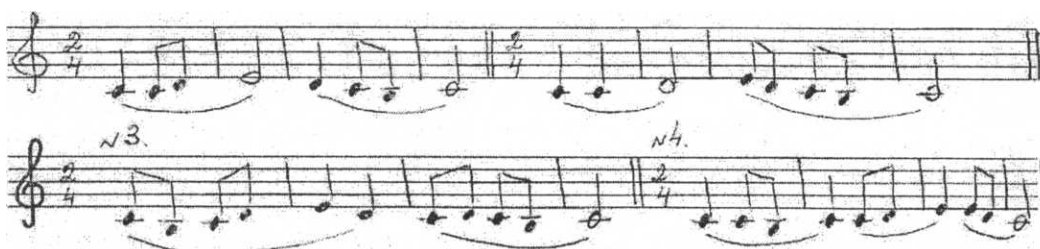
Образцы диктантов:

После освоения простейших первоначальных диктантов можно постепенно увеличивать число ступеней в тональности, предварительно проработав их в интонационных упражнениях и сольфеджировании.

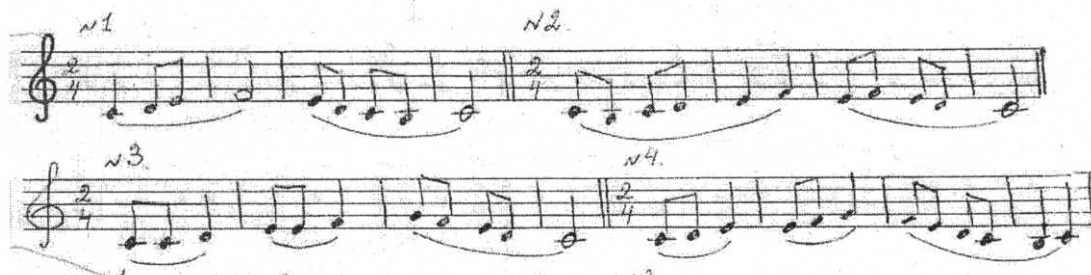
Первым звуком, увеличивающим tessitura диктанта, следует ввести 7 ступень тональности, как неустойчивый звук, создающий яркое ладовое тяготение в тонику. Педагог должен разъяснить учащимся сущность его звучания и разрешить в тонику, гармонизуя сменой доминантовой и тонической гармоний. Полезно привести примеры из музыкальной литературы с разрешением вводного звука. Перед началом диктанта надо сыграть все четыре звука: три ранее известных и отдельно 7 ступень с разрешением в тонику.

С увеличением объема диктанта, нужно больше обращать внимание учащихся на фразировку мелодий, требовать запоминания мелодии по фразам. Желательно, чтобы учащиеся оформляли лигами фразы и мотивы:

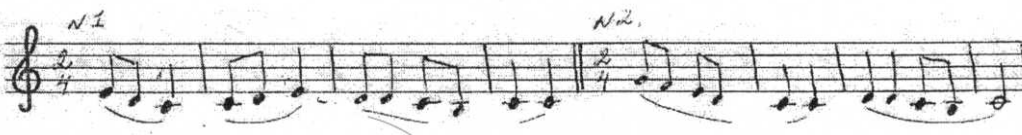

Увеличивая количество ступеней в диктанте, следует рассказать о ладовом значении каждой новой ступени и провести ряд интонационных упражнений по «лесенке».

Все диктанты начального периода даются в до-мажоре. Однако, при известной продвинутой группы, можно давать диктанты в других, хорошо освоенных учениками тональностях.

Приступая к записи мелодий, начинающих не с тоники, а со звука тонического трезвучия, ученики должны петь настройку по звукам тонического трезвучия перед каждым диктантом, так как задачей учащихся в данный момент является определение начального звука мелодии:

Прежде чем писать диктанты, охватывающие полный звукоряд до-мажора, группа должна освоить интонирование верхнего тетра хорда гаммы на интонационных упражнениях по «лесенке», сольфеджировании примеров и устных диктантах.

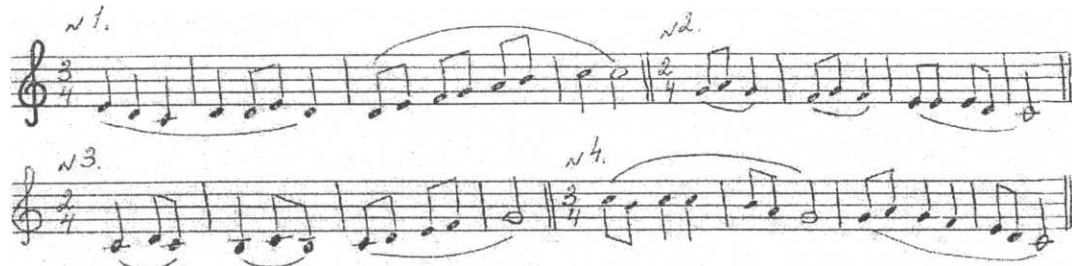

Вводя в диктанты мелодии трехдольного метра, педагог должен ознакомить учащихся с оформлением трехдольных тактов:

Начиная со второго урока, следует неравномерно чередовать двухдольные и трехдольные мелодии для того, чтобы учащиеся научились различать их.

На следующем уроке педагог объясняет сущность вспомогательного звука. В устных упражнениях на определение ступеней тональности берет эти ступени со вспомогательными звуками, использует вспомогательные звуки в устных диктантах:

Если педагог детально проработал с учащимися поступенное движение, повторность звуков в мажорном ладу и если учащиеся легко пишут диктанты такой трудности, значит у них сформировалась крепкая основа, на базе которой можно успешно строить дальнейшую работу в области диктанта. Не следует бояться затраты времени на освоение этой основы. Если же стремиться приблизить музыкальный диктант к трудностям сольфеджируемого материала, то это приводит к чрезмерному нагромождению интонационных сложностей, которые учащиеся не могут еще осознать. В результате вместо морального удовлетворения учащиеся испытывают подавленность и чувство беспомощности.

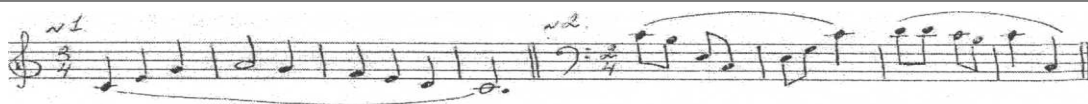
Приступать к освоению новых элементов в диктанте можно лишь после того, как подавляющее большинство учащихся с успехом справились с пройденными более легкими элементами.

После поступенного движения и повторности звуков, стоит перейти к усвоению мелодий со скачками. Самым легким из скачков является ход с доминанты на тонику, то есть на устойчивый звук тональности.

Настроив учащихся в тональности, желательно сыграть отрезок гаммы от тоники до 5 ступени с последующим скачком на 1 ступень (как вверх, так и вниз):

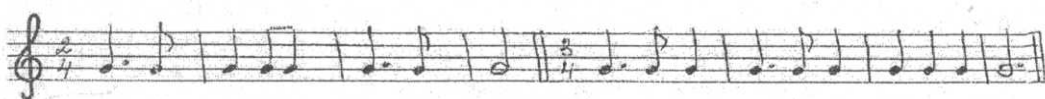
Перед сольфеджированием нотного примера учащиеся обычно настраиваются в тональности, пропевая звуки тонического трезвучия. Тем самым они приобретают значительные интонационные навыки, и как правило, уже неплохо представляют каждый из звука тонического трезвучия, поэтому такой тип движения мелодии, проработанный в достаточном количестве интонационных упражнений и в устных диктантах не вызывает у учащихся особых затруднений.

Не смотря на то, что ритмическая особенность группы «четверть с точкой и восьмая» достаточно разъяснены педагогом в сольфеджировании и тем самым заложены основы для ее усвоения в музыкальном диктанте, все же рекомендуется провести ряд ритмических упражнений:

- а) чтение примеров (сольмизация) из сборников сольфеджио в ритме с обязательным тактированием.
- б) воспроизведение ритма мелодий, включающих ритмическую группу «четверть с точкой и восьмая», хлопками в ладоши с отчетом ритмических долей голосом вслух.
- в) простукивание или исполнение хлопками в ладоши оstinатной ритмической фигуры с участием ритма «четверть с точкой и восьмая» в момент исполнения сольфеджируемого примера.

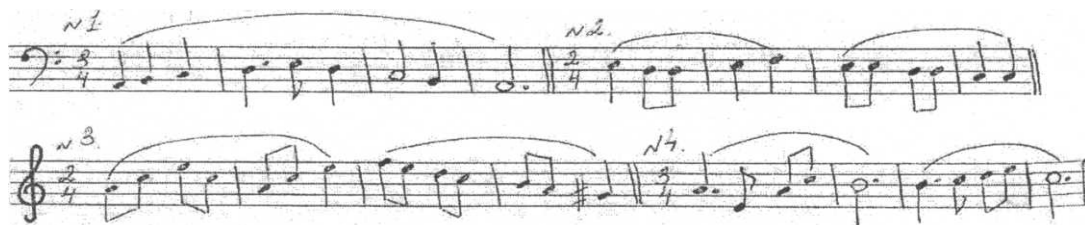
Желательно, вначале дать несколько ритмической диктантов, которые должны записываться учащимися после одного-двух простукиваний или прохлопываний, можно проиграть мелодии, в которых учащиеся записывают только ритм:

При первоначальном изучении минора не следует увеличивать интонационные и ритмические трудности. Наоборот, их надо несколько уменьшить. Так, в первых диктантах желательно ограничить количество звуков в пределах тонической квинты. Затем можно вводить полный звукоряд гармонического минора, наиболее часто встречающейся разновидности лада.

Седьмая повышенная ступень обычно воспринимается как естественный звук данной тональности, и поэтому в начальных работах учащиеся часто забывают ставить случайный знак альтерации. Каждая такая ошибка должна быть терпеливо проанализирована и исправлена.

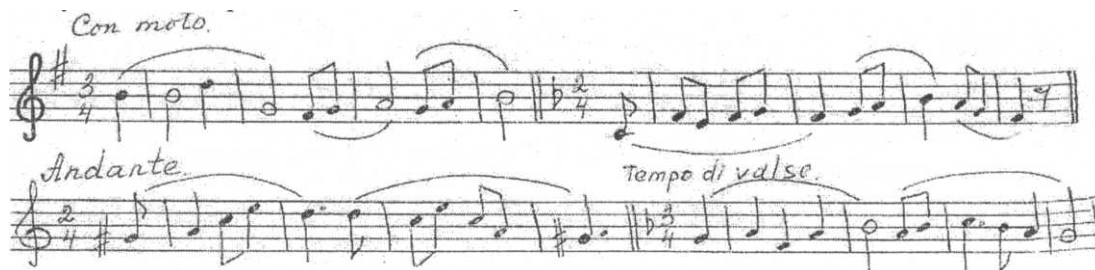
Постепенно в диктант вводятся ходы по звукам тонического трезвучия:

При введении в музыкальный диктант «затакта» учащиеся должны усвоить следующее: одна или несколько нот, предшествующих появлению сильной доли, образуют «затакт», а поскольку фразы в музыке чаще всего имеют продолжительность в целое количество тактов, то следующая фраза, как правило, начинается с аналогичного затакта. Затакт с заключительным тактом в сумме должны составлять целый такт.

В затакте могут быть как звуки тонического трезвучия, так и неустойчивые звуки. Чтобы определить ступень, с которой начинается диктант, ученик должен мысленно пропеть отрезок гаммы от данного звука до тоники тональности.

Первый диктант полезно после проигрываний, для большей наглядности, записать на доске. В примерах этой темы следует уточнять с учащимися звук, с которого начинается диктант. Лишь после того, как ученики научатся правильно определять начальный звук, можно предоставить им полную самостоятельность.

Основная трудность, которая возникает при прохождении диктантов в четырехдольном размере, их объем, так как такты этого размера вмещают большее количество звуков, а следовательно, их трудней удержать в памяти. В связи с этим количество проигрываний следует увеличивать до четырех, и лишь, после того, как учащиеся будут легко справляться с диктантами, вновь сократить до трех.

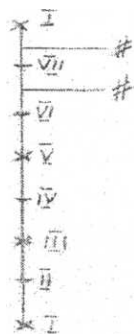
Второй трудностью этой темы является освоение четырехдольности как таковой, поскольку его легко спутать с двухдольным. Чтобы учащиеся поняли сущность четырехдольного размера, нужно чаще обращать их внимание на выдержанные продолжительные звуки, на фразировку и на чередование сильных и слабых долей. Это поможет учащимся уяснить основные отличия четырехдольного размера.

Осваивая интонационные трудности различных видов минора в диктанте, следует помнить, что разница в звучании 7 натуральной и 7 повышенной, 6 натуральной и 6 повышенной ступеней легче усваивается учащимися в сравнении. Поэтому в большинстве примеров, эти ступени следует давать в сопоставлении.

Написанию диктантов по данной теме должна предшествовать большая, кропотливая работа по усвоению интонационных особенностей трех видов минора:

а) интонационные упражнения по «лесенке», имеющей следующий вид:

Если педагог показывает цифру ступени, учащиеся поют натуральный звук тональности, если же педагог показывает на знак диез, поставленный между 7 и 1 степенями, учащиеся исполняют 7 повышенную ступень, называя соответствующую ноту со знаком альтерации. Аналогично показываются и поются 7 натуральная и повышенная ступени мелодического минора.

б) сольфеджирование примеров в различных видах минора, проработка их в интонационных попевах и в устных диктантах.

Роль педагога в процессе работы класса над диктантом очень ответственна – он должен, учитывая индивидуальные особенности каждого ученика, направлять его работу, учить писать. Кроме общеклассных замечаний, советов, объяснений приемов записи, следует давать и индивидуальные советы, задания, необходимые на данном этапе отстающим ученикам.

Важно воспитать у учащихся способность самоконтроля, выработать умение найти свою ошибку. Проходя по рядам в классе и проверяя процесс записи, педагогу не следует самому пропевать неправильно записанное. Он должен найти способы привлечь внимание ученика, заставить его самого спеть неверную запись или попросить подойти к инструменту и, сыграв найти и исправить ошибки.

На ранних этапах следует требовать, чтобы все ученики дирижировали при записи. Но в дальнейшем более развитые учащиеся обычно перестают дирижировать, заменяя внешние жесты четким внутренним ощущением пульсации мелодии.

Первые два – три проигрывания мелодии должны быть в правильном темпе, чтобы учащиеся верно восприняли и запомнили выразительный характер примера. В дальнейшем, когда в процессе записи диктант проигрывается еще несколько раз для уточнения и сверки с записью, темп можно несколько замедлить.

Для проверки можно использовать как коллективные, так и индивидуальные формы:

- пропевание всем классом;
- коллективный разбор примера с учителем перед всем классом;
- индивидуальная проверка педагогом тетрадей учащихся;
- проигрывание каждым учащимся своей записи по тетради и самостоятельная проверка и исправление ошибок.

Важно, чтобы организация процесса записи диктанта правильно воспитывала внимание и восприятие учащихся, чтобы соблюдался принцип продвижения от общего к частному, от восприятия и запоминания художественного образа произведения к анализу выразительных средств музыкального языка, и, в итоге, к записи слышимого.

1. Давыдова Е. Методика преподавания сольфеджио в ДМШ. - Музыка, 1981.

2. Фридкин Г. Музыкальные диктанты. – М.: Музыка, 1981.

3. Ладухин Н. Тысяча примеров музыкального диктанта. – М.: Композитор, 1993.

Резюме

В данной докладе рассматриваются основные цели курса сольфеджио, как правильно написать диктант на уроках сольфеджио на начальном этапе, как услышанные звуки написать в ноту. Особое внимание уделяется в докладе на развитие разных сторон музыкального слуха.

Здесь указывается как одновременно развивается чувство ритма и лада, как в процессе занятий учащиеся должны приобрести также ряд навыков - анализа, чтения и записи музыки.

Summary

This report addresses the main objectives of the course solfeggio, how to write a dictation on solfeggio at the initial stage, as you hear the sounds to write in a note. Special attention is given in the report on the development of different aspects of musical hearing.

This specifies how to simultaneously develop a sense of rhythm and harmony, as in the course of employment, students should acquire a range of skills – analysis, reading and writing music.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ РӨЛІ

В.С. Нұрланова – п.э.к., доцент м.а., ҚазМемҚызПУ

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: Болашаққа интеллектуалдық секіріс» атты республикадағы әл-Фараби атындағы ұлттық университетінің профессор-оқытушылары мен студенттерімен кездесуінде жасаған баяндамасынан жастар ұйымдары жас ұрпақ тәрбиесіне зор жауапкершілікпен қарай отырып, қоғамдық ұйымдардың жұмысын жандандыруға аса мән береді. Олай болса жастардың білім, білік, дағдыларын қоғамдық іске бейімдейтін, саясаттан тысқары ерікті қоғамын құрудың мектептердегі оқу-тәрбие ісін бір жүйеге келтіруде белгілі ықпал ететіні сөзсіз [1].

Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасында: *азаматтық-патриоттық, құқықтық және полимәдениеттік тәрбие* гуманизмге, қазақ халқының тарихы мен салтын, тілін сүю және құрметтеуге, оның таңдаулы дәстүрлерін сақтауға және оны дамытуға, Қазақстанның басқа халықтарының мәдениетін зерттеу және игеруге негізделген азаматтық ұстанымды және патриоттық сананы, құқықтық және полимәдениетті, қалыптасқан ұлттық өзіндік сананы, ұлт аралық мәдени қарым-қатынасты, әлеуметтік және діни төзімділікті қалыптастыруы тиіс. Қазіргі жағдайда тәрбиеленушілердің құқықтық санасын, олардың балалар мен жастар ортасында құқық бұзушыларға қарсы тұруға дайындығын қалыптастыру аса маңызды мәселе. Балалар мен жастардың азаматтық патриоттық, құқықтық мәдениетінің әлеуметтік мәртебесін көтеру әрі азаматтық патриоттық, құқықтық тәрбие бойынша ғылыми негізделген саясат жүргізу; білім беру ұйымдарында азаматтық құқықтық, патриоттық тәрбие беруде мазмұны мен әдіс тәсілдер мен оқу тәрбие құрылымының өзара іс әрекеттестік негізінде деңгейін көтеру деп атап көрсетеді [2].

Балалар қоғамдық ұйымының компенсаторлық рөлін кең түрде қарастыруға болады. Алдыңғы қатарлы мектептерде де қолайлы сезінбейтін балалар бар. Себептердің түрі де көп қарым-қатынастың қанағаттандырмауы, оқу іс-әрекетіндегі табыссыздығы және т.б. Бұл балалар қарым-қатынасты мектептен тыс іздейді және оны кейде әлеуметтік емес топтардан табады. Дәл осы жерден балалар қоғамдық ұйымының қажеттілігін көруге болады.

Әлеуметтік-педагогикалық ұйымдастырылған қазіргі заманға сай балалар қозғалысы тек қана білім беру, тәрбиелеу жүйесіндегі маңызды, тұрақты және іс-әрекет ететін гуманизацияланған фактор емес, сонымен бірге қоғамның толық факторы; балаларға қоғам тарапынан жағымсыз әсер еткенде қарсы тұратын шынайылық (әсер ету күші бойынша шешуші болмаса да); бұл әлеуметтік-мүліктік, ұлттық ерекшеліктерге байланысты жағдайларда балалардың айқындалған топтарын шынайы адами және әлеуметтік қорғаудың алтын дінгегі болып табылады.

Педагогикалық сөздікте «Қоғамдық ұйым – қоғамның тәртібі мен қалыптары Жарғы немесе құрушылар құжатта нақтыланып берілген, қоғамда мүшенің құқығы мен міндетін бір жүйеге келтірілген, әр мүшенің арасындағы қарым-қатынасты реттейтін бірлестік» [3].

Қоғамдық қозғалыстар – оқушылардың өзіндік іс-әрекетінің негізінде құрылатын балалар мен жастардың қоғамдық және жекелей мақсаттарына байланысты әлеуметтік құрылымда құрылады. Балалар мен жастардың қоғамдық өмірге араласуға деген ықласы негізінде болады. Жалпы қоғамдық қозғалыстар халықаралық, федеральдық, аймақаралық тұрғыда қалыптасып, олар балалар мен жастар одағын, федерациясын, ассоциациясын, мектептерді, өзбетінше құрылған балалар бірлестіктерінің клубтары, т.б. басын біріктіреді. Балалар мен жастардың қоғамдық қозғалыстар әлеуметтік мәні бар және тұлғаға бағдарланған бағыттарды: азаматтық-патриоттық, экологиялық, туристік аймақтану, спорттық т.б. қамтиды [3,32-34 б.].

Қоғамдық бірлестік – белгілі бір іс әрекетке бейім адамдардың ынтасына, жекелей іс әрекетіне байланысты құрылған қауымдастық. Ереже бойынша балалар қауымдастығына 8-18 жас аралығындағы тұлғалар, жастар қауымдастығына жасы 30 дейінгі жастар кіреді.

2005 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі алқасында елімізде балалар қоғамдық ұйымдарының мониторингін жүргізу туралы шешім қабылданған болатын. Аталған тапсырманың негізінде Республикалық қосымша білім беру оқу-әдістемелік орталығы жүргізген мониторинг 2009 жылдың желтоқсан айында Қазақстанда балалар ұйымдарының мықты потенциалы бар екендігін көрсетті. Балалар қоғамдық ұйымдарының қызметі жасөспірімдердің арасында өзінің аса қажеттілігін дәлелдейді.

Оқушылар қоғамдық ұйымы арқылы оқушыларға тәрбие беру мәселесі соңғы кезде қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде негізгі орын алып отыр, республикада қалыптасқан балалар қоғамдық ұйымдарының жұмысы туралы, олардың құрылымы және ондағы тәрбие мәселесі бірнеше ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілді. Олар Н.Б. Абаева [4], А.Т. Дюсенбаева [5], М.Құрсабаев [6], Н.Жұмашева [7], С.Қалиев [8], С.Иманбаева [8], Дмитриенко Е. [9] т.б. кеңестік дәуірдегі ұйымдар мен қазіргі таңдағы ұйымдардың мазмұнына жан жақты талдаулар жүргізген.

Мәселен, А.Т. Дюсенбаеваның мектептегі қоғамдық ұйымдарда оқушылардың менеджерлік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін зерттей отырып, менеджерлік қызметтің мәні мен мазмұны, мектептегі қоғамдық ұйымдарда менеджерлік құзыреттілікті қалыптастырудың моделі дайындалып, соның негізінде ғылыми әдістемелік жұмыстар жүргізілген. Аталған жұмыстың ерекшелігі «Болашақ» оқушылар ұйымы мен «Атамекен» балалар қозғалысының бағыттарында қамтылған бағыттар негізінде іске асырылған [5].

Н.С. Жұмашеваның «Болашақ» балалар ұйымы арқылы бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық қасиетін дамытудың педагогикалық шарттарын айқындау барысында «Балдырған» тобындағы бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық қасиетін дамытудағы психологиялық педагогикалық негіздері, тәлімдік қызметі, жүргізілген жұмыстың мазмұны, іс-тәжірибелер қамтылған. Зерттеу жұмысы республикадағы қалыптасқан «Болашақ» балалар ұйымы жұмысына ғылыми талдаулар жүргізе келе, қоғамдық ұйымдардың оқушының шығармашылық дамуына ықпалы мол екенін дәлелдейді [7].

«Атамекен» балалар қозғалысының негізін салушы М.Қ. Құрсабаевтың ғылыми зерттеуі «Атамекен» балалар қозғалысының іс-тәжірибелерін жүйелеп, ғылыми негіздеп, балалар ұйымының тәлімдік маңызын көп жылғы эксперимент барысында нақтылайды. «Атамекен» балалар қозғалысы 1985 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы, Қарақол ауылындағы орта орта мектепте дүниеге келді [6].

Е.А. Дмитриенко балалар қоғамдық ұйымының басты қоғамдық жүйесін қарастырып, өзіне тән мағыналық мақсаты, тұтастық, құрылымдық және тәртіптілік; иерархиялық, полифункционалдық өзара қоғамдық жүйе және арасы; көркемдік және динамикалық ұйым; әлеуметтік; өзіндік тәртіп және өзіндік ереже процессі, өмірлік қамтамасыздандыру және өмірлік әрекет жүйесінен құралатынын белгіледі [9].

Балалар қозғалысы (бірлестік, ұйым) – бұл:

- Қоғамда адамдардың цивилизациялық-антропологиялық объективті бөлінуі заңдылық;
- Субъективті әлеуметтік шындық қоғамдық құрылыста, жасөспірім шақта ең прогрессивті қоғамдық-саяси өзіндік әрекет қайтарылды.
- Әлеуметтік қозғалыстың құрамды бөлігі, үлкендер және балалар әрекетімен, әлеуметтік тәжірибесімен бірге бірлестік түгелдей ұсынылды.
- Әлеуметтік белсенді топтардың бірі балалармен жасөспірімдер.
- Құрбы-құрдастарының ортасында бірлестік белсенділері және балалар әлеміне жол табуды меңгереді.

Балалар қозғалысын (бірлестік ұйым) – психологиялық категория жағынан да қарастыруға болады. «Балалар қозғалысы», «Бірлестік», «Ұйым» түсініктерінде өзіндік жеке жоспармен психологиялық механизм тойтарыс береді, сонымен қатар психологиялық ерекше топтағы әрекеттестік, психология аймағында, бөлімінде әлеуметтік психология болады. Бұл ұстанымдардан балалар қозғалысын былайша көрсетеді:

- Психологиялық ортада жасөспірімдер қалыптасады және жетіледі.
- Бірлестікте балалар өзіне керекті жол, өзіндік пікір, өзіндік есеп жасайды.

Балалардың қоғамдағы қозғалысын (бірлестік ұйым) педагогикалық категорияда қарастыруға болады.

Балалардың қоғамдық бірлестігі объективті түрде маңызды тапсырмаларды шешеді; әлеуметтік өмірге балалардың қосылуы, қоғамда әлеуметтік практикада күшті дәрежелі; әлеуметтік ортаға балаларды үйрету, оларды қажеттіліктерімен қамтамасыздандыру, қызығушылығы және сұрауы, сонымен қатар құқығын қорғау, тұрақтылық және қызығушылық, әлеуметтік ортада балалар негативті қатерден қорғанады.

Балалар бірлестігі қоғамда мемлекеттік немесе өзге де ресми жағдайда болуы да болмауы да мүмкін, бірақ міндетті түрде едәуір тәуелсіздігі өзінің әрекетін істеуге міндетті.

Осы мәліметті негізге ала отырып, балалар қоғамдық ұйымдарының ең көп шоғырланған жері, Павлодар облысы – 121 мың, Ақмола облысы – 100 мың, аталған облыста көбіне «Жұлдыз» бағдарламасы бойынша жұмыстар жүргізіледі, Батыс Қазақстан облысы – 11 мың балалар мүше болып отыр.

Қазақстанда қоғамдық ұйымдар мәселесі «Қазақстандағы балалар қозғалысының даму тенденциялары» атты республикалық деңгейде өткен ғылыми-практикалық конференцияда (2006 жылы) балалар қоғамдық ұйымының атқарып отырған жұмыстарына аса мән беріле отырып, алдағы уақытта республика-

мыздағы бала қоғамдық ұйымдарымен бірлесіп нәтижелі еңбек етуге ықылас білдірушілер үшін төмендегідей шаралар ұйымдастыру қажет екеніне тоқталды:

1. Еліміздің барлық облыстарындағы балалар ұйымдары жетекшілерінің қатарынан «Қазақстандағы балалар ұйымдарының одағын» құрудың және жұмыс істеуінің құқықтық негіздерін және нормативті құжаттарын құру жөніндегі инициативалық тобын құру (БЖҒМ).

Балалар қоғамдық ұйымдарының қызметі бағдарламаларын республикалық ашық байқау конкурсын өткізу (ББЖБМБА РИ, РҚББОӨО).

2. Қазақстандағы балалар қоғамдық ұйымдары моделін құру (ҚБА).

Балалар қоғамдық ұйымдары қызметтерін жүйелеу жұмыстарын құру және олардың қызметтерінің мониторингін жүргізу (ҚБА, ББЖБМБА РИ, РҚББОӨО).

3. Қазақстандағы балалар қоғамдық ұйымдарының жетекші кадрларын дайындау, біліктілігін арттыру және қайта даярлау жүйесін құру (ББЖБМБА РИ, «Балдәурен» РОСО).

4. Жыл сайын Қазақстандағы балалар қоғамдық ұйымдары көшбасшыларының ауысуымын өткізді («Балдәурен» РОСО).

Қоғамдық балалар ұйымдарының дамуы мен қалыптасу тарихын зерделей келе, қоғамдық ұйымдарды құру, оның қызметін жандандыру және тұлғаның өзін-өзі жетілдіруге, болашақ ұрпақты қоғамда болып жатқан әртүрлі келеңсіз істерге қарсы тұра алатындай жігерлі, батыл, азамат тәрбиелеуге мүмкіндіктердің мол екенін айқындалды.

Жоғарыда аты аталған балалар мен жастар ұйымы, қоғамдық қозғалыстар, қоғамдық бірлестіктер барлығы да Қазақстан Республикасы Конституциясына қайшы келмейді. Жоғарыда аты аталған балалар мен жастар ұйымы, қоғамдық қозғалыстар, қоғамдық бірлестіктердің бір-бірінен қандай айырмашылығы бар дегенге келетін болсақ, олардың барлығы да балалар мен жастардың талап тілектерінен туындайды, жарғы мен ережелерінде мақсат, міндеттеріне, ұстанымдарына, әдіс-тәсілдеріне, формаларына сәйкес қызмет атқарады.

Расында да, өз қатарында жас қазақстандықтарды біріктіріп отырған балалар қоғамдық ұйымдары егемен еліміздің жас азаматтарын тұлға ретінде қалыптасуына ықпалы мол екенін және олар жаңашыл қоғамның маңызды және тиімді әлеуметтік-саяси институттары ретінде еліміздің қоғамдық өмірінің демократиялық өзгерістерінің өсуіне жағдай жасайды.

Республикада қалыптасқан «Атамекен», «Болашақ», «Мың бала», «Жұлдызша», «Скаут», «Елім-ай», «Алтын көмбе» т.б. қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстардың бағдарламалары бойынша 10-11 сыныпта-рында көзделген негізгі жұмыстар:

1. оқушылар арасындағы ынтымақтастықты дамытуға, әр оқушы өзінің құқығын білуін қалыптастыру;

2. азаматтық қоғамды дәйекті дамыта беруге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге өз үлестерін қосу;

3. қазақ халқының салт дәстүрлерін және рухани құндылықтарын одан әрі дамыта беруге үлес қосу;

4. Қазақстанды мекендейтін барлық халықтардың тарихына, дәстүрлеріне, мәдениетіне және ұлттық ерекшеліктеріне құрметпен қарау, конфессия аралық келісімді қамтамасыз ету және толеранттық мәдениетті қалыптастыру, қазақстанды мекендейтін басқа халықтардың тілдеріне құрметпен қарау;

5. халықтар арасындағы сүйіспеншілік пен достықты қалыптастыруға ықпал ету;

6. Қазақстан Республикасы және онда мекендейтін көпұлтты халыққа деген, Отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастыру;

7. Қазақстан Республикасы Конституциясын құрметтеу және мемлекеттік заңдарды орындау, қоғамдық қатынастарда заңдардың орындалуын нақты іске асырып, бойына сіңіру;

8. Қазақстан Республикасы мемлекеттік нышандары – Елтаңба, Ту, Қазақстан Республикасы Әнұранына деген құрметті және оған деген мақтаныш сезімді қалыптастыру;

9. мемлекеттік тілге, яғни қазақ тіліне деген құрмет, тұлғаның бойындағы патриоттық құндылықтардың негізін құрайтын көзқарастарды, ұлттық салт-дәстүр және тарихи мұраларға деген сүйіспеншілік сезімдерін қалыптастыру;

10. Қазақстанның Республикасының бейбітшілігі мен тұтастығын, Отанның экономикалық және экологиялық байлығын дамытуға, Отанды қорғауға әр қашан дайын болу;

11. жалпыадамзаттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық өркениеттілікті бағалау, құрметтеу (бейбітшілік, тыныштық, қауіпсіздік, еркіндік, ізгілік, тұлғаның еркіндігі мен құқығын қамтамасыз ету).

1. Қазақстан Республикасы Президентінің әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті студенттеріне оқыған баяндамасынан. / Егемен Қазақстан, 2009.
2. Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым Министрінің 2009 жылғы 16 қарашадағы №521 бұйрығы. – Астана, 2009. 16 қараша.
3. Педагогикалық сөздік. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 325 б.
4. Абаева Н.Б. Деятельность пионерской организаций Казахстана по идейно-политическому воспитанию школьников. Автореферат дис. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – М., 1986. – 29 с.
5. Дюсенбаева А.Т. Балалардың қоғамдық ұйымдарының іс әрекетін ұйымдастырудың теориялық және әдістемелік негіздері. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2008. – 64 б.
6. Құрсабаев М.Қ. Қазақстандағы оқушылар ұйымының тарихнамасы. // Қосымша білім және тәрбие. 2006, - №7, – 27-35 б.
7. Жұмашева Н.С. «Болашақ» балалар ұйымы арқылы бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық қасиетін дамытудың педагогикалық шарттары. 13.00.01-Жалпы педагогика, педагогика және білім тарихы, этнопедагогика мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Атырау, 2007. – 156 б.
8. Қалиев С.Қ., Иманбаева С.Т., Төраниязова С.М. Ученическая организация «Болашақ». / Учитель Казахстана. 1998, 14 ноября, - №39-42, – С. 13-14.
9. Дмитриенко Е. «Жұлдыз» всегда – путеводная звезда. // Внешкольник Казахстана. 2006, - №7, – С. 36-37.

Түйін

Мақалада автор оқушылардың тұлғалық қасиетін дамыту, куқықтық мәселелеріне ерекше көңіл бөлінген. Сондай-ақ балалар қоғамдық ұйымдарының жұмысы туралы, олардың құрылымы және ондағы тәрбие мәселесін қарастырған.

Резюме

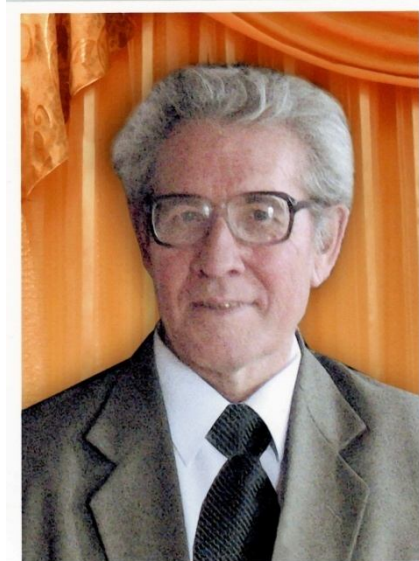
В статье автор особое внимание обращает на правовые проблемы вопросов развития личности учащихся. Также рассматривается работа с детьми общественных организаций, их структура и воспитательная работа.

Summary

The author pays particular attention to the question of the legal problems of personality development. An the examines the work of NGOs the restructure and educations work.

ХАБАРЛАМА ХРОНИКА

ГРИФ ТИМУРОВИЧ ХАЙРУЛЛИН (ПЕД.Ғ.Д., ПРОФ.)

Сіз барлық атқарған мәртебелі қызметтерде жоғары белсенділік танытып, ел ішінде үлкен беделге ие болып отырсыз.

Сіз бар күш-жігеріңізді, мол тәжірибеңізді туған еліміз – Қазақстанды болашағын тәрбиелейтін мамандар даярлауға аямай жұмсап келесіз. Сіз әрдайым қарапайым адамдардың мұң-мұқтажына терең бойлап, әркімге жақсылық жасауға құштарсыз.

Әрқашан біліміңіз бен ұйымдастырушылық қабілетіңіздің арқасында әріптестеріңіздің арасында құрмет пен сыйға бөленіп жүрсіз. Еліміздің экономикасының өркендеуіне, қанаттанып гүлденуіне сүбелі үлес қосып келесіз. Көртеген ғылыми еңбектердің соның ішінде «педагогика оқулығының» соңғы екі шығармасының авторысыз. Жаңа тарихымыздың жарқын болашағы жолында еңбегіңіз жана берсін! Ұстаз мамандығын меңгерген қарапайым татар жігіті – Ғалым, педагогиканың даму саласында, ұзақ еңбек жолынан өттіңіз. Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде, алғашқылардың бірі болып 40 жылдан бері, ұстаздық тәжірибеңізді жалғастырып келесіз.

Біз Сіздің іскерлік қабілеттеріңіздің жарқырай ашылған тұсы осы кез екенін жоғары бағалаймыз. Сіз жаңа ғасырдың болашақ ұстаздың, маман ретінде қалыптасуына, халқыңның алдында биік беделге ие болдыңыз. Сізді әріптестеріңіз іскер ұстаз, шебер ұйымдастырушы, кәсіптік деңгейі жоғары маман ретінде танып құрметтейді. Бүгінгі мерейлі мерекеңізде еңбегіңізге табыс, деніңізге саулық, отбасыңызға амандық, ұзақ ғұмыр тілейміз.

Сіздің тәжірибелі ұстаз ретінде, кішіге ілтипат, үлкенге ізеттік көрсете білетін қасиетіңіз кейінгі жас толқынға үлгі-өнеге бола білсін. Біліміңіз бен алғырлығыңыздың және ұйымдастырушылық қабілетіңіздің арқасында әріптестеріңіздің арасында деніңіз сау, ғұмырыңыз ұзақ, отбасына береке-бірлік, баянды бақыт, еңбекте тартулы табыс тілейміз.

Жалпы педагогика психология кафедрасының ұжымы

ТҰРСЫНБЕК МОЛДАХАНОВИЧ БАЙМОЛДАЕВ (ПЕД.Ғ.Д., ПРОФ.)

Қазақтың кең даласындай жүректі,
Барша жанға аппақ, таза тілекті.
Бір атаның, би ағасы Тұрсекең,
Жер бетіне қаншама әсем гүл екті.

Қайырымды қолын созған сан досқа,
Бұл ұстазға, жыр арнаймыз әрқашан.
Бұл ұстазға арналатын сөз басқа,
Замандасқа айтылатын ән басқа!

Сізге біткен ой құнарлы, тіл нұрлы,
Өнегесін жас ұрпаққа білдірді.
Жібергендер қолтығынан, Сіз демеп,
Алатауға ту қадап та үлгерді.

Әлдекімдер жоғалтса ұят, қиса арын,
Жолға салдың, түзеп мінің, қиқарын.
Тасқан жанның тасқамалын талқандап,
Мұңды жанның маңдайынан сипадың.
Шықсаңда алпыстың қырқасына
Құдырет күшің жарасады бір басыңа
Білеміз талай ойлар іске асып
Көктемді орнатпақсың шың басыңа
Өр кеудең өрге өрмелеп өрістедің
Ыңғайына ымрашылдың келіспедің
Абыройлы атаққа ие болып
Шешімін таба берші әр істердің

Сізді адам өмірінің айтулы белесі – 60 жасқа толу мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтаймыз!

Сізді өмірден тоқығаны мол, кең ойлап, қамқор қолын ұсынып жүретін аяулы азамат, аға ретінде жақсы білеміз. Өзіңіз еңбегіңізді арнаған саланы дамытуға сіңірген белсенді қызметіңіз, тың ғылыми-педагогиканың, жаңалықтарды енгізуде озық ойлайтын кемел қабілетіңіз тәнті етпей қоймайды, жастарға ұлағатты ұстаз, өнегесіз. Әріптестеріңіз өзіңізді іскер басшы, шебер ұйымдастырушы және ұлтжанды азамат ретінде танып, құрметтейді. Бұдан басқа да ұжымда жоғары талап қоя отырып, әрбір азаматтың жүрегіне жол тауып, үлкен адамгершілікпен түсіне білеріңіз өз алдына. Сіздің қуанышыңызға ортақтаса отырып, алдағы уақытта да өркениетті еліміздің өсіп, өркендеуі мен ... дамыту жолында тартулы табыстарға жете беруіңізге тілектеспіз. Бүгінгі туған күніңізбен шын жүректен құттықтаймыз.

Сізге зор денсаулық, еңбегіңіз жемісті болсын дейміз. Әрқашан үміттеріңіз орындалып, толағай табыстарға жете беріңіз. Отбасыңыздан бірлік, құт-береке кетпесін. Балаларыңыздың ортасында шаттанып жүре беріңіз. Әрбір арайлап атқан таң Сізге тек қуаныш пен бақыт әкелсін.

Жалпы педагогика психология кафедрасының ұжымы

САНГИЛБАЕВ ОСПАН СЕЙДУЛЛАҰЛЫ – 60 ЖАСТА

Сан мыңдаған жастарға үлгі-өнеге көрсетіп, тәлім-тәрбие берген ізгілік нұрын төккен, бір басына тектілікті, ірілік пен іскерлікті асқақтатар сан қасиеттер тоғысқан азамат Сангилбаев Оспан Сейдуллаұлы 1953 жылы Түркістан қаласында туылып, 1970 жылы сол қалада Мәншүк Мәметова атындағы орта мектепті бітірді. 1974 жылы Октябрьдің 50-жылдығы атындағы Жамбыл педагогикалық институтын бітірді. Әскери борышын атқарғаннан соң 1975-1984 жылдарда Жамбыл гидромелиоративтік құрылыс институтында оқытушы қызметін атқарды. 1985 жылы Алматы қаласындағы Ленинск ауданының білім бөлімінің инспекторы қызметін орындады.

1986 жылдан Жамбыл педагогикалық институтының сырттай оқитын бөлімінің деканының орынбасары болып, 1992 жылдан психология және социология кафедрасының аға оқытушысы қызметін атқарды. 1994 жылы физкультура факультетінің деканының орынбасарының міндетін орындаумен қатар Алматы қаласында Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінің психология кафедрасының ізденушісі ретінде бекітілді. 1999 жылы аталған университеттің диссертациялық кеңесінде 19.00.07-педагогикалық психология мамандығы бойынша «Оқу материалдарын тиімді жоспарлау арқылы оқушылар зейінінің қасиеттерін дамыту» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғады. 1999 жылдан М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің психология кафедрасының доцент міндетін атқарды. 2002 жылдан Алматы қаласына қоныс аударып Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінде докторлық диссертация дайындау мақсатында аға ғылыми қызметкер міндетін атқарды. 2008 жылдың қыркүйегінде «Зейін қасиеттерін дамытудың теориялық-әдіснамалық негіздері» атты тақырып бойынша ҚР ҰҚК Академиясының Д314.01.01 диссертациялық кеңесінде 19.00.07-педагогикалық психология мамандығы бойынша докторлық диссертацияны қорғады. 2009-2011 жж. аралығында Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде жалпы және қолданбалы психология кафедрасының меңгерушісінің қызметін атқарды. 2009 жылдан ҚР Білім және ғылым министрлігі жанындағы бақылау Комитетінде педагогика және психология салалары бойынша сараптау комиссиясының мүшесі болды.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде дәріс беріп қана қоймай, 180-нен астам ғылыми еңбектері жарық көрген. 2010 жылғы ЖОО үздік оқытушысы грантының иегері.

Барлығымыз үшін сыйлы жан, жалпы педагогика және психология кафедрасының мақтанышы профессор Сангилбаев Оспан Сейдуллаұлын 60 жас мерейтойымен ұжымның атынан құттықтап, ұзақ ғұмыр, мықты денсаулық, шығармашылық табыстар тілейміз.

Жалпы педагогика психология кафедрасының ұжымы

ДЛЯ ЗАМЕТОК